

у 1921 р.

МАСШТАБ 1:100000

М. П. Гетьманчук

МІЖ МОСКВОЮ ТА ВАРШАВОЮ

**УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ
В РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ
МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1918–1939 рр.)**

Краснодар

Е М О Р Е

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ “ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА”

М.П. Гетьманчук

**МІЖ МОСКВОЮ ТА ВАРШАВОЮ:
УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ
У РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ
МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ
(1918–1939 рр.)**

Львів
Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”
2008

*Рекомендовано до друку Вченою Радою
Національного університету "Львівська політехніка"
(протокол № 4 від 22.06.2007 р.)*

Рецензенти:

Кондратюк К.К., доктор історичних наук, професор Львівського національного університету імені Івана Франка;

Патер І.Г., доктор історичних наук, професор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України;

Трофимович В.В., доктор історичних наук, професор Національного університету "Острозька академія"

Гетьманчук М.П.

Г 89 Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.). – Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2008. – 432 с.
ISBN 978-966-553-676-5

У монографії висвітлено одну з найменш вивчених сторінок радянсько-польських відносин у період від закінчення Першої світової війни (1918 р.) до початку Другої світової війни (1939 р.). На багатому архівному матеріалі з урахуванням опублікованих документів, мемуарної літератури, періодичних видань, наукових досліджень у хронологічній послідовності простежується боротьба більшовицької Росії (Радянського Союзу) і Польщі за володіння розчленованими українськими землями, з'ясовується місце українського питання у зовнішній політиці цих держав.

Призначено історикам, дипломатам, викладачам, аспірантам, студентам, усім, хто цікавиться історією міждержавних відносин України та всесвітньою історією.

ББК 63.3(4Укр.) 6

ВСТУП

Останнє десятиріччя ХХ ст. увійде в історію глибокими геополітичними змінами, які вкотре, але цього разу остаточно, визначили належне місце України в Європі та світі. Поява в центрі Європи країни, що за розмірами та кількістю населення ставала в один ряд з провідними державами континенту, являла собою подію, що докорінно перекроювала стратегічну конфігурацію в Старому Світі. Відомий американський політолог З. Бжезінський зазначає, що: “Спочатку цього належним ціном не оцінювали на Заході і конкретно у Сполучених Штатах. Навіть зараз, на мою думку, в міжнародній спільноті немає достатнього розуміння саме міжнародного значення України. Слід наголосити ще і ще раз, що незалежна Україна по-новому визначає кордони Європи, сучасна Україна перетворює Росію на національну державу. Це надзвичайно важливі зміни”¹.

Сьогодні Українська держава заявила світові, що вважає свою територію неподільною і недоторканою, визнає непорушність існуючих державних кордонів і немає територіальних претензій до жодної країни. Вона приєдналася до засадничих міжнародних документів, визнала себе правонаступницею колишньої Української РСР, тим самим взяла на себе зобов'язання дотримуватися усіх попередніх міжнародних домовленостей, встановила з іншими державами паритетні дипломатичні стосунки². Як новостворена держава Україна відразу засвідчила прагнення віднайти свою геополітичну ідентичність, усвідомити себе у глобальному цивілізаційному контексті, визначитися з власними пріоритетами та виробити стратегію і тактику їх реалізації. Досвід історії засвідчив, наголошують вітчизняні дослідники, що спілкування українського народу з іншими було інтенсивнішим у періоди повної або неповної державності. Також і світ більше виявляв до неї інтересу в часи її державності, і навпаки, – у бездержавні часи вона опинялася на периферії міжнародних контактів³.

Розпад Радянського Союзу – наддержави, яка у вирішальний спосіб впливала на долю українського народу, був зумовлений як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. Ця подія означала відновлення тієї вищої справедливості, за якою, як писав М. Грушевський, “...повна самостійність та незалежність є послідовним, логічним завершенням запитів національного розвитку будь-якої народності, що займає певну територію і має достатні задатки та енергію розвитку”⁴. Попри формально закріплене радянською Конституцією право союзних республік на державний суверенітет, СРСР був створений як унітарна, високоцентралізована, тоталітарна система, несумісна з засадами демократії, вільного розвитку індивідів і націй. Вказані чинники не могли не позначитися на тому, що Україна переживає не одну, а цілих три трансфор-

мації: перехід від диктатури до демократії, від колонії до самостійної нації та від економічного занепаду до оздоровлення і зростання⁵. Небагатьом країнам в історії людської цивілізації довелося реалізовувати ці проблеми одночасно.

Українське суспільство – перехідне суспільство, яке здійснює свою еволюційну трансформацію від одного якісного стану до іншого. Цей процес, який розгортається на наших очах, мало схожий на класичні типи криз, що їх вивчала світова наука протягом двох століть. Радянський тоталітарний режим настільки деформував суспільне буття і суспільну свідомість людей, що виокремлювати якісь етапи дуже важко, тим більше застосовувати для аналізу трансформаційних процесів концепцій ідеальних типів переходу від старої якості до нової. У сучасній вітчизняній і зарубіжній науці не бракує оцінок цього складного періоду, який започатковано в середині 80-х років ХХ ст. перебудовними процесами в СРСР. Коли звертатися до класиків західної теоретичної думки, наприклад А. Тойнбі, то нинішній стан, в якому перебуває Україна, вони іменують станом “затриманої” цивілізації, який буде визначатися поступовим її входженням у світові цивілізаційні процеси⁶.

Після стількох років замовчування правдивих сторінок нашої історії сьогодні відкрилися великі можливості повного і всебічного осмислення історичного шляху одного з найбільших народів Європи. Тому особливу цінність становлять дослідження українських вчених, які намагаються дати відповідь на ті чи інші питання історичних шляхів нашого народу, з’ясувати місце України у геополітичному просторі між Сходом і Заходом, спростувати зловмисну міфотворчість про так званий період бездержавності, “неісторичність” української нації, що неспроможна мати власну державу. Однак усе це вимагає особливо уважного ставлення до нових фактів, які включаються до наукового обігу. Історія України настільки багата, що не потребує перебільшень, прикрашування та ідеалізації подій.

Процес формування історичної свідомості українського суспільства несумісний із спробами міфологізації вітчизняної історії, які інколи спостерігаються у газетно-журнальних публікаціях чи навіть окремих наукових працях. Можна погодитися з тими українськими дослідниками, які вказують на те, що “...це тішить патріотичний дух, розв’язує якісь короткочасні політичні проблеми, але міфологізує національну свідомість, дискредитує її в очах інтелігенції вітчизняної та інших народів”⁷. Історичний досвід кожного народу є об’єктивною реальністю, і лише сам народ повинен переосмислювати власний шлях і робити висновки на майбутнє. Українська, як і будь-яка інша історія, залишиться нез’ясованою доти, доки не буде розглянута у зіставленні з історіями інших національних держав. Тільки мислячи категоріями цілого, можна в хаосі подій віднайти порядок і відповіді, зрозуміти те, що раніше здавалося незбагненим.

Не одне покоління українців працювало над пошуками шляхів розв’язання “українського питання” – проблеми побудови та відновлення своєї держави.

Його започаткували ще кириломефодіївці і розвинули у своїх працях М. Драгоманов, М. Грушевський, В. Липинський, С. Шелухін, С. Рудницький, С. Томашівський, Д. Донцов та ін. По-різному відповідали вчені й політичні діячі на питання, як вирішити проблему української державності⁸. Наприклад, М. Драгоманов розглядав Україну лише як автономну одиницю у складі демократичної Росії. М. Грушевський аж до IV Універсалу Центральної Ради (1918 р.) бачив Україну як федеральну частину знову ж таки демократичної Російської держави. Дослідники (С. Рудницький, В. Липинський, Д. Донцов та ін.), навпаки, обстоювали не автономію чи федерацію, а цілковиту самостійність і незалежність України, обґрунтовуючи неповторність та своєрідність українського руху, необхідність спиратися в державному будівництві на власний політичний досвід та історичні традиції. Переважна більшість з них вину за втрату української державності перекладала на сусідні держави, здебільшого на Росію і Польщу.

Адже протягом тривалого історичного періоду долі українського, російського і польського народів найтісніше перепліталися. Так, у 1667 р., за Андрусівською угодою, Росія з Польщею поділили Україну по Дніпру. Третій поділ Польщі 1795 р. став приводом до нового перерозподілу етнічних українських земель між двома імперіями – Австро-Угорською і Російською. До Росії тоді потрапило майже 80 %, а Австро-Угорщини – 20 % українських земель⁹. Проводячи адміністративні реформи, російський уряд зробив усе можливе, щоб кордони малоросійських адміністративних одиниць не збігалися з українськими етнічними межами. Тому велика частина етнічних українців залишилася поза “малоросійськими” губерніями в Курщині, Воронежчині, на Дону, Кубані. Така ситуація, на думку російських великодержавників, повинна була стати основною перешкодою на шляху відродження української державності.

У 1921 р. Польща з більшовицькою Росією, за Ризьким миром, поділили Україну – цього разу по Збручу. Цьому актові передували події українсько-польської війни 1918–1919 рр., яка викликала небувале загострення міжнародних відносин у 20–40-ві роки ХХ ст., військове протистояння між українцями і поляками. Лише у вересні 1939 р., внаслідок четвертого поділу Польщі між Радянським Союзом і гітлерівською Німеччиною, західноукраїнські землі було відібрано у Польщі. Але після Другої світової війни поза межами України залишились українські землі Холмщини, Підляшшя, Сянщини, на яких мешкало 700 тис. українців¹⁰. Брутальна депортація і розпорошення українців на західних теренах Польщі під час сумнозвісної акції “Вісла” 1947 р. стали справжнім злочином комуністичного режиму.

Визвольні змагання 1917–1920 рр. вперше за багато років дали можливість українському народові отримати своє справжнє ім'я, називати ним свою Батьківщину. Немає його вини в тому, що утворення Української держави було вороже зустрінуте як радянською, так і білогвардійською Росією, а також

Польщею, яка претендувала на основну частину західноукраїнських земель. За умов, що склалися, лідери УНР потрапили у міжнародну ізоляцію і були безсилим перед більшовицькою Росією, яка перемогла білогвардійців та уклала Ризький мир з Польщею. В кінцевому підсумку боротьба УНР за виживання закінчилася поразкою. “Але вона – і тільки вона!, – зазначає український історик С. Кульчицький, – покликала до життя УСРР. Без цієї боротьби неминуче виникав інший варіант радянської влади в Україні – механічне злиття з радянською Росією”¹¹. Хоча радянська форма української державності виявилася фіктивною, але Україна отримала чітко окреслені кордони.

Отже, Росія і Польща значною мірою впливали на визначення шляхів історичної долі українського народу. Росія завжди розглядала Україну як окраїну своєї імперії. Не змінився цей погляд і з приходом до влади в Росії більшовиків у 1917 р. Радянська Росія отримувала внаслідок домінування в Україні найкращі кордони на півдні Східної Європи, забезпечуючи собі вигідне як економічне та політичне становище в цьому регіоні, так безпосереднє сусідство та можливість впливу на політику країн Центральної Європи. Значною мірою розвиток економіки Росії відбувався внаслідок обмеження та експлуатації економічного потенціалу України, який був об’єктом колоніального визиску і постачальником ресурсів для індустріалізації Росії.

Для нинішньої Росії, яка мала б стати фактором спокою і стабілізації в Україні, залишаються дві можливості – або перетворитися на національну державу, або спробувати організувати внутрішній опір в Україні, щоб повернути собі українські землі вже в новому статусі. У своєму ставленні до України російському, як і будь-якому іншому імперському народові, важко відмовитися від статусу імперської держави. З. Бжезінський у цьому контексті зазначає: “Поява незалежної Української держави не тільки змусила всіх росіян іще раз обдумати природу своєї власної політичної та етнічної тожності, але й стала істотною геополітичною невдачею для російської держави... Втрата України стала геополітично вирішальною, оскільки це радикально обмежило геостратегічні можливості Росії. Навіть без прибалтійських держав і Польщі Росія, зберігаючи контроль над Україною, могла б намагатися стати лідером, упевненим у своїх силах, євразійської імперії...”¹².

Російська політична еліта не змирилася зі статусом України як держави, яка законом “Про правонаступництво України” від 12 вересня 1991 р. Відмежувала свою територію від Росії і встановила з нею державний кордон. Остаточного прийняти під охорону 2 292 км кордону з Російською Федерацією Україні вдалося лише в січні 1993 р. Але й досі питання делімітації і демаркації українсько-російського кордону перетворюються на підґрунтя для різних претензій з боку Росії”¹³. Стає дедалі очевиднішим, – зазначають українські дослідники, – що навіть протилежні політичні течії Росії – від комуністів до демократів, від лібералів до фашистів, від “західників” до “почвенників-монар-

хистів” – мають одну спільну інтелектуально-політичну складову – імперський комплекс. Україні не варто розраховувати, що російська демократія чи російський лібералізм поширюватиметься на політику російської держави у відносинах з Україною”¹⁴. Політичні сили Росії, цілком очевидно, зацікавлені у посиленні свого впливу на політичний курс України з метою її “реінтеграції”. При цьому робиться ставка на місцеві українські політичні еліти, зорієнтовані на Росію і на “російськомовне населення”. Уряди України та Росії кваліфікують українсько-російські відносини як “стратегічне партнерство”. Однак повного розуміння щодо визначення рівня цих відносин немає, оскільки відсутні основні структурні елементи такого партнерства.

Зарубіжні дослідники констатують, що після розпаду СРСР прийшов час національних держав, у яких “...спосіб мислення визначається спогадами про царську “тюрму народів”, перетворену за Сталіна в катівню, спогадами про політичне й військове гноблення, економічні визискування й засилля чужої культури, які виходили з російського центру”¹⁵. Однак, ігноруючи очевидні факти з недавньої та сучасної пострадянської історії, включно з тими, що стосуються України, російські політики та громадські діячі переходять на нереалістичні й небезпечні позиції. Відверте ототожнення ними російської держави з Радянським Союзом та імперією, наголошує відомий історик Р. Шпорлюк, супроводжується неприхованими заявами про те, що цілий простір колишнього СРСР є природною сферою панування Росії¹⁶. З позиції російської сторони, нові держави, включаючи Україну, повинні ставитися до свого російського (чи російськомовного) населення як до особливої категорії із правами екстериторіальності. Цим самим Україні відмовляють у повномасштабному суверенітеті. Йдеться про те, що Росія має повне право репрезентувати інтереси етнічних росіян в Україні. Той факт, що вони не передавали російському урядові повноважень представляти їхні інтереси, цинічно ігнорується.

Сьогодні в Росії впливові політичні сили, які є прихильниками євразійства, трактують самий факт існування незалежної України як оголошення Російській Федерації геополітичної війни, а також намагаються позбавити її функціональних ознак суверенітету. На їхню думку, проста інтеграція Москви і Києва неможлива і не дасть стійкої геополітичної структури, навіть якщо це відбудеться всупереч об’єктивним перешкодам. Вони планують включити Росію у процес перевлаштування українського простору відповідно до євразійської моделі, яка передбачає домінування Росії над Євразією¹⁷. Російські науковці за невеликим винятком не вважають Україну самостійною державою, а лише “прикордонним регіоном”. Суверенітет України, стверджують вони, “становить велику небезпеку для всієї Євразії” і може легко спровокувати збройний конфлікт. “Подальше існування унітарної України неприйнятне, – констатує російський дослідник О. Дугін. – Ця територія має бути поділена на декілька поясів, що відповідають гамі геополітичних та етнокультурних реальностей”¹⁸.

Поява подібної праці О. Дугіна не випадковість, а певний синтез суспільної свідомості Росії. Її статус навчального посібника для російських ВНЗ свідчить про те, що це видання не приватна ініціатива та особисті патріотичні пориви автора.

Аналізуючи позицію російської політичної еліти щодо України, висловленої в офіційних виданнях та напівофіційних промовах, З. Бжезінський зробив висновок про те, що Україну більшість її представників продовжують вважати не лише “незаконним, але й неприродним державним утворенням”, а український націоналізм “провінційним збоченням”, що “відриває Україну від великих російських традицій”¹⁹. Сучасна російська історична наука також продовжує розцінювати український націоналізм у ХХ ст. як ірраціональну силу, яка своїм руйнівним характером призвела до численних людських жертв. Відштовхуючись від цього, російські дослідники вказують на необхідність поборювати українство і штучність українського питання: “Для Росії українське питання – небезпечний політичний феномен наших днів. Найголовніше, диявольський гомункулус з таємних лабораторій Бісмарка і Мольтке, Андраші і фон Гетцендорфа зажив власним життям на величезному просторі між Доном і Карпатами, і тепер можна скільки завгодно заперечувати його органічність та ідентичність, але як реальність сучасності (не історії) його визначити необхідно, якщо ми хочемо проводити реальну політику. Саме сучасності, оскільки історичних вимірів українського питання немає”²⁰.

Проповідуеться навіть теза про “насильницьку українізацію малоросійського народу”. Російські дослідники особливо наголошують на тому, що український націоналізм переміг тільки завдяки підтримці зовнішніх сил: 1) Перша світова війна і більшовицька революція допомогли йому “в’їхати” в історію; 2) Друга світова війна завершила створення соборної України, включивши до неї Галичину, Буковину, Закарпаття, Крим. Усе це здійснювалося, вказує російський дослідник М. Ульянов, шляхом суцільного “насильства та інтриг”²¹. У працях російських авторів описуються сценарії дроблення України на чотири частини: 1) власне Україна (Малоросія) в кордонах, які визначено Зборівським договором 1649 р.; 2) Галичина (Червона Русь) в межах до 1939 р.; 3) Закарпаття (Карпатська Русь) в межах 1945 р.; 4) південні і східні регіони, включаючи Крим (Новоросія).

Оскільки розпад України, на думку цих авторів, є очевидним, то їх турбує лише одна проблема, – що ж робити з українськими землями. Донбас і Крим за цими сценаріями повинні безумовно “увійти” до складу Росії, а “Новоросія” на правах федерації і “Малоросія” на правах конфедерації. В цей же час зазначається, що “Малоросія” як і раніше повинна виконувати свою основну функцію – постачати в Росію капітали, робочу силу і забезпечувати сільськогосподарською продукцією. При цьому висловлюється думка, що якщо з ідеологічного простору Росії буде усунуте “українство”, то проблеми з підпорядкуванням “новоросів і малоросів” не буде. У російських політиків і

науковців існують лише розбіжності щодо статусу Східної Галичини, яку вони називають “гадючником” та “експортером” українства на східноукраїнські землі²². Тільки їй вони дозволяють бути незалежною від Росії, але як “задвірки” Європи.

Треба зазначити, що окремі російські автори висловлюють прямо-таки неприховану патологічну ненависть до українців-галичан. Для них вони насамперед – “націоналісти”, потім “професійні українці”, “колабораціоністи”, “люди із зміненою генетичною пам’яттю” тощо. Російський дослідник С. Чуев, зокрема, намагається довести, що ось уже впродовж 90 років у Західній Україні продовжується “австро-український геноцид” російського народу. Він дотримується думки, що за шість століть уряди Австро-Угорщини, Німеччини, Польщі, Ватикану насильницьким шляхом перетворили предків галичан-українців у “націоналістів і греко-католиків – ворогів Росії, слов’янства і православ’я, у своєрідних етнічних мутантів”²³.

Зважаючи на вищесказане, Україні в найближчому майбутньому не доводиться розраховувати на зміну зовнішньополітичної стратегії Росії. На саміті Росія – Європейський Союз у Гаазі в 2005 р. російський президент В. Путін дав зрозуміти європейській спільноті, що питання, з ким бути Україні – зі Сходом чи Заходом, вирішуватиме не ЄС, а Москва²⁴. В Росії все частіше лунають голоси про те, що вона абсолютно не прагне реставрувати СРСР, а намагається впевнено прямувати у своє “імперське майбутнє”²⁵. Для цього В. Путіну рекомендують продовжувати проведення “революції зверху” і готуватися до війни²⁶.

Сьогодні Україна залишається наодинці із своїм північним сусідом, а це не виключає різноманітних варіантів тиску та опосередкованого втручання. Росія зайняла вичікувальну позицію стосовно визначення України з боку ЄС і США, розраховуючи на те, що об’єктивні реалії змусять Київ зробити російський вибір. На процес нормалізації двосторонніх відносин впливає й те, що російські державні лідери навіть не намагаються зрозуміти причини відсторонення української правлячої еліти²⁷. Вітчизняні дослідники у цьому контексті зазначають, що у політичній ідеології України небезпідставно міцно утвердилось сприйняття намірів Росії як імперських, тобто зближення з нею автоматично веде до втрати незалежності й суверенітету України. Після виборів в Україні 2004–2006 рр. навіть політики лівого крила обережно висловлюються за прямий союз із Росією²⁸. Можна лише погодитися із словами російського науковця І. Яковенка, який констатує: “Лікує час, молоді росіяни не жили в СРСР і для них це вже історія. Щоб подолати подібні хибні погляди, потрібно, щоб змінилося покоління. На це піде 20–25 років”²⁹.

Прихід до влади в Польщі демократичних сил у 1989 р. і проголошення незалежності України черговий раз у ХХ ст. докорінно змінили ситуацію у стосунках між двома народами. Тодішній президент Польщі А. Квасневський

наголошував: "...історичний момент, який наступив, дає великі шанси й Україні, й нам, і всій Європі. Великі імперії, які трактували менших партнерів – Польщу або Україну – як інструменти своєї політики, вже ніколи не відродяться"³⁰. Польща першою серед зарубіжних країн у грудні 1991 р. визнала незалежну Україну. Знаменним став і той факт, що відразу ж після серпневого путчу, навіть не чекаючи, коли крах СРСР стане dokonаним фактом, тодішні уряди України і Польщі вирішили обмінятися спеціальними посланниками³¹. Це була досить незвичайна форма дипломатичних відносин, дипломатична практика на той час подібних форм не знала.

Найважливіші політичні сили Польщі, авторитетні засоби масової інформації не підтримують тих реваншистських організацій "кресув'якув", "шанувальників Львова", які висуюють територіальні претензії до України³². Сьогодні українсько-польські відносини, незважаючи на складну історичну спадщину, невідворотно вступили у фазу конструктивного розвитку. На шляху такої співпраці не можуть стати й трагічні сторінки в історії двох народів: військові протистояння, антиукраїнська політика уряду II Речі Посполитої у міжвоєнному періоді, сталінські репресії проти польської національної меншини в Українській РСР, події на Волині 1942–1943 рр., депортації комуністичних режимів СРСР і ПНР щодо поляків і українців у 40-х роках ХХ ст.

Незаперечно одне – Україна і Польща переживають переламний момент і їх взаємовідносини також. Сучасна Польська національна держава, яка прийшла на зміну "історичній" Польщі, є для України чинником конструктивним, і це добре усвідомлюють аналітики українсько-польських відносин з обох сторін. Відомий польський політик Я. Куронь констатував: "Сьогодні серед польських політиків свідомість того, наскільки важлива Україна для Польщі, дедалі зростає"³³. Необхідно усвідомити й те, що лише заходи, які будуються на визнанні цілковитої рівноправності, включаючи права національних меншин, принципи непорушності кордонів, об'єктивне висвітлення стосунків у минулому, зможуть усувати негативні стереотипи серед українців і поляків. Президенти України і Польщі погоджуються у тому, що шлях до дружби і єднання пролягає насамперед "через правду і взаєморозуміння"³⁴.

Частина польських політиків стверджує, що не можна говорити про відносини з Україною у відриві від її внутрішнього становища. Співпраця з Києвом, згідно із заповітом Ю. Пілсудського, таїть для них великий ризик. Яка ж концепція сьогодні є пріоритетною щодо України – не залежить виключно ні від нової урядової команди чи навіть парламентської більшості. Гнучкість і результативність польської зовнішньої політики у відносинах з Україною буде залежати від того, чи відповідає вона суспільній свідомості. Для досягнення конкретних рішень потрібний відповідний рівень інтелектуальної еліти, знання і розуміння у так званих широких колах. Тим часом Україна у традиційній свідомості поляків асоціюється передусім з конфліктами в минулому. І це

закономірно, оскільки засоби масової інформації живляться переважно історією: меморіалами, могилами, куполами храмів. Україна потрапляє на сторінки польських газет лише тоді, коли топчуть прапор або виникають перешкоди у будівництві польської школи. Президент України Л. Кучма у 1998 р. Зауважував: “Дехто воліє й надалі роз’ятрувати старі рани, нагромаджувати потенціал недовіри й неприязні, періодично виплескуючи його на внутрішніх та зовнішніх опонентів. Не обійшлося, зазначаю це з особливою гіркотою і болем, і без брутальних екстремістських вихваток”³⁵.

Сьогодні між Україною та Польщею, а це очевидний факт, все ще існує помітна різниця не лише у ставленні населення до історії, але й значна диспропорція у сфері поінформованості громадян про вузлові проблеми українсько-польських стосунків. Натомість співпраця істориків обох країн є недостатньою. Тільки невелика частина з них як з українського, так і з польського боку фахово досліджує природу українсько-польських конфліктів. Різність позицій більшості українських та польських істориків виразно демонструють двосторонні зустрічі. Саме через це практично зірвано українсько-польський діалог між істориками під гаслом “Польща – Україна. Важкі питання”, який започаткували у середині 90-х років минулого століття представники Об’єднання українців Польщі та організацій ветеранів польської Армії Крайової. Один із лідерів ветеранських середовищ АК так пояснив причини того, через що ця ініціатива не могла мати успіху: “Ми сіли за стіл переговорів, щоб звинувачувати”³⁶. Хоч сам факт подібної дискусії безумовно позитивний, але вона не надто спричинилася до наближення позицій польських та українських істориків.

Але Україна і Польща вже мають певний досвід, як відкидати взаємну неприязнь, пізнавати одне одного і знаходити спільні інтереси. Меморіали і могили можуть не тільки роз’єднувати, але й об’єднувати, вшановуючи пам’ять про синів українського і польського народів, які загинули у боротьбі за їх свободу³⁷. Події останніх років підтверджують європейський вибір України і важливу роль у ньому Польщі. Міністр закордонних справ незалежної України А. Зленко у цьому контексті зазначав, що: “... в ХХ столітті ключовим для відносин української та польської націй став Ризький мирний договір 1921 року між Польщею та радянськими Україною і Росією. За тодішньою геополітичною формулою більшовики досягли миру із Заходом, який уособлювала Польща, ціною західних українських земель. Увесь розвиток українсько-польських відносин після 1991 року можна охарактеризувати як категоричний відхід від “ризької парадигми”, тобто від вирішення чужих проблем за рахунок українських інтересів”³⁸.

Вперше 2005 р. був оголошений роком України в Республіці Польща і урочисто відкритий у Варшаві за участі Президента України В. Ющенка. Поблизу с. Млин Підкарпатського воєводства В. Ющенко взяв участь у відкритті каплиці-пантеону біля могили М. Вербицького – автора мелодії Державного гімну України. У планах на майбутню співпрацю уряди України і Польщі

особливу увагу приділяють спільній участі в енергетичних проєктах, добудові нафтопроводу Одеса – Броди до м. Плоцька. Підтримка української демократії урядом Польщі і простими поляками свідчить не тільки про взаєморозуміння країн, а й про практичну допомогу на шляху України до вступу в НАТО та ЄС. Польща чітко заявляє, що Україна має бути прийнята до НАТО і ЄС за умови виконання нею необхідних вимог. У польському суспільстві все більше зростає розуміння того, що, підтримавши Україну, виграє й Польща, яка завдяки українській перемозі доведе правильність свого вектора східної політики.

Існування незалежної України не є ні антиросійським, ні антипольським чинником, а тільки спонукає до переосмислення взаємозв'язків з Росією і Польщею. Наслідуючи європейський досвід, Україна включилася зараз у процес історичного порозуміння, який нагадує німецько-польське та франко-німецьке примирення. На думку З. Бжезінського: “З Польщею повторне визначення взаємовідносин через примирення робить свій внесок до творення більшої Європи, з Росією – допомагає трансформувати саму Росію. І власне тому, на мій погляд, один з найважливіших аспектів незалежності України – це дія і вплив, який вона робить на Росію для її перевизначення”³⁹. Тому об'єктивне дослідження неоднозначної сторінки історії українського питання в радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду становить не тільки науковий, але й громадсько-політичний інтерес.

¹ Бжезінський З. Україна у геостратегічному контексті / Пер. з англ. – К., 2006. – С. 70.

² Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1996. – С.4–7; Україна на міжнародній арені: 36. документів і матеріалів (1991–1995 рр.). – У 2-х кн. – К., 1998. – Кн.1. – С. 7–10.

³ Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. – К., 2003. – Т.6. – С. 629.

⁴ Нариси з історії дипломатії України / Під ред. В.А. Смоля. – К., 2001. – С. 617.

⁵ Гальчинський А.С. Помаранчева революція і нова влада. – К., 2005. – С. 10.

⁶ Тойнбі А.Дж. Постигание истории / Пер. с англ. – М., 1991. – С. 14–21.

⁷ Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. – К., 1998. – С.14.

⁸ Потульницький В.А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К., 1992; Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя). – К., 2002.

⁹ Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994. – С. 10.

¹⁰ Акція “Вісла”. Документи / Впоряд. і ред. Є. Місила. – Львів–Нью-Йорк, 1997. – С. 11–12.

¹¹ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С. 43.

- ¹² Бжезінський З. Велика шахівниця / Пер. з англ. О. Фешовець. – Львів – Івано-Франківськ, 2000. – С. 92; його ж: Незалежна Україна змінює всю геополітичну карту Європи // Світ про Україну. – 1993. – № 2. – 20 січ.
- ¹³ Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України: Підручник. – К., 2006. – С. 410–411.
- ¹⁴ Лосев І. Російська присутність у Криму: анатомія впливів // Розбудова держави. – 1998. – № 11–12. – С. 22.
- ¹⁵ Капелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Пер. з нім. – Львів, 2005. – С. 296.
- ¹⁶ Шпорлюк Р. Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі). – К., 2000 – С. 311–312.
- ¹⁷ Жданова І. Євразійське вторгнення: ідеологія без берегів // Шлях України: колізії новітнього поступу: Матер. Всеукраїнської наук.-теорет. конф. – Тернопіль, 2006. – С. 21.
- ¹⁸ Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. – М., 1999. – С. 379; Травников А. Коса Тузла и стратегические интересы России. – Ростов-на-Дону, 2005. – 272 с.
- ¹⁹ Бжезінський З. Україна та Європа // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 7. – С. 13.
- ²⁰ Морозов У. В желто-голубом тумане // Ульянов Н.И. Украинский сепаратизм. Идеологические истоки самостийности. – М., 2004. – С. 9–10.
- ²¹ Ульянов Н.И. Украинский сепаратизм. Идеологические истоки самостийности. – М., 2004. – С. 390.
- ²² Морозов Е. В желто-голубом тумане // Ульянов Н.И. Украинский сепаратизм. Идеологические истоки самостийности. – М., 2004.– С. 81–84.
- ²³ Чуев С. Украинский легион. – М., 2006. – С. 6–10.
- ²⁴ Асадова Н., Виноградов А. Котлета по-киевски // Коммерсантъ. – 2005. – 22 фев.
- ²⁵ Леонтьев М. Запад решил России не быть (“Оранжевая революция” в России уже заказана и оплачена) // Грозит ли России “оранжевая” революция. – М., 2005. – С. 30.
- ²⁶ Дугин А. Пораженческая элита губит Россию // Леонтьев М. и др. Внутренний враг. Пораженческая “элита” губит Россию. – М., 2005. – С. 50.
- ²⁷ Колесников А.И. Я Путина видел! – М., 2005. – С. 243–253.
- ²⁸ Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України: Підручник. – К., 2006. – С. 458.
- ²⁹ Рожан А. Что русскому здорово, то украинцу смерть // Зеркало недели. – 2004. – 9–15 октября. – С. 17.
- ³⁰ Квасневський А. Добре знаю Україну як турист, але вперше відвідаю її як офіційна особа. // День. – 1997. – 17 трав.
- ³¹ Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 роки): Підручник / Л.Ф. Гайдук та ін. – К., 2001. – С. 557; Україна і світ: Навч. посібник. – 2-ге вид. / Б.А. Катиренчук та ін. – Львів, 2000. – С. 14.
- ³² Дашкевич Я. Фальсифікація новітньої історії українського народу в сучасній Польщі (Товариства кресов’яків та їх діяльність) // Український час. – 1991. – № 1(8). – С. 15–19.
- ³³ Куронь Я. Ми не втечемо від минулого // День. – 1997. – 24 жовтня.
- ³⁴ Спільна заява Президентів України і Республіки Польща “До порозуміння і єднання” // Наше слово. – 1997. – 1 червня; Заява Президентів Л.Д. Кучми і Республіки Польща А. Квасневського з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії // Урядовий кур’єр. – 2003. – 12 лип.

³⁵ Кучма Л. Держава, горде ім'я якій Україна, є і буде вічно // Український шлях. – 1998. – 5–11 листоп.

³⁶ Павлів В. Чому поляки не люблять українців? – Львів, 2004. – С. 12–13.

³⁷ Відновлено пам'ятник польським воїнам, які загинули у 1920 р. // Народна армія. – 1998. – 17 листоп.;

Stepień S. Polegli za wolność Ukrainy. Z dziejów polsko-ukraińskiego braterstwa broni 1920 roku // Biuletyn Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego. – Przemyśl, 1998. – № 4. – S. 228–229.

³⁸ Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. – Харків, 2003. – С. 467–468.

³⁹ Бжезінський З. Україна – Польща: роль та місце в європейській інтеграції // "Г": Незалеж. культуролог. часопис. – Львів, 1998. – № 14. – С. 15.

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

Розділ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

Щоб винести урок із минулого, необхідно мати про нього об'єктивне уявлення, сформувати яке покликана історична наука. Але це – щонайбільше лише засіб. “Наукову цінність він має лише в тому випадку, – зазначає відомий англійський історик Р.Дж. Колінгвуд, – коли нова класифікація дає нам відповідь на вже поставлені запитання. Ось чому справжня наука починається з усвідомлення нашого невігластва – невігластва не в усьому, а лише в певному питанні...”¹. Між тим здобутки в дослідженні українського питання у радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. виявилися не такими вже й вагомими. До недавнього часу ця проблема була предметом замовчування, фальсифікацій та ідеологічних спекуляцій з боку як радянських учених, так і науковців комуністичної Польщі.

Українська радянська історична наука виявилася безпорадною у висвітленні багатьох аспектів проблеми, які часто пояснювала із “антинаукових та взагалі алогічних позицій”². Така практика поширилася в Українській РСР ще з 20–30-х років ХХ ст., коли Й. Сталін утвердив своє монополне право в історичній науці, що була покликана лише творити образи більшовицьких вождів і державної партії, які “розвивали”, “розробляли”, “конкретизували”, “очолювали” та “вносили”³. Офіційні власті навіть не хотіли рахуватися з проблемами Радянської України: особливостями і специфікою Громадянської війни в Україні; великодержавним та українським ухилами в КП(б)У; політикою “українізації” та винищенням інтелектуального потенціалу українців і національних меншин (зокрема польської в УРСР) шляхом кривавого терору; причинами штучного голодомору; цілеспрямованою русифікацією українського суспільно-громадського й культурного життя; ліквідацією комуністичного руху в Західній Україні. Не приділялася увага в дипломатичній діяльності УРСР, яка, незважаючи на істотні обмеження, що їх створювала імперська влада, зуміла зробити свій внесок в оздоровлення міжнародних відносин.

Поступова трансформація радянської марксистської історіографії здійснювалася впродовж 30–50 років ХХ ст., під впливом великодержавницько-імперіалістських концептів ХІХ ст. Вітчизняні дослідники зазначають, що серед її характерних ознак були, зокрема: 1) формування “образу” ворога у вигляді Польщі, Німеччини, а згодом всього Заходу; 2) культивування панславистських ідей та настроїв; 3) виправдання зовнішньої експансії; 4) гіперболізація російської національно-історичної самобутності в дусі релігійно-державницьких постулатів епохи імператора Миколи І; 5) звеличення культурних здобутків імперської доби; 6) канонізація окремих історичних діячів тощо⁴. Після чого

вона лише коригувалася та деталізувалася. Зарубіжні дослідники у цьому контексті наголошують на тому, що царська Росія не змогла скористатися з панславистської ідеї, але іронія історії полягає в тому, що більшовицький режим, який прийшов на зміну царському самодержавству, успадкував навіть цю ідею, і спромігся не лише здійснити мрію Рюроковичів, приєднавши у 1939–1945 рр. до Москви всі “російські вотчини”, а й поширити своє панування на всі слов’янські землі⁵.

Україні, у процесі становлення радянського імперіалізму, відводилася роль пробної моделі національної політики, спрямованої на створення нової нації, радянської за формою, російської за внутрішнім змістом. Радянська українська історіографія існувала в ідеологічних межах, окреслених “Тезами ЦК КПРС до 300-річчя возз’єднання України з Росією” від 1654 р., які цю подію трактували як “видатну”. Український історик В. Кравченко зазначає, що її офіційні догми формувалися з елементів малоросійської, народницької української і російської, а також марксистської й імперської схем історичного процесу. Усі вони підпорядковувалися головній, телеологічній (спрямованій проти причинного пояснення) за своєю основою ідеї про єдність з Росією як основною, визначальною рисою історичного розвитку України⁶. Еволюція радянської концепції українсько-російських стосунків в історіографії зайняла трохи більше двох десятків років. Вона характеризувалася послідовною зміною концепцій за формулою: 1) “абсолютне зло” – 20-ті роки; 2) “менше зло” в 30-ті роки; 3) “абсолютне благо” – 40-ві – початок 50-х років⁷.

Тому дослідження проблеми вітчизняними радянськими істориками зводилося переважно лише до ілюстрування на фактичному матеріалі тих схем і положень, які розроблялися московськими науковцями й деталізувалися вченими Академії наук України. В результаті створювалися канонічні, зразкові, що не суперечили партійним, а тому обов’язкові для використання усіма істориками тексти. Основним критерієм для оцінки наукових публікацій у цей період була кількість залученого до наукового обігу фактичного матеріалу, який мав відповідати офіційній ідеології.

Науковому, об’єктивному дослідженню проблеми суперечив і безглуздий, механістичний поділ істориків на марксистських, що означає “прогресивних”, та немарксистських – “фальсифікаторів” історії. Усіх українських вчених, які проживали за кордоном і мали чималий науковий доробок, кваліфікували як “буржуазно-націоналістичних”, чіпляючи їм різноманітні ярлики. Причому це стосувалося лише зарубіжних українських істориків, і аж ніяк не російських, польських, оскільки вони автоматично отримували статус американських, канадських, німецьких та ін.

Історію радянсько-польських відносин загалом, а тим паче українського питання в них, комуністичні власті перетворили на арену гострої політичної та ідеологічної боротьби. Ці відносини стали сферою майже виключного панування ортодоксальних партійних пропагандистів, які відкидали будь-які спроби відійти від встановлених штампів і схем. Усе, що не вписувалося у ці рамки, оголо-

шувалося таким, що не відповідало історичним закономірностям, а відтак – контрреволюційним, буржуазним і націоналістичним. Основною перешкодою на шляху висвітлення проблеми стала атмосфера тотального контролю і доведена до абсурду цензура щодо наукових досліджень радянських істориків. Місце виваженого копіткого її аналізу зайняли кампанії боротьби з “буржуазним націоналізмом”, під які не важко було підвести не тільки спроби наукового пошуку, але й усі спроби українсько-польського діалогу без відома Москви. Це призвело до того, що наукові центри в УРСР і окремі історики неохоче бралися її досліджувати⁸.

Відгомін тоталітарного комуністичного минулого в історичній науці відчувається ще й нині. Антиукраїнські сили, які не можуть змиритися з незалежністю України, одним із головних своїх завдань поставили компрометацію національно-визвольної боротьби українського народу. Вони намагаються це робити руками так званих українців, зокрема, В. Поліщука, який у своїх “працях”, повторюючи віджилі комуністичні постулати про діяльність ОУН, таврує й знеславляє тих, хто самовіддано боровся за утвердження самостійної України⁹. Безглуздими є твердження цього автора про те, що “Україні потрібен катарсис, очищення від націоналістичного, фашистського тягару”. Оцінюючи позицію В. Поліщука, відомий український історик Я. Ісаєвич зазначає: “Твердити, що думка пана Поліщука репрезентативна для українців тому, що він називає себе православним українцем, – це те саме, що твердити, що думка Дзержинського репрезентативна для поляків тому, що він римо-католик і шляхтич... в Україні таку позицію, як Поліщук, займають тільки українські комуністи і вороги української державності”¹⁰. Обґрунтовану критику праць В. Поліщука містять також публікації українських дослідників В. Сергійчука, А. Семенюка та ін.¹¹.

Над польськими істориками, які досліджують вказану проблему, також тяжіють певні стереотипи та уявлення, що дісталися їм у спадщину від минулого. Українські дослідники наголошують на тому, що: “В Польщі продовжує існувати негативний стереотип українця, який був сформований на підставі неповного висвітлення подій історичного минулого”¹². Цей та інші стереотипи стали основною причиною українсько-польських конфліктів нового часу: це – фіктивне право розбудовувати Польську державу в так званих “історичних межах”; польське культурегерство для нібито відсталого і позбавленого культури українського народу; ідеалізація польської моделі католицизму як бастиону боротьби з антихристиянським варварством, до якого відносили православну й греко-католицьку церкви; ідея національної польської вищості над українською нацією. “Нас навчили дивитися на українське питання, – відзначав польський сенатор К. Козловський на міжнародному симпозіумі у Варшаві, присвяченому 75-річчю пакту Пілсудський – Петлюра, – крізь призму польської присутності на цій землі. Треба нам усім зрозуміти таки, що поруч існує великий народ із власною культурою, мовою”¹³.

З перспективи початку ХХІ ст., зазначає український історик Л. Зашкільняк, стосунки українців і поляків можна розглядати з двох позицій: оптимістичної та песимістичної: 1) оптимістична візія цих стосунків впливає з

факту, що початок ХХ ст. застав обидва народи поділеними між трьома імперіями, а кінець віку обидва народи зустріли в незалежних державах, які проголосили себе “стратегічними партнерами”; 2) цесимістична – впливає з побоювань, що історичний спадок у свідомості окремих представників обох народів та взаємні претензії і звинувачення продовжують чинити вплив на нинішні покоління українців і поляків, а сучасний стан їхніх стосунків дістався їм ціною таких невідплатних жертв, що існує небезпека пробудження образ і звинувачень¹⁴. Можна погодитися із твердженням дослідника й про те, що обидві позиції можуть бути правильними. У ХХ ст. українсько-польські стосунки досліджуваного періоду стали виразним прикладом складності подолання цих стереотипів і взаємного хитання між патріотизмом та націоналізмом, співпрацею і конфронтацією.

Оцінюючи характер українсько-польських стосунків, вітчизняні історики відзначають, що їх практика у минулому “була жахливою”. Відомий історик Я. Дашкевич зазначає: “Найвно вважати, що їхній характер залежав від підкореного українського народу. Такі події ХХ ст., як окупація Східної Галичини, недотримання ухвал Ради послів про автономію Галичини, економічна експлуатація в межах Польщі “Б”, культурна й освітня дискримінація, протиправні дії типу пацифікацій, табору в Березі Картузькій, руйнування церков на Холмщині, дискримінація у парцеляційній політиці, стимулювання осадництва, намагання відділити від єдиної української нації лемків, гуцулів, “старорусинів”, ходячкову шляхту, глузування з національної гідності українців – усе це разом та ще чимало іншого могло призвести до того, до чого й призвело: до різкого загострення польсько-українських стосунків, які вилилися в трагічні події 1942–1944 рр. Польська влада на Західній Волині тривала лише двадцять років, – якою вона мала бути й чого зуміла добитися, якщо надала руху такого страшного механізму ненависті”¹⁵.

Подібні оцінки знаходимо також у публікаціях дослідників Польщі, які вивчають драматичну природу українсько-польських конфліктів і намагаються об’єктивно та безсторонньо з’ясувати їх причини. Наприклад, М. Сивіцький зазначає: “Після шести віків безперервної боротьби, якщо не фізичної, то політичної, спокій запанував лише тоді, коли поляків було вигнано з України; фатальна кількість жертв залишила у Польщі почуття антиукраїнської ненависті. І, то більш поширеної ніж до німців, хоч українці ніколи польських земель не окупували, а боротьба між обома народами завжди велася на українських землях, і ніколи на суто польських”¹⁶. Проте дорога до істини не є легкою: у Польщі намагалися організувати суд над М. Сивіцьким, який зібрав і видав із своїми коментарями архівні документи, знайдені в архівах самої ж Польщі¹⁷. З початку 90-х років ХХ ст. у Польщі зріс потік псевдонаукових праць відверто українофобського та провокаційного характеру, які нагнітають пристрасті навколо болючих проблем польсько-українських стосунків.

Писання таких польських авторів, як Е. Прус, які претендують на науковість, зустрічають обґрунтовану критику не лише українських, але й польських науковців. Зокрема, польський історик Р. Тожецький слушно зауважив, що

Е. Прус часто приписує українським націоналістам (ОУН) ту роль, яку вони не відігравали у міжвоєнній Польщі: про їх значний вплив на погіршення польсько-німецьких стосунків із 1934 р.; “тісну” дружбу Є. Коновальця із шефом абверу В. Канарісом; надсилання диверсійних загонів ОУН до Польщі в 1939 р.; про те, що існування українського батальйону Р. Сушка вплинуло на прийняття Радянським Союзом рішення вступити у війну 17 вересня 1939 р. Щоб об’єктивно писати про діяльність ОУН у роки війни на західноукраїнських землях, справедливо зауважує Р. Тожецький, потрібно проаналізувати політику Польської держави щодо українців у міжвоєнний період, а Е. Прус цього робити не прагне. Він лише повторює пропагандистські тези тодішнього режиму II Речі Посполитої про добру волю польських властей нормалізувати стосунки з українцями, і навіть не згадує, чим на практиці була така “нормалізація”¹⁸. Обмеженою і тенденційно підбраною є джерельна база праць Е. Пруса, у яких дається образлива для українців характеристика провідних діячів ОУН: учасників національно-визвольного руху (“різуни”, “бандити”, “фашисти”)¹⁹.

Отже, чимало причин впливало на те, що досліджувана проблема не тільки у вітчизняній, але й польській історіографії вивчена далеко не повністю. Показовим є і той факт, що в радянській та сучасній вітчизняній історіографії навіть немає узагальнених праць, які б охоплювали весь період радянсько-польських відносин міжвоєнного періоду. Цілком очевидно, що правда про надзвичайно складний перебіг подій у цих відносинах була для комуністичного режиму не вигідною. Перші публікації радянських авторів, у яких порушується проблема радянсько-польських відносин і українське питання в них, з’явилася вже на початку 1920-х років, одразу ж після закінчення польсько-радянської війни. Але переважна їх більшість радше нагадувала політичні памфлети, ніж наукові дослідження. Це, зокрема, публікації А. Романського, Я. Радопольського, праці комуністичних діячів Польщі, керівників Польревкому – Ю. Мархлевського та Ф. Кона, який у 1921 р. очолив КП(б)У²⁰. Радянсько-польські відносини розглядалися ними лише з позиції світової революції, а новоповсталі Польська держава – як ворог українського та польського народів.

Відображаючи офіційну позицію більшовицької Москви в радянсько-польських відносинах, радянські автори міжвоєнного періоду лише звеличували роль державної партії та її вождів, особливо Й. Сталіна, у перемозі над “панською” Польщею. В них повторювалися основні ідеї сумнозвісних публікацій К. Ворошилова, присвячених Й. Сталіну: “Розгром польських армій, звільнення Києва та Правобережної України, глибоке проникнення в Галичину, організація знаменитого рейду 1-ї Кінної Армії – дітища Сталіна – значною мірою є результатом його вмілого й майстерного керівництва”²¹. Тенденційність подібних публікацій є безсумнівною, вони не тільки ігнорували українське питання в радянсько-польських відносинах, але й грубо його фальсифікували.

Зрештою, такі наукові постулати знайшли відображення і в багатьох працях так званих видатних діячів Комуністичної партії та Радянської держави, які характеризуються поверховістю і крайньою тенденційністю. Йдеться не

тільки про праці В. Леніна, Й. Сталіна, Л. Троцького, Ф. Дзержинського, Г. Зінов'єва, Л. Каменєва, М. Бухаріна, а й таких діячів, як М. Калінін, Г. Петровський, К. Ворошилов, Л. Каганович, Г. Чичерін, М. Литвинов, Х. Раковський, А. Йоффе, В. Молотов, П. Постишев, С. Косіор, К. Радек, М. Хрущов, А. Луначарський²². Головною ознакою творів цих “видатних” діячів було намагання ортодоксально подати ленінсько-комуністичну концепцію бачення процесів і явищ. Чим менше вони відзначалися новизною, тим надійнішими вважалися. Але і в них можна було віднайти приховані відповіді на причини тоталітаризму в СРСР, дуалізму радянської зовнішньої політики у відносинах з Польщею, облудної великодержавної політики Москви в українському питанні.

Радянська історична наука, особливо московська школа, послуговуючись інтернаціональною сутністю марксизму-ленінізму, продовжувала захищати імперську традицію існування великого поліетнічного формування, яким був Радянський Союз. У працях істориків цієї школи 50–80-х років ХХ ст. Ф. Зуєва, І. Яжборовської, П. Ольшанського, І. Міхутіної, присвячених дослідженню радянсько-польських відносин міжвоєнного періоду, українському питанню приділялося дуже мало уваги²³. Крім того, українські державні утворення (УНР, ЗУНР) на етнічних українських землях розглядалися ними, як щось неприродне, протизаконне, інспіроване ззовні.

Скориставшись послабленням ідеологічного тиску у другій половині 1980-х років, саме російські історики почали першими відмовлятися від обов'язкової марксистсько-ленінської методології у вивченні минулого²⁴. Однак процес переосмислення російською історичною наукою досліджуваної проблеми має свої особливості: по-перше, після розпаду СРСР в Росії у процесі висвітлення історії другої половини 30-х років ХХ ст. найбільш розповсюджуваною стала концепція тоталітаризму; по-друге, із середини 1990-х років провідні російські історики почали звертати увагу на невідповідність такої концепції великодержавним національним інтересам сучасної Росії²⁵. Для Росії як прямої спадкоємиці колишнього СРСР, на їхню думку, більш важливим стало завдання показу закономірності історії радянського періоду, його об'єктивної зумовленості та доцільності. Тому російські науковці почали заперечувати й навіть замовчувати факт існування тоталітарної моделі радянської держави в СРСР кінця 1930-х років²⁶.

У листопаді 1992 р. Російська академія наук визначила пріоритетні напрямки історичних досліджень, важливе місце серед яких посіло висвітлення провідної ролі Російської Федерації та СРСР у світовій політиці²⁷. Стало очевидним, що в рамках старих тоталітарних підходів виконати подібне завдання буде неможливо. Після періоду критики сталінізму і радянської системи загалом російські історики почали звертатися до висвітлення “позитивної” історії ХХ ст., пропаганди доцільності показу безперервності російсько-історичної державницької традиції. Цілком очевидно, що подібні чинники не могли не вплинути на відображення російськими істориками подій міжвоєнного періоду та початку Другої світової війни.

Необхідно звернути увагу й на те, що російські історики, вказуючи на радикальну відмінність радянської національної політики порівняно з політикою царської імперії, заперечують тезу про колоніальний статус України в складі СРСР²⁸. При цьому вони посилаються на праці західних вчених А. Каппелера, Т. Мартіна, М. фон Хагена та ін.²⁹. Частині російських дослідників особливо імponує запровадження Т. Мартіном поняття “імперія позитивної дії” для характеристики національної політики в СРСР. Цю політику Т. Мартін пропонує називати “інтернаціоналістським націоналізмом” або “позитивною дією”, іншими словами позитивною дискримінацією, яка застосовувалася до раніше пригноблених груп населення. Він, зокрема, наголошує на принциповій новизні радянської національної політики порівняно з колоніалізмом та імперіалізмом минулого і принциповій відмінності СРСР від імперії Романових: по-перше, більшовики захопили лідерство у вирішенні національних завдань, характерних для всіх етапів розвитку національних рухів; по-друге, вони створили національні еліти там, де вони були відсутні взагалі; по-третє, СРСР треба називати державою, а не імперією, оскільки радянські лідери рішуче відкидали термін “імперія” стосовно народів СРСР; по-четверте, в рамках радянської політики державотворчий народ, росіяни, повинен був обмежувати й стримувати свої національні інтереси, ідентифікуючи себе з “імперією позитивної дії”.

Треба наголосити, що російські вчені в умовах СРСР мало вивчали свій народ, його особливості в різних регіонах самої Росії. Попри роль панівної нації в багатонаціональній державі російський народ також страждав від великодержавницької політики союзного центру. Життєздатність російського етносу часто знижувалася за рахунок масового переїзду росіян в інші республіки. Однак специфіка росіян в СРСР полягала в тому, що національно вони не пригнічувалися, але політично і соціально не відрізнялися від неросійських народів. В останні десятиліття існування СРСР ставало дедалі очевиднішим, що російський народ пригнічується власною національною бюрократією, адже на побутовому рівні в самому СРСР його ототожнювали з Росією. Фактично російська месіанська ідея витісняла комуністичну ідею, а поняття інтернаціоналізму набувало своєрідної російської форми: 1) формування радянського народу як нової інтернаціональної спільності означало денационалізацію, що насправді було русифікацією; 2) російська мова як мова міжнаціонального спілкування в СРСР реально ставала державною мовою союзних республік, витісняючи мови титульних націй; 3) радянський патріотизм передбачав насамперед любов до російського народу³⁰.

Російська національна криза в СРСР мала об’єктивні чинники: 1) внутрішній – фізична деградація народу і його духовно-культурний занепад; 2) зовнішній – неприязнь до росіян у неросійських республіках. Причини такої неприязні російські історики були неспроможні пояснити, оскільки виводили їх з антиросійського спрямування націоналізмів у союзних республіках. Сучасні російські історики у своїй переважній більшості вважають, що саме націоналізм, у тому числі й український, веде до різноманітних негативних наслідків,

спектр яких коливається від абсурдної соціальної й культурної політики до тоталітарного терору й загальної дестабілізації. Переважно вони розглядають націоналізм як доктрину, принцип чи доказ, але не націю. Лише інколи вони ототожнюють націоналізм з “національним почуттям”, почуттям належності до нації й самоідентифікації з нею³¹.

Західні дослідники спростовують твердження російських істориків про те, що причиною розпаду СРСР став націоналізм у союзних республіках. Відомий британський дослідник Е. Сміт зазначає: “... як показують приклади Радянського Союзу, Югославії, Курдистану й Ефіопії, не націоналізм per se відповідальний за розвал держав. Націоналізми швидше виникають на руїнах держав, які з інших причин, так само, як і з етнічних, більше не життєздатні... Там, де держави з якоїсь причини більше не життєздатні, націоналізм може становити альтернативу часто нестабільному (тому що примусовому) статус-кво; альтернативу більш життєздатну, тому що він краще відповідає народним сподіванням у конкретному регіоні”³². Основними ідеалами націоналізму він називає: національну ідентичність, національну єдність і національну автономію: 1) світ поділений на нації, кожна з яких має власний характер і долю; 2) нація є джерелом будь-якої політичної влади, і лояльність до нації перевищує всі інші лояльності; 3) щоб бути вільними, люди мають ідентифікувати себе з певною нацією; 4) щоб бути самобутньою, кожна нація має бути автономною; 5) задля миру й справедливості нації мають бути вільними й забезпеченими³³.

Перед російським народом, напевне, вперше за багатовікову історію постало питання про власну національну ідентифікацію: 1) повернути собі “нормальне етнічне почуття”, яке було витіснене “почуттям державності”, самовизначитися й відмовитися від імперських завоювань; 2) або зберегти свої геополітичні прагнення без набуття національного обличчя. Сьогодні, на думку зарубіжних дослідників, існує п'ять сценаріїв розвитку російської нації: 1) Росія створює й утримує велику багатонаціональну імперію у північній Євразії (в кордонах СРСР); 2) Росія стає державою східних слов'ян (союз Росії, України, Білорусії); 3) Росія стає державою російськомовного населення, незалежно від національного складу і громадянського статусу (громадянський статус російськомовного населення не повинен залежати від державних кордонів); 4) Росія існує в статусі Російської Федерації, громадянство в якій не залежить від національної належності; 5) Росія як Російська Федерація з преференційним статусом для етнічних росіян³⁴. П'ятий сценарій для росіян є найкращим, але вони звернуться до нього лише тоді, коли не зможуть вирішити свої геополітичні проблеми іншими засобами.

Позитивним у цьому контексті є лише те, що Український інститут при Московському державному відкритому педагогічному університеті (створений у 1997 році) почав об'єднувати науковців у Росії, які досліджують історію України. У публікації В. Кабузана, наприклад, вміщені етнічні картосхеми західноукраїнських земель ХІХ – першої половини ХХ ст., які розкривають причини прагнення населення Західної та Східної України до етнічної консолідації та обґрунтовують їх право на створення власної держави³⁵. Активно

проводить роботу з розбудови Українського інституту утворений в 1995 р. у Москві Український Історичний Клуб, вагомим доробком якого є видання “Українського історичного Альманаху Росії”, “Наукового Вісника Українського Історичного Клубу”³⁶. Проте наукових праць, які б досліджували цю проблему, у цих виданнях майже немає.

В УРСР не визнавався самий факт “законності” існування УНР і ЗУНР, що стало значною перешкодою на шляху дослідження проблеми вітчизняними радянськими істориками. Однак навіть і в цих умовах, коли основним об’єктом для наукових досліджень став комуністично-радянський рух за воз’єднання з Країною Рад, історики І. Кундюба, І. Хміль, Р. Симоненко, О. Карпенко, Ю. Сливка, М. Панчук, С. Макарчук у працях, опублікованих у 1950–1980-ті роки, використовуючи доступний архівний матеріал, аналізували плани країн Антанти і США щодо українського питання, показували їхню роль у встановленні нових державних кордонів країн Центрально-Східної Європи, доводили нелегітимність окупації Польщею західноукраїнських земель³⁷. Вивченню історії радянсько-польських відносин у 1921–1929 рр. була присвячена кандидатська дисертація автора дослідження³⁸.

На відміну від радянських істориків, науковці ПНР у 1960–1980-ті роки значно інформативніше почали висвітлювати польсько-радянські відносини міжвоєнного періоду. Із 1965 р. Інститут історії польсько-радянських відносин ПАН розпочав у Варшаві випуск серійного видання “Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały (Warszawa, 1965–1978. – Т.1–17). Чимало проблем польсько-радянських відносин знайшли своє відображення на сторінках цього видання у публікаціях А. Скшипека, М. Лечика, С. Лопатнюка, Є. Куманецького, В. Матерського, Я. Юркевіча, С. Грегоровіча, М. Захаріаса, В. Міховіча. Але українське питання розглядали лише праці А. Деруги, К. Левандовського, С. Закс, С. Вронського (т. 3–6). Однак не можна не зауважити того, що ці автори нерідко хибували на суб’єктивність під час висвітлення окремих сюжетів проблеми, зокрема взаємовідносин УНР із Польщею, українсько-польського військового співробітництва, проблеми становлення східних кордонів Другої Речі Посполитої.

Деякі з вищеназваних польських дослідників у 1970–1990-х роках опублікували свої монографії з історії польсько-радянських відносин³⁹. Однак українське питання в них висвітлювалося лише фрагментарно. Аналізуючи весь комплекс проблем, пов’язаних із процесом розвитку польсько-радянських відносин, вони лише опосередковано торкалися українського питання під час розгляду подій польсько-радянської війни та мирних переговорів у Ризі у 1920–1921 рр., процесу реалізації умов Ризького договору, позиції Польщі щодо розв’язання українського питання в Лізі Націй, його ролі у польсько-німецьких стосунках.

Із здобуттям незалежності українська історична наука почала по-новому, спираючись на недоступні раніше джерела, висвітлювати міжнародні аспекти українського питання. Хоча привертає увагу нерівномірність інтересу (і відповідно ступінь вивченості) до розгляду проблеми на різних етапах розвитку радянсько-

польських відносин. Незважаючи на те, що до наукового обігу сьогодні залучені праці визначних державних діячів періоду національно-визвольних змагань – В. Винниченка, С. Петлюри, І. Мазепи, С. Шелухіна, М. Шаповала, О. Шульгіна, Д. Дорошенка, М. Лозинського, – численна мемуарна література, перебіг подій та оцінка українсько-польських взаємин 1920–1921 рр. в сучасній українській історіографії має дискусійний характер, а великий пізнавально-теоретичний потенціал цих праць для дослідників є очевидним.

Найважливішою й найціннішою серед них є фундаментальна праця І. Мазепи “Україна в огні й бурі революції 1917–1921” (К., 2003. – Т. 3. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР). Очолюючи Раду Народних Міністрів УНР у найважчий період національно-визвольної боротьби (серпень 1919 – травень 1920 рр.), І. Мазепа, як ніхто інший, спромігся глибоко проаналізувати тогочасну ситуацію і найпринциповіші кроки українського уряду. Будучи близьким соратником С. Петлюри, він об’єктивніше від інших дослідників оцінював персональні дії Головного отамана армії УНР при укладанні Варшавського договору 1920 р. і періоду польсько-радянської війни. Адже сам Варшавський договір С. Петлюри з Ю. Пілсудським був неоднозначно зустрінутий українською громадськістю, про що згодом писав С. Шелухін у своїй праці “Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 року” (Прага, 1926). І. Мазепа добре усвідомлював, що уряд УНР фактично втратив контроль над ситуацією в Україні, а його спроба активізувати антибільшовицьке повстання за допомогою військових акцій завершилася невдало. Трагедія під Базаром 21 листопада 1921 р., на його думку, докорінно змінила позицію уряду УНР і “зламала воєнну силу України”.

Проблемі українсько-польських стосунків 1920 р. присвячені праці Л. Шанковського, В. Вериги, І. Срібняка, В. Сергійчука, Б. Дорошенка-Товмацького, С. Іваниса, В. Косика, В. Михальчука, Б. Гудя і В. Голубка, Б. Якимовича, Б. Тищика і О. Вівчаренка, М. Литвина, О. Рубльова і О. Реєнта, М. Павленка, В. Савченко⁴⁰. Причому головний акцент ці автори зміщують на докази безвихідного становища уряду УНР при укладенні Варшавського договору з Польщею. Цим здебільшого пояснюється та непомірно висока ціна, яку заплатив С. Петлюра за допомогу Польщі у боротьбі проти більшовиків. Непослідовна й безпринципна позиція польської сторони не виправдала сподівань С. Петлюри, на що вказує В. Сергійчук: “Успішний спільний похід українських військ разом із поляками аж до Дніпра навесні того ж року повністю підтвердив правильність квітневої угоди у Варшаві. І якби не зрадницька політика Пілсудського щодо неї пізніше, в березні 1921 р. в Ризі, то ця політична акція не сприймалася б так боляче українським громадянством”⁴¹. Проте частина українських дослідників, зокрема В. Солдатенко, піддають сумніву висновок про абсолютну доцільність укладання Варшавського договору та вважають, що достатніх підстав для цього немає⁴². Але загалом сучасна українська історіографія без упереджень ставиться до Варшавського договору та українсько-польського союзу, розцінюючи його як єдиний шанс для українського народу у тодішній ситуації продовжити боротьбу за незалежність.

За роки незалежності помітно активізувалася діяльність науковців західноукраїнського регіону, які займаються розробкою історії ЗУНР, – М. Кугутяка (“Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) – Івано-Франківськ, 1993 р.), М. Литвина і К. Науменка (“Історія ЗУНР”. – Львів, 1995), Б. Тищика і О. Вівчаренка (“Західноукраїнська Народна Республіка”. – Коломия, 1993 р.), С. Макарчука (“Українська Республіка галичан. Нарис про ЗУНР”. – Львів, 1997), О. Красівського (“Східна Галичина й Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин”. – Київ, 1998), Б. Тищика (“Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права”. – Львів, 2004). Залучення ними до наукового обігу нових документів та матеріалів дає змогу глибше зрозуміти характер і особливості українсько-польського протистояння на західноукраїнських землях, особливо дипломатичну діяльність уряду ЗУНР у боротьбі за справедливе розв’язання українського питання в 1920–1923 рр.

Помітним явищем у науковому житті Львова стали публікації тих істориків, які намагаються розірвати коло негативних стереотипів і міфів в українсько-польських взаєминах міжвоєнного періоду. Серед них виділяється праця Л. Зашкільняка і М. Крикуна “Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів” (Львів, 2002), яка є результатом опрацювання великої кількості нових джерел та здобутків наукової літератури. На новій концептуальній основі в ній проаналізовано ставлення урядів міжвоєнної Польщі до проблеми розв’язання українського питання. Аналізу причин українсько-польського протистояння присвячені праці Б. Гудя “Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини XX століття” (Львів, 2000); “Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століть” (Львів, 2006).

Після повалення у 1989 р. комуністичного режиму в Польщі з’явилася низка публікацій, присвячених українсько-польським стосункам періоду національно-визвольних змагань 1920 р. Серед них виділяються праці З. Карпуся, Є. Коко, С. Степня, О. Колячука, А. Середницького, Я. Сліпеца, В. Серчика⁴³. У монографічних дослідженнях Т. Ольшанського “Historia Ukrainy XX w.” (Warszawa, 1994), А. Хойновського “Ukraina” (Warszawa, 1997), Ю. Дарського “Ukraina. Historia, współczesność, konflikty narodowe” (Warszawa, 1993), М. Прушинського “Драма Пилсудського. Війна 1920” (Київ, 1997), Б. Скарадзінського “Polskie lata 1919–1920” (Warszawa, 1993), Я. Бруського “Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychydzstwie (1919–1924)” (Krakow, 2000), О. Колячука “Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939)” (Львів, 2000), Р. Потоцького “Idea restytucji Ukrainńskiej Republiki Ludowej (1920–1939)” (Lublin, 1999), Е. Коко “Wolna z wolnymi. PPS wobec kwestij ukraińskich w latach 1918–1925” (Gdańsk, 1991), О. Вішки “Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939” (Toruń, 2005), К. Грюнберга і Б. Спренгеля “Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku” (Warszawa, 2005), Я. Лереца “Armia Ukrainńskiej Republiki

Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej 1920 roku” (Тогуń, 2003) почали розглядатися ті аспекти українського питання, які раніше майже не бралися до уваги польською історіографією: відносини польського уряду з УНР, справжні причини спільного польсько-українського “Київського походу”. Ведучи мову про “забутих союзників” Другої Речі Посполитої, долю С. Петлюри і очолюваної ним Директорії, звертаючись до польсько-українського союзу 1920 р., польські автори роблять спробу відповісти на питання: чи був уряд УНР якимось “пішаком” чи реальним партнером у планах Ю. Пілсудського. Позитивним явищем у роботах польських дослідників є їх намагання “реабілітувати” українське питання у польській історичній науці.

В українській історіографії залишалось чимало невивчених питань й стосовно висвітлення українського питання в радянсько-польських відносинах при укладенні Ризького договору у 1921 р. У певний спосіб ця проблема з’ясовується у брошурі “Ризький мир: українсько-польські відносини періоду підготовки, підписання й ратифікації Ризького договору 1921 р.” (Львів, 1998), монографії “Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр.” (Львів, 1998) та статтях М. Гетьманчука, І. Завади, Т. Галицької-Дідух⁴⁴. Заслужують на увагу й публікації сучасних польських істориків З. Карпуся, Е. Вішки, Я. Бруського, Р. Вапінського, С. Александровича, А. Айненкеля, які увійшли до збірника наукових праць “Traktat ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego” (Тогуń, 1998). Вони вирізняються новітнім рівнем вивчення українського питання в радянсько-польських відносинах під час мирних переговорів у Ризі, оцінками його значення для Польської держави.

Надзвичайно важливою для розуміння сутності українського питання в радянсько-польських відносинах є проблема становлення українсько-польського кордону за Ризьким договором. Цей її аспект знайшов відображення у працях українських дослідників С. Кульчицького “Проблема кордону між Україною й Польщею в радянській політиці 1919–1921 рр. // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість” (Київ, 1993), В. Сергійчука “Етнічні межі і державний кордон України” (Тернопіль, 1996), В. Боєчко, О. Ганжа, Б. Захарчука “Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан” (Київ, 1994), В. Макарчука “Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939–1945 рр.)” (К., 2004); “Державно-територіальний статус у період Другої світової війни (1939–1945 рр.). Історико-правове дослідження” (К., 2007). Подаючи цінні відомості щодо проблеми формування українсько-польського кордону, українські дослідники демонструють виважений та об’єктивний аналіз фактів. Вони зазначають, що при визначенні кордонів між Україною і Польщею існувало кілька обставин: 1) прагнення українського й польського народів об’єднати в національних межах етнографічні землі, що раніше були поділені між двома імперіями; 2) претензії польських панівних кіл на українські землі, що входили до 1772 р. до складу Речі Посполитої; 3) суперечливі інтереси урядів інших держав, які по-різному уявляли післявоєнний європейський устрій.

Велику увагу становленню східних кордонів Польщі за Ризьким договором приділяють і польські історики, які поряд із монографічними виданнями присвятили цій проблемі низку статей. Це, зокрема, публікації С. Закс, Є. Куманецького, В. Ковальського, Г. Домінічака, А. Чубіньського, А. Айненкеля, Т. Ольшанського, З. Ковальського⁴⁵. Однак польські дослідники, які вивчають проблему формування польсько-українського кордону, інколи ігнорують тезу про те, що долю українського народу та його кордонів тривалий час вирішували поневолювачі України. Зокрема, історик Т. Ольшанський вказує, що: 1) перший кордон між Польщею та Україною як незалежними державами було визначено у квітні 1920 р. Варшавським договором; 2) через рік Ризький договір між Польщею та більшовицькою Росією (формально також Радянською Україною) підтвердив цей кордон, деталізуючи його перебіг; 3) Польща “поважно” трактувала умови договору, а Москва при першій нагоді ним знехтувала; 4) СРСР ніколи не розривав Ризького договору, а його нехтування пояснював недоречним з погляду міжнародного права твердженням, що Польська держава перестала існувати; 5) ні нелегальний таємний протокол до договору Ріббентропа-Молотова, ні затвердження комуністичною владою Польщі кордонів у 1944–1945 рр. не мали легальної правової підстави⁴⁶.

З такою позицією польського історика можна погодитися лише частково. Тому що під час розгляду проблеми проігноровані очевидні факти. По-перше, польський уряд, коли це йому було вигідно, добровільно відмовився від Варшавського договору на переговорах у Ризі, мотивуючи це тим, що він не ратифікований сеймом. По-друге, Східна Галичина була окупована Польщею під час кровопролитної українсько-польської війни 1918–1919 рр. Вхідження її до складу Польщі Рада послів Антанти санкціонувала лише в 1923 р., і то лише на 25 років. По-третє, Ризький договір із самого початку мав компромісний характер, і це чудово розуміли як у Варшаві, так і в Москві. Адже поділ України між Польщею та більшовицькою Росією був насильницьким і несправедливим актом. По-четверте, Польща проігнорувала ті статті Ризького договору, які мали забезпечити права українцям на її території, що згодом спричинило українсько-польські конфлікти. По-п'яте, договір Ріббентропа-Молотова дійсно сприяв возз'єднанню українських земель, але український народ був цілковито усунутий від участі у цьому процесі. Те саме можна сказати й про акти урядів СРСР і ПНР, які вирішували долю українсько-польського кордону. По-шосте, можна погодитися з польськими істориками у тому, що для українців легальний характер українсько-польський кордон отримав внаслідок договору 1992 р., в якому суверенні уряди України й Польщі підтвердили його в належній формі.

Недостатньо досліджена вітчизняною історичною наукою і зовнішньополітична діяльність Української РСР початку 1920-х років, її участь у процесі реалізації умов Ризького договору в радянсько-польських відносинах. Загалом можна констатувати, що кількість публікацій українських істориків, пов'язаних із висвітленням участі делегації УРСР на мирних переговорах у Ризі, процесом встановлення дипломатичних відносин УРСР з Польщею, участю делегацій УРСР у змішаних російсько-польсько-українських комісіях щодо реалізації

умов Ризького договору, налагодженням торговельно-економічних українсько-польських контактів у міжвоєнному періоді незначна. Це найслабша і найбезпорадніша ланка історіографії проблеми. В радянські часи їй присвятили свої праці лише декілька істориків, зокрема, П. Удовиченко та І. Хміль⁴⁷.

Публікації сучасних вітчизняних авторів містять сюжети про зовнішньополітичну діяльність УРСР початку 1920-х років, які включені до узагальнюючих праць С. Кульчицького “УРСР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.); “Спроби побудови концептуальних засад реальної історії ” (Київ, 1995); його ж “Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)” (Київ, 1996); його ж “Україна між двома війнами (1921–1939 рр.” (Київ, 1999), Г. Цветкова “Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917–1945 рр.” (Київ, 1997), книги львівських науковців “Історія міжнародних відносин України (20-те століття) / Під ред. В. Трофимовича” (Львів, 1996), І. Овсія “Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року): Навч. посібник” (Київ, 1999), І. Дробота “Українське питання у зовнішньополітичних планах європейських країн у міжвоєнний період (1920–1939 рр.)” (Київ, 1999), Л.Є. Дещинського, А.В. Панюка “Міжнародні відносини України: історія і сучасність” (Львів, 2001), Д. Табачника “Історія української дипломатії в особах” (К., 2004), Д.В. Веденєєва, Д.В. Будкова “Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 роки”: Монографія (К., 2006).

Серед них помітно виділяється колективна праця українських науковців “Нариси з історії дипломатії України” / Відп. ред. В.А. Смолій” (Київ, 2001). Це перше в українській історіографії дослідження з історії української дипломатії. Користуючись різноманітними, зокрема архівними, джерелами, автори у розділах IX (Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920)) та X (Європейська дипломатія та Україна у міжвоєнний період (1921–1939)) акцентують увагу на способах вирішення Радянським Союзом і Польщею зовнішньополітичних проблем, пов'язаних з українськими землями. Порушується також дипломатична історія Української РСР у відносинах з Польщею у 1921–1923 рр.

Особливо цінними у контексті досліджуваної проблеми є ґрунтовні монографії і статті С. Кульчицького, який, вивчаючи питання утворення в складі уряду УРСР наркомату закордонних справ та його діяльності в 1921–1922 рр., наводить цікаві дані щодо взаємовідносин УРСР із Польщею⁴⁸. Досліджуючи дипломатичну діяльність УРСР, в тому числі і з Польщею, С. Кульчицький наголошує на тому, що Москва “оберігала” свою “незалежну” республіку від контактів з іншими державами, а винятки допускала лише тоді, коли дипломатичне відомство більшовицької Росії зберігало стовідсотковий контроль за ходом переговорів⁴⁹. Значний інтерес у публікаціях автора викликають його оцінки й характеристика дипломатичної діяльності керівника уряду УРСР Х. Раковського⁵⁰.

Тільки один аспект, пов'язаний з участю Української РСР у процесі реалізації умов Ризького договору, висвітлений в українській історіографії

досить повно. Він стосується польської національної меншини в УРСР міжвоєнного періоду, вивченню якої присвятили свої дослідження Т. Єременко "Польська національна меншина в Україні в 20–30 рр. ХХ-го століття" (Київ, 1994), А. Кондрацький, Г. Стронський, кандидатську дисертацію О. Калакура "Українська полонія в 1917–1939 роках" (Київ, 1995), російські дослідники М. Петров, А. Рогінський.⁵¹ Становище польської національної меншини в УРСР досліджували також В. Чирко "Национальные меньшинства на Украине" (Київ, 1990) та Б. Чирко "Національні меншини в Україні (20–30 рр. ХХ-го століття)" (Київ, 1995). Цікавий матеріал щодо польської національної меншини містить праця "Національні меншини в Україні 1920–1930-ті роки: Іст. картограф. атлас / Упоряд. М. Панчук та ін." (Київ, 1995). Проте, незважаючи на велику кількість публікацій вітчизняних істориків, проблема польської національної меншини в УРСР у контексті радянсько-польських відносин вимагає подальшого вивчення.

Цілком природно, що значний інтерес до цього питання виявляють і польські науковці. У публікаціях 1990-х років Я. Купчака, С. Александровіча, С. Степня, книзі "Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR" / Pod. red. H. Kubiaka (Wrocław – Warszawa – Kraków, 1992) польські дослідники переважно об'єктивно оцінюють ситуацію навколо становища поляків в УРСР міжвоєнного періоду⁵². Вони, як і українські історики, доходять однозначного висновку: в умовах культу особи Й. Сталіна, штучного роздмухування класової боротьби, переслідувань і репресій, поляки в Україні стали жертвою більшовицького тоталітарного режиму. Крім того, вказують польські автори, поляків в УРСР Москва постійно намагалася перетворити на зняряддя своєї політики в стосунках із Польщею.

Якісні зміни в українській історичній науці відкрили нові широкі можливості для вивчення політики Польської держави в українському питанні на західноукраїнських землях, особливо у процесі виконання нею умов Ризького договору. Найбільшої уваги в цьому сенсі заслуговують праці Я. Дашкевича, Я. Грицака, М. Швагуляка, Ю. Макара, які досліджують національні процеси у Східній Галичині і політичну природу українсько-польського протистояння 20–30-х років ХХ століття⁵³. Причому, як зазначає Я. Дашкевич, польська сторона першою повинна нести відповідальність за його конфронтаційний характер і наслідки конфлікту. Тому що Польща, на думку українських вчених, здебільшого ігнорувала міжнародні зобов'язання по забезпеченню прав і свобод населення Західної України.

Привертають також увагу публікації С. Макарчука, Ю. Сливки, М. Кугутяка, М. Швагулюка, Я. Малика, В. Трофимовича, Л. Зашкільняка, Б. Вола, В. Чуприни, Я. Серкіза, Ю. Киричука, С. Частія, А. Павлишина, П. Дужого, І. Федика, Є. Перепічки, які присвячені вивченню діяльності політичних партій та громадських об'єднань Західної України, аналізу української і польської політичної думки, дослідженню концептуальних підходів обидвох сторін у розв'язанні національного питання⁵⁴. Соціально-економічний стан західноукраїнських земель у складі Польщі та методи, якими польські власті

здійснювали свою колонізаційну політику, вивчають М. Кучерепа, В. Дмитрук, В. Прокопчук, В. Смолей, І. Таньчин, В. Будзінська⁵⁵. Політику Польської держави щодо українців у сфері освіти, культури та мови досліджують у своїх працях Є. Наконечний, З. Баран, В. Чоповський, В. Кислий, М. Гетьманчук, Т. Беднаржова⁵⁶. З'явилася низка праць (Г. Цвенгрош, В. Іванишин, В. Перевезій, О. Гайова, Б. Завадка, І. Пилипів, Ю. Федорів, О. Красівський, М. Гетьманчук, О. Іванусів, Д. Сіак, О. Купранець), в яких вивчається становище Української Греко-католицької та Православної церков у міжвоєнній Польщі, репресивна щодо них політика офіційних польських властей⁵⁷. Аналіз зазначених публікацій свідчить, що Польща у 1921–1939 рр. не виконувала умов VII статті Ризького договору стосовно української національної меншини і здійснювала на західноукраїнських землях дискримінаційну антиукраїнську політику.

Польські історики міжвоєнного періоду вважали входження західноукраїнських земель до складу Польської держави “історичною справедливістю”. Такий підхід відкидають сучасні польські науковці, які вивчають українське питання у політиці Другої Речі Посполитої. До них можна віднести праці Р. Тожецького, М. Папезинської-Турек, А. Хойновського, В. Серчика, Д. Мательського, Є. Томашевського, А. Айненкеля, С. Степня, В. Менджецького, Т. Пйотркевіча, М. Іваніцког⁵⁸. Історики Польщі не ідеалізують національну політику Другої Речі Посполитої і здатні критично її оцінювати, але деякі з них, якщо йдеться про українське питання, заявляють, що вона була “дуже доброю”. При цьому становище українців у Польщі в 1921–1939 рр. постійно порівнюється з Радянською Україною, що викликає сумніви у правомірності такого порівняння⁵⁹.

Як і радянська історіографія, так і українські дослідники поза межами СРСР недостатньо уваги приділяли вивченню політики Радянського Союзу і Польщі щодо розв'язання українського питання у Лізі Націй. Лише у книзі першого міністра закордонних справ УНР О. Шульгина “Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині” (Київ, 1998) на основі недоступних та маловідомих для вітчизняних істориків матеріалів показані зусилля державного центру УНР в екзилі, спрямовані на справедливе вирішення українського питання Лігою Націй у 1920–1934 рр. Відомості про участь Ліги Націй в обговоренні проблеми міжнародно-правового статусу Східної Галичини у 1920–1923 рр. містять монографія Ю. Сливки “Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939)” (Київ, 1985), публікації польської дослідниці С. Закс⁶⁰. У 90-ті роки ХХ ст. ця проблема знайшла відображення у працях О. Красівського, М. Швагуляка “Пацифікація. Польська репресивна акція в Галичині 1930 р. і українська суспільність” (Львів, 1993), які показали відголос репресивної акції польських властей в Галичині 1930 р. щодо українського населення на форумі Ліги Націй. Заслужують на увагу наукові розвідки вітчизняних дослідників Т. Шинкаренка і В. Кушніра, М. Гетьманчука, які вивчають українське питання в Лізі Націй міжвоєнного періоду, а також монографія польського дослідника З. Цезажа “Polska a Liga Narodow. Kwestie terytorialne w latach 1920–1925 (Studium prawno-polityczne)” (Wrocław, 1993)⁶¹. Проте розгляд українського питання

Лігою Націй та його вплив на радянсько-польські відносини 1920–1939 рр. знайшов лише часткове висвітлення в українській історіографії.

За останнє десятиріччя зріс інтерес українських істориків до вивчення українського питання в міжнародних відносинах напередодні Другої світової війни. У працях А. Трубайчука, В. Коваля, Ю. Сливки, Д. Злепка, О. Маначинського, М. Вегеша, Н. Свідерської, М. Литвина, О. Луцького, К. Науменка досліджуються події, пов'язані з Мюнхенською конференцією 1938 р., окупацією Закарпатської України Угорщиною, політика Радянського Союзу і Польщі у цьому питанні, українське питання у зовнішній політиці нацистської Німеччини та наслідки для України пакту Ріббентропа-Молотова⁶². Привертають увагу публікації М. Швагуляка і М. Рожика, в яких аналізується політика Польської держави щодо українців напередодні війни, особливості українсько-польських стосунків цього періоду⁶³. Значну увагу радянсько-польським і радянсько-німецьким відносинам у 1939 р. приділяють польські науковці М. Каміньський, М. Захаріас, С. Грегоровіч, М. Войцеховський, А. Сова, А. Брегман, К. Грюнберг, Я. Серчик, А. Кастори, М. Згурняк, А. Скшипек, В. Матерський, Ч. Гжеляк, Т. Ясудовіч⁶⁴. Вони відзначають, що Радянський Союз, як і нацистська Німеччина, повинні відповідати за агресію проти Польщі у вересні 1939 р. Однак спеціальних праць вітчизняних істориків, які б досліджували українське питання в радянсько-польських відносинах другої половини 1930-х років, немає.

Російська історіографія, розглядаючи зовнішню політику Радянського Союзу другої половини 1930-х років, виділяє два напрямки. До першого насамперед належать історики радянської школи, які відкидають відповідальність Радянського Союзу за розв'язання Другої світової війни. Представники другого напрямку не лише звинувачують сталінський режим у розв'язанні Другої світової війни, а й пропагують тезу про підготовку ним превентивного удару. У своїх працях російські дослідники (В. Мельтюхов, Д. Наджафов, Ф. Фірсов, М. Семиряга, А. Волкогонов, В. Бешанов, Н. Лебедева та ін.) розкривають непринадливі сторони сталінської дипломатії під час укладення пакту Ріббентропа-Молотова, із нових позицій починають оцінювати роль Радянського Союзу у четвертому переділі Польщі в 1939 р.⁶⁵. Однак російських істориків, незалежно від того, до якої групи вони належать, об'єднує одне – ігнорування українського чинника в міжнародній політиці. Нові публікації російських науковців з історії радянсько-польських відносин це підтверджують⁶⁶.

Чимало цінних відомостей почерпнуто автором у працях українських дослідників, які через призму сьогодення вивчають радянський період в історії України. Політика сталінського керівництва в УРСР та її наслідки для українського народу висвітлюються у роботах В. Верстюка, О. Гараня, В. Даниленка "Історія України: нове бачення. – Т. 2" (Київ, 1995), Г. Касьянова, С. Кульчицького, В. Даниленка "Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки" (Київ, 1991), Ю. Шаповала "У ті трагічні роки: сталінізм на Україні" (Київ, 1990), О. Рубльова і Ю. Черченко "Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ-го ст.)" (Київ, 1994), В. Литвина

“Україна: доба війн і революцій (1914–1920)” (К., 2003), “Україна: міжвоєнна доба (1921–1939)” (К., 2003), О.П. Реєнта, І.А.Коляди “Україна між світовими війнами (1914–1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії” (К., 2004). Нові підходи у висвітленні подій, явищ та фактів досліджуваного періоду, які не знаходили правдивого відображення в радянській історіографії, містять колективні праці українських вчених “Історія України: Навч. посібник” (Київ, 1997) за редакцією В. Смоля, “Історія України” (Львів, 1996) за редакцією Ю. Зайцева, “Історія України від найдавніших часів до наших днів: Навч. посібник” (Чернівці, 1998), О. Субтельного “Україна: історія” (Київ, 1991), Т. Гунчака “Україна: перша половина 20-го століття: нариси політичної історії” (Київ, 1993), Я. Грицака “Нарис історії України: формування модерної української нації 19–20 ст.: Навч. посібник” (Київ, 1996), “Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси: В 3-х т. – Т. 1: Українські проекти в Російській імперії; Т.2: “Радянський проект для України” (К., 2004), “Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Редкол. І.Ф. Курас та ін.” (К., 2002–2003. – Т. 2–6).

За часів тоталітарного комуністичного режиму, коли об’єктивне вивчення українського питання в радянсько-польських відносинах було практично неможливим, ініціативу щодо дослідження проблеми виявила українська еміграція – І. Лисяк-Рудницький, І. Кедрин, Р. Шпорлюк, Т. Гунчак, В. Косик, Л. Васильківський, В. Трембійський, С. Витвицький, І. Нагаєвський, М. Прокоп, П. Мірчук, а також польська – З. Бжезінський, Є. Гедройц, Ю. Лободовський⁶⁷. Документальні публікації, статті, публіцистика представників польської еміграції свідчили, що задовго до 1989 р. вони переборювали опір традиційно думаючого середовища і виступали за прийняття поляками нових кордонів з Україною, у майбутньому незалежною державою. Переосмислюючи польський національний інтерес, вони ще тоді заявляли, що боротьба за свободу Польщі вимагає солідарності із сусіднім українським та російським народами, їх демократичними устремліннями. Світ починав розуміти геополітичне значення України з допомогою таких постатей, як З. Бжезінський.

Донедавна деякі радянологи на Заході вважали, що Україну, український народ як націю придумали такі історики, як Джеймс Мейс. Статистика свідчить, що у 80-х роках ХХ ст. з’явилося майже 2 тис. дисертацій з радянської тематики західних науковців, але майже половина їх авторів проігнорувала національні аспекти. Західноєвропейські та американські вчені лише останніми роками почали вивчати історію України ХХ ст., відокремлюючи її від російсько-радянської історії. Ще у 1950-ті роки вийшла фундаментальна праця в 14 томах класика західної радянології, відомого англійського дослідника Е. Карра, присвячена історії Радянської Росії. Вже в її перших томах “История Советской России. – Кн. 1. – Т. 1–2. Большевицкая революция. 1917–1923” (Москва, 1990) Е. Карр оцінює факт утворення УРСР як своєрідний феномен, оскільки Україна єдина серед радянських республік отримала право творення народного комісаріату закордонних справ та можливості встановлювати дипломатичні відносини з державами світу. Української тема-

тики торкається у своєму дослідженні М. Гілберт "Atlas of Russian History" (New York, 1993). Витоки трагічного явища ХХ ст. – сталінізму – розглядають на широкому тлі подій радянської історії досліджуваного періоду американські вчені Р. Такер "Сталин: Путь к власти 1879–1929. История и личность" (М., 1990), М. Маля "Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1017–1991" (К., 2000), відомі англійські історики А. Буллок "Гитлер и Сталин: Жизнь великих диктаторов" (Смоленск, 2000. – Т. 1–2), Н. Дейвіс "Європа: Історія" (К., 2006). Вивченню політичної діяльності Х. Раковського присвятив свою монографію французький дослідник Ф. Конт "Революция и дипломатия: Х. Раковский" (М., 1991). Кризь призму дипломатії ХХ ст. події складної і суперечливої історії відносин Радянського Союзу та Польщі знайшли відображення у ґрунтовній праці французького дослідника Ж.-Б. Дюрозеля "Історія дипломатії від 1919 року до наших днів" (К., 2005). Проблеми українсько-польського порозуміння присвятив свою працю у Канаді М. Палій "The Ukrainian – Polish Defensive Alliance, 1919–1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution" (Edmonton; Toronto, 1995).

Кращі перспективи для вивчення українського питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. відкривають міжнародні наукові конференції українських та польських учених, які систематично проходять у Києві, Львові, Івано-Франківську, Луцьку, Варшаві, Перемишлі, Кракові, Торуні, Любліні. Для дослідників українсько-польських відносин велику наукову цінність становлять опубліковані матеріали таких конференцій. Окрім того, вони стимулюють дослідження проблеми шляхом залучення зацікавлених тематикою українських і польських істориків, сприяють усуненню розбіжностей під час висвітлення найскладніших та найболючіших аспектів взаємовідносин двох народів.

Досліджуючи українське питання в радянсько-польських відносинах 1920 – серпень 1939 рр., автор намагався охопити найширше коло джерел, відкидаючи при цьому несприйнятну їх класифікацію за формаційною ознакою, яка має формальний характер і була домінуючою в радянському джерелознавстві. Загальновідомо, що історики вивчають минуле через призму одних і тих самих джерел, але бачать його по-різному. Тому під час дослідження джерельної бази проблеми автор керувався такими принципами: 1) встановленням об'єктивності самого джерела; 2) вивченням і аналізом усього комплексу доступних джерел, оскільки основою для наукового відображення подій і явищ не може бути цитата тільки з одного якогось джерела; 3) дотриманням під час вивчення джерел принципу історизму, оскільки кожне з них є продуктом свого часу; 4) роботі автора над першоджерелами передувало засвоєння історіографії проблеми, вивчення опублікованих мемуарів, дослідження періодики та опублікованих документів.

Залежно від походження джерел щодо вивчення досліджуваної проблеми можна виділити такі їх групи: 1) законодавчі акти найвищих державних органів влади УНР, ЗУНР, УРСР, СРСР і Польщі; 2) архівні матеріали міністерств та громадських організацій; 3) документи дипломатичних місій та посольств: договори, конвенції, угоди, протокольні зустрічі дипломатів, матеріали участі урядових делегацій у переговорних процесах; 4) матеріали суспільно-політич-

ного життя в УРСР, СРСР і Польщі; 5) періодичну пресу; 6) документи особистого походження: мемуари, спогади, щоденники державних, політичних, військових діячів і окремих осіб; 7) статистичні матеріали; 8) довідкові матеріали в енциклопедіях, енциклопедичних словниках, довідниках; 9) публіцистику і політичні твори; 10) аналітичні дослідження вітчизняних і зарубіжних авторів. Перші сім позицій належать до першоджерел, а про інші згадувалося в історіографічному огляді.

Найважливішим джерелом дослідження проблеми стали неопубліковані матеріали архівів України, Польщі, Росії, Білорусі. У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ) зосереджені фонди Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, Ради Народних комісарів УРСР, народних комісаріатів УРСР – закордонних справ, освіти, торгівлі, Галицького революційного комітету, Центральної комісії національних меншостей при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітетові. Стенограми засідань ВУЦВК, постанови, розпорядження, директиви, звіти, кореспонденція Раднаркому і народних комісаріатів УРСР розкривають зміст радянської зовнішньої політики в українському питанні у 1920–1939 рр. Особливу цінність у цьому архіві становлять недавно повернуті в Україну фонди Міністерства зовнішніх справ УНР (1918–1922 рр.), Міністерства військових справ УНР, Шкільної головної управи, колекція документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій і осіб⁶⁸.

Документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) стосуються переважно діяльності більшовицької партії в Україні. Основний їх масив зосереджено у фондах Центрального комітету Комуністичної партії України, Центрального комітету Компартії Західної України, Центрального комітету Компартії Галичини, Галицького організаційного комітету при ЦК КП(б)У. Серед них особливо виділяються маловідомі документи: про використання польського населення України у планах більшовицького керівництва під час польсько-радянської війни; старанно приховувані комуністичним режимом матеріали про деморалізацію військових частин Червоної армії на радянсько-польському фронті, їх участі у масових погромах цивільного українського і єврейського населення; плани більшовиків зробити із Східної Галичини плацдарм для проникнення Червоної армії у Центрально-Східну Європу під час польсько-радянської війни; про намагання радянського керівництва залучити Компартію Західної України для проведення диверсій та партизанської війни проти Польської держави у випадку нового конфлікту між нею та СРСР⁶⁹.

Вагомий конкретно-історичний матеріал почерпнуто з фондів Центрального державного історичного архіву України м. Львова (ЦДІАУ), зокрема Української парламентської репрезентації у польському сеймі, Західноукраїнського товариства Ліги Націй, Українського національно-демократичного об'єднання, О. Назарука. Це протоколи засідань президії і Головної ради ЗУТЛН, різноманітне листування та проекти резолюцій цієї організації, звернення керівників ЗУНР до Ліги Націй, апеляції українських парламентарів

до Ліги Націй зі скаргами на дискримінаційну політику польських властей щодо українців. Інтерес викликає й колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР⁷⁰. Матеріали державних обласних архівів України – Волинського (ДАВО), Рівненського (ДАРО), Тернопільського (ДАТО), Львівського (ДАЛО), архіву Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України (м. Львів) істотно доповнюють джерельну базу для вивчення політики Другої Речі Посполитої в українському питанні міжвоєнного періоду.

Документальні збірки у фондах воєводських управлінь і повітових старост, воєводських та повітових управлінь державної поліції, окружних судів, шкільних інспекторатів, окружних земельних управлінь свідчать, що польські офіційні власті проводили на західноукраїнських землях політику, спрямовану на колонізацію, полонізацію, асиміляцію та окатоличення українського населення. Документи ж центральних органів влади Польщі у цих збірках – постанови, розпорядження, інструкції, циркуляри уряду, міністерства внутрішніх справ, військового міністерства, міністерства закордонних справ – вказують на те, що польська сторона свідомо ігнорувала виконання умов Ризького договору щодо українців.

Виявлено і залучено до наукового обігу чимало документів Архіву нових актів у Варшаві (колишнього архіву ЦК ПОРП). Зокрема, повнішому розкриттю теми сприяли фонди міністерства закордонних справ, посольства Польщі у Москві, польських делегацій на мирній конференції у Парижі і в Лізі Націй, військових установ, президії Ради міністрів, особисті фонди Л. Василевського, Р. Кноля, С. Каузіка, А. Добецького, колекція матеріалів щодо відносин Польщі з Литвою, Латвією, Радянською Росією і Радянською Україною. Документальні джерельні масиви цих фондів допомагають дослідити політику Польської держави щодо українського питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр., з'ясувати концептуальні підходи польських урядів з українських проблем у ході стосунків з іншими державами, у Лізі Націй.

Частину неопублікованих документів з історії радянсько-польських відносин виявлено в Центральному державному архіві Російської Федерації (ЦГАРФ) і Національному державному архіві Республіки Білорусь (НДАРБ). Вони містяться у фондах Центрального Виконавчого Комітету БРСР (матеріали змішаної російсько-українсько-польської прикордонної комісії, яка у 1921–1922 рр. працювала у Мінську), Всесоюзного товариства культурних зв'язків із зарубіжними країнами (ВОКС), Телеграфного агентства Радянського Союзу при Раді міністрів СРСР (ТАРС). Характерною особливістю матеріалів цих фондів є відображення офіційної позиції радянського керівництва у відносинах з Польщею⁷¹.

Чимало документів із архівів Москви і Варшави було опубліковано. Зокрема, збірник “Документы внешней политики СССР” (Москва, 1957–1977. – Т. 1–21), який підготувала комісія з публікацій дипломатичних документів при Міністерстві закордонних справ СРСР. Окрім того, у 1960–1970 роках вийшло спільне радянсько-польське видання “Документы и материалы по истории советско-польских отношений” (Москва, 1964–1973. – Т. 2–7). Попри усі зауваги

та застереження, які викликає публікація цього збірника (переважно матеріали періодичної преси, підібрані під певним ідеологічним кутом, і лише зрідка “розбавлені” неопублікованими архівними документами), сам факт видання заслуговує на позитивну оцінку. Саме завдяки цим збірникам багато архівних документів із надто засекречених радянських архівів стали доступними для дослідників. Істотно їх вада – дуже обмежена кількість матеріалів, які стосуються українського питання.

Об’єктивне вивчення проблеми неможливе без аналізу документів більшовицької партії (матеріалів з’їздів, конференцій, пленумів РКП(б), ВКП(б), КП(б)У, їх програм, статутів, резолюцій та рішень). Необхідно зазначити, що після встановлення у 1930-х роках сталінської ідеологічно-репресивної диктатури стенограми з’їздів залишалися єдиною офіційною незабороненою літературою, яка хоча б частково давала змогу зсередини досліджувати політику Комуністичної партії, зокрема й зовнішню.

Серед джерел з історії Комуністичної партії і Комінтерну чільне місце належить серійному виданню документів “Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК” (М., 1983–1985. – Т. 2–7), збірникам “Коммунистический Интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания конгрессов Коминтерна ИККИ 1919–1932” (М., 1933), “VII Конгресс Коммунистического Интернационала и борьба против фашизма и войны: Сборник документов” (М., 1975). Окрім того, в Україні було видано двотомник “Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК” (Київ, 1976. – Т.1). Якою б масою більшовицьких догм і пустилатів не були пересипані ці видання (у двотомнику зовсім немає, наприклад, таємних документів ЦК і Політбюро, спрямованих на придушення українського національно-визвольного руху, розбудову карально-репресивних органів), ця книга допомагає збагнути сутність тоталітарного режиму; вивчити реальний дуалізм зовнішньої політики СРСР, з одного боку, Комінтерн, з іншого, – Народний комісаріат закордонних справ; показати зловісну роль концепції “контреволюційної війни світового капіталу проти СРСР”; злочинні наслідки впровадження у життя теорії Й. Сталіна про “загострення класової боротьби в умовах будівництва соціалізму” тощо. Аналогічними за своєю суттю є і опубліковані документи з історії Комуністичної партії Польщі “KPP. Uchwały i rezolucyj” (Warszawa, 1955–1956. – Т. 2–3).

При дослідженні суспільно-політичного становища західноукраїнських земель у складі Польської держави певне значення мають документи КПЗУ, яка у 1931 р. навіть висунула гасло “відірвання Західної України від Польщі” та утворення самостійної держави. Програмні документи, матеріали пленумів, конференцій, судових процесів над членами КПЗУ містять збірники документів “Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні: Документи і матеріали. – В 3-х кн.” (Львів, 1957–1966), “Боротьба за возз’єднання Західної України з Українською РСР 1917–1939: 36. документів і матеріалів” (Київ, 1979), однотипні з ними публікації документів у Луцьку, Львові, Тернополі, Рівному, Івано-Франківську⁷².

Так само тенденційно добиралися й відображали лише політику більшовицької партії в українському питанні збірники документів, які були присвячені подіям Громадянської та польсько-радянської воєн. До них спеціально не включалися матеріали про насильницьку узурпацію більшовиками влади в Україні, антиукраїнську політику московського більшовицького керівництва⁷³. Що ж до відносин Української РСР з Польщею у 1920–1923 рр., то вони лише епізодично відображені у збірнику “Українська РСР на міжнародній арені: Зб. документів (1917–1923 рр.)” (К., 1966). Тому великий інтерес для дослідників становлять видані у 1950–1980-ті роки за межами України збірники документів і матеріалів, які містять цінні відомості про зовнішньополітичну діяльність уряду УНР, особливо у відносинах з Польщею періоду польсько-радянської війни: “Симон Петлюра: Статті, листи, документи” (Нью-Йорк, 1956–1958. – Т. 1–2), “Українська революція. Документи 1919–1921” (Нью-Йорк, 1984), “Hunczak T. Ukraine and Poland in dokuments 1918–1922” (New Jork–Paris–Sydney–Toronto, 1985. – Vol. 2).

Серед джерел, використаних для написання монографії, особливе місце посідають ті, у яких з'ясовується зовнішня політика Радянського Союзу і Польщі. Це насамперед опубліковані матеріали із архіву Л. Троцького “Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР 1923–1927” (М., 1990. – Т. 1–4), збірники промов та заяв народних комісарів закордонних справ СРСР Г. Чичеріна “Статьи и речи по вопросам международной политики” (М., 1961), М. Литвинова “Внешняя политика СССР. Речь и заявления 1927–1937” (М., 1937), В. Молотова⁷⁴.

Цікаву інформацію про ставлення польських урядів до різних аспектів українського питання містять видані матеріали архіву прем'єр-міністра Польщі І. Падеревського “Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego 1919–1921” (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1974. – Т. 2–3), а також збірники промов, декларацій, заяв, інтерв'ю польських міністрів закордонних справ О. Скшиньського “Polska a protokół w sprawie pokojowego rozwiązywania sporów międzynarodowych. Mowy Ministra Spraw Zagranicznych D-ra A. Skrzyńskiego” (Warszawa, 1924), А. Залеського “Przemowy i deklaracje (od 15 maja 1926 do 15 maja 1931)” (Warszawa, 1929–1931. – Т. 1–2), Ю. Бека “Przemyslenia, deklaracje, wywiady 1931–1939” (Warszawa, 1939).

Заслуговують на увагу й збірники документів та матеріалів з історії радянсько-польських відносин, які почали видаватися у Польщі ще в 1920-ті роки. Зокрема унікальним за своїм змістом є багатотомне видання документів “Dokumente dotyczące akcji delegacji polskich w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie 1922–1923” (Warszawa, 1922–1923. – Zesz. 2–8), яке висвітлює процес повернення Польщі з УРСР майна та культурних цінностей за умовами Ризького договору. Пізніші видання також містять цінні відомості щодо досліджуваної проблеми. Це збірники документів “Stosunki polsko-radzieckie 1917–1945: Dokumenty i materiały” (Warszawa, 1967), “Tajne rokowania polsko-radzieckie w 1919 r. Materiały archiwalne i

dokumenty” (Warszawa, 1986), “Kumaniecki J. Stosunki Rzeczypospolitej Polskiej z państwem radzieckim 1918–1943. Wybrg dokumentyw” (Warszawa, 1991). Проблемі ж українсько-польських конфліктів міжвоєнного періоду присвятив збірник документів лише М. Сівіцький “Dzieje konfliktow polsko-ukraińskich” (Warszawa, 1992. – Т. 1).

Де кілька публікацій документів та матеріалів відображають події польсько-радянської війни 1920 р. “Rok 1920 – wojna polsko-radziecka we wspomnieniach i innych dokumentach / Oprac. J. Borkowski” (Warszawa, 1990), “Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. Wybrg dokumentyw / Oprac. J. Cisek” (Londyn, 1990). Проте діяльність уряду та армії УНР в них майже не висвітлена. Більше зацікавлення викликають видання документів з історії Другої Речі Посполитої, які містять чимало законодавчих актів та матеріалів, що стосуються українського питання. Серед них виділяються збірники документів “Kumaniecki K. Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912–styczeń 1924” (Warszawa–Kraków, 1924), “Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybrg dokumentyw” (Warszawa, 1984), “Druga Rzeczpospolita. Wybrg dokumentyw / Oprac. A. Łuczak i J.R. Saflik” (Warszawa, 1988).

На радянсько-польські відносини міжвоєнного періоду, особливо у другій половині 1930-х років, визначальний вплив мали стосунки СРСР і Польщі з Німеччиною. Ще в радянські часи було опубліковано низку тенденційно підібраних збірників документів і матеріалів, які повинні були бути свідченням непричетності Й. Сталіна та його оточення до розв’язання Другої світової війни та агресії проти Польської держави в 1939 р.⁷⁵ У них навмисне фальсифікувалося декілька ключових моментів політики офіційної Москви в українському питанні: по-перше, вороже ставлення радянського керівництва до нацистської Німеччини у 1930-х роках змушувало його поліпшувати відносини з Польщею, і тим самим не звертати уваги на західноукраїнські землі; по-друге, їх доля та участь Польської держави були у серпні 1939 р. вирішені злочинною змовою А. Гітлера та Й. Сталіна. Лише у 1989 р. вітчизняні дослідники отримали можливість ознайомитися з опублікованим текстом таємного додаткового протоколу до пакту Ріббентропа-Молотова⁷⁶. Доповнюють картину про події в радянсько-польських відносинах напередодні Другої світової війни збірники документів, які почали видаватися у Польщі з кінця 1980-х років⁷⁷.

В Україні у 1990-ті роки видані збірники документів і матеріалів, які спеціально не присвячувалися українському питанню в радянсько-польських відносинах, але допомогли розширити джерельну базу проблеми. Так, діяльність уряду УНР в екзилі відображена у збірнику “Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали” (Філядельфія–Київ–Вашингтон, 1993). Опубліковані документи і матеріали, які висвітлюють програмні цілі і завдання політичних партій та громадських об’єднань з національного питання, статистичні дані, державні акти УНР, ЗУНР, УРСР включені до збірників “Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів” (Київ, 1994), “Національні процеси в Україні: історія і

сучасність. Документи і матеріали: У 2-х ч. / За ред. В.Ф. Панібудьласка” (Київ, 1997. – Ч. 1–2), “Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Збірник документів і матеріалів.” (К. – Нью-Йорк – Філадельфія, 1999), “Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918–листопад 1920: Документи і матеріали. – У 2-х т. / Упоряд. В. Верстюк (кер.) та ін. (К., 2006. – Т. 1–2). Документи про репресивні дії більшовицького режиму проти українського національно-визвольного руху, голодомори 1921–1923, 1932–1933 рр., які свідчать, що Радянська імперія виявилася для України чи не найстрашнішим періодом в її історії, містять збірники “Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз” (Київ, 1994. – Кн. 2), “Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів” (Київ, 1993), “Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упор. Р.Я. Пиріг” (Київ, 1990), “Колективізація і голод на Україні 1929–1933: Збірник документів і матеріалів” (Київ, 1992). Невідомі архівні документи, які дають можливість з’ясувати причини, наслідки та винуватців єврейських погромів в Україні періоду польсько-радянської війни 1920 р., опублікував В.Сергійчук – “Погроми в Україні: 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах” (Київ, 1998). Про становище польської національної меншини в УРСР підготували збірник документів і польські науковці “Polacy na Ukrainie. Zbiyr dokumenty. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Pod red. S. Stepnia” (Przemysl, 1998).

Вивчення мемуарної літератури дало змогу авторові виявити чимало цікавих фактів та інформації про невідомі досі для широкого загалу читачів події. Зважаючи на певну суб’єктивність мемуарних творів, фактологічний матеріал у них зіставлявся із свідченнями інших джерел та критично аналізувався. Особливий інтерес для дослідження українського питання в радянсько-польських відносинах становлять публікації безпосередніх учасників українських національно-визвольних змагань 1920–1921 рр. – Ю. Тютюнника, М. Омеляновича-Павленка, М. Старовійта, В. Королів-Старого, Є. Онацького, О. Доценка, Є. Чикаленка, Н. Авраменка, членів делегацій урядів УНР і ЗУНР на мирних переговорах у Ризі при укладенні Ризького договору В. Кедровського, О. Назарука, керівника польської делегації на переговорах Я. Домбського⁷⁸. Маловідомі факти про участь армії УНР у польсько-радянській війні містять спомини польського генерала Е. Ромера⁷⁹.

Велику групу споминів про діяльність УВО – ОУН на території Польщі і за її межами у міжвоєнний період становлять публікації Є. Коновальця, А. Мельника, Є. Бачини-Бачинського, О. Бойківа, З. Книша, Я. Маковецького, В. Щеглюка, М. Данилюка, Д. Куп’яка, збірник “Спогади й матеріали до діяння Української Військової Організації” (Торонто, 1963). Оскільки уряди Польщі і Радянського Союзу усіма силами поборювали діяльність цієї української організації, то чимале зацікавлення викликають мемуари П. Судоплатова, який за наказом кремлівських вождів здійснив у Нідерландах вбивство Є. Коновальця⁸⁰.

Для кращого розуміння геополітичної ситуації навколо українського питання в європейській політиці варто звернути увагу на мемуари державних діячів і дипломатів західних країн Д. Ллойд-Джорджа, Е. Ерріо, Ж. Ляроша, Ж. Табу⁸¹. Крім того, важливу з погляду досліджуваної проблеми групу мемуарних творів становлять спогади державних і політичних діячів, дипломатів Другої Речі Посполитої Л. Василевського, В. Вітоса, С. Грабського, Я. Радзивілла, Ю. Бека, Е. Рачинського, П. Стаженського, С. Гломбінського⁸². Цінний фактичний матеріал щодо українського питання в радянсько-польських відносинах напередодні Другої світової війни містять мемуари В. Бережкова, В. Єрофєєва, Й. Ріббентропа, Ф. Гальдера, В. Кейтеля, В. Шеленберга, Г. Герваргта⁸³.

Під час дослідження проблеми важливого значення надавалося використанню радянської, польської і української періодики. Однак на відміну від періодики дорадянського часу преса СРСР, і УРСР в тому числі, мала свої особливості. Уся періодика однозначно перебувала в руках Комуністичної партії і робила остаточний висновок про те, якими мають бути оцінки державних та політичних діячів, історичних подій, зокрема й у радянсько-польських відносинах. Саме в такому дусі на сторінках центральних радянських газет "Правда", "Известия", "Экономическая жизнь" друкувалися заяви радянського уряду, інтерв'ю його керівників, інші статті та матеріали щодо радянсько-польських відносин і українського питання в них.

Принагідно треба зауважити, що до кінця 1920-х років радянські газети і журнали в УРСР – "Вісті ВУЦВК", "Комуніст", "Більшовик України" ще друкували цікаві матеріали щодо проблеми, інформацію та проблемні статті про Західну Україну. Проте вже з початку 1930-х років періодичні видання набули одноманітного захвального характеру із ідеологічними штампами на кшталт "під керівництвом вождя всіх народів товариша Сталіна" тощо. Тому так вигідно відрізнялася від них газета "Діло", яка після чотирирічної перерви почала видаватися у Львові з 1922 по 1939 рр. Із самого початку вона стала публікувати матеріали про агресивні наміри Польщі щодо українських земель, апелювала до світового співавторства, яке брало на себе певні зобов'язання стосовно збереження автономії Східної Галичини, виступала проти колонізаторської політики польських властей, друкувала матеріали про злочини більшовицького режиму в УРСР, виражала громадську думку української нації, боролася за її права та державницькі устремління.

Вивчення польської періодики міжвоєнного періоду сприяло глибшому розумінню суті зовнішньополітичного курсу Польської держави, дослідженню громадської думки різних прошарків польського суспільства в українському питанні. Цьому сприяли також матеріали роботи польського сейму, заяви та інтерв'ю керівників зовнішньої політики Польщі, виступи і статті діячів різних політичних партій, які друкувалися на сторінках газет "Monitor Polski", "Rzeczpospolita", "Kurjer Warszawski", "Kurjer Polski", "Gazeta Warszawska", "Polska Zbrojna", "Robotnik", "Czas", "Głos Prawdy". Цікаві відомості щодо різних аспектів досліджуваної проблеми почерпнув автор із сучасних українських газет "День", "Зеркало недели", "Народна армія", "Високий замок".

Огляд джерельної бази проблеми був би незавершеним без згадки про статистичні джерела: статистичних збірників та довідників про соціально-економічний розвиток УРСР; зовнішню торгівлю УРСР (1921–1924 рр.) і СРСР у міжвоєнний період; шкільного та партійного переписів в УРСР 1926 р., як найбільш об'єктивного, і в Західній Україні, що перебувала у складі Польщі 1931 р. Щоправда, принципи проведення у Польщі перепису 1931 р. виявилися надто заполітизованими. Вказані переписи якнайточніше відобразили демографічний, етнодемографічний та етносоціальний рух населення на українських землях міжвоєнного періоду: зміну співвідношень населення за національною належністю, релігією, освітньою структурою, заняттям, місцем проживання.

¹ Колінгвуд Дж. Р. Ідея історії / Пер. з англ. – К., 1996. – С. 62–63.

² Дашкевич Я. До “перебудови” в українській радянській історіографії (1989 рік) // Україна в минулому. – К. – Львів, 1996. – Вип. 9. – С. 229–230.

³ Алаторцева А.И. Советская историческая наука на переломе 20–30-х годов // История и сталинизм. – М., 1991. – С. 283.

⁴ Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 506–507.

⁵ Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації / Пер. з англ. – К., 2005. – С. 487.

⁶ Кравченко В. Украина, империя, Россия... (обзор современной украинской историографии) // Западные окраины Российской империи. – М., 2006. – С. 467; Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1964 гг.). – М., 1954. – С. 3.

⁷ Коваль М.В. Сталінський тоталітаризм і українська історіографія (30–40-ві роки) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 16–26.

⁸ Гетьманчук М.П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр.: історіографія проблеми // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – Львів, 2001. – № 431. – С. 40–41.

⁹ Poliszczuk W. Gorzka prawda. Zbrodniczość OUN-UPA (spowiedź Ukrainiça). – Toronto – Warszawa – Kijów, 1995.

¹⁰ Україна–Польща: важкі питання: Матеріали II Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках”. – Варшава, 1998. – Т. 1–2. – С. 124–125.

¹¹ Сергійчук В. Наша кров – на своїй землі. – Вид. 3-тє, доп. – К., 1997; Семенюк А. На тему українсько-польських відносин критичні зауваження. – Міннеаполіс – Міннесота (США), 1996.

¹² Гетьманчук М.П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. – Львів, 1998. – С. 14–15.

¹³ Конєва Я. Польсько-українські стосунки в історичному та політичному контексті // Розбудова держави. – 1996. – № 5. – С. 39.

¹⁴ Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 72; його ж: Україна між Польщею і Росією: історіографія та суспільна свідомість // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 3–13.

- ¹⁵ Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993. – С. 26–27.
- ¹⁶ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / Пер. з пол. – К., 2005. – Т.1. – С. 5.
- ¹⁷ Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння: До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. – Львів, 1997. – С. 5.
- ¹⁸ Torzecki R. O nacjonalistach – Ukraińcach kontrowersyjnie // Dzieje Najnowsze. – 1987. – № 2. – S. 161–167.
- ¹⁹ Prus E. Atamania UPA. Tragedia kresów. – Warszawa, 1988; його ж: Herosi spod znaku tryzubca. – Warszawa, 1985; його ж: Z dziejów współpracy nacjonalistów ukraińskich z Niemcami w okresie II wojny światowej. – Katowice, 1985.
- ²⁰ Кон Ф. Замыслы буржуазно-шляхетской Польши. – М., 1923; його ж: Під прапором революції. – Харків, 1936; Мархлевский Ю. Мир с Польшей // Коммунистический Интернационал. – 1920. – № 4; його ж: Война и мир между буржуазной Польшей и пролетарской Россией. – М., 1921; його ж: Польша и мировая революция. – М., 1920; Радопольский Я. Польша готовится к войне. – М., 1929; Романский А. Очерки современной Польши. – М., 1926. – 256 с.
- ²¹ Ворошилов К. Сталін і Червона Армія. – К., 1939. – С. 27.
- ²² Чичерин Г.В. Статьи и речи по вопросам международной политики. – М., 1961; Литвинов М.М. Внешняя политика СССР: Речи и заявления 1927–1937. – 2-е изд., доп. – М., 1937; Ворошилов К.С. Статті і промови. – К., 1937; Иоффе А.Е. Внешняя политика Советского Союза 1928–1932 гг. – М., 1968; Косиор С.В. Вибрані статті і промови. – К., 1968; Каганович Л. Памятные записки. – М., 2003; Луначарский А. Статьи и речи по вопросам международной политики. – М., 1959; Петровский Г.И. Избранные произведения. – М., 1987; Постишев П.П. Виховуйте гідних синів нашої соціалістичної Батьківщини. – К., 1936; Раковский Х. П'ять років Української Радянської влади. – Харків, 1923.
- ²³ Зуев Ф. Международный империализм – организатор нападения панской Польши на Советскую Россию (1919–1920 гг.). – М., 1954; Михутина И.В. Советско-польские отношения 1931–1935. – М., 1977; Ольшанский П.Н. Рижский мир. Из истории борьбы Советского правительства за установление мирных отношений с Польшей 1918 – март 1921 г. – М., 1969; його ж: Рижский договор и развитие советско-польских отношений 1921–1924 гг. – М., 1979; Яжборовская И.С. О некоторых аспектах влияния Октября на содержание, направление и формы классовой борьбы в Польше (1918–1923 гг.) // Советско-польские отношения 1918–1945. – М., 1974.
- ²⁴ Парсаданова В. С. Трагедия Польши в 1939 г. // Новая и новейшая история. – 1989. – № 5; її ж: “Польская” политика СССР в сентябре 1939 – июне 1940 гг. // Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в начале Второй мировой войны (сентябрь 1939–август 1940 гг.). – М., 1990; Семиряга М.И. 17 сентября 1939 г. // Советское славяноведение. – 1990. – № 5; його ж: Тайны сталинской дипломатии 1939–1941. – М., 1992; Михутина И.В. Польско-советская война 1919–1920 гг. – М., 1994; Наджафов Д.Г. Советско-германский пакт 1939 года: переосмысление походов и его оценок // Вопросы истории. – 1991. – № 1; Случ С.З. Внешнеполитическое обеспечение Польской кампании и Советский Союз // Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в начале Второй мировой войны (сентябрь 1939 – август 1940 гг.). – М., 1990.

²⁵ Гетьманчук М.П. Сучасна російська історіографія про радянсько-польську війну 1939 р. // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”, 2005. – № 541. – С. 14–15.

²⁶ Соколов А.К. Курс советской истории. 1917–1940: Учеб. пособие для вузов. – М., 1999; История России. XX век. / А.Н. Боханов и др. – М., 2001; Века А.В. История России. – М. – Минск, 2005; История России с Древнейших времен до начала XXI века / Под ред. А.Н. Сахарова. – М., 2006.

²⁷ Єфименко Г. Нові підходи до вивчення історії 1920–30-х років в сучасній російській історіографії // Історія та історіографія в Європі. – К., 2004. – Вип. 3. – С. 137.

²⁸ Миллер А. Империя Романовых и национализм. – М., 2006; його ж: “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000; його ж: Империя и нация в воображении русского национализма // Российская империя в сравнительной перспективе. – М., 2004; Михутина И.В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). – М., 2003; Вдовин А. Русские в XX веке. – М., 2004; “Украинская” болезнь русской нации / Сост. М.Б. Смолин. – М., 2004.

²⁹ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Пер. з нім. – Львів, 2005; Хаген фон М. Русско-украинские отношения в первой половине XX в. // Украина и Россия: история взаимоотношений. – М., 1997; Мартин Т. Империя позитивного действия: Советский Союз как высшая форма империализма? // Av Imperio. – 2002. – № 2; його ж: The Affirmative Action Empire: Nations and nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca, L: Cornell UP, 2001.

³⁰ Мельник І.А. Міжнародні відносини: радянський експеримент та історичні реалії. – К., 2006. – С. 236–238.

³¹ Сміт Е.Д. Націоналізм та історики // Націоналізм: Антологія. – 2-ге вид. – К., 2006. – С. 170–171.

³² Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. – К., 2006 – С. 212.

³³ Там само. – С. 207–208.

³⁴ Хоскінг Дж. Россия и русские: В 2 кн. / Пер. с англ. – М., 2003. – Кн. 2. – 407–408.

³⁵ Кабузан В. М. Народонаселение Западной Украины в XIX – 30 годах XX вв.: динамика западноукраинской этнической территории // Историко-дипломатический вестник Украинского института. – М., 1997. – Т.1.

³⁶ Науковий Вісник Українського Історичного Клубу. – М., 1997. – Т. 1.

³⁷ Карпенко О.Ю. Селянські повстання в Польщі в 1932–1933 рр. – К., 1955; Кундюба І.Д. Исторические предпосылки краха панской Польши. – К., 1959; Макаруч С.А. Етносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов, 1983; Панчук М.І. Боротьба КПЗУ за ідейне й організаційне зміцнення партійних лав і посилення впливу на маси. – К., 1982; Симоненко Р.Г. Українська РСР у боротьбі проти імперіалістичної агресії (1919–1920). – К., 1963; Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). – К., 1985; Хміль І.С. З прапором миру крізь полум'я війни: Дипломатична діяльність Української РСР (1917–1920). – К., 1962.

³⁸ Гетьманчук М.П. Советско-польские отношения 1921–1929 гг.: Автореф... канд. ист. наук / Львов гос. ун-т. – Львов, 1986.

³⁹ Gregorowicz S. Polsko-radzieckie stosunki polityczne w latach 1932–1935. – Wrocław, 1982; Gregorowicz S., Zacharias M.J. Polska – Związek Sowiecki: Stosunki polityczne 1925–1939. – Warszawa, 1995; Kowalski W., Skrzypek A. Stosunki polsko-radzieckie 1917–1945. – Warszawa, 1980; Kumaniecki J. Pokoj polsko-radziecki 1921. Geneza-rokowania-traktat-komisje mieszane. – Warszawa, 1985; його ж: Po traktacie Ryskim. Stosunki polsko-radzieckie 1921–1923. – Warszawa, 1971; Leczyk M. Polityka II Rzeczypospolitej wobec ZSRR w latach 1925–1934: Studium z historii dyplomacji. – Warszawa, 1976; його ж: Polska i sąsiedzi. Stosunki wojskowe 1921–1939. – Białystok, 1997; Materski W. Polska a ZSRR 1923–1924. – Wrocław, 1981; його ж: Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918–1939. – Warszawa, 1994; Skrzypek A. Kronika koegzystencji. Zarys stosunków polsko-radzieckich w latach 1921–1939. – Warszawa, 1982.

⁴⁰ Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.: У 2-х т. – Львів, 1998; його ж: Листопадовий рейд. – К., 1995; Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння: До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. – Львів, 1997; Іванис С. Симон Петлюра – Президент України. – Дрогобич, 1991; Косик В. Зовнішня політика Симона Петлюри // Симон Петлюра: 36. студійно-наук. конф. в Парижі (травень 1976): Статті, замітки, матеріали. – Мюнхен – Париж, 1980; Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.). – К., 1999; Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999; Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.). – К. – Філадельфія, 1997; Савченко В. Симон Петлюра. – Харьков, 2004; його ж: Дванадцять воїн за Україну. – Харьков, 2005; Шанковський Л. Українська Армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958; Якимович Б. Збройні сили України: нарис історії. – Львів, 1996; Дорошенко-Товмацький Б. Симон Петлюра: життя і діяльність. – К., 2005; Миронюк Д., Миронюк Н. Симон Петлюра – засновник “Тризуба”. – Чернівці, 2006.

⁴¹ Сергійчук В. Постать світового рівня // Симон Петлюра та його родина: Документи та матеріали / Упор. В. Михальчук. – К., 1996. – С. 20.

⁴² Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – Київ, 1999. – С. 57.

⁴³ Karpus Z. Formowanie oddziałów ukraińskich w Polsce w latach 1919–1920 // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997; Kołańczuk A. Z dziejów polsko-ukraińskiej współpracy wojskowej // Wojsko i wychowanie. – 1998. – № 6; Koko E. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918–1939 w historiografii wydawanej w Polsce po 1945 r. // Warszawski zeszyty ukrainoznawcze. – Warszawa, 1994. – № 2; Serczyk W. Polska – Ukraina: dziesięć wieków niezrozumienia // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993; Slipiec J. Wspólne walki polsko-ukraińskie z Armią Czerwoną 1920 r. // Wojsko i wychowanie. – 1998. – № 6; Stepień S. Polegli za wolność Ukrainy. Z dziejów polsko-ukraińskiego braterstwa broni 1920 roku // Biuletyn Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego. – Przemyśl, 1998. – № 4; Serednicki A. Ofensywa na Kijów w roku 1920 oraz jej konsekwencje dla armii i rządu URL w świetle prasy petlurowskiej w Polsce // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993.

⁴⁴ Завада І. Ризький договір і Україна. – К., 2000; Галицька-Дідух Т. Українське питання на Ризькій мирній конференції (1920–1921 рр.) // Нова політика. – 1999. – № 5.

⁴⁵ Ajnenkiel A. Od aktu 5 listopada do traktatu ryskiego. Kilka refleksji dotyczących kształtowania polskiej granicy wschodniej // Traktat ryski 1921 roku po 75 latach – Toruń, 1998; Czubiński A. Walka o granice wschodnie w latach 1918–1921. – Opole, 1993; Dominiczak H. Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939. – Warszawa, 1992; Kowalski W. ZSRR a sprawa granic i niepodległości Polski. – Warszawa, 1969; Kowalski Z.G. Granica ryska // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń, 1998; Kumaniecki J. Uznanie wschodniej granicy Polski przez Rado Ambasadoruw // Kwartalnik historyczny. – 1969. – № 1; Zaks S. Radziecka Rosja i Ukraina wobec sprawy państwowej przynależności Galicji Wschodniej 1920–1923 // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa, 1970. – T.6.

⁴⁶ Ольшанський Т.А. Формування українсько-польського кордону // “І”: Незалежний культурологічний часопис. – 1998. – № 12. – С. 128–137.

⁴⁷ Удовиченко П.П. З історії зовнішньої політики УРСР (1919–1922 рр.). – К., 1957; Хміль І.С. З прапором миру кризь полум'я війни: Дипломатична діяльність Української РСР (1917–1920). – К., 1962.

⁴⁸ Кульчицький С. Лінія Керзона в історичній долі українського народу // Наука і суспільство. – 1991. – № 11; його ж: Проблеми кордону між Україною і Польщею в радянській політиці 1919–1921 рр. // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993; його ж: УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К., 1995; його ж: Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999.

⁴⁹ Кульчицький С. Як вирішувалось “українське питання”. Чи була Радянська Україна 1917–1922 рр. незалежною? // Політика і час. – 1994. – № 11. – С. 66.

⁵⁰ Волковинський В., Кульчицький С.Х. Раковський: Політичний портрет. – К., 1990.

⁵¹ Петров Н.В., Рогинский А.В. Польская операция НКВД 1937–1938 гг. // Репрессии против поляков и польских граждан: Исторические сборники “Мемориала”. – М., 1997. – Вып.1; Стронський Г. Репресії проти польського населення України у 30-ті роки // Проблеми слов'язнознавства: Міжвід. наук. зб. – Львів, 1994. – Вип. 46.

⁵² Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów. Cz.1: Lata 1917–1939 / Pod red. S. Stepnia. – Przemysł, 1998. – T.1; Alexandrowicz S. Sytuacja ludności polskiej za “tyską granicą” 1921–1939 // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach. – Toruń, 1998; Kupczak J. Polityka państwa radzieckiego wobec polskiej ludności na Ukrainie w latach 1921–1939 // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993.

⁵³ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.: Навч. посібник. – К., 1996; Дашкевич Я., Дужий П., Панчук М. Національно-визвольна боротьба 20–50-х років XX ст. в Україні. – Львів–К., 1993; Дашкевич Я. Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе. – К., 1993; Швагуляк М. “Пацифікація”. Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. та українська суспільність. – Львів, 1993; його ж: Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років XX ст. // Записки НТШ: Праці історико-філософ. секції. – Львів, 1991. – Т. 222; Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині XX століття: Історико-політична проблематика. – Львів, 2003.

⁵⁴ Дужий П. Степан Бандера – символ нації. Ескізний нарис про життя і діяльність Провідника ОУН. – Львів, 1996. – Ч. 1–2; Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002; Киричук Ю. Українсько-польські відносини. Східна Галичина поч. XX ст. // Республіканець. – 1993. – № 6; Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). –

Івано-Франківськ, 1993; Макарчук С.А. Українсько-польські етнополітичні взаємини на західноукраїнських землях в першій третині ХХ ст. // Збірник матеріалів на пошану Л.І. Крушельницької. – Львів, 1998; Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у ХХ столітті // “Г”: Незалеж. культуролог. часопис. – Львів, 1997. – № 10; Частий Р. Степан Бандера: мифы, легенды, действительность. – Харьков, 2007; Політичні партії Західної України / Відп. за вип. Я. Малик, Я. Серкіз. – Львів, 1989; Сливка Ю.Ю. Сторінки історії КПЗУ. – Львів, 1989; Трофимович В. Військова діяльність ОУН у 1939–1942 роках // Республіканець. – 1994. – № 1; Федик І. УНДО, ОУН: Ставлення до Польщі. – Львів, 1998; Перепічка Є. Феномен Степана Бандери. – Львів, 2006; Швагуляк М.М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси: проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919–1939 рр.) // Сучасність. 1994. – № 2.

⁵⁵ Кучерепа М.М., Дмитрук В.Г., Прокопчук В.І. Волинь у міжвоєнний період (1921–1939 рр.). – Луцьк, 1994; Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.) // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава, 1998. – Т.1–2; Смолей В. Польське сільськогосподарське осадництво в Західній Україні 1920–1939 років // Україна в минулому. – Київ – Львів, 1996. – Вип. 9; Таньчин І. Український кооперативний рух у міжвоєнний період // Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси / Упор. та відп. ред. Ю. Бірюльов. – Львів, 1998; Будзінська В. Польська “пацифікаційна акція” в Галичині та українська громадськість зарубіжжя // Наукові зошити історичного факультету Львівського держ. ун-ту імені Івана Франка. – Львів, 1999. – Вип. 2.

⁵⁶ Баран З. Становлення української інтелігенції Галичини до польської політики у сфері освіти (1919–1923) Проблеми слов’янознавства: Міжвуз. наук. зб. – Львів, 1995. – Вип. 47; Беднаржова Т. Степан Сірополько – подвижник українського шкільництва. – Львів, 1998; Гетьманчук М.П. Політика Польщі щодо українського шкільництва у процесі реалізації умов Ризького договору (1921–1939 рр.) // Військово-науковий вісник Військового інституту при Національному університеті “Львівська політехніка”. – Львів, 2002. – Вип. 4; Кислий В.М. Українські високі школи у Львові і студентський рух у Західній Україні у 1-й половині ХХ століття. – Львів, 1991; Наконечний Є. Украдене ім’я (Чому русини стали українцями). – Львів, 1995; Чоповський В.Ю. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні (1918–1939). – Львів, 1993.

⁵⁷ Гайова О. Соціальна роль церкви в умовах окупаційних режимів // Церква і соціальні проблеми (Енцикліка “Софий рік”): Матер. Міжнар. наук. конф. 1992 р. – Львів, 1993; Гетьманчук М.П. Українська Греко-католицька церква і політика Польщі в українському питанні міжвоєнного періоду (березень 1921 – серпень 1939 рр.) // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наук. статей. – Чернівці, 2002. – Т. 9; його ж. Православна церква у політиці Польської держави міжвоєнного періоду (1921–1939 рр.) // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. праць. – Львів, 2000. – Вип. 5; Завадка Б. Переслідування Української греко-католицької церкви в Галичині у 1938–1939 роках за участь у процесі націовстановлення // Церква і соціальні проблеми (Енцикліка “Софий рік”): Матер. Міжнар. наук. конф. 1992 р. – Львів, 1993; Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження. – Дрогобич, 1990; Іванусів О.В. Церква в руїні. Загибель українських церков Перемиської єпархії. – Канада, 1987; Красівський О., Пилипів І. Митрополит Андрей Шептицький і польська держава (1918–1923 рр.) // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ, 1997; Купранець О.Ф. Православна церква в міжвоєнній Польщі 1918–1939. – Рим, 1974; Сяк Д. Православна церква в міжвоєнній Польщі 1918–1939 //

Сучасність. – 1975. – № 11; Федорів Ю. Історія церкви в Україні. – Люблін, 1991; Цвенгрош Г. Національно-державотворчі погляди митрополита Андрія Шептицького й польсько-українська війна 1918–1919 рр. // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993.

⁵⁸ Айненкель А. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава, 1998. – Т.1–2; Chojnowski A. Концепcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1979; Matelski D. Ukraińcy i Rusini w Polsce: 1918–1935. – Poznań, 1996; Мєдзєцькі W. Województwo wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1988; Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach piśsudczyzny 1926–1930. Warszawa, 1981; Serczyk W. Sprawa ukraińska i Ukraińcy we współczesnej Polsce // Colloquium Narodów: Materiały z Sympozjum “Litwini, Białorusini, Ukraińcy, Polacy – przesłanki pojednania”. Łódź, październik 1987. – Łódź, 1991; Stępień S. Polacy – Ukraińcy: tradycje w wspólnej przeszłości czy scieranie się racji narodowych? // Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. – Rzeszów, 1996; Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – Kraków, 1989; Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów. – Warszawa, 1985.

⁵⁹ Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce. 1918–1995. – Lublin, 1998; Kowalski T. Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczy Pospolitej Polskiej (1918–1939). – Toruń, 1997; Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej: mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piśsudczykowskiego (1926–1939). – Lublin, 1997.

⁶⁰ Zaks S. Sprawa Galicji Wschodniej w Lidze Narodów (1920–1922) // Najnowsze dzieje Polski, 1914–1939. – Warszawa, 1967. – Т.12.

⁶¹ Кушнір В.В. Західноукраїнське товариство Ліги Націй (1922–1928) // Вісник Львівського держ. ун-ту: Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33; Гетьманчук М.П. Українське питання в радянсько-польських відносинах періоду вступу СРСР до Ліги Націй // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Дрогобич, 2002. – Вип. 10; Шинкаренко Т.І. Українське питання в Лізі Націй // Вісник КУМВ. – К., 1997. – Вип. 7.

⁶² Вегеш М.М., Гиря В.І., Король І.Ф. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939). – Ужгород, 1998; Вегеш М.М. та ін. Вони боронили Карпатську країну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських Українців. – Ужгород, 2002; Злепко Д. Українське питання у 1938–1939 роках і Третій райх // Записки НТШ: Праці істор.-філософ. секцій. – Львів, 1994. – Т. 228; Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) – К., 1999; Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти. – Львів, 2005; Маначинський О. Під прапором боротьби за мир. Мюнхен – 38 і “оксамитова” окупація Чехословаччини // Політика і час. – 1998. – № 10; Трубайчук А. К истории советско-германского сговора. – К., 1994; його ж: Українське питання в європейських міжнародних відносинах (1918–1945) // Київська старовина. – 1996. – № 2–3; Свідерська Н. Українське питання в європейській політиці навесні 1939 року // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 7; Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. 1939. Західні землі України. – Львів, 1999.

⁶³ Рожик М.Є. 1939 рік в історичній долі Польщі і Західної України. – К., 1992; Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України напередодні Другої світової війни (з історії Контактного комітету 1937–1939 роки) // Записки НТШ: Праці істор.-філософ. секцій. – Львів, 1994. – Т. 228.

⁶⁴ Bregman A. Najlepszy sojusznik Hitlera. Studium współpracy niemiecko-sowieckiej 1939–1941. – Warszawa, 1989; Batowski H. Europa zmierza ku przepaści. – Poznań, 1989; Gregorowicz S., Zacharias M.J. Polska – Związek Sowiecki: Stosunki polityczne 1925–1939. – Warszawa, 1995; Grünberg K., Serczyk J. Czwarty rozbiór Polski. Z dziejów stosunków radziecko-niemieckich w okresie międzywojennym. – Warszawa, 1990; Grzelak Cz. Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku. – Warszawa, 1998; Jasudowicz T. Widmo krąży po Europie. Bezprawie paktu Ribbentrop – Mołotow. – Toruń, 1993; Sowa A. U progu wojny. Z dziejów spraw wewnętrznych i polityki zagranicznej II Rzeczy Pospolitej. – Kraków, 1997; Wojciechowski M. Stosunki polsko-niemieckie 1933–1938. – Poznań, 1980; Materski W. Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918–1939. – Warszawa, 1994; Kastory A. Sprawy polskie w moskiewskich rozmowach wojskowych z sierpnia 1939 roku // Studia Historyczne. – Warszawa, 1990. – Zesz. 2; Skrzypek A. Nie spełniony sojuz? Stosunki sowiecko-niemieckie 1917–1941. – Warszawa, 1992.

⁶⁵ Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия / Политический портрет И.В. Сталина. – В 2-х кн. – М., 1990. – Кн. 1–2; його ж: Семь вождей: В 2-х кн. – М., 1999. – Кн. 1; Бешанов В. Красный блицкриг. – М., 2006; Готовил ли Сталин наступательную войну против Гитлера? Незапланированная дискуссия: Сб. материалов. – М., 1995; Мельтюхов М.И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941. – М., 2000; його ж: Советско-польские войны. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2004; Невежин В.А. Синдром наступательной войны. – М., 1997; Наджафов Д.Г. Советско-германский пакт 1939 года: переосмысление подходов и его оценок // Вопросы истории. – 1991. – № 1; його ж: СССР в послевоенной Европе. (Октябрь 1938 г. – март 1939 г.) // Международная жизнь. – 2000. – № 2; Фирсов Ф.И. Архивы Коминтерна и внешняя политика СССР в 1939–1941 гг. // Новая и новейшая история. 1992. – № 6; Лебедева Н.С. Польша между Германией и СССР в 1939 году // Война и политика. 1939–1941. – М., 1993; її ж: Рижский договор 1921 года и четвертый раздел Польши // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń, 1998; Орлов А.С. Сталин: в предверии войны. – М., 2003; Семиряга М.И. Тайны сталинской дипломатии 1939–1941. – М., 1992; Безыменский Л.А. Гитлер и Сталин перед схваткой. – М., 2002; Мерцалов А. И., Мерцалова Л. А. Сталинизм и война. – М., 1998; Другая война 1939–1945 / За ред. Ю. Афанасьева. – М., 1996.

⁶⁶ Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX столетия: Сб. статей / Отв. Ред. Э. Дурачинский, А. Сахаров. – М., 2001; Широкоград А.Б. Давний спор славян: Россия, Польша, Литва. – М., 2007.

⁶⁷ Васильківський Л. Причинки до історії української дипломатії в 1917–1921 роках // Сучасність. – 1970. – № 7–8; Витвицький С. Галичина в міжнародній політиці в 1914–1923 роках // Український історик. – 1995. – № 1–4; Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К., 1993; Кедрин І. Життя – Події – Люди. Спомини і коментар. – Нью-Йорк, 1976; його ж: Україна як підмет і предмет міжнародної політики (3 нагоди 64-х роковин признання Галичини Польщі) // Альманах Українського Народного Союзу. – 1983; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – В 2-х т. – К., 1994. – Т. 1–2; Мірчук П. Причина загибелі УНР // Державність. – 1991. – № 3; 1992. – № 1–2, 4; 1994. – № 1–2; Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993; Трембіцький В. Український дипломатичний корпус 1917–1924 // Альманах Українського народного союзу. – 1989; Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. – К., 1998; Лободовський Ю. Народ безсмертний. – Перемишль – Львів, 1999.

⁶⁸ ЦДАВОУ. – Ф. 1075 (Військове міністерство Української Народної Республіки м. Київ, м.Тарнів); Ф.1078 (Головне управління Генерального штабу УНР); Ф.3696 (Міністерство зовнішніх справ УНР 1918–1922 рр.); Ф.4465 (Колекція документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій і осіб).

⁶⁹ ЦДАГОУ. – Ф.1. (Центральний комітет Комуністичної партії України); Ф.6 (Центральний комітет Компартії Західної України (КПЗУ)); Ф.9 (Центральний комітет Комуністичної партії Галичини); Ф.37 (Галицький організаційний комітет при ЦК КП(б)У).

⁷⁰ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 344 (Українське національно-демократичне об'єднання); Ф.355 (Західноукраїнське товариство Ліги Нації); Ф.392 (Українська парламентська репрезентація в польському сеймі); Ф.581 (Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР).

⁷¹ НДАРБ. – Ф.6 (Центральний виконавчий комітет); ЦГАРФ. – Ф. 5283 (Всесоюзное общество культурных связей с заграницей (ВОКС); Ф. 5446 (Совет народных Комисаров СССР – Совет Министров СССР, 1923–1991); Ф. 8265 (Центральный комитет международных организаций помощи борцам революции (ЦК МОПР), 1922–1948).

⁷² Боротьба трудящих Волині за визволення з-під гніту панської Польщі і возз'єднання з Радянською Україною (1929–1939 рр.): Документи і матеріали. – Луцьк, 1957. – Ч.1; Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною: Збірник документів і матеріалів (1921–1939 рр.) – Станіслав, 1957; За волю народну. (Боротьба трудящих Ровенщини за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною): Документи і матеріали 1921–1939. – Львів, 1964; 3 історії революційного руху у Львові 1917–1939 рр.: Документи і матеріали. – Львів, 1957; Революційна боротьба на Тернопільщині 1917–1939 рр.: Документи і матеріали. – Тернопіль, 1959.

⁷³ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. – К., 1977. – Ч.2; В.І. Ленін і український народ: Збірник документів. – К., 1970; Директивы Главного Командования Красной Армии (1917–1920): Сборник документов. – М., 1969; Из истории гражданской войны в СССР: Сборник документов 1918–1924 гг. – М., 1965. – Т.3; Советское содружество народов. (Объединительное движение и образование СССР): Сборник документов 1917–1922. – М., 1972.

⁷⁴ Молотов В.М. Про міжнародне становище і зовнішню політику СРСР: Доповідь Голови Ради Народних Комісарів СРСР: Народного комісара закордонних справ на Третій сесії Верховної Ради СРСР 31 травня 1939 року. – К., 1939; його ж: Про ратифікацію радянсько-німецького договору про ненапад: Повідомлення на засіданні позачергової Четвертої Сесії Верховної Ради СРСР 1-го скликання 31 серпня 1939 р. – К., 1939.

⁷⁵ Документы и материалы кануна Второй мировой войны: Из архива Министерства иностранных дел Германии (ноябрь 1937–1938 гг.). – М., 1948. – Т.1; Архив Дирксена (1938–1939 гг.). – 1948. – Т.2; Документы и материалы кануна Второй мировой войны 1937–1939. – М., 1981. – Т.1–2; Документы по истории мюнхенского соглашения 1938–1939. – М., 1979; СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (сентябрь 1938 г. – август 1939 г.): Документы и материалы. – М., 1971.

⁷⁶ СССР – Германия: 1939. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. – В 2-х т. – Вильнюс; М., 1989. – Т.1.

⁷⁷ Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939. – Warszawa, 1996. – Т. 2; Kumaniecki J. Stosunki Rzeczypospolitej Polskiej z państwem radzieckim 1918–1943. Wybór dokumentów. – Warszawa, 1991; Polska w polityce międzynarodowej (1939–1945). Zbiór dokumentów / Oprac. W.T. Kowalski. – Warszawa, 1989; Zmowa. IV rozbiór Polski. – Warszawa, 1990.

⁷⁸ Кедровський В. Рижське Андрусово: Спомини про російсько-польські переговори в 1920 р. – Вінніпег, 1936; Королів-Старий В. З моїх споминів про С. Петлюру // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К., 1992; Назарук О. Галицька делегація в Ризі 1920 р.: Спомини учасника. – Львів, 1930; Доценко О. Зимовий похід (6.XII. 1919 – 6.V. 1920). – К., 2001; Онацький Є. По похилій площині. Записки журналіста і дипломата. – Мюнхен, 1969; Тютюнник Ю. З поляками проти України. – Харків, 1924; Чикаленко Є.Х. Щоденник, 1919–1920. – К., 2005; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): Наук.-попул. вид. – К., 2007; Авраменко Н. Спомини запорожця: Документ. вид. – К., 2007; Dąbski J. Pokój Ryski. Wspomnienia. Petraktacje. Tajne układy z Joffem. Listy. – Warszawa, 1931.

⁷⁹ Romer J. Pamiętniki. – Lwów, 1938.

⁸⁰ Судоплатов П.А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. – М., 1998.

⁸¹ Эррио Э. Из прошлого: Между двумя войнами (1914–1936 гг.). – М., 1958; Ллойд-Джордж Д. Правда о мирных договорах: В 2-х т. – М., 1957. – Т.1–2; Табуи Ж. Двадцать лет дипломатической борьбы. – М., 1960; Laroche J. Polska lat 1926–1935. Wspomnienia ambasadora francuzkiego. – Warszawa, 1966.

⁸² Beck J. Ostatni raport / Oprac. A. Skrzypek. – Warszawa, 1987; його ж: Pamiętniki. – Warszawa, 1955; Grabski S. Pamiętniki. – Warszawa, 1989. – Т. 1–2; Głąbiński S. Wspomnienia polityczne. – Peplin, 1939; Radziwiłł J. Wspomnienia // Przegląd kulturalny. – 1962. – № 2; Raczyński E. W sojuszniczym Londynie. Dziennik ambasadora E. Raczyńskiego 1939–1945. – Londyn, 1960; Starzeński P. Trzy lata z Beckiem. – Warszawa, 1991; Wasilewski L. Jozef Piłsudski, jakim go znałem. – Warszawa, 1935; Witos W. Moje wspomnienia. Warszawa, 1978. – Т.2.

⁸³ Бережков В.М. Страницы дипломатической истории. – 4-е изд. – М., 1987; Ерофеев В.И. Дипломат: книга воспоминаний. – М., 2005; Риббентроп И. фон. Мемуары нацистского дипломата. – Смоленск–М., 1998; Кейтель В. Размышления перед казнью: Воспоминания, письма и документы начальника штаба Верховного главнокомандования вермахта. – М., 1998; Гальдер Ф. Военный дневник, 1939–1940. – М.–СПб., 2002; Шелленберг В. Мемуары. – Минск, 1998; Herwarth H. Między Hitlerem a Stalinem. Wspomnienia dyplomaty i oficera niemieckiego 1931–1945. – Warszawa, 1992.

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

Розділ 2

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ І ПОЛЬЩІ (1918 – БЕРЕЗЕНЬ 1921 рр.)

СКАН
ANDRIYDM

2.1. Українське питання напередодні та в ході польсько-радянської війни 1920 р.

XX століття принесло народам Європи бурхливі і драматичні події – Першу світову війну, мільйони жертв, крах імперій, утворення нових держав і нескінченні зміни на міжнародній арені. Закінчення Першої світової війни ознаменувалося могутнім революційним піднесенням у багатьох країнах, докорінним перерозподілом сфер впливу, усієї політичної карти світу. Аналізуючи тогочасні події, відомий французький дослідник Ж.Б. Дюрозель вказує: “...Вже з самого початку всі зрозуміли, що вони дуже мало відповідають глибинним і часто-густо суперечливим інтересам народів і держав”¹. Міжнародні мирні договори 1919–1920 рр. Версальсько-Вашингтонської системи були спробою вирішити незліченні проблеми, що їх поставила війна, і навіть ті, які виникли ще до війни. Врегулювання територіальних проблем після Першої світової війни за допомогою мирних договорів, ініційованих державами переможцями, – зразок несправедливого підходу до встановлення нових кордонів.

Сьогодні відомо, що і напередодні, і в роки Першої світової війни у політиці двох блоків держав (Антанти й Четвірного союзу), що розв’язали війну і брали в ній участь, Україна розглядалася тільки як об’єкт територіальної, геополітичної експансії, насамперед Російської та Австро-Угорської імперій. У цей період українські політичні сили не були спроможні істотно впливати на зміну міжнародної кон’юнктури на користь України. Іншими словами, Україна виступала не як суб’єкт, а як об’єкт міжнародної політики, як арена експансіоністських домагань та інтересів інших держав. За умов, коли держави Антанти і Четвірного союзу, сусіди України не тільки не сприяли її прагненню здобути незалежність, а й проводили чи активно підтримували збройну боротьбу за її розчленування, сподівання на перемогу українського народу в його визвольних змаганнях були надто проблематичними.

Безпосередньо України торкалися договори, тексти яких розроблялися на Паризькій мирній конференції, що відкрилася 16 січня 1919 р. і тривала з перервами рік². Конференцію було скликано, щоб закріпити результати Першої

світової війни й вирішити питання повоєнного устрою Європи. До участі в ній запросили лише ті держави, які воювали на боці Антанти або встигли приєднатися до неї наприкінці війни. Україна, яка на цей час уклала сепаратний мирний договір у Бресті і не була визнана жодною країною-переможницею, до участі в конференції запрошена не була. Формально українське питання як самостійне конференцією навіть не розглядалося, хоча значна увага приділялася долі окремих українських територій. Оцінюючи тодішню ситуацію, перший міністр закордонних справ УНР О. Шульгін відзначав: “Зрештою в 1919 році при тій політиці, яку тоді проводив уряд, в час, коли Україна була як фортеця з усіх боків оточена ворогами, годі було чогось добитися реального у Парижі, де нічого про Україну не знали, де проти нас велися скажені атаки як росіян, так (принаймні до 1920 року) і поляків”³.

На Паризькій мирній конференції українці претендували за етнічним принципом В. Вільсона на 59 із 74 повітів “Коронного краю”, що становило близько 55 тис. кв. км у його східній частині. Територія, яку контролювала ЗУНР з січня 1919 р., не перевищувала 40 тис. кв. км⁴. Сподіваних результатів для України ця конференція не принесла. Держави-переможці, уряди яких у цей час очолювали В. Вільсон, Ж. Клемансо та Д. Ллойд-Джордж, тримали осторонь делегації від колишньої Російської імперії – Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, уряду Радянської України. Марними виявилися сподівання Директорії і керівників ЗУНР на підтримку з боку Антанти ідеї незалежності України. Зусилля представників УНР і ЗУНР А. Марголіна та В. Панейка у Парижі ні до чого не привели. Окрім того, рішення конференції виявилися згубними не лише для українського національно-визвольного руху на чолі з Директорією і Національною Радою, а й для розбудови Української державності загалом.

Українська делегація прибула на конференцію без офіційного запрошення, а тому не була визнана. Головне її завдання полягало в тому, щоб інформувати конференцію про ситуацію в Україні, захистити її інтереси та здобути визнання незалежності. Лише одного разу, 21 травня, українську делегацію у складі Г. Сидоренка, В. Панейка, О. Шульгіна, М. Лозинського і Д. Вітовського запросили на засідання конференції, щоб вяснити їхню позицію щодо польсько-українського військового конфлікту в Східній Галичині. Членами української делегації відзначалося, що в Парижі “не знають про українську справу взагалі”⁵. Тому українська місія була змушена звертатися до конференції з дипломатичними нотами і меморандумами, в яких обґрунтовувала позицію свого уряду про боротьбу УНР з більшовицькою

*Василь Панейко
(1883–1956)*

Росією, українсько-польський конфлікт у Східній Галичині тощо. Країни Антанти продовжувати розглядати українське питання в контексті виключно загальноросійських проблем.

Версальську систему договорів певною мірою посилювали домагання правителів Польщі, Чехословаччини, Румунії та білогвардійської Росії. У найгіршому становищі опинилося українське населення на землях, втрачених після невдалих воєнних змагань між урядами Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії і ЗУНР, з одного боку, і більшовицькими та польськими загарбниками, – з іншого. Українська національна революція розвивалася в несприятливих міжнародних умовах.

Утворення національної Української держави було вороже зустрінуте як радянською, так і білогвардійською Росією. Країни Антанти беззастережно підтримали Польщу, яка претендувала на західноукраїнські землі, і не виступали проти гасла відновлення єдиної і неподільної Росії. У цих умовах лідери УНР потрапили у міжнародну ізоляцію і були безсилі перед більшовицькою Росією, яка перемогла білогвардійців та уклала мир з Польщею. Після розгрому УНР та її ліквідації волюнтаристська геополітична стратегія більшовицької диктатури ґрунтувалася на тому, щоб якомога більше скоротити чисельність населення, яке етнічно належало чи тяжіло до України.

Політика більшовицької партії і радянського уряду в українському питанні мала чітко окреслені два аспекти: 1) у внутрішній політиці суть дій комуністичного радянського керівництва щодо України полягала в тому, щоб уживаючи всіх засобів, повернути їй реальний статус малоросійської губернії – шляхом фізичного та морально-політичного винищення національно свідомого, державотворчого елементу, а також українського селянства, єдиного по суті соціального середовища, яке відтворювало і генерувало національну ідею; 2) щодо міжнародного аспекту, то В. Ленін, а згодом Й. Сталін і його оточення намагалися використати українське питання, зокрема факт окупації Польщею західноукраїнських земель, як один з дійових засобів експорту комуністичної революції та російської експансії в країни Центральної й Західної Європи.

Події 1918–1920 рр. яскраво засвідчили, що Польська держава своєю практикою послідовно реалізовувала напрацьовані політичними силами доктрини і концепції в українському питанні. Проголошену 1 листопада 1918 р. ЗУНР новостворена Польща буквально задушила в ході українсько-польської війни 1918–1919 рр. за Східну Галичину⁶. Поляки не побачили у виступах українців національно-визвольної боротьби за створення власної держави. У цьому всі політичні сили тогочасного польського суспільства були єдині. Майже усі політичні партії Польщі виступили з вимогами до міністерства закордонних справ і польської делегації на мирній конференції у Парижі зберегти “нерозривну єдність Східної Галичини з Польською державою”⁷.

Однак, санкціонувавши польську окупацію Східної Галичини, Антанта змушена була рахуватися з існуванням ЗУНР як суб’єкта міжнародних відносин. Безкомпромісна політика уряду ЗУНР у 1919 – 1923 рр. на еміграції дала свої результати⁸. Відповідь на питання, чи не зробили українці помилки, коли відкидали лінії Бартелемі, Дельвіга та ін., дала історія. 29 січня 1919 р.

Верховна рада Паризької конференції на пропозицію Клемансо створила “Комісію у польських справах”. 15 лютого з її складу було виділено “Підкомісію у справах перемир'я на фронті польсько-української боротьби”, яку очолив Ж. Бартелемі. Прихильно налаштований до Польщі Ж. Бартелемі запропонував лінію демаркацій між Польщею і ЗУНР від Бугу через Кам'янку-Струмилову до Бібрки і далі на південний захід від Миколаєва вздовж залізниці Львів–Стрий до Карпат. Пізніше вона стала називатися “лінія Бартелемі”.⁹ Український історик С. Макарчук відзначає: “Коли б керівництво ЗУНР прийняло лінію Бартелемі, то хто знає, чи доля українського населення західніше тієї лінії вже у 20 – 30-х рр. не випередила б долі лемків 1944 – 1947 рр”¹⁰.

Безперечно, вирішальним для наслідків польсько-українського конфлікту став вплив зовнішніх чинників – країн-переможниць у Першій світовій війні. Польська офіційна шовіністична пропаганда, вказують українські історики, проігнорувала цей фактор, що негативно вплинуло на долі сотні тисяч поляків у великій політичній грі за Бориславський нафтовий регіон, землеволодіння Східної Галичини й Волині. Поразка ЗУНР у польсько-українській війні 1918–1919 рр. мала катастрофічні наслідки для майбутнього українсько-польських стосунків у цьому регіоні. Американський дослідник Ф. Сисин відзначає: “Поляки довели українській інтелігенції, вихованій на австро-угорській легалістичній традиції, що, на погляд поляків, народи перемагають не справедливістю і законом, а силою... Це переконало українців, що єдиним засобом заспокоїти національні прагнення є шлях сили, навіть терор”¹¹.

Українські дослідники справедливо вказують на те, що: “...ці доктрини базувалися на ігноруванні прав українського народу на самовизначення і висували претензії на володіння українськими землями”¹². Праве крило політичних сил Польщі, очолюване Р. Дмовським (ендеки), дотримувалося “інкорпораційної” концепції щодо України. Згідно з нею до складу Польщі повинні були увійти Східна Галичина, Волинь і Поділля. Ендеки вважали, що самостійна Українська держава перешкодила б Польщі окупувати західноукраїнські землі, тому вони обстоювали збереження Російської імперії, при цьому не лише нехтуючи гідністю українців, але намагалися за будь-яку ціну загальмувати розвиток їхньої державності¹³. Р. Дмовський цинічно заявив: “Велика Україна за своїми джерелами не була б українською і не генерувала б здорових зовнішніх стосунків. Насправді це був би налив на тілі Європи, сусідство з яким буде для нас трагічним. Для молодого наро-

*Роман Дмовський
(1864–1939)*

ду як наш, що мусить ще усвідомити своє призначення, краще мати сусідом могутню державу, навіть якщо вона буде чужа і ворожа (Росію), ніж міжнародний будинок розпусти (Україну)”¹⁴.

Лідер ендеків не підтримував українську політику Ю. Пілсудського, але змушений був зважати на позицію європейських держав. Це змушувало Р. Дмовського маневрувати. З одного боку, він намагався приховати антиукраїнську сутність інкорпораційної концепції ендеків, з іншого, – лише декларував свою згоду на надання автономії Східній Галичині. Вороже ставлення до існування Української незалежної держави обумовлювалося його оцінками створення федеративного союзу Польщі та України. Велика територія та людський потенціал України, на його думку, могли призвести до гегемонії Української держави у такому союзі, а він цього найбільше боявся. Тому, як зазначають польські дослідники, Р. Дмовський був противником будь-якого діалогу з українцями¹⁵.

Ліве крило польських політичних сил висувало “федераціоналістську” концепцію щодо України. Головним ідеологом цього угруповання був Ю. Пілсудський¹⁶. Різниця у східній політиці двох політичних таборів полягала, по суті, лише в методах поневолення українського народу. Пілсудчики прагнули використати українців, а також білорусів і литовців, для розвалу самодержавної Росії, місце якої у Східній Європі зайняла б велика Польща, створена на “федераційних” засадах за рахунок сусідніх народів. Щоправда, Ю. Пілсудський керувався ідеєю “прометеїзму” – союзу з усіма поневоленими Росією народами, але як націоналіст підтримував претензії на українські території для польської колонізації. Підтримка ж Антантою молодих націоналістичних держав як “санітарного кордону” проти більшовиків, зокрема Польщі, означала поступки її прагненням розширити свою територію за український рахунок. Результатом була втрата впливовими західними політиками інтересу до України.

Ендецькі політики вважали більшовицький режим тимчасовим явищем і були переконані, що до влади в Росії незабаром прийдуть ті сили, які визначали російську політику до 1917 р. Враховуючи нестабільність більшовицької Росії, вони підтримали похід польської армії на Київ. Проте їхні цілі не збігались з планами Ю. Пілсудського, який не схвалював ендецьку концепцію кордонів Польщі на сході у межах 1772 р. та уклав союз із С. Петлюрою. Вони виходили з того, що активність Польщі в українському питанні значно ускладнить нормалізацію польсько-російських стосунків, які для них стали визначальними. Тому ендеки вперто чинили опір будь-яким спробам Ю. Пілсудського реалізувати його федераціоналістську програму. Особливу активність при цьому виявляв на переговорах у Мінську і Ризі С. Грабський¹⁷.

Більшовицьке керівництво розуміло безперспективність силового вирішення проблем, пов’язаних з національно-визвольними рухами пригноблених народів колишньої Російської імперії. На відміну від своїх головних противників у громадянській війні – білих генералів, які прагнули відновити дореволюційний губернський поділ, більшовики висловлювали готовність декларувати навіть незалежність нових держав, але ці держави повинні були стати радянськими. РСФРР брала на себе турботу створювати такі держави, поси-

лаючи у відповідні регіони свої війська. Вождь більшовиків В. Ленін, як відзначають дослідники, в даному разі просто використовував особливості створеної ним політичної системи, яка давала змогу будувати унітарну централізовану державу під виглядом сукупності незалежних республік¹⁸. Партія більшовиків не приховувала тимчасовості подібної національної політики. VIII з'їзд Російської комуністичної партії більшовиків, який проходив у березні 1919 р., проголошував: "... Як одну з перехідних форм на шляху до повної єдності партія виставляє федеративне об'єднання держав, організованих за радянським типом"¹⁹. Подібна державність у національних республіках будувалася і всіляко заохочувалася лише з однією перспективою, – щоб зникнути. Вважалося, хоч публічно не оголошувалося, що вона потрібна тільки на період війни.

Існування окремої Української держави у будь-якій формі і за будь-якого політичного режиму усіма без винятку діями більшовицької партії якщо і вважалося можливим, то виключно як тимчасовий тактичний засіб у боротьбі за світову комуністичну державу. Саме з таких позицій уряд РСФРР намагався врегулювати відносини з Україною за умовами Брестського миру. Під час зустрічі російських представників з гетьманом П. Скоропадським місцем мирних переговорів було визначено столицю України. Із Москви до Києва для укладення мирного договору прибула делегація РСФРР – понад двадцять членів. Головою делегації був призначений Х. Раковський, а його заступником Д. Мануїльський²⁰. Делегацію УНР було призначено у такому складі: голова делегації – С. Шелухін, заступник голови – І. Кістяковський (з 10 серпня його змінив П. Стебницький), члени делегації – М. Сливинський, О. Ейхельман, Х. Барановський, В. Свіцин та П. Линниченко²¹. На мирних переговорах розглядалися такі питання: 1) про можливість припинення військових дій між УНР та РСФРР; 2) про врегулювання фінансових, транспортних та поштових справ; 3) про налагодження економічних і культурних стосунків; 4) про визначення демаркаційної лінії кордону між УНР і РСФРР.

Єдиним конкретним результатом переговорів стало підписання прелімінарної мирної угоди про припинення стану війни і поновлення залізничних та поштово-телеграфних комунікацій. Український уряд отримав право мати генеральні консульства у Москві і Петрограді, а також консульські агентства у 30 російських містах. Своєю чергою, російська сторона відкривала генеральні консульства у Чернігові, Житомирі, Полтаві і Кам'янці-Подільському²². Переговорний процес тривав до початку жовтня 1918 р. Радянська Росія свідомо затягувала його, вичікуючи поразки Німеччини у війні та продовжуючи реалізовувати імперську політику щодо України. Керівник української делегації на переговорах С. Шелухін у цьому контексті наголошував: 1) більшовицькі війська доводиться силою виводити з України; 2) у Таганрозі висадилося 10 тис. більшовицьких військ, які здійснюють напади на українські міста; 3) в Росію посилено вивозять устаткування з українських фабрик і заводів; 4) російська сторона за допомогою репресій примушує українське населення прикордонних регіонів голосувати за радянську владу і приналежність до РСФРР²³.

В обстановці гострих дискусій обидві делегації прийняли компромісне рішення: 1) в однаковій мірі враховувати політичні та інші інтереси народів за етнографічним принципом; 2) остаточну лінію українсько-російського кордону повинен визначити кінцевий мирний договір; 3) під контролем спільних російсько-українських комісій має бути проведене вільне опитування населення прикордонних районів з метою встановлення їх державної приналежності²⁴. Враховуючи державні інтереси РСФРР, делегація України пішла на ще один компроміс: вона відмовилася від західної і південно-західної Орловщини; західної частини Курщини, Курського району на південь від р. Сейму та частини Воронежської губернії. Представники Радянської Росії почали додатково вимагати значну частину території Донецького басейну, що позбавляло Україну майже всієї паливної бази²⁵.

*Українська делегація на одному із засідань
Брестської мирної конференції.
Січень 1918 р.*

Позиція делегації РСФРР на мирних переговорах призвела до її зриву. 7 жовтня 1918 р. Х. Раковський виїхав до Москви за інструкціями, а 8 листопада уся російська делегація була відкликана. 13 листопада, тобто зразу ж після підписання Комп'єнського перемир'я, яке завершило Першу світову війну, РСФРР анулювала Брестський мирний договір з Німеччиною і відмовилася визнавати Україну незалежною державою²⁶. ЦК РКП(б) негайно утворив Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г. П'ятаковим.

Діючий з липня 1918 р. партійний центр був доповнений радянським, хоч сама радянська Україна ще не існувала. Новий маріонетковий уряд повинен був втілювати у життя рішення I з'їзду КП(б)У, який відбувся у Москві в липні 1918 р. Він закликав "боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки"²⁷. 11 листопада 1918 р. Рада народних комісарів РСФРР зобов'язала командування Червоної армії у десятиденний термін розпочати наступ "на підтримку робітників і селян України, що повстали проти гетьмана". Серед більшовицьких військових частин, які мали вступити на територію України, лише дві були українськими, а решту складали відділи, сформовані переважно з корейців, татар, угорців, латишів та ін.²⁸.

*Українська делегація підписує Брестську мирну угоду УНР
з державами Четвірного союзу.
9 лютого 1918 р.*

До початку квітня 1919 р. більшовики, створивши спеціальний Український фронт на чолі з В. Антоновим-Овсієнком, перейшли у наступ і взяли під свій контроль переважну частину території України²⁹. Разом з більшовиками проти нового уряду УНР виступив Н. Махно, який ще в грудні 1918 р. погодився на союз з Директорією проти білогвардійців³⁰. Проте, отримавши від українського уряду зброю, боєприпаси, продовольство, Н. Махно вже через 11 днів виступив проти військ Директорії спільно з більшовиками³¹. Необхідно відзначити, що бійці махновських військових формувань воювали з однаковим завзяттям як проти білогвардійців, так і проти робітничого та комуністичного міста. Грабежі міст були неодмінною ознакою махновського повстанського руху.

16 листопада 1918 р. Ю. Пілсудський скерував до усіх держав і урядів відозву про утворення незалежної Польської держави, що "охоплює усі землі об'єднаної Польщі"³². Польський уряд із самого початку почав розбудовувати свою армію. Близько 80 % бюджету молодой держави йшло на потреби війська, яке швидко зростало. Якщо в листопаді 1918 р. польська армія налічувала 6 тис., то в січні 1919 р. 110 тис. солдатів та офіцерів. У квітні 1919 р. Розпочалося повернення із Франції до Польщі "блакитної армії" генерала Ю. Галлера, яка налічувала майже 70 тис. вояків (6 дивізій, 7 артилерійських полків, 114 танків, 8 авіаційних ескадрильй), та дивізій генерала Л. Желіговського з Румунії³³. На кінець літа 1919 р. польська армія налічувала 600 тис. чоловік. Велика армія була потрібна Ю. Пілсудському та правлячим політичним колам Польщі для реалізації ідеї "об'єднання польських земель", під якими насамперед розуміли територію в кордонах колишньої Речі Посполитої³⁴.

*Павло Скоропадський
(1873–1945)*

Ще раніше, на початку жовтня 1918 р. до Києва прибув з Варшави представник Регентської ради С. Ванькович. З його прибуттям і врученням вірчих грамот гетьману П. Скоропадському було започатковано відносини між Українською державою та відновлюваною Польською Республікою³⁵. В центрі уваги цих відносин зразу ж постало питання встановлення українсько-польського кордону. Обидві сторони претендували на Холмщину й мали відмінні підходи щодо статусу Східної Галичини. На початку польсько-української війни на прохання уряду ЗУНР гетьман П. Скоропадський віддав наказ вислати на допомогу в Галичину частину українських січових стрільців під командуванням Є. Коновальця. Однак Є. Коновалець відмовився виконати наказ П. Скоропадського, оскільки брав активну участь у підготовці антигетьманського повстання³⁶. На Волині навіть дійшло до збройних зіткнень між гетьманськими й польськими військами.

Евакуація німецьких військ з України, Білорусі та Литви наприкінці 1918 р. призвела до зіткнення поляків з більшовиками. Червона армія почала рухатися на захід слідом за німецькими військами, які відходили. Під час обміну нотами між Москвою та Варшавою в грудні 1918 р. радянська сторона тричі пропонувала встановити дипломатичні стосунки, але Польща не погоджувалася³⁷. Наступ Червоної армії в Литві і Білорусі розцінювався у Варшаві як агресивний акт щодо Польщі. Через відсутність дипломатичних стосунків радянський уряд зробив спробу домовитися з Ю. Пілсудським по лінії російського Червоного Хреста. Але за розпорядженням польського уряду делегація Червоного Хреста на чолі з Б. Веселовським у складі чотирьох чоловік була розстріляна, що викликало новий обмін нотами³⁸. Більшовики у січні–лютому 1919 р., витіснивши білоруський та литовсь-

кий національні уряди, утворили на залишених німецькими військами територіях Литовсько-Білоруську Соціалістичну Радянську Республіку (Літбел). У відповідь в лютому 1919 р. польські війська під командуванням генерала С. Шептицького розпочали контрнаступ проти Червоної армії і захопили Пінськ, Мінськ та Вільно.

*Глава Української держави
П. Скоропадський
і кайзер Німеччини
Вільгельм II*

Використовуючи евакуацію німецької армії з Волині, польські війська генералів Е. Ридза-Смігли і Я. Ромера захопили Ковель та Володимир-Волинський. Командування Армії УНР було вимушене створювати новий фронт проти поляків, який за розпорядженням С. Петлюри мав у січні 1919 р. відкинути польські війська за лінію річок Буг і Сян³⁹. Кровопротитні бої розпочалися біля Володимира-Волинського, який Українська армія звільнила 22 січня 1919 р. Однак цей успіх був короточасним. Частини Червоної армії нанесли удар в спину Армії УНР через поліські болота на Сарни, Коростень, Ковель. Використовуючи сприятливу ситуацію, польські війська знову захопили Володимир-Волинський й відтіснили українські частини від Ковеля. Незважаючи на окремі перемоги поляків, Армія УНР до середини травня 1919 р. продовжувала утримувати фронт, захищаючи Луцьк та Рівне⁴⁰. Уряд УНР не мав змоги вести боротьбу на два фронти, тому доклав зусиль, щоб укласти мир з поляками. 20 червня 1919 р. військова делегація УНР, очолювана генералом С. Дельвігом, підписала у Львові тимчасову угоду з польськими військовими представниками про припинення воєнних дій⁴¹. Галицький уряд ЗОУНР намагався продовжувати боротьбу з поляками, але зазнав поразки.

Відновлення й розбудова УНР, проголошення ЗУНР не вписувалися в більшовицькі далекосяжні плани розгортання комуністичних революцій в Європі. Перша половина 1919 р. для радянського керівництва була періодом великих надій

та ейфорій, які виникли внаслідок отриманих перемог і сприятливого перебігу міжнародних подій. 21 березня 1919 р. на чолі уряду Угорщини став комуніст Б. Кун, який проголосив радянську владу, а 4 квітня постала Баварська радянська республіка в Німеччині⁴². У Москві радянське керівництво почало розробляти план походу Червоної армії на Захід. За погодженням з В. Леніним, головнокомандувач Червоної армії І. Вацетіс скерував директиву командуванню Українського фронту про наступ в Європу⁴³. Проте виконання цього стратегічного плану залежало від результату польсько-української війни. Румунія і Польща, між якими йшли переговори про спільну боротьбу з більшовиками, поки що не були, на думку Москви, сприятливим ґрунтом для розгортання соціалістичної революції. Лише ЗУНР в очах радянського керівництва була невеликим бар'єром на шляху до Угорщини. Відомий державно-політичний діяч УРСР Г. П'ятаков у ті дні писав, що: "Без Галичини ми не можемо встановити зв'язки з Угорщиною, що дуже потрібні нам і Угорській радянській республіці"⁴⁴. Радянське керівництво РСФРР та УСРР знало про військово-політичний, дипломатичний союз та воєнну взаємодопомогу УНР і ЗУНР, а тому не відкидало можливості організації "визвольного походу" Червоної армії в Галичину "на заклик поневолених робітників і селян"⁴⁵. Від середини липня 1919 р., коли під натиском польських військ Галицька армія та уряд ЗУНР, відійшовши за р. Збруч, об'єдналися з УНР для боротьби з агресією РСФРР в Україні, воно зайняло відверто ворожу позицію щодо республіки галичан.

Літо та осінь 1919 р. принесли нові випробування для уряду УНР. Польські війська у серпні 1919 р. захопили Дубно, Кременець та Рівне, а в листопаді–грудні вийшли на лінію р. Уборть – Олевськ – Новоград-Волинський – Проскурів – Кам'янець-Подільський⁴⁶. На кінець серпня 1919 р. Київ та уся Лівобережна Україна були окуповані армією А. Денікіна, який стояв на позиціях відновлення єдиної і неподільної Росії. Його ставлення до уряду УНР бачимо із вказівок, які він направляв у війська: "...Самостійної України не визнаю. Петлюрівці можуть бути або нейтральними, тоді вони повинні негайно скласти зброю і розійтися по домівках, або приєднатися до нас, визнавши наші гасла, одне з яких автономія окраїн. Якщо петлюрівці не виконають цих умов, то їх слід вважати такими ж ворогами, як і більшовиків. Разом з тим, я вказував на необхідність приязного ставлення до галичан, аби звільнити їх з-під підпорядкування Петлюрі... Якщо цього не вдасться досягнути, то вважати і їх ворожою стороною"⁴⁷. Переговори делегації від штабу Головного отамана на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленком з представниками денікінської армії в середині вересня 1919 р. не принесли жодних результатів. Білогвардійці відмовилися йти на поступки у справі визнання УНР⁴⁸. 24 вересня 1919 р. Директорія УНР оголосила війну білій армії А. Денікіна, яку активно підтримували країни Антант⁴⁹. Відповідно і з українського боку формувалося подвійне ставлення до білогвардійців. Уряд УНР вбачав у денікінцях своїх потенційних ворогів, а керівництво ЗУНР – ще одну можливість через А. Денікіна порозумітися з Антантою.

Події осені 1919 р. засвідчили неспроможність українських національних політичних сил об'єднатися на платформі боротьби за незалежність та соборність України. Проденікінська орієнтація глави уряду ЗУНР Є. Петрушевича змушувала керівництво Директорії шукати нових союзників для боротьби з

денікінцями. У жовтні 1919 р. через посередництво Ф. Платтена розпочалися переговори з урядом РСФРР про військову конвенцію проти А. Денікіна. Однак реальних позитивних наслідків для уряду УНР вони не мали⁵⁰. Після переходу УГА на бік А. Денікіна для уряду УНР створилася ситуація, яка отримала назву “листопадової катастрофи”.

У грудні 1919 р. більшовики захопили Київ і на початку 1920 р. Контролювали усю територію УНР, за винятком Волині і Західного Поділля, окупованих восени 1919 р. польськими військами. Невизначеність зовнішньої політики УНР призвела до того, що Республіка змушена була вести воєнні дії на всіх фронтах, головними з яких були: на сході – більшовицький, а на заході – польський. 13–15 листопада 1919 р. в Кам’янці-Подільському відбулися засідання уряду УНР, на яких були ухвалені декілька важливих рішень: 1) “верховне керування справами Республіки” покласти на голову Директорії С. Петлюру; 2) уряд давав згоду на визнання кордону між УНР та Польщею по лінії, визначеній на початку 1919 р. генералом Ж. Бартелемі; 3) полякам було запропоновано окупувати Кам’янець-Подільський район⁵¹. Голова Директорії С. Петлюра був змушений виїхати до Польщі, де вже перебувала частина уряду УНР з А. Лівіцьким.

На останніх засіданнях уряду новопризначений військовий міністр В. Сальський запропонував перейти до партизанських форм боротьби. 6 грудня 1919 р. Армія УНР на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленком відправилася в похід, який продовжувався п’ять місяців і пізніше отримав назву “Першого Зимового”⁵². Для уряду УНР 1919 р. виявився найскладнішим в історії Української революції. Вітчизняні дослідники відзначають, що спочатку він передбачав чималі перспективи у відновленні УНР, а закінчився поразкою, яка засвідчила історичну невідповідність української нації до демократичних форм державотворення⁵³. У подальшому можна було розрахувати лише на зовнішні чинники, які стали останнім шансом С. Петлюри та його уряду.

Територія Польщі після військово-політичної катастрофи для УНР стала єдиним місцем притулку для уряду і Армії. Цьому сприяла позиція С. Петлюри, який вважав, що примирення з Польщею може врятувати справу Української революції,

*Михайло
Омелянович-Павленко
(1878–1952)*

“...дати нам базу деяку, зносини зі світом і перспективу”⁵⁴. Шлях до примирення з Польщею і налагодження з нею військово-політичного співробітництва для С. Петлюри був надзвичайно складним і тривалим⁵⁵. Ще у липні 1919 р. Ю. Пілсудський пропонував С. Петлюрі військову допомогу (2 дивізії) для боротьби проти більшовиків. 10–16 серпня 1919 р. під Варшавою велися польсько-українські переговори. Українську делегацію очолював полковник Липка, польську – генерал

Тржаска-Дирський. Українські делегати домагалися згоди поляків поповнювати ряди Армії добровольцями з Галичини, але поляки не погодились.

Поза тим українсько-польські контакти тривали. До Варшави була направлена делегація уряду УНР на чолі з П. Пилипчуком, який мав зустрічі з Ю. Пілсудським та І. Падеревським. На них йшлося про умови порозуміння між УНР і Польщею та спільних дій проти Росії. Польські лідери наполягали на відмові уряду УНР від Східної Галичини⁵⁶. Незабаром делегацію було відкликано, а П. Пилипчук спростував факт згоди уряду УНР передати Польщі Східну Галичину. Проте Польща намагалася використати ці переговори для тиску на Раду Чотирьох у Парижі. 23 серпня І. Падеревський у телеграмі польському представникові у Парижі М. Замойському вказував: 1) переговори ведуться лише з метою боротьби з більшовиками; 2) Польща не визнає УНР; 3) поляки домоглися від С. Петлюри зречення прав на Східну Галичину; 4) угода з Петлюрою укладена у формі односторонньої заяви останнього⁵⁷.

Погіршення становища українських військ на фронтах посилювали прагнення уряду УНР порозумітися з Польщею, навіть ціною територіальних поступок. 22 вересня 1919 р. на спільному засіданні Директорії, уряду УНР та керівництва ЗОУНР було ухвалено рішення вислати до Варшави спільну дипломатичну місію на чолі з міністром закордонних справ УНР А. Лівіцьким⁵⁸. У надзвичайно складних умовах місія УНР 2 грудня 1919 р., без згоди галицької делегації, підписала українсько-польську декларацію, в якій визнала права Польщі на Східну Галичину. Від польської сторони уряд УНР прагнув насамперед: 1) домогтися порозуміння між військовим командуванням УНР та Польщі у "боротьбі з більшовицькою агентурою"; 2) отримати допомогу одягом і санітарними засобами; 3) на території України, зайнятій польськими військами, зберегти українські адміністративні органи влади; 4) не допускати реквізицій польською стороною майна українського населення; 5) припинити арешти українців-галичан; 6) отримати можливість вільного пересування на польській території українського населення, дипломатів та урядовців; 7) сприяння у веденні партизанської війни проти більшовицьких військових штабів, складів, проведенні диверсій на залізницях України⁵⁹.

Тоді як С. Петлюра на пропозицію Ю. Пілсудського пішов на співпрацю з Польщею, командири Української Галицької Армії спочатку домовилися про спільні дії з А. Денікіним, а потім перейшли на бік більшовиків. Директорія УНР почала вбачати у Польщі свого єдиного союзника, яка не йшла на поступки більшовикам. 22 грудня 1919 р. Раднарком РСФРР запропонував Польщі укласти мир.

*Андрій Лівіцький
(1879–1954)*

Існуюча на той час лінія фронту мала стати майбутнім радянсько-польським кордоном. Незважаючи на вигідні умови (Ризький договір 1921 р. відсунув лінію кордону на 100–150 км на захід від тієї, яку пропонували більшовики в 1919 р.), Ю. Пілсудський за будь-яку ціну прагнув відірвати Україну від Росії. Він будував свої плани, розраховуючи на польську армію, яка зі 170 тис. чоловік навесні 1919 р. зросла до 700 тис. чоловік навесні 1920 р.⁶⁰.

Протягом зими 1920 р. у Варшаві тривали українсько-польські переговори, які проходили дуже важко. Це відбувалося в обстановці таємності, тому що Ю. Пілсудський не хотів наражатися на критику ендеків. Польська сторона вимагала включити своїх представників до складу Ради міністрів УНР (віце-міністрами), штабу армії УНР та отримати контроль над залізницями Правобережжя. Коли С. Петлюра не погодився на польські умови, то його разом з міністрами заарештували й протримали 24 години⁶¹. Справа зрушилася з місця лише у березні 1920 р.

*Юзеф Пілсудський
(1877–1935)*

Союз з УНР був дуже вигідний Польщі. Ліквідація у більшовицькому тилу армії А. Денікіна непокоїла не тільки С. Петлюру, а й Ю. Пілсудського. На той час Червона армія захопила у А. Денікіна чималі трофеї (750 гармат, 1100 кулеметів, 23 бронепойзди, велику кількість амуніції) та стала грізною силою на східному фронті⁶². Крім того, Ю. Пілсудському стало відомо про те, що 10 березня 1920 р. Головнокомандувач Червоної армії С. Каменев затвердив план військових дій проти Польщі⁶³. Тому Ю. Пілсудський вирішив діяти. 17 квітня 1920 р. він наказав підготувати наступ проти Радянської Росії з участю українських військ⁶⁴. Стало очевидним, що українсько-польські переговори проходять в умовах посилення військових приготувань з обох сторін. Більшовицьке керівництво в січні – березні 1920 р. спрямувало на польський фронт 34 стрілецькі і 3 кавалерійські бригади, а Польща додатково – 1 120 офіцерів та 53 тис. солдатів⁶⁵.

Між С. Петлюрою та Ю. Пілсудським 21 квітня 1920 р. був підписаний Варшавський договір, згідно з яким в обмін на визнання незалежної УНР і військову допомогу С. Петлюра погоджувався визнати українсько-польський кордон по річці Збруч і далі по Прип'яті до її гирла⁶⁶. До Польщі повинна була відійти Східна Галичина та п'ять повітів Волині (з населенням 10 млн. осіб), тобто територія, яка належала Австро-Угорщині і Росії. Польський уряд не приховував територіальних зазіхань щодо України. Відразу ж після окупації Ю. Пілсудський віддав наказ про передачу Володимир-Волинського, Ковельського, Дубнівського, Рівненського, Острозького, Кременецького повітів Польщі⁶⁷.

*Симон Петлюра
(1879–1926)*

Договір містив такі умови: 1) польський уряд визнавав право УНР на незалежне існування на території, межі якої будуть визначені договорами УНР з її сусідами. Польща визнавала Директорію і С. Петлюру найвищою владою УНР; 2) кордони між УНР та Польщею встановлювалися вздовж р. Збруч, а далі вздовж колишнього кордону між Австро-Угорщиною та Росією до р. Прип'яті і її гирла; 3) Польща визнавала за УНР територію від нині визначених кордонів до кордонів Польщі перед першим розділом 1772 р.; 4) польський уряд зобов'язувався не укладати жодних міжнародних угод, які були б спрямовані на шкоду УНР; 5) забезпечувалися культурно-національні права обох національностей; 6) аграрне питання в Україні повинна була вирішити конституція; 7) укладалася військова конвенція, що становила складову частину договору. Щодо позиції уряду УНР стосовно Варшавського дого-

вору, то міністр закордонних справ А. Лівницький наголошував на його необхідності: "...він дав нам ще одне визнання держави... відкрив нам доступ до держав Заходу, а це найважливіший його ефект"⁶⁸. Договір уклали таємно, про нього, крім С. Петлюри, не знали навіть інші члени Директорії. С. Петлюра визнав питання Східної Галичини внутрішньою справою Польщі, чим фактично перекреслив січневу угоду 1919 р. між УНР і ЗУНР про злуку.

Для українців умови Варшавського договору були важкими. Найбільшою трагедією став розділ української території, що призвело до великих політичних розбіжностей серед українських політиків та населення. Зокрема, згода уряду УНР на передачу споконвічних українських земель, принижене становище Директорії, що стала не союзником, а васалом Польщі, об'єднала проти договору представників майже усіх політичних угруповань та партій. Відомий український вчений і державний діяч С. Шелухін констатував: "Завдяки договору поляки загрибали жар чужими руками і нищили Україну українськими ж руками, щоб заволодіти нею, знесиленою, позбавленою можливості спротиву і виснаженою"⁶⁹. Варшавський договір засудили М. Грушевський, В. Винниченко, М. Шаповал, С. Вітик. Голова Всеукраїнського Трудового Комітету С. Вітик навіть звернувся з декларацією до Москви, в якій заявляв, що договір укладений незаконно, не урядом, а дипломатичною місією на чолі з А. Лівницьким і пропонував Москві розпочати мирні переговори з УНР⁷⁰. У Декларації делегації і конференції закордонних членів Української партії соціалістів-революціонерів від 3 вересня 1920 р., яку підписали М. Грушевський, П. Христюк, М. Шаповал та інші діячі УНР та Центральної Ради зазначалось: "Всі договори Петлюри і його представників з Польщею і іншими державами, укладені від імені України, є недійсними та незобов'язуючими"⁷¹.

*Михайло Грушевський
(1866–1934)*

У липні 1920 р. в Празі серед офіцерів УГА і січових стрільців виникла Українська Військова організація (УВО), яку очолив Є. Коновалець. УВО навіть вирішила здійснити терористичні акти проти творців Варшавського договору, передусім проти Ю. Пілсудського. Вибір упав на С. Федака, який у Львові 21 вересня стріляв у Ю. Пілсудського, та замах виявився невдалим⁷². В заяві Української Національної Ради у Львові вказувалося: "... що згаданий договір, оскільки він відноситься до території Східної Галичини, є актом безпідставним і неважним, бо його заключено проти волі Західно-Українського правительства і Української Національної Ради як національного парламенту"⁷³.

Водночас 24 квітня 1920 р. між УНР і Польщею була підписана військова конвенція.

Польські і українські війська проголошувалися союзниками у спільних майбутніх військових операціях на більшовицькому фронті. Плани С. Петлюри при укладенні конвенції були зрозумілими: йшлося про продовження боротьби з більшовицькою Росією і відновлення влади УНР в Україні. Через союз з Польщею він прагнув одержати підтримку і визнання Антанті. Вторгнення військ Ю. Пілсудського і С. Петлюри в Україну у квітні 1920 р. мало усі ознаки інтервенції, тому українська громадськість сприйняла його з обуренням. Більшість українського суспільства погоджувалося з оцінкою цього протиприродного польсько-українського альянсу, яку дав йому у травні 1920 р. ЦК партії українських есерів: "Спроба голови колишньої Директорії С. Петлюри за допомогою Польщі відновити українську державність не відповідає інтересам українського трудового населення, веде за собою контрреволюцію польську і російську, порушує соборність українських земель, не має під собою сталого ґрунту, а тому можливий її успіх буде тимчасовим і приведе Українську державу до нової, ще страшнішої катастрофи і руїни"⁷⁴.

Варшавський договір як в Україні, так і в Польщі найчастіше називали договором Пілсудського-Петлюри, підкреслюючи тим самим відсутність його широкої громадської підтримки в обох суспільствах. Сучасна вітчизняна історична наука без упереджень ставиться до Варшавського договору та формування українсько-польського союзу, вбачаючи в ньому чи не єдиний в тих умовах шанс подальшої боротьби за українську державність⁷⁵. Український історик Я. Грицак, аналізуючи природу українсько-польського союзу та мотиви його ініціаторів, зауважує: "Зближенню Пілсудського і Петлюри сприяло те, що між ними було багато спільного. Обидва стояли на чолі війська, не маючи

військової освіти й не пройшовши всіх шаблів офіцерської кар'єри. Вони були романтиками, які стали прагматиками з необхідності. І Пілсудський, і Петлюра поділяли соціалістичні погляди, але пожертвували ними у критичний час національних змагань заради досягнення самостійності. Обидва піднеслися понад усіма партійними різницями всередині своїх суспільств і стали уособленням визвольних змагань всієї нації. З тією, однак, засадничою різницею, що Пілсудський представляв націю переможну, Петлюра – переможену”⁷⁶.

До державності України більшовики ставилися негативно. У польському ж суспільстві виділялися дві течії: польські соціалісти і центристські угруповання прихильно ставилися до української державності, боячись відродження російського імперіалізму, а партія національних демократів вважала незалежну Україну більш небезпечною для Польщі, ніж велику Росію, яка, на їх думку, могла легше примиритися із втратою західноукраїнських земель⁷⁷. Для Ю. Пілсудського державна самостійність України була не самоціллю, а тільки засобом для реалізації польських планів. З одного боку, він хотів утримати самостійну Україну, як бар'єр проти Росії, з іншого, – захопленням західноукраїнських земель знищив шанси на українську самостійність. Про концепцію федералізму Ю. Пілсудського так відгукувалися його прихильники: “Пілсудський вірив, що сусідні до Польщі країни, звільнені від Росії Польщею, легко підпадуть під польський вплив, і що поляки у відповідний час зможуть полонізувати їх так само, як польська шляхта старої Речі Посполитої сполонізувала Литву і Русь... Пілсудський вірив, що народи, які увійшли в федерацію з ними, швидко перетворяться у поляків”⁷⁸.

Позиція Ю. Пілсудського стосовно захоплених польськими військами західноукраїнських земель була суперечливою. Ще у лютому 1920 р. він заявляв: “Воля краю, який ми заняли, є для мене рішачим моментом. За ніщо в світі я не хотів би, щоб Польща захоплювала великі області, замешкані ворожим населенням. Такий край, як Польща, котрий відбудовується, не сміє пускатися в небезпечні і коштовні підприємства... Ніколи не повинна Польща приєднувати чужі народи насильно”⁷⁹. Крім того, Ю. Пілсудський у 1920 р. був переконаний, що в недалекому майбутньому більша небезпека для Польщі буде загрозувати з боку Росії, ніж з боку Німеччини.

По-перше, Німеччина була переможена і змушена віддати познанські землі та Помор'є, а можливо в результаті плебісциту ще й Сілезію і Вармію. Версальський договір забезпечував полякам на певний час мир. Водночас східний кордон Польщі був під більшою загрозою. Підтримуваний Антантою генерал А. Денікін абсолютно не збирався підтримувати претензії Польщі на східні території, які відійшли до Росії після поділів. Уряди Англії та Франції вимагали від Ю. Пілсудського, щоб польська армія допомагала А. Денікіну в його війні з більшовиками. Тому Ю. Пілсудський відрядив до А. Денікіна генерала О. Карніцького (колишнього генерала царської армії), щоб з'ясувати

погляд російської сторони на майбутній польсько-російський кордон. Донесення генерала О. Карніцького були однозначними: А. Денікін та його оточення відстоювали позиції єдиної, неподільної Росії⁸⁰. Не було й мови про те, щоб території на схід від Бугу залишалися в складі Польщі. Там могла діяти лише польська адміністрація, однак під повним контролем Росії.

По-друге, Ю. Пілсудський також усвідомлював, що проти Німеччини він може отримати допомогу Заходу, а проти Росії як царської, так і демократичної – ні. Англіїці і французи розраховували у майбутньому на військовий потенціал Росії проти Німеччини, а також сподівалися на чималі прибутки від економічного співробітництва з нею. Тому країни Антанти у 1919–1920 рр. постійно намагалися підпорядкувати інтереси Польщі інтересам майбутньої імперської Росії. Йшлося насамперед про кордони Росії і Польщі. Отже, з одного боку, країни Антанти схвалювали той факт, що боротьба Ю. Пілсудського з більшовиками опосередковано допомагала А. Денікіну та П. Врангелю. Але, з іншого, – були стурбовані тим, щоб зайняті Польщею на сході землі не зашкодили територіальним інтересам колишнього союзника Антанти – білогвардійської Росії, яку вони усіма силами прагнули відновити.

Згодом, після відмови співпрацювати з російськими генералами, Ю. Пілсудський прагнув здобути прихильність до боротьби з більшовиками російських емігрантів Б. Савінкова і М. Чайковського, яких не підтримували “білі” генерали. Найімовірніше він хотів довести Західній Європі, що у своїх східних планах може розраховувати і на Росію. За планом-максимумом Ю. Пілсудського передбачалося об’єднання проти більшовиків усіх народів колишньої імперії від Естонії до Грузії, а план-мінімум полягав у створенні незалежної України та проведенні референдуму на землях колишнього Литовського князівства⁸¹.

Скориставшись раптовістю наступу та значною військовою перевагою, польські і українські війська вступили до Києва. У “Київській виправі” польські війська налічували майже 60 тисяч солдатів і офіцерів⁸². Армія УНР під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка – майже 20 тисяч старшин і стрільців. За допомогою Польщі на початку березня 1920 р. було сформовано дві українські дивізії: 6-та під командуванням М. Безручка і 2-га – О. Удовиченка. З початку військових дій ці дивізії входили до складу 3-ї і 6-ї польських армій. Разом вони нараховували 795 старшин і 5270 стрільців. У травні 1920 р. до них приєдналися відділи генерала М. Омеляновича-Павленка (400 старшин, 6000 козаків із 14 гарматами і 144 кулеметами), які повернулися із “зимового походу”⁸³.

Українські війська займали південну ділянку польсько-радянського фронту. Лише в серпні 1920 р. їх чисельність досягла 20 тисяч осіб (6 піхотних і 1 кавалерійська дивізії). Окрім того, українці становили 23 % від складу білоруських військових формувань К. Булак-Балаховича⁸⁴. Однак подальше просування цих військ було зупинено більшовиками. Сподівання на поповнення

свіжих сил для війська новобранцями з України не справдилось. Населення України без особливого ентузіазму сприйняло відозви Ю. Пілсудського та С. Петлюри і добровільно до Армії УНР не йшло. Як у польських військах, так і в українських у липні 1920 р. почастишали випадки дезертирства⁸⁵.

Військове міністерство УНР у цей період робило спроби поповнити Армію за рахунок українського населення Східної Галичини і Холмщини, але вони не увінчалися успіхом. Польська сторона 6 серпня 1920 р. повідомила військову місію УНР у Варшаві, що це неможливо здійснити із двох причин: 1) такі дії суперечать законам Польщі; 2) це є виключною компетенцією Ради оборони Польщі⁸⁶. Голова дипломатичної місії УНР у Варшаві Л. Михайлів висловив польській стороні протест проти того, що подібні заходи розглядаються польським урядом як “ультиматум до нього з боку УНР”⁸⁷. Хоч польські власті не заперечували проти поширення серед українського населення Східної Галичини відозв Головної Команди Армії УНР (“З хати до хати! З рук до рук! Галицький хлопе!”; “Відозва до українського населення Галичини!”). В них зазначалося: “Брати Галичани!... В таку пору треба забути всякі порахунки, жалі й міжусобиці і всім нам треба зі зброєю в руках стати в обороні наших найсвятіших прав, за які вже стільки крові пролилося...”⁸⁸.

*С. Петлюра і Ю. Пілсудський у вагоні
на залізничній станції у Вінниці*

*Генерал Ридз-Сміглий зі штабом у Києві
(третій праворуч – поручник Юзеф Бек)*

Контрнаступ Червоної армії змусив уряд Польщі звернутися до країн Антанти за допомогою. Становище на польсько-більшовицькому фронті розглядала Верховна Рада Антанти на конференції у місті Спа 5–16 липня 1920 р. У роботі конференції взяла участь делегація УНР в складі 9 осіб. Перед конференцією у Спа уряд УНР звернувся із меморандумом до держав світу, в якому заявив, що уряд УНР не бажає економічної ізоляції Росії і не прагне закрити їй вихід до Чорного моря, чи блокувати інші комунікаційні шляхи⁸⁹. Західні держави обіцяли матеріальну і військову допомогу полякам, але на певних умовах. Зокрема, вимагали відведення польської армії за лінію, передбачену “Декларацією про тимчасові східні кордони Польщі”, визначеною Паризькою конференцією⁹⁰. Погодившись на ці умови, польський уряд був змушений визнати постанову Верховної Ради Антанти про Східну Галичину від 21 листопада 1919 р., якою за українськими землями визнавалося право на самовизначення⁹¹. Отже, Польща визнала кордон по так званій лінії Керзона, яка проходила на захід від Рави-Руської і на схід від Перемишля.

Невдалий польсько-український похід на Київ, відступ польської армії у липні 1920 р. зумовили зміну позицій Польщі щодо Східної Галичини. Польський прем’єр-міністр В. Грабський запропонував урядові ЗУНР погодитися на державну окремішність Галичини у федерації з Польщею, надавши при цьому Львову окремого статуту⁹². У липні–серпні 1920 р. Польща почала отримувати від країн Антанти значну допомогу. Тільки США скерували у

Польщу зброї і спорядження на 1,5 млрд. доларів (200 танків, 300 літаків та ін.)⁹³. Окрім того, до 1921 р. Польща отримала кредитів на 265 млн. доларів, 90 % з яких використала на військові потреби⁹⁴.

12 липня 1920 року міністр закордонних справ Англії лорд Керзон надіслав до Москви телеграму, в якій пропонувалися умови перемир'я з Польщею⁹⁵. Якщо уряд більшовицької Росії не погоджувався б на переговори, Антанта залишала за собою право негайно надати Польщі будь-яку допомогу. Англійський міністр не бачив проблеми в тому, що Москва буде проводити безпосередні переговори з Польщею. Позиція Антанти, від імені якої виступав Керзон, окреслювалася так: "Щоб переговори були проведені добросовісно і без зволікань; щоб кордон з Польщею відповідав, наскільки це можливо, прагненням того населення, якого це стосується; щоб між Польщею та її східним сусідом було встановлено міцний мир"⁹⁶. Однак переконаний у могутності Червоної армії більшовицький уряд відкинув посередництво Англії, заявивши, що переговори з Польщею будуть можливі лише тоді, коли вона сама звернеться з проханням про перемир'я, "...а зайняте Великобританією становище щодо контакту Польщі з Росією навряд чи буде служити основою для прийняття ним на себе ролі посередника між цими двома державами". Не відкидаючи польські пропозиції, радянський уряд заперечував також участь Ліги Націй у розв'язанні конфлікту⁹⁷.

*С. Петлюра
і ген. Ридз-Сміглий
у Києві. 1920 р.*

МЫ ВОЮЕМ С ПАНСКИМ РОДОМ
А НЕ С ПОЛЬСКИМ ТРУДОВЫМ
НАРОДОМ!

Радянський плакат періоду польсько-радянської війни 1920 р.

22 липня, коли більшовицькі війська підійшли до визначеного у “Декларації” кордону Польщі, її уряд був змушений звернутися безпосередньо з такою пропозицією. Шляхом обміну радіограмами між командуванням Червоної армії і польського Генштабу було погоджено, що мирні делегації зустрінуться 30 липня на дорозі Москва–Варшава між Барановичами і Брест-Литовським. Делегація Польщі, очолювана В. Врублевським, зустрілася 1 серпня в Барановичах із представниками командування Червоної армії. Однак відсутність повноважень для ведення переговорів у польської і радянської делегацій призвели до їх зриву⁹⁸.

Член польської делегації Я. Ромер пізніше згадував, що делегація мала повноваження лише укласти перемир'я. Мандат з повноваженнями польської делегації був підписаний не урядом і Ю. Пілсудським, а тільки генералом Т. Розвадовським. Керівники радянської делегації Шутко і Лбов заявили, що для ведення переговорів про укладення прелімінарного миру цих повноважень недостатньо й запропонували польській делегації продовжити переговори 4 серпня у Мінську, але за умови, що мандат з повноваженнями підпише Ю. Пілсудський⁹⁹.

Країни Антанти, позбавляючи Польщу реальної військової підтримки, не усвідомлювали загрози проникнення Червоної армії в Європу. У цій ситуації доля Польщі залежала значною мірою від допомоги Армії УНР, яка мужньо захищала перед більшовиками територію Східної Галичини. Незважаючи на важке становище, польський уряд прагнув виграти час для підготовки контрнаступу. Новий прем'єр-міністр Польщі В. Вітос 7 серпня

*Вітос Вітос
(1888–1938)*

1920 року у зверненні до армії звинуватив більшовицьке керівництво у небажанні почати мирні переговори: “Більшовики хочуть знищити нашу державу, а народ – перетворити у рабів. Вони зірвали перемир'я..., тому, що їм мир не потрібний, мова йде не про мир, а про знищення нашої незалежності”¹⁰⁰. Такі самі позиції обстоював Ю. Пілсудський, звинувачуючи Москву в розв'язанні війни проти Польщі¹⁰¹. Позицію польського уряду у ноті радянському наркому закордонних справ Г. Чичеріну 5 серпня висловив міністр закордонних справ Польщі Є. Сапега, звинувативши більшовицький уряд у тому, що він “намагається продовжити стан війни між двома країнами”¹⁰².

Складність становища Польщі обумовлювалася і тим, що уряди Німеччини, Румунії, Чехословаччини оголосили свої країни нейтральними і відмовилися пропускати транспорти із військовим спорядженням у Польщу.¹⁰³ Про це з гіркотою пізніше згадував Є. Сапега: “Польща була виснажена війною... Ми не мали боєприпасів. Ці запаси лежали у Франції, підготовлені до відправки, але перевезти їх можливості не було”¹⁰⁴. Зважаючи на ці обставини, уряд Польщі 7 серпня знову заявив про готовність послати своїх представників у Мінськ “для ведення водночас переговорів про попередні умови і про перемир'я”¹⁰⁵.

На засіданні Ради міністрів Польщі 11 серпня була сформована делегація на чолі з віце-міністром закордонних справ Я. Домбським і затверджені директиви для ведення переговорів¹⁰⁶. Польська делегація у складі Я. Домбського, М. Барліцького, С. Грабського, В. Керніка, Л. Вашкевича, Є. Ольшовського та генерала П. Лістовського 14 серпня виїхала до Мінська. Водночас почався контрнаступ польських військ. Керівники Польщі були переконані, що вони тепер зможуть нав'язати більшовицькій Росії вигідні умови миру. Адже наступ польської армії розвивався успішно і дуже стрімко. Польські учасники цього контрнаступу згадують, що їхні військові підрозділи форсованим маршем проходили щодня 50 верст і бачили лише втікаючих більшовиків¹⁰⁷.

Переговори між російсько-українською і польською делегаціями почалися 17 серпня у Мінську. Білоруська РСР свої повноваження на переговорах передала делегації РСФРР. Російсько-українську делегацію на переговорах очолював К. Данішевський, військовий комісар Польового штабу Червоної армії¹⁰⁸. Від УСРР на цьому етапі переговорів до спільної делегації було включено Д. Мануїльського, члена Політбюро ЦК КП (б)У¹⁰⁹. У перший день переговорів більшовицька делегація виступила з декларацією, в основу якої були покладені вказівки В. Леніна: а) “незалежності і суверенності; б) кордонів більше лінії Керзона; в) ніяких контрибуцій”¹¹⁰. РСФРР і УСРР визнавали незалежність Польщі і підтверджували безумовне право польського народу на встановлення форми державної влади, відмовлялися від контрибуцій і робили на користь Польщі територіальні поступки у районі Білостоку і Холма¹¹¹.

Користуючись сприятливими обставинами, російсько-українська сторона висунула умови миру, які загрожували суверенітету Польщі. Так, чисельність польської армії повинна була скоротитися до 50 тисяч чоловік, надлишок зброї треба було передати більшовицькій Росії. До Польщі заборонялося ввезення військового спорядження, військова промисловість підлягала конверсії, Росії

передавалася залізниця Білосток–Граєво. Британський уряд, погрожуючи більшовицькій Росії блокадою, рекомендував полякам прийняти її умови, хоча зони могли призвести до швидкого встановлення у Польщі комуністичного режиму¹¹². Зрозуміло, що польський уряд не міг прийняти радянські умови.

Проведення переговорів ускладнювалося й тим, що 30 липня, за рішенням Москви, був створений Тимчасовий революційний комітет Польщі (Польревком), який “оголосив себе революційною владою і приступив до розбудови Радянської злади на території Польщі”¹¹³. Головою маріонеткового комітету у захопленому більшовиками Білостоці було призначено Ю. Мархлевського, членами – більшовицьких діячів Ф. Держинського, Ф. Кона, І. Уншлихта, Є. Прухняка. У верні–вересні 1920 р. на території більшовицької Росії почалося формування 1-ї польської червоної революційної армії. Її командувачем було призначено Р. Лонгву, поляка за національністю, колишнього штабс-капітана російської армії¹¹⁴. Кінцевою метою Польревкому, як зазначав Ю. Мархлевський, була розбудова “Братського союзу Радянських Соціалістичних Республік від берегів Тихого океану до берегів Рейну...”¹¹⁵.

І. Скворцов-Степанов, Ф. Держинський, Ю. Мархлевський, Ф. Кон – члени Тимчасового революційного комітету Польщі. 1920 р.

У липні–серпні 1920 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про мобілізацію у червону армію всіх поляків-комуністів у віці від 18 до 40 років, а також комуністів-неполяків, які володіють польською мовою. 18 липня 1920 р. була також проведена за розпорядженням ЦК КП(б)У мобілізація комуністів-галичан (“уродженців Східної Галичини і русинів з Буковини”). Мобілізованих поляків направляли у розпорядження представника при ЦК КП(б)У від московського Польбюро при ЦК РКП(б) Ю. Лещинського, який був також представником Польревкому у відносинах з урядом УСРР та Галревкомом¹¹⁶.

Польський уряд справедливо розцінив вказаний акт більшовицької Москви як пряме втручання у внутрішні справи Польщі. Її делегація 23 серпня висунула свою декларацію, заперечуючи 13 із 15 пунктів радянської. Більшовицьку Росію звинуватили у тому, що вона проводить загарбницьку політику Петра I і Катерини II, оскільки пропонуваній Польщі кордон ідентичний з лінією третього її розділу з боку царської Росії. Особливо гостро польська делегація протестувала проти скорочення своєї армії¹¹⁷.

Однак незабаром стратегічна обстановка на польсько-більшовицькому фронті змінилася. Польські й українські війська перегрупували свої сили і не тільки зупинили наступ Червоної армії, але й завдали їй багато нищівних поразок, знову захопили Західну Україну і Західну Білорусію. За таких умов польська делегація заявила про неприйнятність російсько-українських вимог. Переговори були припинені і польська делегація виїхала до Варшави. Керівник російсько-української делегації К. Данішевський на вимогу В. Леніна був відкликаний у Москву¹¹⁸.

У зриві переговорів, як засвідчували події, були зацікавлені обидві сторони. Військовий міністр Польщі К. Соснковський вимагав, щоб делегація зтягувала переговори, доки польська армія не досягне лінії, яка буде влаштовувати командування¹¹⁹. Обгрунтовуючи це, начальник польського Генштабу Т. Розвадовський наголошував: "Ми повинні мати гарантії того, що при підписанні миру буде встановлена лінія кордону, яка нас задовольнить. Найкращою гарантією цього є військова поразка противника"¹²⁰.

Польський уряд посилив тиск на Литву, змушуючи її до спільного виступу проти більшовиків. Проте литовський уряд заборонив пропуск польських військ через свою територію і заявив, що прагне підписати оборонний союз з прибалтійськими державами, а з Польщею лише тоді, коли вона укладе мир з Москвою¹²¹. У вересні до Варшави прибув представник Врангеля генерал Махров з пропозиціями територіальних уступок Польщі, включаючи Мінськ, за умови перемоги над РСФРР¹²².

Польський плакат періоду польсько-радянської війни 1920 р.

Переможний наступ польських військ оживив надію уряду УНР на успішне завершення боротьби з більшовиками. З нагоди перемог на фронті прем'єр-міністру В. Вітосу була надіслана вітальна телеграма уряду УНР. У відповіді польського уряду висловлювалося переконання: "... що перемога польської армії, до якої дуже спричинилася військова сила і співучасть мужніх українських військ на загальнім фронті, ще більше зміцнить сердечні стосунки між обидвома народами, що борються за волю і справедливість"¹²³. Однак цим сподіванням не судилося здійснитися. Польське керівництво все більше переконувалося в тому, що, взявши на себе непосильне завдання, воно привело державу до межі національної катастрофи. Червона армія, зазнавши поразки під Варшавою, розгромленою не була. Новий наступ польських військ, на думку генерала Т. Кутжеби, в умовах наростання антивоєнних настроїв у польському суспільстві, в тому числі і в армії, можна було розпочати не раніше весни 1921 р.¹²⁴ Між тим, маючи величезні резерви, більшовицька Росія могла краще підготуватися до війни, тим паче, що втрата для Польщі України була рівнозначна державній катастрофі.

Для з'ясування позиції радянської сторони необхідно вказати, що більшовицький переворот розглядався російськими більшовиками та партіями Комуністичного Інтернаціоналу як початок міжнародної революції пролетаріату. У відозві II конгресу Комінтерну "Радянсько-польська війна" констатувалося: "...Якщо під ударами Червоної армії розвалиться білогвардійська Польща і польські робітники захоплять владу у свої руки, то німецьким, австрійським, італійським, французьким робітникам буде легше звільнитися від своїх експлуататорів"¹²⁵. Про це свідчив і знаменитий наказ М. Тухачевського, підписаний ним у липні 1920 р. Розгром "білої" Польщі розцінювався М. Тухачевським як подія, яка за своїм значенням лише небагато поступається Жовтневому перевороту: "Бійці пролетарської революції! Зверніть свої погляди на Захід. На Заході вирішується доля світової революції. Через труп білої Польщі пролягає шлях до світового пожару. На багнетах ми принесемо трудящому людству щастя і мир. На Захід!... На Вільно, Мінськ, Варшаву – марш!"¹²⁶.

У своїй праці "Похід за Віслу" (розділ – "Революція ззовні") М. Тухачевський відмовлявся вірити, що національна свідомість більшості польських робітників і селян відкидала ідею комуністичної революції, а Радянську Росію сприймала як спадкоємицю Російської імперії. Тільки поразка Червоної армії під Варшавою, на його думку, сприяла поширенню серед поляків переваги національних почуттів перед класовими¹²⁷. Спростовуючи подібні твердження, Ю. Пілсудський з приводу розділу праці М. Тухачевського

*М. Тухачевський
(1893–1937)*

“Революція ззовні” писав: “Але мета війни, окреслена такими словами, вже сама по собі ясно показує, що внутрішня революція в нас не існувала, якщо її потрібно було привносити ззовні на багнетах. У всякому випадку, не підлягає сумніву той факт ... що Радянська Росія вела з нами війну під гаслами нав’язування нам, полякам, свого, т. з. радянського ладу, і таку мету вона назвала “революцією ззовні”¹²⁸.

Програма прискорення світової революції в Європі за допомогою Червоної армії і встановлення політичної влади європейського пролетаріату у вигляді Рад з подальшим приєднанням цих “дочірніх” радянських європейських республік до радянської Росії була викладена у “Маніфесті II конгресу Комінтерну”, прийнятому у серпні 1920 р. Один із більшовицьких вождів Л. Троцький заявляв: “Наш лозунг залишається попередній: дипломатія піде в Ригу, а Червона армія у Варшаву”¹²⁹. З ним погоджувався голова Раднаркому УСРР Х. Раковський, який проголосив: “...Боротьба ця закінчиться, коли у Варшаві буде поставлений червоний прапор робітничо-селянської влади”¹³⁰. Відповідаючи на питання, чи потрібно було “пробувати” Польщу багнетами у 1920 р., Л. Троцький зауважив, що у більшовицького керівництва були епізодичні протиріччя лише в оцінці сил і засобів для досягнення мети¹³¹.

Загалом дипломатія завжди вважалась антиподом війни, а Радянська Росія вітала всеохоплюючу революційну війну. Для більшовиків була несподіваною необхідність дипломатичної діяльності. Призначений В. Леніним перший нарком закордонних справ Л. Троцький вважав своїм завданням “опублікувати таємні договори і закрити лавочку”. Очікуючи пролетарські революції в Європі, більшовики вважали, що з новими комуністичними урядами вони будуть спілкуватися “по-партійному”, і отже “дипломатія їм не потрібна”¹³².

Однак “кавалерійська атака” на світовий капіталізм більшовицькому керівництву не вдалася. У ході польсько-більшовицької війни більшість польського населення виступила проти Червоної армії, розцінюючи її як завойовника, що насаджує чужу радянську владу. Англійський історик Дж. Хоскінг зазначає, що надії більшовиків на підтримку поляками Червоної армії виявилися ілюзорними: “Поляки побачили в ній вже давно знайомих загарбників, але тільки в незнайомій для них уніформі”¹³³. Член Реввійськради 15 армії Західного фронту Д. Полуян, не погоджуючись з оцінкою В. Леніна, констатував: “У польській армії національна ідея об’єднала і буржуа, і селянина, і робітника, це ми спостерігали скрізь”¹³⁴. Пізніше це усвідомив член Польревкому Ф. Дзержинський. У 1926 р. він визнав: “Нашою політикою було заперечення незалежності Польщі... Заперечуючи повністю незалежність, ми цього не розуміли і програли у боротьбі за незалежну радянську Польщу”¹³⁵. Польські соціалісти як представники робітничого класу, рішуче взяли курс на розбудову незалежної Польщі. Один із лідерів ППС Ф. Перль заявив у сеймі: “Ми, представники робітничого класу, будемо прагнути, щоб ця нормальна, необхідна, бажана боротьба класів не змінилася громадянською війною, яка б усе руйнувала, нічого не будуючи”¹³⁶.

Дослідники радянсько-польських відносин цього періоду навіть не згадували про єдність польського селянського патріотизму та інтересів національної еліти, підсовуючи усе під тезу про буржуазний націоналізм, що протидівав пролетарському інтернаціоналізмові, який повинен був забезпечити перемогу Червоної армії¹³⁷. Замовчувався також ще один урок військової поразки більшовиків у Польщі. Російські й українські селяни, з яких переважно складалася Червона армія, мужньо воювали у себе на батьківщині, але не бажали битися за світову революцію в інших країнах¹³⁸. У 1920–1921 рр. по Україні і центральній Росії прокотилася хвиля антибільшовицьких повстань, які змушували більшовицьке керівництво за будь-яку ціну і якомога швидше закінчити війну.

Польсько-радянська війна, своєю чергою, викликала в російському суспільстві небувалий сплеск націоналізму та патріотичних почуттів. Відомий російський генерал О. Брусілов та інші царські генерали, які знаходилися в опозиції до більшовиків, висловили своє бажання служити в Червоній армії. У “Відозві до всіх колишніх офіцерів, де б вони не знаходилися”, О. Брусілов закликав їх вступати до Червоної армії, самовіддано виконувати накази радянського уряду, щоб захистити Росію і не допустити “розбазарювання” її земель¹³⁹. Навіть великий князь Олександр Михайлович Романов, в якого більшовики вбили трьох рідних братів, схвалював дії більшовиків у війні. Згодом він писав: “Мені було зрозуміло тоді, неспокійним літом двадцятого року, як зрозуміло й зараз, у спокійному тридцять третьому, що для досягнення вирішальної перемоги над поляками Радянський уряд зробив все, що зобов’язаний був зробити

*Фелікс Дзержинський
(1877–1926)*

будь-який дійсно народний уряд. Якби це не звучало іронічно, що єдність Російської держави прийдеться захищати учасникам III Інтернаціоналу, факт залишається фактом, що саме з цього дня Ради змушені проводити чисто національну політику, розпочату Іваном Грозним, оформлену Петром Великим за Миколи II: захищаючи рубежі держави будь-якою ціною і крок за кроком поширювати природні кордони на заході!”¹⁴⁰. Завдяки закликам О. Брусілова більше 14 тис. колишніх російських офіцерів пішли служити в Червону армію.

Особливе місце у реалізації своїх планів Росія відводила Україні. Невдачу перших двох спроб підпорядкувати Україну, знищивши у ній будь-які сліди самостійного державного життя, ретельно проаналізували у Москві. Із допущених тактичних помилок було зроблено висновок: українська нація незнищенна, і влада, яка її ігнорує, – не має жодних перспектив. Більшовицькі настрої в Україні були настільки непопулярними, що навіть формального

радянського, але за походженням українського, керівництва організувати було неможливо. На той час із 30 тисяч членів комуністичної партії України лише 23 % становили українці¹⁴¹. Серед ветеранів більшовицького руху було багато поляків, латишів, євреїв, але українців мало. Проте і ті, що були, наприклад, М. Скрипник, В. Чубар, займалися революційною діяльністю у центрі імперії, а отримавши призначення в Україну, схилилися до підтримки національних змагань свого народу. Тому Москва була змушена допустити до керівництва Україною небільшовицькі партії. Закордонний відділ ЦК КП(б)У, оцінюючи влітку 1920 р. політичне становище в Україні, відзначив, що "...Червона армія у прифронтовій смузі і на фронті так поводить з населенням, що воно зустрічає навіть поляків як визволителів", а "велика частина українців під впливом нападу поляків відвернулася від петлюрівщини і охоче підтримала б Радянську владу, якщо б остання стала на точку зору Української державності". В іншому випадку ці маси, які хитаються, знову будуть кинуті до Петлюри¹⁴².

Прагнучи за будь-яку ціну зміцнити тил радянських військ на польському фронті, московські керівники повели тотальну боротьбу проти українського національного руху. Навесні 1920 р. повсталий рух в Україні переріс у масовий. За офіційними даними, у 1920 – на початку 1921 рр. тільки у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тисяч осіб¹⁴³. Нарком внутрішніх справ УСРР В. Антонов-Саратовський, відвідавши Катеринославську губернію, наводив невтішну статистику: із 226 волостей губернії радянські настрої переважали лише у 3. Наприклад, Одеський губернський комітет КП(б)У 21 червня 1920 р. інформував ЦК КП(б)У про становище в Ананьївському повіті: "В повіті є 27 волостей, а волвиконкомів, які хоч трохи нагадують Радянську владу, не нарахуєш і п'яти. В кращому випадку ви зустрінете колишнього старосту, якого тепер називають головою волвиконкому, одного чи двох міліціонерів, пусту чорнильницю з ручкою без пера – ось і вся влада на місцях"¹⁴⁴. Для боротьби із повстанськими загонами і Н. Махно ЦК РКП(б) 5 травня 1920 р. скерував в Україну голову Всеросійської надзвичайної комісії Ф. Дзержинського, якого призначили начальником тилу фронту. Він, як твердили донедавна офіційні радянські джерела, "...провів велику роботу по організації боротьби з ворожою агентурою і куркульськими бандами"¹⁴⁵. Під безпосереднім керівництвом Ф. Дзержинського в Україні створювалася розгалужена система репресивно-каральних органів, призначена для боротьби проти народного руху. Чисельність збройних сил, використаних для боротьби з повсталим селянством, не поступалася армії: 6 піхотних і 2 кавалерійські дивізії, окремі частини та артилерія¹⁴⁶.

Для зміцнення більшовицьких організацій і радянських органів влади ЦК РКП(б) скерував в Україну своїх представників. Тільки у травні 1920 р. в Україну прибуло 674 російських комуністів і 284 – у наступні три місяці¹⁴⁷. Відірвані від населення, незнайомі з його психологією і ментальністю, функціонери з Росії поводити себе як опричники. Ешелони з хлібом, які регулярно вимагала від Харкова Москва, супроводжувалися масовим

наси́льством. Усі українські комуністи-боротьбисти, незалежники і більшовики погоджувалися з фактом, що Україна стала тільки об'єктом для викачування матеріальних ресурсів, колонією Росії¹⁴⁸.

Не залишалися поза увагою Москви і західноукраїнські землі, анексовані Польщею – Східна Галичина і Західна Волинь. Коли влітку 1920 р. Червона армія вступила в Західну Україну, більшовики у Тернополі за знайомим сценарієм створили уряд Східної Галичини – Галицький революційний комітет (Галревком), який очолив призначений ЦК РКП(б) В. Затонський¹⁴⁹. Ще 17 травня 1919 року на території більшовицької України було створено Галицький ревком, перейменований в ревком Галичини і Буковини. Восени 1919 р. ревком був реорганізований в Оргбюро, а потім у Комітет Компартії Східної Галичини і Буковини при ЦК КП(б)У. 23–24 квітня 1920 р. у Києві на конференції було обрано організаційний комітет Компартії Східної Галичини і Буковини при ЦК КП(б)У – Галоргком (М. Баран, Ф. Кон, В. Порайко, М. Левицький та ін.). Раніше у Москві, 26 лютого 1920 р. при ЦК РКП(б) було створене Галбюро¹⁵⁰.

*Володимир Затонський
(1888–1938)*

1 серпня 1920 р. ЦК РКП(б) прийняв рішення створити Комуністичну партію Східної Галичини, керовану В. Затонським, М. Бараном, М. Левицьким, К. Савричем, А. Баралем та ін.¹⁵¹. Визначаючи відносини між ЦК КПГ і ЦК КП(б)У, пленум ЦК КПГ 11 серпня 1920 р. вказав: "...не передрішуючи взаємовідносин Галичини і України, ЦК КПГ констатує свою фактичну підлеглість в ідейному й організаційному відношенні ЦК КП(б)У"¹⁵². Уся діяльність галицьких комуністів, які налічували 500 осіб, була підпорядкована Комінтерну, керованому Москвою¹⁵³.

Коли у вересні 1920 р. польсько-українським військам вдалося "погасити" вогонь світової революції не тільки на берегах Вісли, але й Збруча, доля Галревкому була вирішена. Після п'ятдесятиденного перебування у Тернополі він змушений був переїхати на територію радянської України. Відповідно до рішень ЦК КП(б)У і Раднаркому УСРР, передавши банкам УСРР 6 мільйонів карбованців, іноземну валюту, ювелірні вироби, Галревком був ліквідований¹⁵⁴. Спроба більшовиків внести революцію на територію Польщі і поширити її далі на Захід із допомогою Польревкому, Галревкому провалилася. Виправдалися прогнози польського уряду про те, що українське населення Східної Галичини не буде у своїй більшості підтримувати плани більшовицької Москви¹⁵⁵.

За цих умов польська і радянська сторони знову погодилися сісти за стіл переговорів. Міжнародна ситуація не сприяла продовженню війни. Країни Антанти заявили про неможливість допомоги Польщі шляхом нової інтервенції в Росію, а

Польща самостійно продовжувати війну була неспроможна. Та й московське керівництво помилково вважало, що союзники мають намір виступити на боці Польщі, і погодилося на продовження мирних переговорів. Продовжуючи переговори з більшовиками за спиною С. Петлюри, польська сторона свідомо ігнорувала Варшавський договір з УНР. Польський міністр С. Патек на переговорах із представником Врангеля у Парижі запевнив його, що питання східного кордону Польщі можуть бути переглянуті: “Союз з Петлюрою є вимушеним, – заявив він, – через відсутність російського уряду, з яким можна було б домовитися”¹⁵⁶. Позиція уряду УНР щодо Врангеля була однозначною, налагоджувати стосунки лише після повного визнання ним УНР¹⁵⁷.

Отже, начальник Польської держави Ю. Пілсудський залишався одним у своєму прагненні розгромити більшовицьку Росію. Хоча у Варшаві його зустрічали як тріумфатора, називаючи “спадкоємцем ягелонської ідеї, яка поєднала у добровільному союзі слов’янські народи”, проте плани продовження війни не схвалювали¹⁵⁸. Навіть політичні сили, які беззаперечно підтримували його східну політику, виступали за негайне укладення миру.

¹ Дюррозель Жан-Батіст. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. – К., 2005. – С. 8; Версальський мир спричинив велике переміщення населення в Європі. Румунія виселила більше 300 тис. чоловік з Бесарабії. Із Македонії та Добруджі було переселено майже 500 тис. осіб. Німецьке населення покидало Верхню Сілезію. Сотні тисяч угорців було переселено з територій, які відійшли до Румунії, Югославії, Чехословаччини. Більше семи з половиною мільйонів українців було поділено між Польщею, Румунією і Чехословаччиною. Див.: Історія дипломатії / Сост. А. Лактионов. – М., 2006. – С. 892–893.

² Нариси з історії дипломатії України / Під ред. В.А. Смоля. – К., 2001. – С. 369; Цветков Г.М. Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917–1945 рр. – К., 1997. – С. 27–41.

³ Шульгін О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. – К., 1998. – С. 76.

⁴ Гетьманчук М.П. Перша світова війна та її вплив на розв’язання українського питання в ході польсько-радянської війни 1920 р. // Військово-науковий вісник Львівського військового інституту НУ “Львівська полехніка”. – Львів, 2005. – Вип. 7. – С. 17; Watowski H. Linia Gurzona a była Galicia Wschodnia // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa, 1968. – Т. 3. – С. 170–172.

⁵ Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). – К., 1996. – С. 51; Українське державотворення: невitreбуваний потенціал: Словник-довідник. – К., 1997. – С. 48–49; Намагаючись знайти вихід із ситуації, 22 січня 1919 р. Найвища рада Паризької конференції закликала всі сторони, які боролися за владу на території Російської імперії, припинити бойові дії й надіслати 15 лютого своїх представників на спеціальну конференцію на Принцевих островах. Уряд УНР погодився на цю пропозицію, але за умови припинення воєнних дій більшовицької Росії проти України. Однак цей проект реалізувати не вдалося. Див.: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К., 2003. – С. 92.

⁶ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998.

⁷ Archiwum Akt Nowych. Delegacja Polska na konferencji Pokojowej w Paryżu. – Sygn. 6. K. 25 (Далі ААН).

⁸ Макарчук С.А. Ставлення української громадськості Галичини до Польської держави (1918–1923) // Дослідження з історії України: Вісник Львів. держ. ун-ту. Серія іст. – 1995. – Вип. 30. – С. 63–74.

⁹ Ададуров В. Політика Франції стосовно українсько-польського конфлікту за Східну Галичину в період з листопада 1918 по березень 1919 рр. // Україна в минулому. – К. – Львів, 1995. – Вип. 7. – С. 26–27; 21 січня 1919 р. французький маршал Фош заявив керівникам Антанти на Паризькій конференції, що необхідно реорганізувати союзні місії у Польщі. Такою місією, яка здійснила найважливішу військово-дипломатичну акцію Антанти у Східній Галичині, стала міжсоюзна делегація під керівництвом 55-річного французького генерала, командира піхотного корпусу Ю. Бартелемі, мало обізнаного у дипломатичних справах. Делегація перебувала у Польщі та Східній Галичині з 18.01. до 10.03.1919 р. і налічувала у своєму складі, який зазнав певної ротації, 70 осіб. Вже перший період діяльності цієї місії з мандатом Паризької конференції продемонстрував, що вона відверто прийняла польську сторону. Див.: Литвин М. ЗУНР на геополітичній карті Центрально-Східної Європи // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 6. – С. 212–217; Мельник Г. Польська дипломатична діяльність на Паризькій мирній конференції у питанні про статус Східної Галичини (1918–1919 рр.) // Наукові записки Національного ун-ту “Острозька академія”: Історичні науки. – Острог, 2003. Вип. 3. – С. 99–103.

¹⁰ Макарчук С. Українська Республіка галичан: Нариси про ЗУНР. – Львів, 1997. – С. 186.

¹¹ Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у ХХ столітті // “Г”: Незалеж. культуролог. часопис. – Львів, 1997. – № 10. – С. 129.

¹² Україна в польських зовнішньополітичних доктринах // Українська державність у ХХ столітті: Історико-політичний аналіз. – К., 1996. – С. 148.

¹³ Tomaszewski J. Kresy wschodnie w polskiej myśli politycznej XIX i XX w. // Między Polską etniczną i historyczną. Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. – Warszawa, 1988. – Т. 6. – S. 101–112.

¹⁴ Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Warszawa, 1992. – Т.1. – S.52; Оцінюючи позицію ендеків М. Сивіцький, зокрема, зазначає, що: “... тільки у голові зі спотвореною психікою може народитися погляд, що литовці, білоруси і “малороси чи русини” – згідно з номенклатурою Дмовського – як гірші народи, нерозвинуті і нездатні до самостійного буття, повинні підлягати полякам – західноєвропейському народу, освіченому, висококультурному, “народові панів”, як говорив недоброї пам’яті фюрер. Загарбницький націоналізм не терпить опозиції, тому до литовців і білорусів, які приймали неволю покійно, ніхто у Польщі не ставив претензій, а ось до українців, які у хвилі розпачу хапалися за зброю, сформувалася ненависть”. Див.: Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / Пер. з пол. – К., 2005. –Т.1. – С. 55–56.

¹⁵ Kowalec K. Narodowa Demokracja wobec traktatu ryskiego // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń, 1998. – S. 36.

¹⁶ Wyszczeliski L. Federacyjne plany J. Piłsudskiego // Wojsko i wychowanie. – 1997. – № 4. – S. 51–55.

¹⁷ Wapiński R. Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacionalistycznej. – Wrocław, 1980. – S. 192; Wojdyło W. Traktat w Rydze w koncepcjach

політичних оboзy народoвoгo зe щoзгoднoм увзглeднeннeм рoлe Стaнiслaвa Грaбскiгo // Трaктaт Рyскi 1921 рoкy пo 75 лaтaч. – Тoрyн, 1998. – С. 48–50.

¹⁸ Янeвськiй Д. Пoлiтичнi систeми Укрaїни 1917–1920 рoкiв: спрoбe твoрeння i пpичини пoрaзкe. – К., 2003. – С. 393–406.

¹⁹ Кoммунiстичeскaя пaртия Сoвeтскoгo Сoюзa в рeзoлюцiях i рeшeннях сьeздoв, кoнфeрeнцiй i плeнумoв ЦК. –9-е изд., дoп. i испр. – М., 1983. – Т. 2. – С. 79.

²⁰ Дoвiдник з iстoрiї Укрaїни. – К., 2001. – С. 639; Бioгрaфiчeскiй eнциклoпeдичeскiй слoвaрь. – М., 2001. – С. 499; Кoнт Ф. Рeвoлюцiя i дiплoмaтiя: Х. Рaкoвскiй – М., 1991. – С. 17–25.

²¹ Мiрнi пeрeгoвoри мiж Укрaїнськoю Дeржaвoю тa РСФРР 1918 р. Пpотoкoли i стeнoгрaми плeнaрних зaсiдaнь: Збiрник дoкyмeнтiв i мaтeрiалiв. – К. – Ньo-Йoрк – Фiлaдeльфiя, 1999. – С. 9.

²² Тaм сaмo. – С. 12, 299–300.

²³ Гeтьмaнчyк М.П., Тyрчiн Я.Б. Сeргiй Шeлyхiн: сyспiльнo-пoлiтичнi пoгляди тa дeржaтвoрчi iдeaли. – Львiв, 2006. – С. 28–31. У Кiєвi бiльшoвицькi дiплoмaти нaв'язaли кoнтaкти з пoлiтичними силaми, якi бyли oпoзицiйними дo гeтьмaнськoгo yрaдy. Вoни встaнoвили зв'язoк з пpeдстaвникaми Укрaїнськoгo Нaцioнaльнoгo Сoюзy. Бiльшiсть iстoрикiв oсoбливo нeгaтивнo oцiнюють кoнтaкти гoлoви УНС В. Винничeнкa з Х. Рaкoвським тa Д. Мaнyїльським. Тaємнi зyстpичi вiдбyвaлися y пoмeшкaннi зaстyпникa мiнiстpa фiнaнсiв гeтьмaнськoгo yрaдy В. Мaзyрeнкa. Сaм В. Винничeнкo пiзнiшe зiзнaвся, щo рaдянськi пpeдстaвники пoгoджyвaлися пiдтpимyвaти пoвстaння пpоти П. Скoрoпaдськoгo: “Вoни зoбoв'язyвaлися визнaти тoй лaд, який бyдe встaнoвлeнo нoвoю укрaїнськoю влaдoю й aбсoлютнo нe втpучaтися y внyтpшнi спpaви Укрaїнськoї Сaмoстiйнoї кoмyнiстичнoї пaртiї нa Укрaїнi”. Див.: Кyльчицькiй С., Сoлдaтeнкo В. Вoлoдимир Винничeнкo. – К., 2005. – С. 156–157; Скoрoпaдськiй П. Спoгaди. Кiнeць 1917–гpyдeнь 1918. – К. – Фiлaдeльфiя, 1995. – С. 366.

²⁴ Мiрнi пeрeгoвoри мiж Укрaїнськoю Дeржaвoю тa РСФРР 1918 р... – С. 13–14.

²⁵ Тaм сaмo. – С. 310.

²⁶ Литвин В.М. Укрaїна: дoбa вiйн i рeвoлюцiй (1914–1920 pp.). – К., 2003. – С. 273.

²⁷ Кoмyнiстичнa пaртия Укрaїни в рeзoлюцiях i рiшeннях з'їздiв, кoнфeрeнцiй i плeнyмiв ЦК. – В 2-х т. – К., 1976. – Т.1. – С. 20. Свoїми дiями бiльшoвицькa Мoсквa стaвилa пiд знaк зaпитaння дoцiльнiсть iснyвaння тaкoгo yрaдy УСРР. Пpо цe зaсвiдчилa пoстaнoвa пoлiтбюpo ЦК РКП(б) вiд 8 квiтня 1919 р., яку пiдписaли В. Лeнiн, Й. Стaлiн i М. Крeстинськiй. Вoнa вимaгaлa сyвoрoгo пiдпoрядкyвaння всiх oргaнiв влaди в Укрaїнi yрaдy РСФРР. У пpотoкoлi пoлiтбюpo ЦК РКП(б) вiд 23 квiтня 1919 р. пpoпoнyвaлoся ЦК КП(б)У пoстaвити нa oбгoвoрeння питaння пpо тe, зa якoх yмoв, кoли i в якiй фoрмi мoжe бyти пpoвeдeнe “злиття Укрaїни з рaдянськoю Рoсiєю”. Див.: Укрaїна i Рoсiя в iстoричнiй рeтpоспeктивi. – Т. 2: Рaдянськiй пpoeкт для Укрaїни. – К., 2004. – С. 16–17.

²⁸ Гpицaк Я. Нaрис iстoрiї Укрaїни: фoрмyвaння мoдeрнoї укрaїнськoї нaцiї ХIХ–ХХ ст.: Нaвч. пoсiбник. – К., 1996. – С. 143. Для пiдтpимки aнтигeтьмaнськoгo рyхy в Укрaїнi тiльки з бeрeзня пo липeнь 1918 р. iз РСФРР нaдiйшлo 165 тисяч гвинтiвoк, 1 840 кyлeмeтiв, 36 гaрмaт, пoнaд 7 мiльйoнiв пaтpoнiв. Рaднaркoм РСФРР вiдiлив 22 мiльйoни 596 тисяч кaрбoвaнцiв нa oргaнiзaцiю збpoйних чaстин Чepвoнoї aрмiї в Укрaїнi. Див.: Oсayлeнкo Л.М., Зaсeкiн В.Д. Гeтьмaн Укрaїни Пaвлo Скoрoпaдськiй 29 квiтня 1918 рoкy – 14 гpyдня 1918 рoкy. – Лyцьк, 2003. – С. 207.

²⁹ Пoлiтичнa iстoрiя Укрaїни. ХХ стoлiття: У 6 т. – К., 2003. – Т. 2. – С. 341.

³⁰ Махно Н. Воспоминания. – В 3 кн. – К., 1991. – Кн. 2–3. – С. 170–179; Савченко В.А. Махно. – Харків, 2005. – С. 82–91. На початку 1919 р. махновські війська приєдналися до Червоної армії, а сам Н. Махно став червоним комбригом. У травні 1919 р. більшовицьке командування навіть представило Н. Махна до нагороди орденом Червоного прапора. Див.: Семанов С.Н. Нестор Махно. Вожак анархистов. – М., 2005. – С. 99–125.

³¹ Гетьманчук М.П. Військові формування Нестора Махна періоду національно-визвольних змагань українського народу 1918–1921 рр. // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”, 2006. – № 571. – С. 174.

³² Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / Pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszczaka. – Warszawa, 1984. – S. 441–442.

³³ Roszkowski W. Najnowsza historia Polski. 1914–1945. – Warszawa, 2003. – S. 68; Савченко В.А. Дванадцять войн за Україну. – Харьков, 2005. – С. 235–236.

³⁴ Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – С. 450.

³⁵ Нариси з історії дипломатії України. – С. 332.

³⁶ Життя і смерть полковника Коновальця: Документи. Матеріали. Спогади. Щоденники. Листи. Фотографії. – Львів, 1993. – С. 24–25; Савченко В.А. Симон Петлюра. – Харьков, 2004. – С. 194–195. 20 листопада 1918 р. війська, об'єднані в так званий Осадний корпус під командуванням Є. Коновальця, розпочали облогу Києва. Корпус налічував близько 50 тис. вояків і 48 гармат. Гетьман П. Скоропадський зміг протиставити йому лише 3 тис. вояків, 80 шабель, 109 кулеметів, 43 гармати. Із 15 тис. російських офіцерів, на яких розраховував гетьман, на його захист стало не більше 5 тис. Див.: Реєнт О. Павло Скоропадський. – К., 2003. – С. 238.

³⁷ Документы внешней политики СССР. – М., 1957. – Т. 1. – С. 607–609, 625–626 (Далі ДВП СССР); Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1964. – Т. 2. – С. 36–38, 40–43, 48–49 (Далі ДИМИСПО).

³⁸ ДВП СССР. – Т. 1. – С. 636; Т. 2. – С. 17–18; ДИМИСПО. – Т. 2. – С. 52, 56–63, 68–69, 97, 164–166. Веселовський Броніслав – засновник в 1893 р. соціал-демократичної партії Королівства Польського (СДКП), а в 1918 р. – завідувач іноземного відділу Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету. Див.: Широкоград А.Б. Давний спор славян: Росія, Польща, Литва. – М., 2007. – С. 586–587.

³⁹ Савченко В.А. Дванадцять войн за Україну. – С. 231.

⁴⁰ Там само. – С. 231–232.

⁴¹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920: Документи і матеріали. – У 2-х т. – К., 2006. – Т.1. – С. 371–372; Дорошенко-Товмацький Б. Симон Петлюра: життя і діяльність. – К., 2005. – С. 223.

⁴² Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – М., 1983. – С. 48–49; Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. – М., 1989. – С. 470–472.

⁴³ Пятницкий В.И. Осип Пятницкий и Коминтерн на весах истории. – Минск, 2004. – С. 77–78.

⁴⁴ Цит. за: Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – С. 281.

⁴⁵ Тищик Б.Й. Західно Українська Народна Республіка (1918–1923). – Львів, 2004. – С. 305–306.

⁴⁶ Мельтюхов М. Советско-польские войны. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2004. – С. 37.

- ⁴⁷ Деникин А.И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы юга России. Распад империи. Январь 1919—март 1920. — Минск, 2002. — С. 288—289.
- ⁴⁸ Омелянович-Павленко М. Спогади українського командира. — К., 2002. — С. 201—203.
- ⁴⁹ Ковальчук М. Генерал Микола Капустяняський (1881—1969). — К., 2006. — С. 40.
- ⁵⁰ Мазела І. Україна в огні й бурі революції. — К., 2003. — С. 290—291.
- ⁵¹ Там само. — С. 311—312.
- ⁵² Доценко О. Зимовий похід (6.XII. 1919 — 6.V. 1920). — К., 2001. — С. 9—28; Омелянович-Павленко М. Зимовий похід (6.XII. 1919 — 6.V. 1920) // У 50-річчя Зимового походу Армії УНР / Під ред. М. Крата, Ф. Грінченка. — Нью-Йорк, 1973. — С. 66—135; Тютюнник Ю.О. Революційна стихія. Зимовий похід 1919—1920 рр. — Львів, 2004. — С. 88—95. В Зимовому поході в Україну взяли участь дві дивізії армії УНР (556 старшин, 3 348 козаків при 11 гарматах та 56 кулеметах). Див.: Українсько-московська війна 1920 року в документах / Під ред. В. Сальського. — Варшава, 1933. — С. 3.
- ⁵³ Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914—1920 рр.). — С. 322.
- ⁵⁴ Симон Петлюра та його родина: Документи і матеріали / Упор. В. Михальчук. — К., 1996. — С. 27.
- ⁵⁵ Див.: Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння: До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917—1921 рр. — Львів, 1997. — 66 с.
- ⁵⁶ Нариси з історії дипломатії України. — С. 382.
- ⁵⁷ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993. — С. 309—312.
- ⁵⁸ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920: Документи і матеріали. — Т.1. — С. 514.
- ⁵⁹ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст. — С. 153; ЦДАВОУ. — Ф. 3696, оп. 3, спр. 24, арк. 1—2, 7.
- ⁶⁰ Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917—1921 рр. — К., 1999. — С. 239—240.
- ⁶¹ Запшкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — С. 453.
- ⁶² Колянчук О. Увічнення нескорених. Українські військові меморіали 20—30 рр. XX ст. у Польщі. — Львів, 2003. — С. 9.
- ⁶³ Каменев С. С. Записки о гражданской войне и военном строительстве: Избранные статьи. — М., 1963. — С. 44—45.
- ⁶⁴ Bruski J.J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainiskiej Republiki Ludowej na wychódzstwie (1919—1924). — Kraków, 2000. — S. 302.
- ⁶⁵ Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини XX століття. — Львів, 1995. — С. 27—28.
- ⁶⁶ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920: Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 618—619.
- ⁶⁷ Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. — Тернопіль, 1996. — С. 142.
- ⁶⁸ ЦДАВОУ. — Ф. 3696, оп. 2, спр. 14, арк. 51.
- ⁶⁹ Шелухин С. Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 року. — Прага, 1926. — С. 39.

- ⁷⁰ Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.: У 2-х т. – Львів, 1998. – Т.2. – С. 201; Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Українська Народна Республіка (1917–1920). – Коломия, 1994. – С. 57–58.
- ⁷¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 206, арк. 13–14.
- ⁷² Крупський І. Національно-патріотична журналістика України. (Друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.). – Львів, 1995. – С. 136.
- ⁷³ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 760, оп. 1, спр. 21, арк. 6.
- ⁷⁴ Цит. за: Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С. 42.
- ⁷⁵ Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.). – С. 328.
- ⁷⁶ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – С. 154.
- ⁷⁷ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. – Т. 1. – С. 49–50.
- ⁷⁸ Mackiewicz S. Historia Polski od listopada 1918 do 17 września 1939 r. – London, 1941. – S. 106.
- ⁷⁹ ЦДАВОУ. – Ф. 3696, оп. 1, спр. 144, арк. 36.
- ⁸⁰ Прушинський М. Драма Пілсудського. Війна 1920. – К., 1997. – С. 70. Відмовляючись йти на союз з білими генералами, Ю. Пілсудський тим самим сприяв перемогам Червоної армії над денікінцями. 26 листопада 1919 р. А. Денікін писав Ю. Пілсудському, що припинення на три місяці наступу польських військ дало змогу більшовикам перекинути на його фронт до 43 тисяч багнетів і шабель. Див.: Деникин А.И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920. – С. 167. Після зустрічі з Ю. Пілсудським у Варшаві на цьому наголошував і фінський генерал К. Маннергейм, який стверджував, що: “Пасивність польської армії восени 1919 року дала можливість більшовикам зняти свої частини з польського фронту і перекинути їх проти генерала Денікіна, який у підсумку був розгромлений”. Див.: Маннергейм К.Г. Мемуары. – М., 2004. – С. 197–198.
- ⁸¹ Terlecki O. Z dziejów Drugiej Rzeczypospolitej. – Kraków, 1985. – S. 84.
- ⁸² Krzastek T. Wojna polsko-rosyjska 1919–1920. – Warszawa, 1995. – S. 22.
- ⁸³ Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. – К., 2002. – С. 392–402. Чисельність армії УНР у польсько-радянській війні 1920 р. постійно змінювалася. У травні 1920 р. вона становила 479 старшин, 3840 козаків при 12 гарматах і 81 кулеметі, а вже у листопаді 3 888 старшин, 35 259 козаків при 74 гарматах і 675 кулеметах. Див.: Українсько-московська війна 1920 року в документах. – С. 6, 21, 36, 93, 154, 215, 283, 310; Legieć J. Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej 1920 roku. – Toruń, 2003. – S. 207.
- ⁸⁴ Якимович Б. Збройні сили України: нарис історії. – Львів, 1996. – С. 145; Karpus Z. Formowanie oddziałów ukraińskich w Polsce w latach 1919–1920 // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997. – S. 235–244.
- ⁸⁵ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 146, оп. 6, спр. 123, арк. 247–259.
- ⁸⁶ Там само. – Арк. 497–500.
- ⁸⁷ Там само. – Ф.760, оп. 1, спр. 21, арк. 3–5.
- ⁸⁸ Там само. – Ф.146, оп. 6, спр. 123, арк. 283, 287, 350.
- ⁸⁹ ЦДАВОУ. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 14, арк. 16; Трембіцький В. Останні дипломатичні представництва УНР (1920–1923) // Альманах СУК “Провидіння”. – 1982. – С. 291.

- ⁹⁰ ААН. Delegacja Polska na Konferencij Pokojowej w Paryżu. – Sygn. 73. K. 27.
- ⁹¹ Traktat między głównymi mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a Polską, podpisany w Wersalu 1919 r. – Warszawa, 1919. – S. 205–207.
- ⁹² Витвицький С. Галичина в міжнародній політиці в 1914–1923 роках // Український історик. – 1995. – № 1–4. – С. 110–111.
- ⁹³ Из истории гражданской войны в СССР: Сборник документов 1918–1924 гг. – М., 1965. – Т. 3. – С. 142.
- ⁹⁴ Rose E. Biłans gospodarczy trzech lat niepodległości. – Warszawa, 1922. – S. 170–171.
- ⁹⁵ История внешней политики ССР 1917–1975. – В 2-х т. – М., 1976. – Т. 1. – С. 119.
- ⁹⁶ Цит. за: Історія міжнародних відносин України (XX століття) / Під ред. В. Трофимовича. – Львов, 1996. – С. 56.
- ⁹⁷ ДВП СССР. – Т. 3. – С. 51–58; ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 297, арк. 31–37.
- ⁹⁸ Гетьманчук М.П. Ризький мир: українсько-польські відносини періоду підготовки, підписання і ратифікації Ризького договору 1921 р. – Львів, 1998. – С. 10.
- ⁹⁹ Romer J. Pamiętniki. – Lwów, 1938. – S. 264–265.
- ¹⁰⁰ Witos W. Wybór pism i mów. – Lwów, 1939. – S. 150.
- ¹⁰¹ Piłsudski J. Pisma wybrane. – Warszawa, 1934. – S. 182.
- ¹⁰² ДИМИСПО. – Т. 3. – С. 256.
- ¹⁰³ Stosunki polsko-radzieckie 1917–1945: Dokumenty i materiały. – Warszawa, 1967. – S. 58.
- ¹⁰⁴ Gazeta Warszawska Poranna. – 1927. – 17 lipca.
- ¹⁰⁵ ДВП СССР. – Т. 3. – С. 96.
- ¹⁰⁶ ДИМИСПО. – Т. 3. – С. 303; Protokoły Rady Obrony Państwa // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa, 1965. – Т.1. – S. 247–254.
- ¹⁰⁷ Broniewski W. Pamiętnik 1918–1922. – Warszawa, 1984. – S. 198.
- ¹⁰⁸ Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – М., 1983. – С. 168.
- ¹⁰⁹ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 327–328.
- ¹¹⁰ Ленин В.И. Письмо Г.В. Чичерину и телеграмма Л.Б. Каменеву. – Полн. собр. соч. – Т. 51. – С. 259.
- ¹¹¹ ДВП СССР. – Т. 3. – С. 137–138.
- ¹¹² Дюрозель Ж.Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. – С. 39.
- ¹¹³ Держинський Ф.Э. Биография. – М., 1986. – С. 236.
- ¹¹⁴ Братство по оружию. Braterstwo broni. – М., 1975. – С. 35; При штабі 1-ї польської Червоної армії були створені курси підготовки польських червоних командирів (перший набір – тисяча осіб), а в Мінську – курси польських радянських і партійних працівників. На початку війни в західних областях Росії було зосереджено 18 тис. Комуністів-поляків (у Польщі їх налічувалося в компартії не більше 10 тис.). Див.: Пятницький В.И. Осип Пятницький и Коминтерн на весах истории. – Минск, 2004. – С. 85–86.
- ¹¹⁵ Мархлевский Ю. Сочинения. – М. – Л., 1931. – Т. 6. – С. 51.
- ¹¹⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 2, спр. 137, арк. 96–102; спр. 145, арк. 120–122.
- ¹¹⁷ Dański J. Pokój Ryski. Wspomnienia. Petraktacje. Tajne układy z Joffem. Listy. – Warszawa, 1931. – S. 62–63.
- ¹¹⁸ Данишевский К., Каменев С. Воспоминание о Ленине. – М., 1972. – С. 36.
- ¹¹⁹ ААН. Instytucje Wojskowe. – Sygn. 296 / II – 45. K. 7.
- ¹²⁰ ДИМИСПО. – Т. 3. – С. 381–382.

¹²¹ Łossowski P. Stosunki polsko-litowskie w latach 1918–1920. – Warszawa, 1966. – S. 219.

¹²² История Польши. – В 3-х т. – М., 1958. – Т. 3. – С. 154. Як представник П. Врангеля генерал Махров у Варшаві мав узгоджувати з польським урядом військові операції, але не зв'язувати себе будь-якими політичними зобов'язаннями. Див.: Врангель П. Записки. Ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.: Воспоминания. Мемуары. – Минск, 2002. – Т. 2. – С. 160.

¹²³ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 760, оп. 1, спр. 21, арк. 7.

¹²⁴ Kutszeba T. Wyrzawa Kijowska 1920 roku. – Warszawa, 1937. – S. 306.

¹²⁵ Девятая конференция РКП(б): Протоколы. – М., 1972. – С. 362–363.

¹²⁶ Соколов Б.В. Тухачевский. Жизнь и смерть “красного маршала”. – М., 2003. – С. 107.

¹²⁷ Рубцов Ю.В. Маршалы Сталина. От Буденного до Булганина. – М., 2006. – С. 99–102. М. Тухачевський, як автор “Походу за Віслу”, згадуючи події літа 1920 р., стверджував: “... Робітничий клас Західної Європи від одного наступу Червоної Армії прийшов у революційний рух. Немає ніякого сумніву в тому, що якби ми отримали на Віслі перемогу, то революція охопила б вогненным полум'ям весь Європейський материк... Революція ззовні була можлива. Капіталістична Європа була приголомшена до краю, і якби не наші стратегічні помилки, не наш воєнний програш, то, можливо, польська компанія стала б з'єднувальною ланкою між революцією Жовтневою і революцією західноєвропейською...” Цит. за: Минаков С. Сталин и его маршал. – М., 2004. – С. 259.

¹²⁸ Piłsudski J. Pisma – mowy – rozkazy. – Warszawa, 1931. – Т. 7. – S. 231.

¹²⁹ Девятая конференция РКП(б): Протоколы. – С. 78.

¹³⁰ Раковський Х. Робітники й селяни, об'єднуйтеся на боротьбу з шляхтою:

Промова на IV Всеукраїнському з'їзді Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – Харків, 1920. – С. 12–13.

¹³¹ Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – М., 1990. – С. 185.

¹³² Білоусов М. Антипод війни: Роздуми про особливості дипломатії у ХХ столітті // Політика і час. – 1998. – № 9. – С. 71.

¹³³ Хоскинг Дж. Россия и русские: В 2 кн. / Пер. с англ. – М., 2003. – Кн. 2. – С. 103. Героїзм та самопожертва вояків польської армії визнавалися й більшовиками. Активний учасник польсько-радянської війни 1920 р., згодом маршал СРСР К. Мерецков у своїх мемуарах пише: “Солдати воювали дуже добре... Улани і жовніри, навіть оточені, билися до останнього і в полон здавалися рідко”. Див.: Мерецков К. На службе народу. – М., 2003. – С. 56.

¹³⁴ Девятая конференция РКП(б): Протоколы. – С. 45.

¹³⁵ Цит. за: Миско М.В. Октябрьская революция и восстановление независимости Польши. – М., 1957. – С. 221.

¹³⁶ Кон Ф. Современная Польша. – М., 1924. – С. 21.

¹³⁷ Зуев Ф. Международный империализм – организатор нападения панской Польши на Советскую Россию (1919–1920 гг.). – М., 1954.

¹³⁸ Карр Э.Х. Русская революция от Ленина до Сталина. 1917–1929. – М., 1990. – С. 27.

¹³⁹ Брусилов А.А. Мои воспоминания: Воспоминания. Мемуары. – Минск, 2003. – С. 262–264; История России с древних времен до начала ХХІ века / Под ред. А.Н. Сахарова. – М., 2006. – С. 1012.

¹⁴⁰ Великий князь Александр Михалович. Воспоминания. – М., 1999. – С. 407–408.

- ¹⁴¹ Компартия України. Цифри. Матеріали: До XXVIII з'їзду Компартії України. – К., 1990. – С. 7; Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии (большевиков) Украины. – Харьков, 1923. – С. 241.
- ¹⁴² ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 206, арк. 6.
- ¹⁴³ Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / Серія “Історичні зошити”. – К., 1996. – С. 6.
- ¹⁴⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 149, арк. 57.
- ¹⁴⁵ Історія Української РСР. – У 8-ми т. – К., 1977. – Т. 5. – С. 483.
- ¹⁴⁶ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – У 2-х кн. – К., 1994. – Кн.1. – С. 71–72.
- ¹⁴⁷ История Коммунистической партии Советского Союза. – В 6 т. – М., 1968. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 482.
- ¹⁴⁸ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 184–185.
- ¹⁴⁹ Тищик Б. Й. Галицька Соціалістична Радянська республіка (1920 р.). – Львів, 1970. – С. 65–66; Верига В. Галицька Соціалістична Советська Республіка (1920 р.). – Нью-Йорк – Торонто – Париж – Мельбурн, 1986. – С. 59–64.
- ¹⁵⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 9, оп. 1, спр. 3, арк. 7; Ф. 37, оп.1, спр. 1, арк. 1, 78.
- ¹⁵¹ Сливка Ю.Ю. Сторінки історії КПЗУ. – Львів, 1989. – С. 10–11.
- ¹⁵² ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 5, спр. 458, арк. 48.
- ¹⁵³ Очерки истории Коммунистической партии Украины. –4-е изд., доп. – К., 1977. – С. 320; Панчук М.І. “Білі плями” героїчного літопису: Із історії Комуністичної партії Західної України. – К., 1989. – С. 9–10.
- ¹⁵⁴ ЦДАВОУ. – Ф. 2189, оп. 1, спр. 33, арк. 5–9; спр. 38, арк. 1–6.
- ¹⁵⁵ ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 146, оп. 6, спр. 123, арк. 330–332.
- ¹⁵⁶ Какурин Н. Є. Как сражалась революция. – В 2-х т. – М., 1990. – Т. 2. – С. 331.
- ¹⁵⁷ ЦДАВОУ. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 14, арк. 118–119.
- ¹⁵⁸ Коршнівський А. Начальник Польської держави Йосиф Пілсудський. – Варшава, 1920. – С. 15; Помаранський Й.С. Маршал Йосиф Пілсудський. – Львів, 1938. – С. 5.

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

2.2. Україна у політиці Радянської Росії і Польщі на початковому етапі радянсько-польських переговорів

Рада Оборони Польщі прийняла рішення продовжити переговори із РСФРР у Ризі і скерувала туди 14 вересня 1920 р. свою делегацію. 19 вересня польська делегація прибула до Риги. Російсько-українська делегація у складі: А. Йоффе – голови, членів – Д. Мануїльського, Л. Оболенського і С. Кірова приїхала в Ригу 12 вересня¹. Персональний склад радянської делегації ретельно підбирав сам В. Ленін². Шосте, з початку мирних переговорів у Мінську, засідання конференції розпочалося 21 вересня. Воно проходило в обстановці нового наступу польських військ. Порушивши нейтралітет Литви у районі Мерег-Друсканичі, польські війська 23 вересня захопили Гродно, Шепетівку, Проскурів³. Водночас з Криму почала наступ армія Врангеля.

Переговори з радянської сторони вели формально дві незалежні держави – Радянська Росія і Радянська Україна. Однак незабаром стало зрозуміло, що Москва і Варшава погодилися на переговори, аби якнайшвидше і “справедливіше” розділити українські землі. Коли під час переговорів у Мінську уряд УНР відмовився брати в них участь, щоб не ускладнювати становища свого союзника – Польщі, до переговорів у Ризі його представників не допустили.

На пленарному засіданні мирної конференції 24 вересня радянська делегація оголосила заяву Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету, в якій пропонувалося з метою швидкого підписання мирної угоди обличити дискусійні питання, зокрема про принципи самовизначення народів, і зосередити увагу лише на проблемі встановлення східного кордону Польщі. Намагаючись за будь-яку ціну розгромити Врангеля, уряд РСФРР погодився на нові територіальні поступки Польщі за рахунок української території. Виступаючи на Х Всеросійській конференції РКП(б), В. Ленін обґрунтував їх тим, що раніше, ще у січні 1920 р. більшовики пропонували полякам більш вигідні умови, ніж тепер⁴. Польщі пропонували визнати кордон по “лінії, що проходить значно далі на схід від кордону, ... з тим, щоб Східна Галичина залишилася на захід від цього кордону”, встановленого Верховною Союзною Радою⁵. Тобто вже попередньо більшовицька Москва готова була укласти мир з Польщею, піти на необґрунтовані, великі територіальні поступки за рахунок України. Територіальне питання було свого роду засобом, за допомогою якого більшовицьке керівництво намагалося спокусити польський уряд. Цинічна гра на об’єктивно існуючих українсько-польських територіальних суперечностях була потрібна В. Леніну, щоб до поневоленої раніше України згодом приєднати ще й Польщу.

Водночас у заяві ВЦВК РСФРР радянська сторона відмовлялася від вимог, які були висунуті Польщі у Мінську: скороченні польської армії; видачі її озброєнь; передачі залізниці Волковиськ-Граєво⁶. У питанні війни чи миру бурхливу діяльність розгорнув В. Ленін, який безпосередньо керував роботою російсько-української делегації. Зокрема, він дав вказівку А. Йоффе підписати

перемир'я не більше як за 10 днів⁷. Для цього 23 вересня В. Ленін надіслав навіть карту з лінією радянсько-польського кордону та записку: "Максимальною територіальною поступкою з нашої сторони може бути кордон по р. Мара, Огінському каналу, рр. Ясельда і Стир і далі по державному кордону між Росією і Східною Галичиною"⁸. В обмін радянська сторона вимагала від Польщі лише одного: відмовитися від визнання і підтримки уряду УНР С. Петлюри. Щоб не допустити існування небільшовицької незалежної української держави, В. Ленін погоджувався віддати Польщі більше українських земель, ніж їй пропонував С. Петлюра. Антиукраїнський характер радянсько-польських переговорів ставав очевидним.

Чому ж Польщі надавалася перевага перед Україною у конфліктному територіальному питанні? Мабуть тому, що першу треба було ще завоювати, тоді як жорсткий контроль над другою вже було забезпечено. Незважаючи на протилежний вектор, суть політики московських більшовиків у територіальній проблемі не відрізнялася від царської. Виявляючи "готовність" піти на вигідніший польському народові територіальний кордон, більшовики стверджували, що Антанта встановлювала невідповідні для Польщі кордони під тиском російської контрреволюції. Це особливо чітко прозвучало у зверненні Раднарком РСФРР до народів Росії і України від 20 липня 1920 р., підписаному В. Леніним, Л. Троцьким, Г. Чичеріним, Д. Курським: "Питання територіальне не може мати для нас жодних ускладнень. Разом з дійсними представниками польського народу, ми без зусиль встановимо кордон Польщі, незрівнянно більш правильний, який відповідає інтересам польського народу, ніж той, який маршал Фош та його прихильники накреслили під тиском Сазонова, Маклакова та інших представників великоросійської білогвардійщини... Дійсні кордони Польщі, які ми, Радянська Росія, встановимо разом з представниками польського народу, будуть східніше тих кордонів, які з Лондона і Парижа накреслили імперіалісти..."⁹.

У заяві ВЦВК РСФРР від 25 вересня вказувалося, що РСФРР готова підписати мир з Польщею. Законодавчий орган більшовицької Росії навіть не потурбувався юридично правильно її оформити, адже з Польщею межували формально незалежні радянські республіки – Україна та Білорусія. Український історик С. Кульчицький називає це "яскравою обмовкою", яка зайвий раз підтвердила, де формувалася радянська політика і чії інтереси від цього страждали¹⁰. Парадоксально, але факт, за подібним сценарієм проходило встановлення українсько-польського кордону і в 1944–1952 рр., коли Москва, утвердивши свій геополітичний вплив у Східній Європі і Польщі, проводила його "корективи"¹¹. У зв'язку з переходом Радянською армією державного кордону тодішній керівник УРСР М. Хрущов запропонував створити окрему Холмську область у складі України. За приєднання до України виступали широкі кола українського суспільства Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини. В архівних фондах, – зазначають українські дослідники, – збереглася велика кількість звернень українців цих регіонів до М. Хрущова і Й. Сталіна з проханням приєднати їх землі до України¹².

Перекроювання Польщею і Росією української карти в Ризі, неспроможність Раднаркому УСРР захистити інтереси українського народу викликали протести урядів УНР і ЗУНР. На час переговорів у Ризі уряд УНР послав спостерігачами своїх представників – досвідчених дипломатів О. Соліковського і В. Кедровського. Спочатку уряд УНР не наполягав на участі у мирних переговорах з більшовиками спільно з Польщею. Свою позицію він змінив лише тоді, коли стало відомо про участь в них УСРР¹³. Особливо гостро протестував уряд ЗУНР. Є. Петрушевич утворив у Відні “закордонний галицький уряд”, який розвинув активну дипломатичну діяльність, спрямовану на боротьбу за відновлення української державності¹⁴. Уряд ЗУНР надсилав делегації, ноти, заяви, протести до міжнародних конференцій у Ризі, Парижі, Генуї. Дипломатичні представники ЗУНР у США, Канаді, Франції і Аргентині вимагали відновлення Української держави. У березні 1921 р. Рада послів Антанги отримала документи і матеріали, які стосувалися галицької справи (29 українських нот, протестів, меморандумів). 8 вересня уряд ЗУНР вирішив скерувати свою делегацію, до складу якої були включені: К. Левицький – голова і уповноважений у закордонних справах, члени – О. Назарук, Л. Мишуга, Е. Брайтер, перекладач Й. Жан. В інструкції Є. Петрушевича для делегації вказувалось: 1) участі у Ризькій мирній конференції не брати; 2) навіть у випадку запрошення двох сторін не брати участі у нарадах; 3) на місці виступати тільки спостерігачами; 4) у разі потреби протестувати¹⁵.

*Євген Петрушевич
(1863–1940)*

26 вересня делегація ЗУНР прибула до Риги. По дорозі на адресу мирної конференції вона відправила дві ноти з роз'ясненням своїх позицій. У них було висловлено протести проти вирішення долі Східної Галичини без згоди її населення. Будь-які твердження про те, що населення Східної Галичини бажає увійти до складу Польщі, – зазначалося у ноті від 27 вересня, – не відповідають дійсності: “Навпаки, так українське населення (близько 70 %), як майже все єврейське (близько 13 %) і навіть значна частина польського населення жадає самостійності Східногалицької держави, яка дає повні культурні, суспільні, економічні й політичні свободи всім народам, що населяють її територію”¹⁶.

Представники делегації ЗУНР провели переговори з членами більшовицької делегації в Ризі – наркомом закордонних справ УСРР Д. Мануїльським, представниками Галревкому В. Бараном, Н. Хоминим, А. Йоффе й відмовилися на вимогу радянської сторони виступити із заявою, яка б засуджувала С. Петлюру. Галицькі представники розцінили цей крок як намагання більшовиків використати їх у боротьбі з УНР¹⁷. На згоду голови делегації ЗУНР

К. Левицького легалізувати комуністичну партію, Д. Мануїльський заявив, що у випадку відновлення незалежності Східної Галичини: “Ми дамо вказівку комуністам, щоб не підкопувалися під галицький уряд, а він повинен дати нам можливість проникати в Європу”¹⁸.

Безрезультатно закінчилася зустріч Е. Брайтера з керівником російсько-української делегації А. Йоффе, який прохолодно сприйняв пропозиції галичан: “Хто знає, ми і половину України могли б відступити Польщі за мир, – вказав А. Йоффе, – бо не можемо воювати зі всім світом. Маємо працювати всередині. Це вимагає 2–3 роки. З вашою нотою звертаєтесь запізно. Галичина залишається на польському боці до припинення війни. А тому плебісцит. Допускаю, що й поляки на це погодяться...”¹⁹. Контакти представників делегації ЗУНР із представниками уряду Латвії, англійського посольства не могли вплинути на хід переговорів, а керівник польської делегації Я. Домбський категорично відмовився прийняти делегацію ЗУНР²⁰. Протест К. Левицького проти правової некомпетентності Польщі і Радянської Росії вирішувати справу Східної Галичини не був узятий до уваги. 4 жовтня російсько-українська делегація виступила із заявою, в якій зазначалося, що питання про незалежність Східної Галичини пов’язано з волевиявленням галицького населення²¹. Сторони ухвалили “Тимчасові умови по питанню Східної Галичини на час прелімінарного миру аж до вирішення її державно-правових відносин”. Вони передбачали: 1) виконання Польщею ст. 2 Сен-Жерменського договору; 2) звільнення і амністію ув’язненим галичанам за політичні злочини; 3) відкриття українських навчальних закладів; 4) дозвіл українцям на видавничу діяльність; 5) виплату заробітної платні; 6) прийом на державну службу людей “без різниці в національності, вірі, служби в армії”²².

Чергове засідання мирної комісії відбулося 24 вересня. Польська делегація оголосила свої умови прелімінарного миру, які склалися із 11 пунктів²³. Паралельно російсько-українська делегація запропонувала свій проект прелімінарного договору²⁴. Отримавши радянський проект, польська делегація, назвавши його неприйнятним, на декілька днів перервала переговори. Керівник польської делегації Я. Домбський 29 вересня повідомив МЗС Польщі: “Наша делегація зустріла російський проект вороже. Ми вирішили, принаймні протягом 2-х днів, не проводити спільних засідань з російською делегацією. Таким чином ми намагаємося затягнути справу”²⁵. У цьому Польщі сприяла міжнародна ситуація. Країни Антанті вирішили: почати з 15 жовтня блокаду більшовицької Росії, якщо до 10 жовтня не буде підписаний мир з Польщею²⁶. Перервавши торгові переговори з Москвою, англійський прем’єр-міністр Ллойд-Джордж вимагав від’їзду радянської делегації з Лондона²⁷. Член польської делегації на переговорах С. Грабський згадував, що під час переговорів у Ризі до нього як до голови прикордонної комісії звернувся британський комісар у Латвії, Естонії і Литві з попередженням, що польське намагання встановити кордон східніше лінії Керзона, уряд Англії буде розцінювати як акт неприязні до себе²⁸. Цього не могли не врахувати у Москві, а Польща, використовуючи її поступливість, висувала усе нові вимоги.

Ян Домбський

Ігноруючи етнічні принципи встановлення кордонів, польська делегація в черговий раз висунула нові грабіжницькі запити. Вони мали стати ціною порозуміння з радянською стороною. Торги навколо українських земель між Польщею і Росією розкривали увесь цинізм такого компромісу. А. Йоффе у розмові з Я. Домбським відверто заявив: “Росія не наполягає на порушенні питання Східної Галичини, його порушення є лише темою для дискусії..., щоб при нагоді виступити, коли Польща висуне справу петлюрівської України. Росія розуміє, що для Польщі потрібна галицька нафта, але й для Росії потрібне українське збіжжя”²⁹. Погодившись на участь у переговорах Радянської України, Польща свідомо ігнорувала зобов’язання щодо уряду УНР.

Новий польсько-український кордон мав пройти по лінії р. Свічі в тому місці, де ріка перетинає межу колишніх Мінської і Волинської губерній, по кордону цих губерній до межі Рівненського і Овруцького повітів, далі тим же кордоном до перетину залізниці на захід від станції Охотниково та міста Ракитне; потім на південь гирла Лева і звідси до впадання р. Корич у р. Случ, далі по р. Корчик, залишаючи м. Корець на боці Польщі, далі минаючи Кілікієв на боці України, до Милятина, що залишався на боці Польщі, потім на південь, перетинаючи залізницю Рівне-Шепетівка та р. Горинь до р. Вілія, звідти в напрямку на південь, перетинаючи р. Горинь біля Ланівців, залишаючи їх на боці Польщі, і відтак по р. Збруч до р. Дністер³⁰. Цей проект польської сторони радянська делегація прийняла без будь-яких зауважень.

Польща у черговий раз повною мірою використала поступливість радянської російсько-української сторони. Пояснюючи позицію Москви на переговорах у питанні кордону, В. Ленін наголошував: “Нам не так важливі кордони, нехай ми втратимо на кордонах у смислі меншої кількості, для нас важливіше... зберегти можливість мирного будівництва, ніж невелику територію землі”³¹. У цьому випадку слова більшовицького вождя звучали зовсім непереконливо. Згодом Москва свідомо піде на ще більші територіальні поступки Польщі, абсолютно знехтувавши українськими національними інтересами.

У ніч з 9 на 10 жовтня В. Ленін у телефонній розмові доручив А. Йоффе підписати прелімінарний договір з Польщею³². 12 жовтня 1920 р. у палаці Чорноголових був підписаний прелімінарний договір між РСФФР і УСРР, з одного боку, і Польщею, – з іншого. Договором визнавалася незалежність радянської України і Білорусії, затверджувалася лінія державного кордону. До

договору сторони підписали додатковий протокол про те, що при розрахунках РСФРР і УСРР зобов'язуються видати Польщі аванс у золоті, сировині і лісових концесіях³³. Обидві сторони зобов'язувалися у кінцевій угоді розробити постанову про вільний вибір громадянства, визначити принципи фінансових розрахунків. Польщі поверталися її культурні цінності, вивезені до 1 серпня 1914 р. у Росію. Прелімінарний договір передбачав зобов'язання сторін ратифікувати його у 15-денний термін і 6-денний – для обміну грамотами. Радянська і польська делегації підписали також угоду про перемир'я протягом шести діб з моменту підписання³⁴.

Згідно із статтею 2 обидві сторони взаємно підтверджували повну повагу до їх державного суверенітету і утримання від будь-якого втручання у внутрішні справи одна одної. До мирного договору передбачалося включити зобов'язання його учасників не створювати і не підтримувати організації, які б ставили собі за мету шляхом збройної боротьби повалення державного або суспільного ладу іншої договірної сторони, посягали на її територіальну цілісність або присвоювали собі роль її уряду. З моменту підписання договору сторони зобов'язувалися не підтримувати будь-яких воєнних дій одна проти одної³⁵.

Прелімінарним договором передбачалося включення до кінцевого мирного договору постанов про свободу вибору (оптацію) громадянства; про забезпечення особам польської, російської і української національностей у країнах їх проживання рівноправності у розвитку культури, мови, виконання певних релігійних обрядів; про обмін військовополоненими; про змішані комісії з обміну громадянами договірних сторін; про адміністрацію; про взаємне надання транзиту. Кожна з договірних сторін відмовлялася від покриття іншою стороною її державних витрат на ведення війни, а також від винагороди за збитки, завдані військовими діями.

Польща звільнялася від будь-яких зобов'язань перед іншими країнами, зумовлених належністю частини її земель до колишньої Російської імперії. Договірні сторони взаємно відмовлялися від усіх претензій на державне майно, пов'язане з територією іншої сторони. Визначалися також й інші умови, на яких повинні були ґрунтуватися постанови кінцевого мирного договору про взаємні розрахунки і ліквідацію в питаннях економіки, культури тощо. Після підписання прелімінарного договору передбачалося негайно почати переговори про укладення конвенцій про торгівлю та судноплавство, про шляхи сполучення, поштово-телеграфне сполучення та комерційний товарообмін.

Складовою частиною прелімінарного договору була угода про перемир'я, за якою воєнні дії припинялися опівночі з 18 на 19 жовтня. Термін перемир'я визначався 21 днем. Кожна із сторін мала право відмовитись від нього з попередженням за 48 годин. Якщо до того, як проміне термін, жодна із сторін не відмовиться від перемир'я, то воно автоматично продовжувалося до моменту ратифікації кінцевого договору. Якщо б одна із сторін захотіла відмовитися від нього, вона зобов'язана була попередити про це за 14 днів. Коли б обмін ратифікаційними грамотами з певних причин у вказаний термін не відбувся, то перемир'я втратило б обов'язкову силу. Договором про перемир'я було перед-

бачено, що після ратифікації прелімінарного договору армії обох сторін будуть відводитися в межі своїх територій із швидкістю 20 км на добу і розмішатися не ближче ніж за 15 км від обох сторін державного кордону. Утворена при цьому смуга завширшки 30 км буде становити нейтральну зону, залишаючись адміністративно підпорядкованою тій із сторін, якій ця територія належить³⁶.

Євстахій Сапега

Російсько-українська делегація наполягала на прийнятті польською стороною зобов'язань – разом з польськими військами відвести військові формування УНР за державний кордон. Проте керівник польської делегації ухилився від відповіді і не надав інформацію про розташування штабів української армії. Радянській стороні було заявлено, що війська УНР не бажають підпорядковуватися польському командуванню, тому воєнні дії Червоної армії проти військ УНР не будуть розглядатися польською стороною як порушення перемир'я³⁷. Представники радянської делегації вважали, що Польща повинна змусити українські військові формування відвести за встановлену лінію кордону від Дністра до Західної Двіни. Їх мотивація була такою: договором не передбачалося, що між радянськими республіками і Польщею є якісь війська С. Петлюри, з якими більшовикам належить воювати після підписання перемир'я³⁸. Виступаючи

від імені уряду, польський міністр закордонних справ Є. Сапега заявив, що, на його думку, прелімінарний договір і угода з С. Петлюрою “не суперечать один одному”. Проте це була лише невдала спроба приховати справжні наміри польського уряду стосовно УНР. Адже в інструкції Є. Сапеги польській делегації на переговорах у Ризі прямо вказувалося: “В наших переговорах з більшовиками справа Петлюри взагалі не буде враховуватися”³⁹.

Прелімінарний договір був ратифікований надзвичайною сесією ВЦВК РСФРР 23 жовтня⁴⁰. 20–21 жовтня у Харкові проходила друга сесія ВУЦВК, яка обговорила умови прелімінарного договору і ратифікувала його. У виступах на сесії вказувалося на значенні територіальних поступок Польщі, які були “зроблені” Україною. Водночас наголошувалося: “...Зважаючи на те, що подальше ведення війни з Польщею було б злочином проти інтересів робітників і селян Росії, України, Білорусі і Польщі, сесія ВУЦВК постановила ратифікувати прелімінарний договір, підписаний у Ризі”⁴¹. 2 листопада у Лівані договірні сторони обмінялися ратифікаційними грамотами⁴².

Підписання прелімінарного договору різко осудив уряд УНР. Його представник С. Шелухін, який 3 жовтня прибув до Риги, щоб взяти участь у роботі мирної конференції як голова делегації УНР, надіслав протест керівникові польської делегації Я. Домбському. У ньому польську сторону

звинуватили у порушенні Варшавського договору, зокрема визнанні Польщею радянського уряду УСРР, а також зазначалось, що “всі акти вирішення, визнання і постанови мирної конференції, які складені без участі правительства Української Народної Республіки, уряд вважатиме для нього і для української держави необов’язуючими”⁴³.

Прелімінарний договір Польщі з більшовицькою Москвою буквально шокував уряд УНР, який абсолютно не допускав можливості визнання Варшавою Радянської України. Свідченням цього є лист представника УНР на переговорах у Ризі С. Шелухіна до С. Петлюри. У ньому С. Шелухін зазначає, що коли посол УНР в Латвії В. Кедровський повідомив у телеграмі про визнання Польщею УСРР, то йому не повірили. МЗС УНР навіть доручило С. Шелухіну провести розмову із В. Кедровським і навчити його, як потрібно готувати донесення для уряду⁴⁴.

Необхідно вказати, що коли делегація ЗУНР шукала підтримки на переговорах у радянської сторони, то делегація УНР (С. Шелухін, В. Кедровський, Т. Олексюк) – у польської. Під час зустрічі 5–7 жовтня членів української делегації з Я. Домбським з’ясувалося, що посол УНР у Варшаві А. Лівіцький без відома Директорії навіть вів переговори з польськими представниками про можливість визнання УСРР урядом Польщі. С. Шелухін розцінював такі дії “закулісною грою” українських дипломатів, про яку уряд не знав.⁴⁵ Намагаючись заспокоїти українських представників, Я. Домбський запевнив їх, що польський уряд не буде чинити ворожих дій щодо УНР, але про себе її уряд повинен подбати сам⁴⁶. У цій ситуації протести делегації УНР Москва і Варшава до уваги не брали, а Україна, за висловлюванням С. Шелухіна, “почувала себе ізольованою і покинутою”⁴⁷.

Прелімінарний радянсько-польський договір делегація УНР розцінила як зраду польського уряду, який за спиною УНР вирішив “виговорити для себе усі вигоди і переваги”⁴⁸. Інформуючи уряд УНР у Варшаві, С. Шелухін 10 жовтня 1920 р. писав міністрові закордонних справ: “Нарешті справа з Польщею через нашу необачність і величезну довірливість набрала для нас такого загрожуючого змісту, що коли ми не розвинемо якнайбільшої дипломатичної акції у Парижі, Лондоні і Варшаві, то це може привести до ліквідації нашого міжнародного існування”⁴⁹. 4 листопада 1920 р. С. Шелухін, оцінюючи ситуацію на переговорах у Ризі, зазначав: “Наша невдача у справі ризьких переговорів сталася з двох причин: 1) через нас самих; 2) через поляків”⁵⁰. Отже, незрілість українського загальнодемократичного процесу, його строкатість, своєрідний комплекс неповноцінності, який незримо тяжів над провідниками ідеї незалежності української державності, “запаморочення” від можливостей, що відкривалися, низький рівень національної свідомості значної частини населення наклали відбиток на весь перебіг національно-визвольних змагань періоду польсько-радянської війни.

Закінчення польсько-більшовицької війни та підписання прелімінарного договору 1920 р. завершили бойові дії на території колишньої Російської імперії. Однак стати справді незалежними від колишнього імперського центру

спромоглися лише Польща, Фінляндія і три країни Прибалтики. В інших регіонах утвердилася диктатура більшовицької партії. Радянська Росія об'єднала навколо себе сім квазідержав. Попри незалежний статус владні структури Радянської України були лише регіональним відгалуженням єдиної системи влади. Конгломерат восьми держав в одній країні існував недовго. Наприкінці 1922 р. з'явилася єдина держава з безнаціональною назвою – Радянський Союз. У неофіційному спілкуванні її сусіди зберігали стару назву – Росія, яка повністю відповідала політичним реаліям.

Польсько-радянська війна довела, що виборюючи альтернативну національно-радянську форму державності, більшовики України змогли консолідувати ворожі Директорії елементи і об'єднавшись з іншими радянськими республіками у військово-політичний союз, одержали незаперечні переваги, розв'язавши крупномасштабні військові дії проти польсько-українських військ. Між тим на внутрішній нестабільності УНР, її державницькому житті згубно позначилося суперництво в національно-визвольному русі, у його керівництві. У найвпливовіших українських політичних партіях – есерів і соціал-демократів – відбулася низка розколів. Багато членів із різних партій увійшли до нових утворень – Української Комуністичної партії (боротьбистів) і Української Комуністичної партії. Перетворившись на урядові партії, увійшовши до спілки з КП(б)У, вони, попри певні розходження, сприяли зміцненню більшовицького режиму в Україні.

Непримиренні ж противники радянської влади, С. Петлюра та його уряд, змушені були шукати політичного виходу у нових контактах із зовнішніми силами, спочатку з Антантою, а потім – з Польщею. Однак радянській владі вдалося отримати перемогу і придушити український повстансько-отаманський рух. Наприкінці 1920 р. національно-визвольні сили УНР були настільки підірвані та знекровлені, що не мали змоги боронити і відстоювати українську національну ідею. Війна завершила поразку української національно-демократичної революції. Перемогли започатковані більшовиками процеси соціального переустрою українського суспільства, в яких національному питанню відводилася підпорядкована і другорядна роль. Однак, не досягши в результаті війни остаточної мети, Українська революція надала суспільству якісної парадигми, започаткувала процес формування політичної нації, відродила традицію державності.

Більшовицька держава, як зазначають зарубіжні дослідники, будучи принципово відмінною від царської держави, усе ж мала з нею три спільні ознаки: вона теж була – причому навіть більшою мірою – “військом у загарбаній країні”, яке не повинно було відповідати перед своїми громадянами; була імперіалістичною структурою, що приховувала свій імперіалізм та використовувала для цих цілей російський націоналізм⁵¹. Попередня держава спиралася на армію, політичну поліцію, дипломатію, розвідувальні служби. Більшовицька ж держава користувалася тими самими інституціями, тільки маскуючи їх марксистською фразеологією. Саме націоналізм став пізніше доконечним елементом комунізму, бо він привносив елемент реальності та спонтанних людських почувань у нереальний і нелюдський світ утопії.

Більшовицькі лідери цього періоду розробляли власні грандіозні плани. Відомий англійський дослідник історії Польщі Н. Дейвіс відзначає: "Більшовики поєднали ідеї Леніна та марксистський аналіз європейської історії. Після перемоги у Російській громадянській війні вони спробували їх реалізувати. У 1920 р. вони спорядили у напрямку на Берлін близько мільйона людей. Кампанія, яка тепер відома як польсько-радянська війна, була справжньою спробою насильницького об'єднання Європи під прапором комунізму. Ленін не приховував своїх сподівань. Він зазнав поразки лише завдяки полякам, бо Польща була на шляху із Москви до Берліна і не мала намірів йому допомагати. У Варшавській битві в серпні 1920 р. вони зламали Дух Червоної армії Сталіна, який у той час служив комісаром на Польському фронті... Немає сумніву, що через двадцять п'ять років він міг би скористатися своєю перемогою над нацистами для того, щоб повернути старі ленінські часи і виступити проти союзників"⁵².

Однак й експансія Польщі на Схід не відповідала вимогам часу і принесла величезні збитки польському і українському народам. У ході війни Польща зазнала матеріальних витрат більш як на 10 мільярдів франків золотом і заборгувала західним державам 1,5 мільярда швейцарських франків⁵³. Її заборгованість США, Англії, Франції, Італії по зовнішніх займах становила 300 мільйонів доларів, причому 81 % цієї суми були короткотерміновими, на 3–5 років кредитами. Позики, надані Польщі у 1918–1920 рр., рекламувалися як допомога польському народові і населенню Західної України⁵⁴. Це створило для Польщі значні економічні труднощі і гальмувало розвиток держави.

Війна спустошила великі території українських і білоруських земель. Тільки у Білорусії від військових дій постраждало 158 тисяч осіб і було завдано матеріальних збитків на 52 мільйони карбованців золотом⁵⁵. Особливо постраждало населення захоплених польськими військами районів Волині. З Волині до 1923 р. були вимушені емігрувати за океан 244 тисячі українців. На землях Східної Галичини польська армія проводила масові конфіскації та грабежі, спалила багато сіл, накладала непомірно великі контрибуції і проводила масові арешти українського населення. За період військових дій було арештовано і відправлено у концентраційні табори майже 100 тисяч українців-галичан⁵⁶. Наприклад, відступаючи з Києва, польські війська розстріляли заарештованих, висадили в повітря й підпалили багато будинків, серед них губернаторський із цінним архівом, зруйнували мости через Дніпро (зокрема славетний Ланцюговий)⁵⁷.

Війна ще раз підтвердила незаперечний факт: погляди більшості польських політиків ґрунтувалися на переконанні у необхідності відродження Польської держави в її історичних кордонах, де українські землі повинні були стати органічною частиною Речі Посполитої. Незалежно від політичних поглядів, польська політична еліта ще до створення незалежної польської держави стояла на шовіністичній позиції щодо прав Східної Галичини і висувала необґрунтовані претензії на володіння українськими землями, розглядаючи їх як частину свого

минулого державного утворення. Українська політична думка поборювала ці претензії, трактуючи їх як прагнення до повторення насильства і несправедливості.

Прелімінарний договір радянська сторона розцінювала як “велику перемогу” ленінської зовнішньої політики: підписавши договір, Польща відмовлялася від підтримки Врангеля і відкритої збройної підтримки С. Петлюри. Ці причини змушували більшовиків якнайшвидше приступити до підписання остаточного договору. Наказом командування Червоної армії військові дії на польському фронті 18 жовтня припинялися⁵⁸. Аналогічний наказ Ю. Пілсудського закликав польських солдатів і офіцерів готуватися до захисту “плодів своєї перемоги”⁵⁹. Крім того, 12 жовтня “Начальник Польської держави” видав прощальний наказ до військ УНР. Він зазначав, що виявивши стійкість і хоробрість, українські війська високо тримали прапор зі словами “За вашу і нашу свободу”⁶⁰. Цей наказ, відзначають українські історики, – нагадував “сакраментальну “ложку меду”, яка не в силі була підсолодити тієї величезної бочки дьогтю, що її випало випити українцям після укладення перемир’я між радянською Росією і Польщею”⁶¹. Польський уряд, визнавши УСРР, продовжував допомагати С. Петлюрі. Але питання, який із двох урядів (УНР чи УСРР) має залишитися, він вважав внутрішньою справою України⁶².

У Польщі проти підписання прелімінаріїв і закінчення війни різко виступили депутати-ендеки, які почали вимагати “виправлення помилок, допущених у прелімінарному договорі”⁶³. Саме під їх тиском Польща зреклася офіційного визнання УНР, розпочавши у Ризі переговори з УСРР. Один із вождів цієї партії Р. Сейда відверто заявив: “Кордони Польщі не охоплюють усього польського на східних землях, охоплюють менше, ніж було передбачено нашими планами”⁶⁴. Преса Польщі підписаний договір називала не інакше, як “клапоть паперу”. Зрештою в ніч з 15 на 16 жовтня польські війська захопили Мінськ, але були змушені відійти під тиском Червоної армії. Збройні формування С. Булак-Балаховича, дислоковані в Польщі, захопили Мозир, Турів, Калинковичі⁶⁵. Не припиняли військових дій після перемир’я формування оперативних груп армій УНР: генералів О. Удовиченка, О. Загородського й І. Омеляновича-Павленка, які перебували у районах Чорткова, Бучача, Жмеринки і Вапнярки. Після наказу про перемир’я польський Генштаб поклав на них завдання – сковувати радянські війська на вказаних ділянках фронту⁶⁶.

Штаб дієвої армії УНР розпочав навіть загальний наступ українських військ на ділянці фронту від Бару до Ямполья. Чисельність війська УНР сягала 23 тисяч старшин і козаків, а на озброєнні було 74 гармати, 675 кулеметів, 8 панцерників і 3 літаки⁶⁷. Через декілька днів українські війська досягли Брацлава, але через значну перевагу ворога змушені були відступити. Без боеприпасів і постачання вони опинилися у важкому стратегічному становищі. Склалася ситуація, за якої сторони не могли вже досягнути намічених цілей шляхом військових змагань. Хоча більшовики й зуміли розгромити армію Врангеля, їх становище не поліпшилося. Та й у польському сеймі, крім войовничих, почали лунати інші голоси: “З народу досить війни, він не бачить

від неї ні для себе, ні для Польщі нічого доброго”⁶⁸. Як зазначав польський історик С. Мацкевич: “Становище Пiлсудського до народу нагадувало, до деякої мiри, часи панування Владислава IV. Поступився. Ризький мир кiнцево перекреслив його полiтичну доктрину”⁶⁹. Тому польський уряд вирiшив продовжити переговори в Ризi, куди 13 листопада була знову направлена невелика делегацiя Я. Домбського.

На десять днiв ранiше, 2 листопада в Ригу приїхала російсько-українська делегацiя у складi А. Йоффе, Л. Оболенського, Я. Ганецького i членiв уряду УСРР – Е. Квiрiнга, Ю. Коцюбинського, О. Шумського. Другий з’їзд рад БСРР в резолюцiї “Про пiдтвердження мандату РСФРР на пiдписання мирного договору з Польщею” надав право Росiї встановлювати вiд iменi Бiлорусiї кордони i пiдписувати договори⁷⁰. Однак радянсько-польські переговори почалися не вiдразу, повнiстю не були виконанi умови перемир’я. Польські вiйська, як визнавав Я. Домбський, не виконали умови прелiмiнарiїв про розмежування, а командування 6-ї армiї прислало йому навiть телеграму, що умови перемир’я його “зв’язують”⁷¹.

*Еммануїл Квірінг
(1888–1937)*

*Олександр Шумський
(1890–1946)*

Бiльшовицьке керiвництво намагалося за будь-яку цiну прискорити роботу мирної конференцiї. В. Ленiн надiслав А. Йоффе, який лiкувався у Петроградi, телеграму з вимогою негайного повернення в Ригу⁷². Польська делегацiя погодилася 14 листопада пiдписати додатковий протокол про вiдведення вiйськ на територiю Польщi⁷³. Радянська сторона вирiшила задовольнити вимоги Польщi щодо компенсацiї коштiв, вкладених нею в експлуатацiю сiм цукрових заводiв Волини пiд час окупацiї. Польська делегацiя запропонувала пiдписати спецiальну угоду про використання нею цукрових заводiв на Волини, мотивуючи це тим, що в перiод окупацiї уряд i польські фiнансовi установи зробили

витрати на цих заводах, готуючись до переробної кампанії 1920–1921 рр. Про це був підписаний сторонами спеціальний протокол. Польща зобов'язувалася і надалі покривати усі поточні витрати, пов'язані з цукроварною кампанією 1920–1921 рр. на Шепетівському, Антонівському, Клембівському і Старокопачинівському цукрових заводах. Зі свого боку УРСР зобов'язувалася ці витрати компенсувати цукром, але не більше 70 % від виробництва цих заводів за сезон 1920–1921 рр.⁷⁴ Польський уряд на потреби вказаних цукрових заводів виділив навесні 1920 р. 124 303 766 марок. За дорученням міністерства закордонних справ Польщі справою цукрових заводів керував Л. Василевський, який мав завдання на переговорах продовжити термін перебування польських військ на цій території до п'яти місяців, тобто періоду тривання цукроварної кампанії⁷⁵. Польські війська повинні були залишити райони заводів не пізніше 19 листопада.

Завершивши з допомогою українських військ вигідно для себе війну з більшовиками, польський уряд, фактично, залишив армію УНР напризволяще. У пошуках союзників для боротьби з більшовиками, С. Петлюра 5 листопада 1920 р. підписав військову конвенцію з Російським політичним комітетом на чолі з Б. Савінковим, який визнав незалежність УНР⁷⁶. Щоправда, Ю. Пілсудський, ігноруючи укладене перемир'я й виконуючи зобов'язання перед урядом УНР, організував наступ українських військ і 6-ї польської армії, які зайняли Жмеринку, Бар, Вінницю. Але до середини листопада Червона армія відбила наступ і 16 листопада захопила Кам'янець-Подільський, а 18 – Проскурів⁷⁷. У листі до Ю. Пілсудського С. Петлюра 14 листопада писав: "... Українська армія не відмовилася від своїх завдань і понесе сама вже той прапор, який третій рік має над її рядами. Українська армія, виконуючи волю народу, до кінця буде боротися проти варварства, яке несе світові ворог нашої і вашої волі"⁷⁸. З більш ніж 41-тисячної армії УНР після листопадових боїв за р. Збруч відійшло 30 тис. вояків, а понад 10 тис. загинули чи потрапили до неволі. Серед тих, що відступили за Збруч 21 листопада 1920 р., було 4 тис. старшин і понад 80 генералів. Українські вояки були інтерновані польськими військами в таборах: у Стшалкові, Вадовіцах, Ланьцуті, Пикуличах, Щипйорні, Каліші, Піотркові, Домб'ю й Александрові Куявському. Найнижчих чиновників запроторено у табір Ченстохова-Страдом⁷⁹. Крім військових, у Польщі опинилися понад 20 тис. цивільних українців – учасників національно-визвольних змагань 1917–1920 рр.

Прем'єр-міністр УНР І. Мазепа відзначав: "Після листопадової катастрофи 1920 р. серед українців, що опинилися на еміграції, запанували безпорадність і безнадійність. Усі шукали винних у тому, що сталося"⁸⁰. Але криза у політичних колах УНР тривала недовго. Директорія 12 листопада затвердила ухвалений Радою народних міністрів закон про тимчасове управління та порядок законодавства в УНР. На засадах вказаного закону було збережено державний центр УНР в екзилі⁸¹. 9 січня 1921 р. С. Петлюра підписав "Закон

про Раду республіки”, якій належала вся повнота влади. 1921 р. – першу половину 1923 рр. історики умовно почали називати Тарнівським періодом державного центру УНР в екзилі⁸².

Багаторічна збройна боротьба УНР за виживання закінчилась поразкою. Дослідники українсько-польських відносин, оцінюючи шлях, пройдений Україною і Польщею у боротьбі за незалежність у ХХ столітті, констатують: “Якщо ми подивимося на історію Польщі, то побачимо, що всі польські повстання, які покладалися на власні сили, зазнавали поразки. Тільки коли повстання кооперувалося з могутніми зовнішніми силами, воно досягало часткового або повного успіху... Українці не вміли використовувати зовнішній фактор і навіть не цікавилися ним”⁸³. Пірка, але справедлива оцінка української зовнішньої політики періоду національно-визвольних змагань. Усвідомлення цього у провідників українського народу наступить пізніше. Перебуваючи в еміграції, С. Петлора вказував: “Якщо Україна прагне зберегти незалежність, то мусить враховувати зовнішньополітичну ситуацію і ті концепції європейської політики, які обстоюють мир та інтеграцію”⁸⁴. Крім того, впродовж 1919–1920 рр. українські робітники і селяни вже не виявляли українському урядові такої широкої підтримки, як наприкінці 1918 р., значною мірою розчарувавшись у його політиці⁸⁵.

На жаль, Польща в належний спосіб не оцінила героїчну боротьбу Армії УНР навіть і нині. Про це посол незалежної України у Варшаві П. Сардачук із сумом констатував: “На святкуванні 75-ліття Варшавської битви, яка увійшла в історію під назвою “чудо на Віслі”, жодним словом не було згадано про єдиного на той час союзника Польщі. Українці проливали свою кров за оборону Львова, Замостя, на берегах Вепшу, на інших теренах Польщі. Мовчанкою обходять ще деякі події спільної історії”⁸⁶. Наприклад, про арешт у Станіславові польськими військами уряду УНР 14–15 листопада 1920 р., коли українських міністрів під конвоєм доставили на залізничний вокзал. Поведінка польських офіцерів до міністрів та генералів УНР була “надзвичайно нетактовна, а збоку солдатів – навіть брутальна”, – писав директор Політичного департаменту міністерства закордонних справ Польщі К. Дзержикрай-Моравський 16 листопада⁸⁷. Їх під конвоєм поліції (з заборонаю користуватися буфетами на станціях Стрий, Дрогобич, Перемишль, Жешув) було відправлено до Гарнува. Згодом міністерство закордонних справ Польщі вибачилося, але в української сторони як союзника поляків образа залишилася. Крім того, ця подія вплинула на рішення генерала А. Кравса, командира бригади, складеної з вояків УГА, що воювали у 5-й дивізії Армії УНР – залишити в серпні 1920 р. фронт і перейти до Чехословаччини.

Відомий український історик Я. Дашкевич, відповідаючи на запитання, чому у польській державній і недержавній політиці завжди підхід до національних сподівань і прагнень польського й інших народів був один, а до таких самих надій і поривань українського народу – діаметрально протилежний, зауважує: “Було б,

безумовно, наївно й неправильно пояснювати це деякою споконвічною нелюбов'ю польської нації до української. Такий підхід абсолютно не є науковим, і ми його відразу ж відкидаємо. Все набагато складніше. У ставленні польського офіціозу до українців відбилися об'єктивні чинники, які діяли протягом століть, впливаючи на вживання тих або інших політичних заходів з метою розв'язати одне з найскладніших (для Польщі) питань”⁸⁸.

*Станіслав Грабський
(1871–1949)*

“Москви проти Європи”⁹¹. Не “помітивши” цього, член польської делегації на мирних переговорах в Ризі С. Грабський, відповідаючи на питання, як розуміти Варшавський договір з УНР, відповів, що оскільки договір сеймом не ратифіковувся, для Польщі не є обов'язковим⁹². Серед членів польської делегації існували великі розбіжності у поглядах на східний кордон Польщі. Проти позиції С. Грабського, який виступав за визнання Радянської України, рішуче протестували Л. Василевський, Я. Домбський. Польські історики вказують, що східний кордон Польщі “був справою Грабського”⁹³.

Розглядаючи причини поразки Червоної армії під Варшавою, необхідно вказати й на те, що Й. Сталін, який був представником Політбюро ЦК РКП(б) при південно-західній групі радянських військ, не виконав вчасно наказ про передислокацію значної частини сил Південно-Західного фронту для підтримки М. Тухачевського. Політбюро ЦК РКП (б) 2 серпня 1920 р. ухвалило терміново передати для Західного фронту із складу Південно-Західного 1-шу Кінну і дві загальновійськові армії. Як член Політбюро Й. Сталін погодився з таким наказом, але згодом несподівано відмовився його підписати. Без його підпису як члена Реввійськради наказ втрачав свою силу. Всупереч цьому наказові Й. Сталін продовжував брати участь у боях 1-ї Кінної Армії М. Будьонного під Львовом⁹⁴.

Незважаючи на повторні вимоги Москви, Й. Сталін на два тижні розтягнув процес його підписання. Цим уміло скористалися у Варшаві. Польські війська перейшли в наступ і змусили Західний фронт під командуванням М. Тухачевського відступити. Політбюро ЦК РКП (б) відкликало Й. Сталіна до Москви, де його дії засудили В. Ленін та делегати ІХ партконференції. Відомий англійський дослідник життя Й. Сталіна А. Буллок зазначає, що згодом в СРСР “роками тягнулися запеклі суперечки з приводу того, що вплинуло на взаємовідносини Сталіна і Тухачевського у 1930-ті роки”⁹⁵.

Події польсько-більшовицької війни 1920 р. спростували ще один міф радянської історіографії стосовно “третього” походу Антанти – про координовані дії польських військ Ю. Пілсудського і армій Денікіна та Врангеля. Суть у тому, що погляди держав Антанти на майбутнє Польщі збігались з поглядами царських генералів (“єдиної і неподільної Росії”) і розходилися з позиціями польського керівництва, з його територіальними претензіями. Відомо також, що Ю. Пілсудський ухилився від пропозицій Врангеля діяти за єдиним планом, хоча і не заперечував проти формування на польській території 3-ї російської армії⁹⁶.

*Командири 1-ї Кінної армії
періоду польсько-радянської війни 1920 р.*

Боротьба УНР за створення незалежної і соборної держави, а це необхідно визнати, покликала до життя УСРР. Без цієї боротьби неминуче виникав зовсім інший варіант радянської влади в Україні – механічне злиття з більшовицькою Росією. Для російських комуністів творення Радянської України не було метою. Керівництво більшовицької Росії погоджувалося на окрему державність України лише з тактичних міркувань, щоб зсередини підірвати український національний рух. Державний центр УСРР відновлювався з великими труднощами. Голова Раднаркому УСРР Х. Раковський відкрито визнавав: “Встановлення пролетарської диктатури в Україні з огляду на незначну кількість пролетаріату, відсутність розкладу серед селянських мас, незначний вплив комуністичної партії, а також особливе географічне становище України, що зробило її протягом двох років плацдармом імперіалістичного наступу на Радянську Росію і, зрештою, з огляду на надто сильний розвиток професійно-повстанського руху і національну боротьбу – можливе тільки за допомогою Радянської Росії і Російської комуністичної партії”⁹⁷. Нечітка фіксація прав і обов’язків державних органів, невизначеність меж компетенцій загальноросійських і республіканських органів, відсутність їх юридичного оформлення робили українську радянську державність тільки де-юре. Хоча радянська форма виявилася фіктивною, на географічній карті Європи з’явилася країна з чітко окресленими кордонами. Площа УСРР становила 452 тисячі квадратних кілометрів, а її населення, за даними перепису 1920 року, – 25,5 млн. осіб⁹⁸.

¹ ДВП ССРСР. – Т. 3. – С. 166.

² Гетьманчук М.П. Роль Лєніна в установленні прочного мира с буржуазной Польшей (1918–1921 гг.) // Вестник Львовского политехнического ин-та. – 1990. – № 247. – С. 67.

³ Известия. – 1920. – 25–26 сент.

⁴ Ленин В.И. Политический отчет ЦК РКП (б) 22 сентября. – Полн. собр. соч. – Т. 41. – С. 281.

⁵ Известия. – 1920. – 25 сент.

⁶ ДВП ССРСР. – Т. 3. – С. 206.

⁷ Ленин В.И. Телеграмма А.А. Иоффе. – Полн. собр. соч. – Т. 51. – С. 286.

⁸ Ленин В.И. Пометки на докладе С.С. Каменева и записка Г.В. Чичерину. – Полн. собр. соч. – Т. 51. – С. 285–286.

⁹ ДВП ССРСР. – Т. 3. – С. 58.

¹⁰ Кульчицький С. Проблеми кордону між Україною і Польщею в радянській політиці 1919–1921 рр. // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993. – С. 198.

¹¹ Козловський І. “К обмену можно предложить”. З історії встановлення українсько-польського кордону // Українські варіанти. – 1998. – № 1. – С. 110–114.

¹² Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – Тернопіль, 1996. – С. 143–145.

¹³ ЦДАВОУ. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 14, арк. 56–57; спр. 428, арк.28; Васильківський Л. Причинки до історії української дипломатії в 1917–1921 роках // Сучасність. – 1970. – № 7–8. – С. 148.

¹⁴ Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 рр. (До 75-річчя утворення і діяльності). – Коломия, 1993. – С.107.

¹⁵ Назарук О. Галицька делегація в Ризі 1920 р.: Спомини учасника. – Львів, 1930. – С. 8–9.

¹⁶ Цит. за: Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 323–324.

¹⁷ Назарук О. Вказ. праця. – С. 91.

¹⁸ Гетьманчук М.П. Дипломатія ЗУНР у період підготовки та підписання Ризького миру 1921 року // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 6. – С. 272.

¹⁹ Назарук О. Вказ. праця. – С. 85–86.

²⁰ Там само. – С.150.

²¹ ЦДАВОУ. – Ф. 4, оп. 1, спр. 715, арк. 60–78.

²² Там само. – Арк. 1–2.

²³ Известия. – 1920. – 26 сент.

²⁴ ДИМИСПО. – Т. 3. – С. 402–407.

²⁵ Цит. за: Ольшанский П.Н. Рижский мир. Из истории борьбы Советского правительства за установление мирных отношений с Польшей 1918 – март 1921 г. – М., 1969. – С. 141.

²⁶ Известия. – 1920. – 28 сент.

²⁷ Волков Ф.Д. Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит. – М., 1980. – С. 157.

²⁸ Grabski S. Pamiętniki – Warszawa, 1989. – Т.1. – С. 178.

²⁹ Dąbski J. Pokój Ryski. Wspomnienia. Petraktacje. Tajne układy z Joffem. Listy. Z 15 ilustracjami i 1 mapą. – Warszawa, 1931. – S. 105.

³⁰ ДВП СССР. – Т.3. – С. 245–246.

³¹ Ленин В.И. Речь на совещании представителей уездных, волостных и сельских исполнительных комитетов Московской губернии 15 октября 1920 г. – Полн.собр. соч. – Т. 41. – С. 358–359.

³² Труш М. Советская внешняя политика и дипломатия в трудах В.И. Ленина. – М., 1977. – С. 116.

³³ ДВП СССР. – Т.3. – С.245–248, 257.

³⁴ Там само. – С. 252–256.

³⁵ Там само. – С. 248.

³⁶ Там само. – С. 254.

³⁷ ЦДАВОУ. – Ф. 2, оп. 1, спр. 772, арк. 49–51.

³⁸ Там само. – Арк. 52–53.

³⁹ Известия. – 1920. – 30 окт.; Ольшанский П.Н. Советско-польские отношения в 1921–1924 гг. // Советское славяноведение. – 1972. – № 1. – С. 24.

⁴⁰ Известия. – 1920. – 24 окт.

⁴¹ Коммунист. – 1920. – 23 окт.; Гетьманчук М.П. Ризький мир: українсько-польські відносини періоду підготовки, підписання і ратифікації Ризького договору 1921 р. – Львів, 1998. – С. 22.

⁴² Хміль І.С. З прапором миру крізь полум'я війни: Дипломатична діяльність Української РСР (1917–1920). – К., 1962. – С. 322.

⁴³ Кедровський В. Рижське Андрусово: Спомини про російсько-польські переговори в 1920 р. – Вінніпег, 1936. – с. 44; Гетьманчук М.П., Турчин Я.Б. Сергій Шелухін: суспільно-політичні погляди та державотворчі ідеали. – Львів, 2006. – С. 38.

⁴⁴ ЦДАВОУ. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 7, арк. 152; спр. 430, арк. 22.

⁴⁵ Там само. – Спр. 427, арк. 48.

⁴⁶ Там само. – Оп. 3, спр. 24, арк. 16–17.

⁴⁷ Там само. – Оп. 1, спр. 144, арк. 148.

⁴⁸ Там само. – Оп. 2, спр. 14, арк. 42.

⁴⁹ Там само. – Спр. 430, арк. 24.

⁵⁰ Там само. – Арк. 46.

⁵¹ Безангон А. Кордони Європи на Сході та російське питання // “Г”: Незалеж. культуролог. часопис. – Львів, 1997. – № 10. – С. 81.

⁵² Дейвіс Н. Блукаючі кордони Європи // “Г”: Незалеж. культуролог. часопис. – Львів, 1998. – № 14. – с. 160. У польському питанні В.Ленін, коли це йому було вигідно, “поглиблював”, “доповнював”, “приспосовував до нових умов” праці К. Маркса та Ф. Енгельса. Див.: Дьяков В.А. Маркс, Энгельс и Польша. Польская тема в творческом наследии основоположников научного коммунизма, их личные контакты с поляками. – М., 1989. – С. 174–178.

⁵³ Borkowski J. Nie wykorzystane szanse II Rzeczypospolitej // Nie wykorzystane szanse II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1978. – S. 118.

⁵⁴ Хонігсман Я. Цього не можна забути: Економіка Західної України під гнітом іноземного капіталу (1918–1939 рр.). – Львів, 1964. – С. 21.

⁵⁵ Белоруссия в борьбе против польских захватчиков в 1918–1920 гг.: Документы. В 3-х ч. – Л., 1940. – Ч. 3. – С. 159–160.

⁵⁶ Кривава книга / Передрук видань 1919, 1921 рр. – Дрогобич, 1994. – 274 с.; Киричук Ю. Українсько-польські відносини. Східна Галичина поч. XX ст. // Республіканець. – 1993. – № 6. – С. 12–15.

⁵⁷ Овсій І.О. Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року): Навч. посібник. – К., 1999. – С. 187; Широкоград А.Б. Великая речная война. – М., 2006. – С. 376–377.

⁵⁸ Борьба за Советскую власть в Белоруссии 1918–1920 гг.: Сб. документов и материалов. – В 2-х т. – Минск, 1971. – Т.2. – С. 506.

⁵⁹ Piłsudski J. Rozkaz na zakończenie wojny 18 października 1920 r. // XX lat Rzeczypospolitej Polskiej. 1918–1938. – Lwów, 1938. – S. 56–59.

⁶⁰ Jędrzejewicz W. Józef Piłsudski 1867–1935: zyciorys. – Londyn, 1996. – S. 106.

⁶¹ Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння: До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. – Львів, 1997. – С. 33.

⁶² ЦДАВОУ. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 14; арк. 134.

⁶³ ДИМИСПО. – Т. 3. – С. 440.

⁶⁴ Цит. за: Гетьманчук М.П. Ризький мир... – С. 28.

⁶⁵ История Белорусской ССР. – В 2-х т. – Минск, 1961. – Т.2. – С. 161.

⁶⁶ Serednicki A. Ofenzywa na Kijów w roku 1920 oraz jej konsekwencje dla armii i rządu URL w świetle prasy petlurskiej w Polsce // Україна–Польша: історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993. – С. 202.

⁶⁷ Legieć J. Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej 1920 roku. – Toruń: 2003. – S. 177–178; Stepień S. Symon Petlura – życie i działalność // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. – Warszawa, 1996. – №3. – S. 50.

⁶⁸ ДИМИСПО. – Т. 3. – С. 110.

⁶⁹ Mackiewicz S. Historia Polski od listopada 1918 do 17 września 1939 r. – London, 1941. – S. 135.

⁷⁰ Борьба за Советскую власть в Белоруссии 1918–1920 гг.: Сб. документов и материалов. – С. 573.

⁷¹ Dąbski J. Pokój Ryski... – С. 137.

⁷² Ленин В.И. А.А. Иоффе. – Полн. собр. соч. – Т. 51. – С. 316.

- ⁷³ ДВП СССР. – Т. 3. – С. 328–329.
- ⁷⁴ Там само.
- ⁷⁵ AAN. Akta Leona Wasilewskiego. Sygn. 47. Mkf. B. 1603. K. 3–6, 13–14.
- ⁷⁶ Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.). – К., 2003. – С. 334.
- ⁷⁷ Какурин Н., Меликов В. Гражданская война в России: Война с белополяками – М., 2002. – С. 574–576.
- ⁷⁸ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 760, оп. 1, спр. 21, арк. 8.
- ⁷⁹ Колянчук О. Увічнення нескорених. Українські військові меморіали 20–30 рр. ХХ ст. у Польщі. – Львів, 2003. – С. 15.; його ж: Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). – Львів, 2000. – 278 с.; Skaradziński B. Polskie lata 1919–1920: Sąd Boży. – Warszawa, 1993. – Т. 2. – С. 417–418.
- ⁸⁰ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К., 2003. – С. 440.
- ⁸¹ Там само. – С. 441; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920: Документи і матеріали. – К., 2006. – Т. 2. – С. 679–684.
- ⁸² Там само. – С. 443; Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 415.
- ⁸³ Вудка А. Україна і Польща: фатальні відмінності // Сучасність. – 1978. – № 9. – С. 90.
- ⁸⁴ Петлюра С. Статті. – К., 1993. – С. 280.
- ⁸⁵ Горак В.С. Директорія: потенціал і можливості політичного виживання // Україна ХХ ст.: Проблеми національного відродження. – К., 1993. – С. 88.
- ⁸⁶ Цит. за: Конєва Я. Польсько-українські стосунки в історичному та політичному контексті // Розбудова держави. – 1996. – № 5. – С. 39.
- ⁸⁷ Bruski J.J. Petlurowscy. Centrum Państwowe Ukrainiejskiej Republiki Ludowej na wychódźstwie (1919–1924). – Kraków, 2000. – S. 176.
- ⁸⁸ Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993. – С. 25–26.
- ⁸⁹ Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. – Львів, 1995. – С. 135.
- ⁹⁰ Липицький С.В. Сталин в гражданской войне // История и сталинизм. – М., 1991. – С. 129; Мельтюхов М. Советско-польские войны. – М., 2004. – С. 138–142; Века А.В. История России. – М. – Минск, 2005. – С. 772.
- ⁹¹ Липа Ю. Призначення України. – Львів, 1992. – С. 26.
- ⁹² Kumaniecki J. Dwa oblicza dyplomacji radzieckiej. Rokowania w Mińsku i w Rydze // Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg walk i tło międzynarodowe: Materiały z sesji naukowej w Instytucie Historii PAN 1–2 października 1990 r. – Warszawa, 1991. – S. 161.
- ⁹³ Pietrzak B. Leon Wasilewski na konferencji w Rydze // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach – Toruń, 1998. – S. 348–349.
- ⁹⁴ Мельтюхов М. Советско-польские войны. – С. 140.
- ⁹⁵ Буллок А. Гитлер и Сталин: Жизнь великих диктаторов: В 2 т. – Смоленск, 2000. – Т. 1. – С. 149.
- ⁹⁶ Врангель П. Записки. Ноябрь 1916 – ноябрь 1920 г.: Воспоминания. Мемуары. – Минск, 2002. – Т. 2. – С. 325–327.
- ⁹⁷ Раковський Х.Г. П'ять років Української Радянської влади. – Харків, 1923. – С. 7.
- ⁹⁸ Історія Української РСР. – У 8 т. – К., 1977. – Т. 6. – С.22.

2.3. Українське питання на переговорах у Ризі (листопад 1920 – березень 1921 рр.)

Після підписання прелімінарного договору 17 листопада відбулося перше засідання мирної конференції. Основний центр роботи був перенесений в комісії – територіальну, юридично-політичну, фінансово-економічну, і з обміну військово-полонених¹. Польській стороні була надіслана нота протесту у зв'язку з тим, що польські війська не відступили за лінію визначеного кордону і зазначалося, що відновлення радянсько-польських переговорів можливе лише за умови виконання взятих домовленостей². Прем'єр-міністр Польщі В. Вітос у зв'язку з цим виступив з заявою, запевнивши радянську сторону про своє бажання дотримуватися умов договору і вести переговори “прискореним темпом”³.

Розпочали комісії свою діяльність наприкінці листопада. Спочатку польська делегація виступила з вимогами стосовно обміну військовополонених. За даними на 4 жовтня 1920 р. у таборах для польських військовополонених тільки на території РСФРР знаходилося 22 715 солдатів і офіцерів⁴. Польська сторона хотіла якнайшвидше повернути вояків не тільки польської армії, але й української. Російсько-українська делегація цю пропозицію відхилила, зазначивши, що це можна зробити лише після підписання кінцевого мирного договору. 12 листопада 1920 р. відбулася зустріч А. Йоффе і Л. Василевського. Радянський керівник звинуватив Польщу у підтримці С. Петлюри, Б. Савінкова і С. Булак-Балаховича. Він запропонував Л. Василевському, щоб польська делегація виступила з декларацією, яка не буде розглядати ворожими для Польщі військові дії радянських військ проти формувань УНР. Л. Василевський відмовився це робити і кваліфікував “радянську пропозицію як “дипломатичний” шантаж”⁵.

Певні труднощі в ході переговорів виникли навколо питання реєвакуації, особливо щодо пункту 4 десятої статті прелімінарного договору, яка чітко регламентувала зобов'язання сторін. Члени польської делегації односторонньо формулювали зобов'язання РСФРР і УСРР з реєвакуації. Вони наполягали, щоб реєвакуація майна іноземних громадян була зроблена за територіальним походженням і вимагали його повернення, хоча цього не передбачалося⁶. Прагнення отримати не тільки своє, але й чуже, радянська сторона відхилила: “Інтереси третіх осіб не можуть бути предметом переговорів”, – заявила вона⁷. Зрештою, усе ж було знайдено компромісне вирішення проблеми. Окрім того, польська делегація наполягала на компенсації радянською стороною майна, втраченого і знищеного під час евакуації з Польщі, а також на поверненні за курсом Петербурзької біржі на 1 липня 1914 р. відсоткових паперів, акцій і облігацій. На думку радянських представників, вимоги на суму 1-го мільярда золотих карбованців були безпідставними. Відповідати за втрату і пошкодження майна у період евакуації 1915 р. і громадянської війни РСФРР і УСРР відмовилися, і щодо цього питання польська делегація мусила погодитися із радянськими поясненнями⁸.

На думку більшовицької Москви, висуваючи все нові і нові вимоги, Польща перешкоджала роботі мирної конференції. “Польща на мирних переговорах має такі непомірні апетити, які при всьому нашому миролюбстві ми не можемо задовольнити”, – писала в цей час газета “Правда”⁹. Так, польська сторона у питанні розрахунків визначила суму 300 мільйонів карбованців золотом, яку РСФРР і УСРР повинні виплатити. Було пояснено, що ця сума, отримана в результаті підрахунків частки участі польського населення, яке входило до складу царської Росії, в утворенні золотого фонду імперії. Члени російсько-української делегації запропонували іншу систему підрахунків – 300 мільйонів розділити на кількість всього населення Росії, внаслідок чого Польща повинна була отримати не більше 30 мільйонів карбованців золотом. Зрештою, була прийнята пропозиція російсько-української сторони¹⁰.

Позиція радянських республік обумовлювалася зобов'язаннями РСФРР щодо прибалтійських країн. Уряд РСФРР домовився звільнити Литву від зобов'язань Росії і виплатити їй 3 млн. карбованців золотом та Естонії – 15 млн. карбованців золотом. Цей принцип було закладено і в основу мирного договору РСФРР з Латвією¹¹. Польській делегації було заявлено, що РСФРР і УСРР не можуть на шкоду своєї економіки взяти на себе зобов'язання відбудувати польську економіку. Неприйнятними і такими, які не відповідали реальному станові речей, були також вимоги Польщі передати їй 2 000 паровозів та відповідну кількість вагонів. Зрештою, як зазначили радянські представники, Польща може отримати лише 300 паровозів (в еквіваленті чи рухомому складі), 260 пасажирських і 8 100 товарних вагонів¹².

Нелегко вирішувалася на переговорах доля польських культурних цінностей. Польська делегація виступила хоч із справедливими, але щодо УСРР завищеними вимогами повернення культурних цінностей і предметів польського народу. За період розділів Польщі, в роки Першої світової війни ці цінності, як правило, вивозилися у Петербург, Москву та інші російські міста. Російські представники заявили польській стороні, що радянська держава ще з моменту виникнення дуже дбайливо ставилася до культурного надбання Польщі¹³. Представники Москви наполягали тільки на одній умові – уникати руйнування скарбниць “загальнолюдського культурного значення”, таких як Петроградська публічна бібліотека та інші¹⁴. Їх намагання були очевидними, небажання розлучатися із величезними скарбами духовного надбання Польщі, вивезеними царями до Росії. Тільки у фондах Петроградської публічної бібліотеки знаходилося 300 тисяч книг і рукописів бібліотеки Залуських, грабіжницьки вивезеної із Варшави після третього розділу Польщі. Більшовицьку Москву дуже драгували нові вимоги польської делегації. Оцінюючи їх, В. Ленін навіть заявив, що не допустить, аби розподіл майна, яке належало польському і російському народам, “перетворилося у нову данину”¹⁵.

Переговори в Ризі супроводжувались активізацією дипломатичної діяльності сторін. Основні зусилля польського уряду були спрямовані на зміцнення військового співробітництва з країнами Антанти. Польща домоглася нових кредитів у Франції, озброєнь і військового спорядження з Англії. На початку

1924 р. Польська урядова делегація Ю. Пілсудського підписала у Парижі польсько-французький договір і секретну воєнну конвенцію, яка мала виражену антибільшовицьку спрямованість¹⁶. Представники Польщі організували у Парижі зустріч з дипломатами Фінляндії, Естонії, Литви і Латвії з метою переконати їх у агресивних намірах Москви. Довідавшись про цю зустріч, радянське керівництво офіційно заявило про відсутність будь-яких ворожих намірів до прибалтійських держав з боку РСФРР¹⁷. Ще раніше у ноті від 25 листопада 1920 р. Латвії, Естонії і Литві уряд УСРР наголошував на тому, що договір, укладений між УСРР і Польщею в Ризі, створює бажаний прецедент, відсутність якого раніше примушувала б утримуватися від встановлених ними дипломатичних відносин з Радянською Україною¹⁸.

У січні 1921 р. польський генерал С. Галлер у Румунії провів переговори про створення спільного антибільшовицького союзу¹⁹. Візит до Румунії міністра закордонних справ Польщі Є. Сапеги завершився підписанням у березні 1921 р. оборонної конвенції між Польщею і Румунією. Польський міністр при цьому зауважив, що Польща і Румунія повинні спільно боротися з небезпекою, що загрожує їм з боку комуністичної Росії²⁰. Військово-політичний блок Румунії і Польщі мусив забезпечити статус-кво кордонів і збереження у складі двох держав захоплених українських земель²¹. Вказані зовнішньополітичні кроки Польщі були спрямовані, з одного боку, на зміцнення її безпеки, з іншого, – спробою тиску на Москву. Оскільки відновлення незалежної України як буфера з Росією залишалося для Польщі життєво важливим питанням, неофіційні контакти з С. Петлюрою і польськими властями продовжували тривати. Співпраця з Польщею для української сторони залишалася єдиною надією звільнитися від більшовицької окупації. Її новий етап почався вже взимку 1921 р. Відомі польські політики активно сприяли діяльності С. Петлюри, який продовжував керувати життям українського уряду в екзилі²². При сприянні польського Генштабу, який допускав можливість нового польсько-українського походу в Україну, у лютому 1921 р. в Тарнові почалося формування Українського партизансько-повстанського штабу²³.

Великі надії при цьому покладалися на населення Української СРР, яке розпочало масову партизанську боротьбу проти більшовицького тоталітарного режиму. За офіційними даними на початку 1921 р. тільки у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. осіб²⁴. Одним із регіонів України, де повстанський рух сягнув найбільшого розмаху, була територія прикордонної Подільської губернії. У січні 1921 р. до Варшави прибула нелегально делегація представників населення Поділля. До її складу входили українці, поляки та євреї – всього 23 особи²⁵. 7 січня 1921 р. на засіданні під головуванням Г. Степури, колишнього члена Центральної Ради, делегати ухвалили звернення до польського уряду, яке 8 січня передали прем'єр-міністру В. Вітосу: 1) просити польський уряд не укладати мир з більшовиками; 2) не визнавати Українську СРР; 3) розглянути навіть питання окупації Польщею Поділля; 4) просити Лігу Націй провести на цих землях плебісцит стосовно їх належності²⁶. Польський прем'єр-міністр у відповідь заявив, що Польща може

надати делегації допомогу, але у “можливих рамках”: “Панове роблять одну помилку, яку повторяють всі скривджені: закликаєте до справедливості, якої в сьгоднішніх стосунках між людьми немає. Ми знаємо, що більшовики є чинником, якому довіряти трудно. Однак мир ми мусимо укласти, бо це лежить в інтересах Польщі”²⁷.

Про більш істотну підтримку вимог української делегації польським урядом не йшлося. Тому 8–9 січня 1921 р. делегація ухвалила “Меморіал-звернення до Начальника Держави, сейму, уряду Польської республіки і представників держав Ліги Націй”. Основну увагу в цьому документі було звернуто на таке: 1) у Ризі Польща веде переговори з людьми, які не представляють українське населення; 2) у Польщі та Європі до кінця не усвідомлюють, що “так звана самостійність Радянської України є фікцією, розрахованою на обман”; 3) Радянська Україна “повністю підпорядкована імпералістичній Росії”; 4) в уряді, установах, війську Радянської України “немає українців, а є тільки вищі чини – російські кримінальні злочинці, до яких приєднуються місцеві злочинні елементи”; 5) в Україні панує голод, промисловість і торгівля в занепаді, міста в руїнах; 6) більшовики запровадили “червоний терор, від якого не можна захиститися”; 7) захоплення України Радянською Росією “загрожує спокою не тільки сусідніх держав, але й цілій Європі”²⁸. Делегація закликала польський уряд взяти на себе захист інтересів українського населення на мирних переговорах у Ризі. Публікація у пресі “Меморіалу-звернення”, розповіді членів делегації про розстріли українських робітників, селян та інтелігенції в УСРР, незаконні конфіскації майна, насильницьке вилучення зерна у селян, масове закриття громадських організацій викликали серйозне занепокоєння в Москві.

Проте члени української делегації не втрачали надії на переговорах з польським урядом. На одному із засідань учасники делегації уповноважили Г. Степуру, В. Махніцького, І. Маковського, М. Баранецького давати пояснення в Комісії у закордонних справах, а також в Комісії у справах кордонів польського сейму²⁹. Вони мали право висловитися від імені населення Кам'янець-Подільського, Проскурівського, Ушицького, Летичівського, Вінницького і Браїлівського повітів. Делегація була прийнята керівництвом польського сейму. Голова сейму В. Тромпчинський, так само, як і прем'єр-міністр В. Вітос, лише намагався переконати членів делегації у тому, що договір з більшовиками є необхідним для Польщі та обіцяв підтримку³⁰. Надалі ставало все більш очевидним, що ставлення польської сторони до пропозицій делегації має суто формальний характер і якоїсь реальної допомоги вона не отримає.

У відповідь Москва почала говорити про наміри країн Антанти зірвати мирні переговори. Характеризуючи міжнародну ситуацію, яка склалася навколо радянсько-польських відносин, В. Ленін традиційно висловився про небезпеку, яка йде від деяких “найбільш впертих” капіталістичних країн і російських білогвардійців – “не дати цим переговорам закінчитися миром”³¹. Проте основне вістря політики московського центру було звернуто до України. Уряд більшовицької Росії, як донедавна відзначали офіційні радянські джерела, здійснив конкретні кроки до зміцнення обороноздатності РСФРР. 28 грудня

1920 року представники РСФРР – В. Ленін і Г. Чичерин, з одного боку, та представник УСРР Х. Раковський, з іншого, – підписали договір про військовий і господарський союз. Із факту колишньої належності території України до Російської імперії, вказувалося у статті 2, для УСРР не впливає жодних зобов'язань стосовно кого б то не було. У цей самий час “Союзний робітничо-селянський договір між РСФРР і УСРР” об'єднував сім наркоматів: військових і морських справ, Вищої ради народного господарства, фінансів, зовнішньої торгівлі, праці, шляхів, пошти та телеграфу³². Так виникла договірна федерація формально незалежних держав, де УСРР перетворилася на автономне утворення у складі єдиної Російської федерації.

*Х. Раковський
(1873–1941)*

“Договірна федерація” давала можливість Росії контролювати усі сфери життя України, і тільки тому московське керівництво мирилося з її незалежним статусом. Однак активність УСРР навіть у такій обмеженій сфері, як дипломатична, загрожувала перетворенню формальної незалежності України у справжню. Піддавати такій спокусі керівників України В. Ленін не бажав попри весь “національний лібералізм”. Винятки допускалися, коли це було необхідно з погляду механізмів переговорного процесу. На цьому тлі утворення у складі УСРР наркомату закордонних справ було своєрідним винятком. При цьому не останню роль відіграв суб'єктивний фактор, а саме – неоднозначна постать Х. Раковського, голови Раднаркому і наркома закордонних справ УСРР. Французький дослідник життя Х. Раковського Ф. Конт відзначає: “...такі люди, як Раковський, Йоффе і Воронський,

своїм народженням і культурою були пов'язані із суспільством, яке наклало на них глибокий відбиток. Вони були антиподами невігластва, грубості, нетерпимості і догматизму, характерних для послідовників Сталіна”³³. Разом з тим, як зазначають вітчизняні дослідники, Х. Раковський започаткував в Україні масові розстріли “контрреволюційних” елементів. За його наказами як голови Раднаркому УСРР під час придушення селянських повстань спалювали цілі села й масово розстрілювали заручників³⁴.

Цілком зрозуміло, що до прихильників цілковитої незалежності України Х. Раковський не належав. Разом з тим він послідовно обстоював ідею розширення прав і самостійності республік у рамках федерації. Що ж стосується “тенденції до повного злиття України з Великоросією”, то Х. Раковський назвав її пережитком психології російського буржуазного націоналізму. Реалізація такої тенденції, на думку Х. Раковського, “принесе лише великі внутрішні і міжнародні ускладнення”³⁵. Тому найбільш “правильною” політи-

кою він вважав зміцнення воєнно-політичного союзу радянських республік, виступаючи лише проти того, щоб центральні органи у Москві не ухвалювали рішень, минаючи Раднарком України, якого ці рішення стосувалися.

З метою домогтися широкого визнання УСРР європейськими державами, Х. Раковський розгорнув активну діяльність на міжнародній арені. У ноті від 13 грудня 1920 р. уряд УСРР повідомляв, що в результаті перемог Червоної армії ліквідовано “банди політичних авантюристів типу Петлюри”. Все це, як підкреслювалося в ноті, “з безперечною очевидністю доказує всім урядам, що на території України можлива тільки влада УСРР”³⁶. Однак спроби українських комуністів, особливо Х. Раковського, нашкоджувалися на перешкоди в ланках центрального партійно-радянського апарату. Більшовицьке керівництво у Москві вважало не нормальним, коли провінційна влада хотіла самостійно спілкуватися з державами світу. Незважаючи на це, 14 лютого 1921 р. було підписано перший в історії УСРР договір з Литвою про встановлення дипломатичних стосунків³⁷.

Щоб пришвидшити процес міжнародного визнання, уряд УСРР дав розпорядження губернським виконкомом, реввійськрадам армій, дислокованих на території України, не вважати іноземними громадянами і не звільняти від військової повинності підданих тих державних формувань, виділених після революції з колишньої Російської імперії, які ще не визнали УСРР. Вказане стосувалося і районів, приєднання яких іноземними державами не було визнане урядом УСРР³⁸. Незважаючи на труднощі, до початку березня 1921 р. у комісіях сторони сформулювали основні статті мирного договору. 24 лютого вони підписали низку документів, які передбачали зміцнення стану перемир'я. Протоколом продовжувався термін відмови від перемир'я з 14 до 42 днів. Додатковий протокол прелімінарного договору визначив права, організацію та обов'язки змішаної прикордонної комісії³⁹. Польська сторона погодилася на суму компенсацій у 30 мільйонів карбованців золотом, але домоглася від Москви чергових територіальних поступок у районі Полісся. Без будь-яких заперечень Польщі було передано три тисячі квадратних кілометрів білоруської і української територій. Ленінське пояснення такого кроку більшовиків прозвучало непереконливо. 28 лютого 1921 р. більшовицький уряд заявив, що РСФРР пішла на “деякі поступки” не тому, що вони вважалися справедливими, а тому, що вважала необхідним “зірвати інтриги російських білогвардійців, есерів і меншовиків у Варшаві, імперіалістів Антанти”⁴⁰.

Затягування термінів мирних переговорів у Ризі, наближення плебісциту у Верхній Сілезії створювало для Польщі напруження. Реалізуючи концепцію Ю. Пілсудського про те, що “кордони на заході для Польщі – подарунок коаліції, власними силами вона там нічого не зробить, зате при вирішенні питання про кордони на сході, вона опирається тільки на власні сили”, – правлячі кола приділяли недостатньо уваги для воз'єднання споконвічних польських земель⁴¹. З метою захоплення непольських територій на Сході, Польща пішла на зближення з Німеччиною навіть за рахунок своїх земель. Ця

політика призвела до негативних для Польщі результатів плебісциту у Вармії, Мазурах і Повіслію, де Німеччина захопила польську територію з населенням у 480 000 осіб⁴². Отже, західні і північні польські землі з волі західних держав опинилися під пануванням німецьких окупантів. Спроби повернення західних польських земель до складу Польської держави лідер ендеків Р. Дмовський називав “зухвальством і нецивілізованістю”⁴³. Зате плани Р. Дмовського, висловлені у його меморандумі В. Вільсону в 1918 р. про розділення України між Росією і Польщею, прозвучали цілком “цивілізовано”⁴⁴.

Великодержавні східні плани Ю. Пілсудського дорого коштували Польщі. З квітня по жовтень 1920 р. польська армія втратила 184 246 чоловік – майже 20 % від свого складу⁴⁵. Крім людських жертв і матеріальних втрат Польща зазнала багато політичних поразок. Необхідно також зауважити, що узгоджений в Ризі польсько-радянський кордон більш-менш збігався з тим, який Польща могла отримати ще в липні 1919 р. під час таємних радянсько-польських переговорів у Барановичах, Білостоку і Мікашевичах. За наказом Москви, уряд УСРР тоді передав повноваження на ведення переговорів главі делегації РСФРР Ю. Мархлевському. Розбіжності у підходах до пропозицій мирного врегулювання призвели 9 грудня 1919 р. до їх припинення⁴⁶. Раднарком УСРР, обговоривши 24 лютого 1920 р. питання про відносини з Польщею, ухвалив рішення: “Робітничо-селянський уряд УСРР звертається з пропозицією до уряду Польської республіки про початок мирних переговорів з метою укладення договору і чекає відповіді Польщі”⁴⁷. Проте Польща, не бажаючи мати стосунків з більшовиками, на таке формальне звернення не відповіла.

Радянсько-польські переговори в 1919 р. проходили під керівництвом представника РСФРР Ю. Мархлевського і Польщі І. Бьорнера. Переговори проводилися у великій таємниці, оскільки Ю. Пілсудський був повністю залежний від західних союзників, а вони вимагали від нього активних дій проти Червоної армії. Перед Ю. Пілсудським постало питання допомогти А. Денікіну і знищити більшовиків. Але А. Денікіна і російських білогвардійців він боявся більше, ніж московських більшовиків. На його думку, “біла Росія” могла погодитися тільки на автономію Польщі в складі Російської імперії. Тому Ю. Пілсудський зробив ставку на поразку А. Денікіна і, зрештою, у 1919 р. врятував більшовицьку революцію⁴⁸. Згубність східного політичного курсу Польщі усвідомлювали і політичні кола на Заході. Англійський прем’єр-міністр Ллойд-Джордж відверто говорив: “Я був переконаний, що, приєднуючи до Польщі чуже та вороже населення, ми створюємо для неї постійне джерело небезпеки і слабкості, а не внутрішньої сили”⁴⁹. Прихильна до українців політика англійського уряду була зумовлена позицією Ллойд-Джорджа, який не вірив у стабільність польської держави й не бажав надмірного зростання французьких впливів на європейському континенті.

Польські дипломати усіляко намагалися уникати обговорення питання про східні кордони Польщі у Лізі Націй. Коли англійський представник у Лізі Націй Бернс у грудні 1920 р. звернувся із запитанням до польського делегата

С. Ашкеназі, чому Польща не може відійти до лінії Керзона, той відразу ж звернувся до прем'єр-міністра Польщі І. Падеревського з проханням припинити "шкідливий" вплив Англії⁵⁰. У питанні східних кордонів Польща особливо боялася об'єднаних зусиль Литви і Москви. Представник Литви у Лізі Націй Вальдемарас запропонував для консультації польсько-литовських проблем запросити РСФРР. Польська сторона відмовила, розцінюючи заяву Вальдемараса як "інспірацію Чичеріна і Аксельрода"⁵¹.

Національні інтереси України в Лізі Націй захищала тільки делегація УНР. Вона ще 15 серпня 1919 р. передала Генеральному секретареві "Меморандум про незалежність України" і заяву з проханням вступу до цієї організації. У грудні 1920 р. Генеральна Асамблея Ліги Націй дала негативну оцінку заяві УНР. Як причина – подався факт, що Україна не має стабільного уряду, і його влада не поширюється на всю територію, а кордони визначені лише з Польщею. Під впливом США, які стояли на позиціях "єдиної і неподільної" Росії, було зроблено зауваження, що територія, до якої має претензії С. Петлюра, об'єднує найбільші провінції південної Росії із 20 % доходів Російської імперії⁵². Вороже ставлення США до України негативно позначилося на її вступі у цю організацію. 12 грудня 1920 р. Міністерство закордонних справ УНР надіслало Генеральному секретареві Ліги Націй ноту протесту, у якій відзначалося: "Не може бути сумніву, що недопущення України до Ліги Націй буде водою на московський млин, це буде її нова перемога, бо тим актом Ліга визнає її силу і право підкорити собі Україну, або будь-яку іншу країну, якщо їй того захочеться"⁵³.

Загалом у 1918–1920 рр. Україна відправила за кордон де-факто 36 своїх дипломатичних представників (19 посольств, 9 консульств, 8 дипломатичних місій)⁵⁴. Проте недостатнє їх фінансування і невизнання УНР позбавляли діяльність українських дипломатів ефективності. Уряди УНР не мали чітких зовнішньополітичних орієнтирів, прагнули здобути воєнну підтримку й дипломатичне визнання інших держав, але робили це мляво і нерішуче. До провалу зовнішньої політики УНР та її дипломатичних місій у різних країнах призвели й складні відносини та суперечки між великими державами, які недовірливо сприйняли несталість зовнішньополітичного курсу українських лідерів. Давалася ознаки й політична роз'єднаність українського народу, його розчарування в діях українських урядів.

Молода Українська держава потребувала професійно підготовлених дипломатів, яких не вистачало. Тому часто у дипломатичних представництвах УНР працювали випадкові люди, навіть авантюристи, такі як Б. Курдиновський – працівник посольства УНР у Варшаві. Він був направлений до Польщі з уповноваженнями міністра закордонних справ. Використавши повноваження, Б. Курдиновський у травні 1919 р. підписав з І. Падеревським угоду про передачу західноукраїнських земель Польщі. Поляки ефективно використовували угоду, підписану Б. Курдиновським, на мирній конференції в Парижі, доводячи, що українці бажають приєднання Галичини до Польщі⁵⁵. Умови, на яких Б. Курдиновський підписав угоду з І. Падеревським такі: а) особам, які

входять до нинішнього складу Директорії... гарантуються керівні посади в уряді того чи іншого складу, що його буде створено за погодженням з Польщею на території України, включно з Галичиною. Зміни у складі уряду не виключають участі в ньому поляків; б) відмова від будь-яких претензій на Східну Галичину і повітів (деяких) Волинської та Київської губерній; в) спільні військові дії і система оборони на Сході та участь поляків у їхніх діях по р. Дніпро; г) спільна торговельна політика з ліквідацією митного кордону між Україною і Польщею; д) участь Польщі у закордонній політиці України; е) гарантування полякам правових привілеїв у економіці, політиці і культурній галузі⁵⁶. Угода “Падеревський-Курдиновський” стала своєрідним проривом у насильницькому міжнародному розв’язанні питання західноукраїнських земель. Хоча паризькі миротворці і не наважилися винести остаточного юридичного вердикту захопленню Східної Галичини і Волині поляками, керівники Антанти і США фактично визначили їхню долю 30 червня 1919 р., дозволивши застосовувати у боротьбі із ЗУНР армію Галлера⁵⁷.

Вражала професійна непридатність дипломатичних представників УНР, їх безпорадність у справах, слабка орієнтація у проблемах світової політики. Це з вигодою для себе використовувала польська сторона. Наприклад, французькі політики – прихильники України, оцінюючи роботу делегації УНР на мирній конференції в Парижі, вказували: 1) місія невдало складена, її члени некомпетентні; 2) немає єдності і дисципліни; 3) вона не ознайомила союзні держави, що в Україні є сформований уряд, якому Антанта може довіряти; 4) погано поставлена політика пропаганди України, немає порозуміння з її прихильниками; 5) дипломатичне становище України у Парижі скомпроментоване⁵⁸. Усе це загалом значно послаблювало зовнішньополітичну діяльність УНР, особливо в українсько-польських відносинах.

Однак повна підпорядкованість зовнішньополітичної діяльності УСРР російським національним інтересам більшовицької Москви до певної міри турбувала і українських більшовиків. Представник уряду УСРР на переговорах з Польщею, такою була посада Е. Квірінга, надіслав з Риги доповідну записку “Про дипломатичні представництва УСРР” в ЦК КП(б)У. Записку оперативно розглянули у Харкові і оцінили позитивно. Е. Квірінга турбувало те, що, за планами РСФРР, інтереси України в інших державах повинні були представляти лише дипломати Росії. Таке вирішення питання, вважав він, не відповідає ні суверенітетові УСРР, ні тому становищу, яке займає українське питання у міжнародній політиці. Ще до підписання мирного договору з Польщею він пропонував утворити посольство УСРР у Варшаві і консульства у Львові, Тернополі і Станіславові. Крім Польщі, Е. Квірінг пропонував заснувати представництва УСРР у країнах, де перебували етнічні українські землі – Румунії, Австрії, Чехословаччині, а також у великих державах – Англії, Франції, Німеччині та Італії⁵⁹.

Для прискорення процесу переговорів польська сторона скерувала до Риги міністра фінансів Польщі Я. Стечковського. Московське керівництво також зробило кроки для того, щоб швидше підписати кінцевий договір. За

дорученням російського уряду на переговори прибув досвідчений більшовицький дипломат Л. Красін. Керівник російсько-української делегації А. Йоффе 25 лютого отримав телеграму Г. Чичеріна з рішенням ЦК РКП(б) пришвидшити і завершити підписання договору⁶⁰. Примирившись, Польща вирішила притримуватися позиції, що “всякий інший уряд був би гірше тільки тому, що він стосовно Польщі вів би імперіалістичну політику”⁶¹.

18 березня 1921 р. у палаці Чорноголових у Ризі відбулася церемонія підписання договору між РСФФР і УСРР, з одного боку, і Польщею, – з іншого, – про закінчення польсько-більшовицької війни 1920 р.⁶². Мир було підписано без участі представників УНР, хоча згідно з Варшавським договором Польща забор’язувалася не укладати мирних договорів, які б стосувалися кордонів України. Обіцянки Ю. Пілсудського українцям про те, що польські війська будуть спільно з армією УНР боротися аж до відновлення незалежної України, залишилися тільки фразами⁶³. Через два місяці після укладення миру Ю. Пілсудський відвідав українських вояків, інтернованих біля Каліша: “Я прошу вибачення у Вас, Панове, я дуже прошу вибачення”⁶⁴. Як свідчать польські історики: “Відірвавши від Росії Україну, Пілсудський вмирав би без турбот про майбутнє Польщі. Не зробив цього. В цьому полягала драма останніх років його життя”⁶⁵.

Стан війни між договірними сторонами було припинено, кордон збігався передусім з лінією, яка була встановлена 12 листопада 1920 р. Щоправда, у статті 2 мирного договору кордон у деяких місцях визначався ще східніше. Польща отримала компенсацію в розмірі 30 мільйонів золотих карбованців, їй повертався натурою чи в еквіваленті залізничний рухомий склад вартістю 13 мільйонів 149 тисяч золотих карбованців. Обидві сторони прийняли конкретні зобов’язання щодо повернення культурних цінностей⁶⁶. УСРР і Польща домовилися про вільний транзит, хоч Польща залишила за собою право нормувати ввезення товарів з Австрії та Німеччини в Росію та Україну. Не пізніше шести тижнів з моменту ратифікації сторони зобов’язалися приступити до підписання торгового договору, консульської, поштово-телеграфної і залізничної конвенцій. Український текст договору зачитав Ю. Коцюбинський.

¹ ЦДАВОУ. – Ф. 4, оп. 1, спр. 715, арк. 1–290; Правда. – 1920. – 19 нояб.

² ДВП СССР. – Т. 3. – С. 332–334.

³ Известия. – 1920. – 25 нояб.

⁴ Ольшанский П.Н. Рижский договор и развитие советско-польских отношений 1921–1924 гг. – М., 1974. – С. 21.

⁵ AAN. Akta Leona Wasilewskiego. Sygn. 47. Mkf. V. 1603. K. 70–73, 85.

⁶ Экономическая жизнь. – 1920. – 30 дек.

⁷ ДВП СССР. – Т. 3. – С. 636.

⁸ Там само. – С. 635.

⁹ Правда. – 1921. – 1 янв.

- ¹⁰ Экономическая жизнь. – 1921. – 23 фев.
- ¹¹ ДВП СССР. – Т. 2. – С. 102; Т. 3. – С. 86.
- ¹² Там само. – Т. 3. – С. 646.
- ¹³ Там само. – Т. 1. – С. 95.
- ¹⁴ Известия. – 1921. – 15 марта.
- ¹⁵ Ленин В.И. Речь на IV Всероссийском съезде рабочих швейной промышленности 6 февраля 1921 г. – Полн. собр. соч. – Т. 42. – С. 312.
- ¹⁶ Kumaniecki K. Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912 – styczeń 1924 г. – Warszawa–Kraków, 1924. – S. 618–619.
- ¹⁷ ДВП СССР. – Т. 3. – С. 454–478.
- ¹⁸ Там само. – С. 343–344.
- ¹⁹ Kurjer warszawski. – 1921. – 18 stycz.
- ²⁰ Kurjer warszawski. – 1921. – 3 marz.
- ²¹ Краткая история Румынии: С древнейших времен до наших дней. – М., 1987. – С. 330.
- ²² Skaradziński B. Polskie lata 1919–1920: Sąd Boży. – Warszawa, 1993. – Т. 2. – S. 422.
- ²³ Верига В. Листопадовий рейд. – К., 1995. – С. 14; Для кращої координації дій між командуванням та військами УНР було створено Вищу Військову Раду, яку очолив генерал-поручик армії УНР М. Юнаков. У лютому 1921 р. до неї увійшли генерал-хорунжі О. Удовиченко, Ю. Тютюнник. Вища Військова Рада розробляла основні військові законопроекти, але не відповідала за зв'язок з численними повстанськими загонами та організаціями в Україні. Тому для координації роботи з організації всеукраїнського збройного повстання при Головній Команді армії УНР утворили Український партизансько-повстанський штаб на чолі з Ю. Тютюнником. Див.: Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник. – Львів, 2000. – С. 58.
- ²⁴ Ганжа О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / Серія “Історичні зошити”. – К., 1996. – С. 7.
- ²⁵ ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 760, оп. 1., спр. 27, арк. 1.
- ²⁶ Там само. – Спр. 21, арк. 6–7.
- ²⁷ Там само. – Арк. 6.
- ²⁸ Там само. – Спр. 27, арк. 8–9.
- ²⁹ Там само. – Арк. 37–39.
- ³⁰ Гетьманчук М.П. З історії поїздки делегації народностей Поділля до Варшави у січні 1921 р. // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 2004. – № 502. – С. 68.
- ³¹ Ленин В.И. Доклад ВЦИК и СНК о внешней и внутренней политике 22 декабря. – Полн. собр. соч. – Т. 42. – С. 129.
- ³² Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т. 2: Радянський проект для України: Нариси в 3-х т. – К., 2004. – Т. 2. – С. 27.
- ³³ Конт Ф. Революция и дипломатия: Х. Раковский / Пер. с фр. – М., 1991. – С. 20.
- ³⁴ Табачник Д. Історія української дипломатії в особах: Навч. посібник. – К., 2004. – С. 421–424.
- ³⁵ Мельниченко В.Ю. Чи був Раковський конфедералістом? // Про минуле – заради майбутнього / Упор. Ю.І. Шаповал. – К., 1989. – С. 289.
- ³⁶ ДВП СССР. – Т. 3. – С. 382–383.
- ³⁷ Там само. – С. 517–522.
- ³⁸ ЦДАВОУ. – Ф. 2, оп. 1, спр. 717, арк. 10.

³⁹ ДВП СССР. – Т. 3. – С. 531–534.

⁴⁰ Ленин В.И. Речь на заседании Пленума Московского Совета рабочих и крестьянских депутатов 28 февраля 1921 г. – Полн. собр. соч. – Т. 42. – С. 355.

⁴¹ Wasilewski L. Jozef Piłsudski, jakim go znałem. – Warszawa, 1935. – S. 172–173.

⁴² Wrzesiński W. Ruch polski na Warmii, Mazurach i Powiślu w latach 1920–1939. – Poznań, 1963. – S. 24. Всього в Німеччині (Опольщина, Вармія, Мазури, Помор'я, Вестфалія) в 1921 р. проживало 1,5 млн. поляків. Див.: Roszkowski W. Najnowsza historia Polski. 1914–1945. – Warszawa, 2003. – S. 120.

⁴³ Dmowski R. Walka o granice zachodnie Polski // XX lat Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1938. – Lwów, 1938. – S. 93.

⁴⁴ Przybylski H. Paderewski. Między muzyką a polityką. – Katowice, 1992. – S. 168.

⁴⁵ Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пілсудський – легенди и факты. – М., 1990. – С. 264.

⁴⁶ Tajne rokowania polsko-radzieckie w 1919 r.: Materiały archiwalne i dokumenty. – Warszawa, 1986. – S. 34–36, 316–324.

⁴⁷ ЦДАВОУ. – Ф. 2, оп. 2, спр. 4, арк. 4.

⁴⁸ Прушинський М. Драма Пілсудського. Війна 1920. – К., 1997. – С. 70–72.

⁴⁹ Ллойд-Джордж Дэвид. Правда о мирных договорах: В 2-х т. – М., 1957. – Т.2. – С. 191.

⁵⁰ Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego 1919–1921. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1974. – Т. 2. – S. 587.

⁵¹ Там само. – С. 559–560.

⁵² Герус О. Україна в opinii американського уряду 1919–1927 років // Український історик. – 1974. – № 1–3. – С. 205–206.

⁵³ Федорович В. Україна і Ліга народів // Вісті комбатанта. – 1988. – № 5–6. – С. 26–27.

⁵⁴ Цветков Г.М. Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917–1945 рр. – К., 1997. – С. 54.

⁵⁵ AAN. Akta Romana Knolla. Sygn. 261/1. Т. 2. К. 12.

⁵⁶ Історія України: нове бачення. – В 2-х т. – К., 1996. – Т.2. – С. 136.

⁵⁷ Żurawski wel Grajewski Przemysław. Sprawa ukraińska na Konferencji Pokojowej w Paryżu // Зустрічі. – Варшава, 1988. – № 1–6. – С. 89–97.

⁵⁸ Васильківський Л. Причинки до історії української дипломатії в 1917–1921 роках // Сучасність. – 1970. – № 7–8. – С. 118–119.

⁵⁹ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С. 294–295.

⁶⁰ ДВП СССР. – Т. 3. – С. 536.

⁶¹ Известия. – 1921. – 12 марта.

⁶² ДВП СССР. – Т. 3. – С. 618–642.

⁶³ Piłsudski J. Odezwa do mieszkańców Ukrainy (26 kwietnia 1920 r.) // XX lat Rzeczypospolitej Polskiej. 1918–1938. – Lwów, 1938. – S. 47.

⁶⁴ Цит. за: Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: Навч. посібник. – К., 1996. – С. 156.

⁶⁵ Прушинський М. Драма Пілсудського. Війна 1920. – С. 332.

⁶⁶ ДВП СССР. – Т. 3. – С. 646–655.

СКАН
ANDRIYDM

2.4. Умови Ризького мирного договору та його наслідки для України

Підписаний мирний договір як в Україні, так і в Польщі зустріли неоднозначно. Керівник польської делегації Я. Домбський у заключному слові під час підписання договору сказав: "... Я можу категорично заявити, що Польська Республіка долябно виконає всі зобов'язання, які вона взяла на себе у цьому договорі"¹. Оцінюючи його, він правильно вловив саму суть договору: "Ризький мир – це мир компромісний, тому що у Ризі не було умов Версалю, коли одна із сторін лежала розпростертою і безсилою"². Політичні кола Польщі не були задоволені результатами договору, а польські комуністи заявили, що Ю. Пілсудський "не дуже вірив у тривалість миру і передбачав війну з більшовиками"³. За оцінкою українського історика І. Лисяка-Рудницького, Ризький договір нагадував Андрусівську угоду 1667 р., оскільки вони означали поділ України між Польщею і Росією⁴.

Ратифікація Ризького мирного договору у польському сеймі проходила 14–15 квітня 1921 р.⁵. Представники майже усіх політичних сил Польщі відзначали компромісний характер договору й заявили про готовність захищати права національних меншин, які згідно з домовленістю опинилися в складі Польської держави. У виступах послів сейму вказувалося, що він завершив війну, яку Польщі нав'язала більшовицька Росія. Деякі з них наголошували на тому, що війна була лише епізодом у віковичній боротьбі між Росією та Польщею. Негативними сторонами договору у сеймі вважали поразку федераціоналістської концепції Ю. Пілсудського та залишення поза межами Польщі 2 мільйонів поляків. 15 квітня 1921 р. керівництво польського сейму прийняло делегацію уряду УНР. Делегатам висловили переконання, що договір є необхідним для Польщі, і запевнили у підтримці Польщею уряду УНР. Голова сейму В. Тромпчинський при цьому зазначив: "Договір у Ризі не дозволяє втручатися у внутрішні справи сусідньої держави, але український народ може бути певним в польських до нього симпатіях"⁶.

Стосовно дати підписання і ратифікації УСРР Ризького договору і вступу його в силу у науковій літературі існують розбіжності. Навіть у фундаментальних працях таких вчених, як Ж. Дюррозель, В. Косик дата підписання договору подається неправильно⁷. Вважається, що Ризький мирний договір 14 квітня ратифікував ВЦВК РСФРР і 15 квітня сейм Польщі, а 30 квітня після обміну ратифікаційними грамотами договір вступив у силу⁸. Дата ратифікації Українською СРР Ризького договору, як це не дивно, відсутня майже в усіх наукових джерелах – як радянських, так і сучасних. Наукові праці українських авторів радянського періоду це просто замовчують⁹. Окремі українські автори дату ратифікації вказують, але неправильно¹⁰. Російські автори як радянського періоду, так і сучасні, подають лише дату ратифікації ВЦВК РСФРР і вказують, що 27 квітня 1921 р. сторони у Мінську обмінялися ратифікаційними грамотами¹¹.

Питання ратифікації Ризького договору розглядалося другою сесією ВУЦВК п'ятого скликання 17 травня 1921 р. Головував на сесії голова ВУЦВК

Г. Петровський. На сесії були присутні 155 членів і 57 кандидатів у члени ВУЦВК¹². У порядок денний роботи сесії було включене одне питання “Про затвердження мирного договору з Польщею”. З основною доповіддю, яка відображала основну позицію більшовицького керівництва, виступив голова Раднаркому УСРР Х. Раковський. Переважну частину свого виступу він присвятив обґрунтуванню українсько-польського кордону. Характеризуючи Ризький договір, він підкреслював: “...Ми, Росія і Україна, відмовляємося від будь-яких претензій на всі землі, які знаходяться західніше вказаного кордону. Іншими словами, зокрема Україна, відмовляється від всякого заступництва на користь Галичини і українців Холмщини, а також 4–5 повітів Волинської губернії. Така позиція Радянської України вже сьогодні дає позитивні результати, – продовжив він, – Польща визнала суверенітет України і зобов’язалася розпустити військові формування С. Петлюри”¹³. Позиція Х. Раковського щодо українсько-польського кордону повністю збігалася з поглядами московського більшовицького центру.

Пропонуючи членам ВУЦВК ратифікувати Ризький договір, Х. Раковський висловив надію на те, що кордон з часом буде змінений. Як досвідчений дипломат, він чітко розумів його основні вади. Невирішеність галицького питання, підкреслював Х. Раковський, приховує “слабкість вказаного договору з точки зору мети, яку він переслідує”¹⁴. Х. Раковський був не тільки головою Раднаркому, але й членом виконкому Комінтерну з часів його заснування. Він повністю розділяв політичний постулат більшовизму про те, що “кожна пролетарська держава має право на червону інтервенцію”, висловлений М. Бухарінін на 5-му розширеному пленумі Комінтерну: “...корінне протиріччя між СРСР і капіталістичними країнами може бути розв’язане тільки світовою революцією. ...Світ буде належати нам або буржуазії. Вічне існування пролетарських організацій (СРСР і Комінтерну) і капіталістичних держав – утопія. Тому у перспективі неминуха збройна боротьба між нами і капіталістами”¹⁵. Звідси Х. Раковський розглядав дипломатичну суть Ризького договору як тимчасовий інструмент тільки до перемоги світової революції.

Офіційну позицію Х. Раковського щодо ратифікації договору підтримав член Політбюро ЦК КП(б)У, представник УСРР на мирних переговорах у Ризі Д. Мануїльський. Розкриваючи зміст договору, він сказав: “...цей мирний договір є максимумом поступок, які Польща могла отримати від Радянської Росії і Радянської України. Коли б Польща переступила межу цих поступок у Ризі, то це означало б дальше продовження війни”¹⁶. Оцінюючи мирний договір, дуже важкий для України, Д. Мануїльський назвав його вигідним з політичного погляду, оскільки Україна “отримала державний кордон з Польщею”.

*Дмитро Мануїльський
(1883–1959)*

У питанні українсько-польського кордону він був повністю солідарний із Х. Раковським і нічого істотного не сказав, лише висловив стурбованість тим, що українське населення окупованих Польщею земель Галичини і Волині буде розцінювати більшовиків як зрадників. Але це не так, проголосив він: "...не дивлячись на те, що ми віддали частину Волині і Галичину, ми, як українці, будемо захищати населення цих територій"¹⁷. Галицька проблема, на його думку, в майбутньому стане таким самим питанням, яким були Ельзас і Лотарінгія для Німеччини і Франції. Тільки один пункт Ризького договору був кваліфікований ним як сумнівний. Це стосувалося реєвакуації з України польського майна, зокрема устаткування Варшавсько-Віденської залізниці, заводів і фабрик. "Труднощі у пошуках евакуйованого з Польщі майна під час Першої світової війни можуть ускладнити налагодження українсько-польських відносин," – наголосив Д. Мануїльський¹⁸.

*Фелікс Кон
(1864–1941)*

Із закликом ратифікувати Ризький договір виступив на сесії Ф. Кон, – постать характерна для практики політичного життя більшовиків в Україні. У свій час Л. Троцький, характеризує Х. Раковського як найбільш "інтернаціональну" постать у європейському соціалістичному русі, писав про нього так: "Болгарин за походженням, румунський підданий, французький лікар за освітою, російський інтелігент за зв'язками, симпатіями..., активний учасник багатьох партій – болгарської, російської і румунської..."¹⁹ Ф. Кон мав багато спільних рис з Х. Раковським. Поляк за походженням, один із керівників Польської соціалістичної партії, член ЦК РКП(б) і Польревкому – першого маріонеткового польського комуністичного уряду, член Політбюро ЦК РКП(б), який у березні 1921 р. був обраний першим секретарем ЦК КП(б) України²⁰. Проблему ратифікації Ф. Кон пропонував розглянути з двох боків: економічного і військового. "Оскільки Польщі не було зроблено

економічних поступок, їй не віддали золотого запасу царської Росії, то для України договір вигідний", – сказав він²¹. Як ставленик Москви, у проблемі українсько-польського кордону він також не бачив негативних моментів. Ті стратегічні пункти української території, які захопила Польща, на його думку, вона втримати не може: "На її території у майбутньому розгорнеться могутня революційна боротьба"²². У питанні ратифікації Ризького договору в політичних поглядах учасників сесії не було однастайності. Частина членів і кандидатів у члени ВУЦВК виступили проти його ратифікації. Вони представляли різні політичні сили, які боротьбу за соціалізм ставили у залежність від завдань соціально-визвольного руху. Ці сили противилися позиції московських більшо-

виків і вважали договір несправедливим і ганебним. В Україні це була ліва течія (боротьбистів) в Українській партії соціалістів-революціонерів і фракція незалежних в Українській соціал-демократичній партії²³. Боротьбисти і ліва фракція незалежних у серпні 1919 р. об'єдналися в Українську комуністичну партію (боротьбистів). Решта фракції незалежних у січні 1920 р. оголосила себе окремою комуністичною партією (укапісти)²⁴. У зв'язку з цим І. Лисяк-Рудницький відзначає: “Національний елемент у КП(б)У зміцнів, коли до неї влилися деякі колишні українські соціал-демократи та українські соціалісти-революціонери крайнього лівого флангу демократично-народницького напрямку, які в ході революції порвали зі своїми матірніми партіями. Таким чином, старі більшовики українського походження, соціальна свідомість яких активізувалася, а також колишні соціал-демократи й есери, що стали комуністами, поступово надали КП(б)У виразнішого місцевого характеру”²⁵.

Більшовики домагалися організаційного злиття лівих партій з КП(б)У. У 1920 р. Х. Раковський “виконав” ленінський план ліквідації найбільш впливового конкурента – боротьбистської партії. Спираючись на підтримку УКП – О. Шумського, Г. Гринька, П. Любченка, яким були обіцяні урядові посади, він домігся самоліквідації цієї партії. Чотири тисячі боротьбистів було прийнято до КП(б)У. Ті, хто не підкорився (понад 10 тисяч членів партій), потрапили в поле зору Ф. Дзержинського, який, повернувшись в Україну після війни, швидко з ними розправився. Услід за боротьбистами КП(б)У поглинула невелику (7700 осіб) партію борбистів – колишніх лівих есерів та нечисленну Єврейську комуністичну спілку (Комфербанд)²⁶.

Проти ратифікації договору були Українська комуністична партія, яка діяла паралельно з КП(б)У; частина членів колишньої партії боротьбистів; група більшовиків – членів ВУЦВК, очолюваних М. Івановим, кандидатом у члени Політбюро КП(б)У; УКП, очолювана А. Річицьким, М. Ткаченком, Ю. Мазуренком, А. Драгомирецьким і М. Авдієнком, які, визнавши радянську владу, виступали за створення національної Червоної армії, національних профспілок і молодіжних організацій, домагалися членства у Комінтерні на рівних правах з КП(б)У²⁷. Так, один із лідерів УКП А. Річицький оголосив на сесії декларацію від імені партії, у якій відзначалося, що Ризький мирний договір – це результат революційної, військово-політичної та економічної слабкості Росії і України, і зазначив, що: “... політика, спрямована на підписання миру, не була правильною. Прагнення багнетами нав'язати Польщі революцію і революційний уряд затримало диференціацію класових кіл, викликало спалах шовінізму і націоналізму”²⁸. Договір, який пропонується ратифікувати, був, на його думку, свідченням дипломатичної неспроможності Д. Мануїльського.

Проти ратифікації Ризького договору відверто виступили представники борбистів. Вони кваліфікували договір як ганебний і особливо боляче сприймали величезні територіальні поступки Польщі. У своєму виступі лідер борбистів М. Алексєєв наголошував: “... сотні тисяч жителів Волинської губернії, п'ять її

кращих повітів, наші брати – галицькі селяни, які так до нас тягнулися, повністю залишаються під владою польських жандармів. Польща не повинна отримати реєвакуйоване майно, це буде нагорода для її капіталістів”²⁹. Перебуваючи на позиціях світової революції, він закликав продовжити проти неї боротьбу: “Я переконаний, наша боротьба з Польщею стане новим стимулом для пробудження революційної енергії англійських, французьких робітників, тому ми не повинні звертати з цього шляху”³⁰. Голосний резонанс на сесії мав виступ борбиста І. Калюжного, який піддав критиці позицію Х. Раковського і Д. Мануїльського. Назвавши договір ганебним для України, він звернув увагу на два аспекти: 1) обставини, які призвели до підписання миру; 2) невідповідність договору для України. Вказуючи на обставини підписання миру, І. Калюжний говорив, що російсько-українська делегація в Ризі не зробила все можливе, щоб домогтися інших результатів, навіть збройним шляхом: “Я вважаю, неприпустимо і цинічно доказувати вигідність пунктів договору... Договором порушуються права людини, Галичина відходить до Польщі. Це пряме порушення основних прав про самовизначення народів. Ми знаємо, які у Польщі закони. Українське населення буде там жорстоко поневолене”³¹.

Проти ратифікації Ризького договору виступав від імені групи членів ВУЦВК М. Іванов. Відмову погодитися ратифікувати договір він мотивував тим, що вказаний мир вигідний лише Польщі. Українські більшовики від цього тільки втратять, сказав М. Іванов: “Якщо раніше ми говорили: Петлюра продає, тепер скажуть: більшовики всіх обманули і підвели. Ми закрили шлях до Галичини, і народні маси перестануть нам вірити”³². Щоправда, перед самим головуванням М. Іванов зробив на сесії заяву. Він і його група не будуть голосувати за ратифікацію, але утримаються”³³.

Цікаво, що противників ратифікації на сесії підтримав член Всеросійського ЦВК Б. Волін, колишній заступник наркома внутрішніх справ УСРР і голова Харківського губвиконкому у 1919–1921 рр. Б. Волін, зокрема, повідомив, що коли це питання обговорювалося у Всеросійському ЦВК, то проти ратифікації виступила 1/3 його членів ЦВК. “Тому, – заявив він, – цей договір необхідно відкинути. Інакше як ганебним його назвати не можна, і я закликаю його не ратифікувати”³⁴.

Подібна ситуація серйозно стурбувала більшовицьке керівництво України. Ратифікація Ризького договору могла опинитися під загрозою. У зв’язку з тим на сесії повторно були змушені виступити Х. Раковський і Д. Мануїльський. Вони повністю застосували на практиці випробовану більшовицьку тактику шельмування, залякування і звинувачення опозиції у всіх гріхах. Для більшості членів і кандидатів у члени ВУЦВК вона була звичним і зрозумілим явищем. Виступ Д. Мануїльського (до речі, українською мовою), якою він єдиний виступав на сесії, вони зустріли аплодисментами, хоч протестували проти його української мови. Тільки випадково, заявив Д. Мануїльський, противники ратифікації записалися до виступу і цим скористалися. Він закликав їх “по-державному підійти до справи і відкинути звичайні лівоесерівські захоплення та не вносити розколу в партію”³⁵.

Звинувачення Д. Мануїльського і Х. Раковського не були голосливими. Некомуністичні партії будь-якого спрямування РКП(б) і КП(б)У вважали контрреволюційними, їм було відмовлено у легалізації. За апаратними працівниками, які не засуджували програм своїх партій і не просилися в КП(б)У та на радянську службу, встановлювався ретельний нагляд. Навесні 1921 р. проти “дрібнобуржуазних” партій почалися широкомасштабні репресії. Уряд Х. Раковського 12 березня 1921 р. здійснив масові арешти соціал-демократів та есерів по всій Україні. Каральні органи розгорнули арешти рядових членів партії, в’язниці швидко переповнилися. Посилилися репресії й проти функціонерів “дрібнобуржуазних” партій, щоб ліквідувати їх вплив у радах, профспілках, кооперативах. У травні 1921 р. відбувся у Києві перший показовий суд над керівництвом партії українських есерів, який започаткував сумну статистику процесів над “ворогами народу”³⁶.

Залякуванням і нападками на опозицію, а не аргументованими доказами, більшовицьке керівництво України, виконуючи волю Москви, домоглося на сесії позитивних для себе результатів. При голосуванні тільки чотири члени ВУЦВК утрималися. Отже, Ризький мирний договір, який став великою поразкою української дипломатії та кінцем української самостійної державності, був ратифікований 17 травня 1921 р.³⁷

Окремі українські історики вказують, що “цей ганебний акт ратифіковано Всеукраїнським Виконавчим Комітетом” 17 квітня 1921 р., і посилаються на спеціальне урядове засідання³⁸. Архівні джерела, зокрема стенографічний звіт роботи другої сесії ВУЦВК п’ятого скликання від 17 травня 1921 р. це заперечує. 17 квітня Ризький договір з Польщею міг бути ратифікований тільки українським більшовицьким урядом (Раднаркомом УСРР), а не ВУЦВК. Вказана обставина, а це вірогідно, вплинула на замовчування офіційною радянською історичною наукою правильно вказаної дати ратифікації. Це можна пояснити тим, що оскільки більшовицька Москва офіційно заявила про вступ Ризького договору в силу 30 квітня 1921 р., а ВУЦВК у квітні його не ратифікував, про це було заборонено писати. Та й чи могли Москва і Варшава звернути увагу на таку “дрібницю”. Звідси можна зробити висновок: 1) ВУЦВК не міг ратифікувати Ризький мирний договір 17 квітня 1921 р.; 2) якщо це було зроблено Раднаркомом УСРР, то чи мав радянський уряд на це повноваження; 3) чи була правомірною ратифікаційна, нехай хоч формально, грамота УСРР під час обміну ними 27 квітня у Мінську; 4) виникають сумніви щодо вступу в силу самого договору, тому що УСРР як рівноправна, нехай хоч формально, договірна сторона ратифікувала його з порушеннями, без згоди найвищого законодавчого органу.

Результатом Ризького договору було те, що Ю. Пілсудському не вдалося створити на східному кордоні систему держав-сателітів, залежних від Польщі. Проте він за будь-яку ціну намагався зірвати радянсько-польські переговори в Ризи і продовжити війну з більшовиками³⁹. Укладення Ризького миру Ю. Пілсудський зустрів без ентузіазму, передбачаючи майбутні потрясіння для Польщі. Вже у 1925 р. під час розмови з полковником Я. Глуховським, Ю. Пілсудський із жалем констатував: “Вам цієї Польщі не втримати, буря насувається надто велика.

Нинішня Польща здатна до життя лише в якийсь щасливий золотий період історії... Не вдалося мені втілити сильного федеративного зв'язку, з яким світ мав би рахуватися"⁴⁰. Згодом його концепція зазнала деякого оновлення і модернізації, у 20–30-х роках стала відома як доктрина “польського прометеїзму”, де українській проблемі відводилася головна роль.

Кордон за Ризьким договором між Радянською Україною і Польщею впливав на відносини між двома народами до початку Другої світової війни. Сторони визнали державним кордоном лінію фактичного розмежування до початку польсько-більшовицької війни. Польща анексувала Східну Галичину, яка раніше належала Австро-Угорщині, а також багато етнографічних земель зі складу колишньої Російської імперії – як частково колонізованих (Холмщина, Підляшшя, Посяння), так і з однорідним українським або українсько-білоруським населенням (західна Волинь, північно-західні райони Полісся). Інкорпоровані у Польську державу Східна Галичина, Західна Волинь і райони Полісся утворили новий географічний район – Західну Україну. Загалом за умовами Ризького договору в межах Польщі залишалось 162 000 квадратних кілометрів українських земель із населенням 11 мільйонів осіб⁴¹. Це становило 1/3 всієї території Польської держави. Навіть польська делегація на переговорах у Ризі висловила побоювання, щоб Польська держава не містила надмірної кількості українського і білоруського населення, яке з такою легкістю передавала Москва⁴².

Однак єдності у поглядах представників політичних сил Польщі щодо розв'язання українського питання не було. Це добре бачимо на прикладі Польської соціалістичної партії (ППС). Коли Червона армія вступила на територію Польщі, то в 11 із 15 революційних комітетів, філіалів Польревкому входили члени ППС. До польської делегації на переговорах у Ризі від ППС входили Н. Барліцький, Л. Василевський, Ф. Перль. Щодо українського питання вони займали різні позиції. Н. Барліцький активно підтримував інкорпораційну програму С. Грабського, а Л. Василевський та Ф. Перль обстоювали право українців на існування незалежної держави у союзі з Польщею⁴³. Визнання Польщею радянських України та Білорусії розглядалось ними як загрозливий та небезпечний для Польської держави факт.

Загалом ППС схвалила підписання мирного договору і виступила за його ратифікацію. Однак її лідери вказували на слабкість та компромісність його умов. Лінію польсько-радянського кордону вони оцінювали як випадкову, визначену “торгівлею” на переговорах, а не інтересами народів та їх економік. Зокрема, Ф. Перль виступив з критикою не тільки російського імперіалізму, але й польського – інкорпораційного. Порятунком для Польщі він вбачав у широкому запровадженні⁴⁴.

Прикладом реалізації цієї зовнішньополітичної концепції в українському питанні була спільна польсько-українська війна 1920 р. проти російських більшовиків. Користуючись безвихідним становищем Директорії, Польща залишала за собою Східну Галичину, Західну Волинь, Холмщину з Підляшшям і Полісся. Зрештою, польська сторона не дотримала умов Варшавського договору. Заключним акордом Варшавського договору 1920 р. було підписання представниками

УНР з урядами Польщі, Фінляндії, Литви 1 січня 1921 р. військової конвенції, мета якої полягала в створенні системи колективної безпеки⁴⁵.

Не претендуючи на українські землі по той бік Збруча, Радянська Україна водночас не визнала їхньої належності до Польщі. Проте це не було дипломатичним досягненням УСРР і РСФРР, тому що питання про Східну Галичину залишалося без відповіді на міжнародному рівні. Після розпаду Австро-Угорщини всі її народи проголосили суверенітет і утворили незалежні держави. Українці Східної Галичини були єдині, державність яких не збереглася. Навіть країни Антанти до 1923 р. не наважувалися схвалити цей насильницький акт Польщі.

Польсько-радянська війна завершила процес формування Польської держави. Польща займала територію в 388 тисяч квадратних кілометрів. На її території проживало 27 мільйонів осіб, серед яких поляків за їхніми ж офіційними даними було 69 %, українців – 14 %, євреїв – 8 %, білорусів – 4 %, німців – 4 %, литовців – 0,3 %. Насправді поляки становили не більше ніж 65 %, українці – 16 %, євреї – 10 %, білоруси – 5 %, німці – 4 %, росіяни, чехи, литовці – 1 % від всього населення, бо польські власті насильно зараховували до своєї нації українців, білорусів і литовців католицького і греко-католицького (уніатського) віросповідання⁴⁶.

Територія, заселена непольським населенням, становила близько 40 % від всієї території Польської держави. До Польщі також відійшла частина Білорусії – 108 тисяч квадратних кілометрів з населенням понад 3 мільйони осіб⁴⁷. Загарбницька політика призвела до появи у країні мільйонних мас непольського населення, яке внаслідок санаційної політики її урядів стало не джерелом сили, а джерелом слабкості Польщі. Ризький кордон розділив не тільки землі, але й український та польський народи. Попри усі спроби, порозуміння між ними не було досягнуто. Поразка Української Галицької Армії, безумовна капітуляція, до якої її змусила Польща, надовго перекреслила можливість діалогу з галицькими українцями.

Поліпшенню стосунків між українським і польським народами не сприяв і Варшавський договір. Польські історики вказують: “Поразка української державності призвела до того, що чотири–п’ятимільйонна українська суспільність всупереч власному бажанню змушена жити в Польській державі. Уряд II Речі Посполитої не спромігся конструктивно вирішити українське питання, найчастіше обмежуючись півмірами і не завжди послідовно впроваджуючи їх у життя. Особливо вразливими були польсько-українські стосунки відразу після закінчення Першої світової війни”⁴⁸.

Варшавський договір С. Петлюри був державним і таємним, але деякі його пункти стали відомі, і це спричинило величезне обурення серед більшості українського населення, зокрема галичан. Договір знехтував боротьбу західно-українського населення за політичну незалежність, як вказують окремі вітчизняні дослідники, і межував з державною зрадою⁴⁹. Сама Польща виявилася заслабкою, щоб допомогти визволенню України від більшовиків. С. Петлюра став головним об’єктом обурення і критики. Український дослідник М. Попович зазначає: “Петлюра, очевидно, відчував, що доля української незалежності буде трагічною. В багатьох його словах і діях помітна якась приреченість, орієнто-

ваність на відгомін його праці в далекому майбутньому. Але і в стратегічних рішеннях він виявляється надто приземленим і “зважаєним”: з погляду історії угода з Пілсудським, за якої Польщі було віддано Галичину, стало вже не тільки політичним, але й моральним компромісом”⁵⁰.

Остання спроба поляків зберегти вірність своєму українському союзникові С. Петлюрі в ході радянсько-польських переговорів була формальною і невдалою. Після походу на Київ, який мало не призвів Польську державу до краху, причиною поразки було визнано концепцію утворення незалежної України. Восени 1920 р. Ю. Пілсудський ще шукав можливості продовження війни, але вже не для оборони польської політики, а для підтримки С. Петлюри і своїх “федераційних” планів. Після закінчення війни на політичну арену в Польщі прийшли нові політичні сили, які прагнули миру і вірили у його тривалість. У грудні 1920 р. Ю. Пілсудський визнавав: “Ми повинні знову зайняти Київ і Мінськ, щоб з’єднати у федерації чи унію з Польщею всю Україну, Білорусію і Литву. На жаль, зробити це зараз ми неспроможні. Польща цього не хоче, їй чужі ягеллонські ідеї, а крім того, Польща виснажена довгою війною, наше військо дуже стомлене... Ні, ми не зможемо підняти це завдання”⁵¹.

Ризький мир відвернув українські симпатії від Польщі та остаточно розвінчав привабливий міф про неї як борця “за нашу і вашу свободу”. Він розколов українські політичні сили та посіяв зневіру. Частина політичних діячів українських національно-визвольних змагань перейшла на антипольські та антипетлюрівські позиції. Інша продовжила співпрацю з Польщею, але вважала її тактичним засобом, оскільки не бачила іншого виходу в надзвичайно складній ситуації. Польща, як зазначають українські дослідники, зрадила свого союзника, уклавши з ворогом сепаратний мир⁵². Це було зроблено не в результаті військової поразки, а перемоги над більшовицькою Росією, тим паче, що Ризький мир не приніс Польщі повної безпеки та спокою. Відроджена Російська імперія, а це прямий наслідок Ризького миру, в 1939 р. призвела до краху польську державність.

Висновок з цього напрошується один: де двоє б’ються користає третій. Подібна конфронтація була виразно на руку “третьій” стороні (більшовицькій Росії), яка повною мірою скористалася з неї. Потужна федерація визволених народів Росії, одним із головних натхненників якої був Ю. Пілсудський, так і не постала: загроза зі Сходу як для України, так і для Польщі до кінця ліквідована не була. А мир, “куплений” Польщею ціною зречення свого вчорашнього союзника, не врятував її, а лише дещо відсунув державну катастрофу. У цьому сенсі максимально чесним і категоричним був Т. Голувко: “В Ризі Польща з гідною подиву легковажністю перекреслила всю свою дотихчасову політику на Сході, яка прямувала у федераційному напрямку, визначним проявом якої був союз з Петлюрою... Називаймо речі своїми іменами – ми покинули, зрадили Петлюру...”⁵³.

Підтримка Польщі Армією УНР у польсько-більшовицькій війні 1920 р. не залишила помітного сліду у польській суспільній свідомості. “Через фронт польсько-радянської війни, – зазначають польські автори, – пройшло близько мільйона польських солдатів. Інтеграція польського суспільства проходила, на жаль, на полях війни. Жителі різних частин Польщі, розділених протягом

120 років, знову зустрічалися на полях Білорусії, дорогах України, в окопах під Варшавою. Фундаментом світогляду, винесеного з поля битв 1920 р., був передусім страх. Гордість за отриману перемогу, і навіть чванливість, приховували комплекси страху. Страху панів перед бунтівними “хамами”, революцією”⁵⁴. Та й перемоги польських військ, за образним висловом Ю. Пілсудського, здобувалися “під його батогом”⁵⁵. Свідченням цього є втрати польської армії у війні: із 216 тисяч солдатів – 17 тисяч полеглих, 30 тисяч померлих від ран і хвороб, майже 114 тисяч поранених, 16 тисяч полонених, які не повернулися з полону і близько 39 тисяч дезертирів⁵⁶.

Польсько-радянська війна повною мірою висвітлила одну яскраву особливість свідомості польського суспільства, погляди якого тривалий час формувалися на настановах видатного представника радикального патріотизму С. Сташці: “Впасти може велика нація, загинути – тільки нікчемна”⁵⁷. Але патріотизм польського суспільства визнавав виключність тільки “польських державних інтересів”, пріоритети яких повинні були сприймати і розуміти усі, особливо українці. Польських політиків не турбувало, що розв’язуючи українське питання із накладанням на нього стереотипів минулого, вони ігнорують такі самі державні інтереси українського народу. Пояснюючи корені своєрідності такого розуміння патріотизму, польські дослідники вказують, що “кожен поляк з молоком матері засвоює знання про власну історію, якщо ж навіть те знання протилежне історичним фактам, то тим гірше для фактів”⁵⁸.

“Панська Польща” залишилася у свідомості багатьох українців, які пройшли через фронт 1920 р., головною небезпекою, головним ворогом України. Байдужість населення України до закликів С. Петлори і Ю. Пілсудського була не випадковою. Варшавський договір, ігноруючи інтереси українського селянства, не вирішував проблеми польських поміщицьких маєтків, власники яких поверталися в Україну з польськими військами⁵⁹. Побоювання українського селянства щодо свого майбутнього не були безпідставними. Слідом за польськими військами на Волинь і Поділля неодмінно поверталися вигнані звідси колишні власники численних маєтків. У 1920 р. вони робили це, незважаючи на сувору заборону Ю. Пілсудського. На початку 20-х років ХХ ст. тільки на волинському Поліссі знаходилися величезні помістя польських землевласників: графа В. Броеля-Плятера – 60 000 гектарів, князя Г. Любомирського – 18 500 гектарів, С. Стравінського – 16 600 гектарів, М. Малинського – 48 350 гектарів, володіння князів Радзивіллів загальною площею 42 280 гектарів⁶⁰. Із самого початку вони почали вимагати у селян компенсації за завдані їм збитки. На практиці це означало повернення до режиму німецької окупації Правобережної України у 1918 р.: карні експедиції, відбирання продуктів, знущання над населенням. Цим успішно скористалися більшовики, які розгорнули шалену антипольську пропаганду і здебільшого схилили селян на свій бік. Як наслідок, у 1920 р. звістку про спільний українсько-польський похід проти Радянської Росії селяни Правобережжя зустріли без захоплення. Вони не тільки ігнорували заклики уряду УНР вступати у ряди армії, але й цілком свідомо донищували рештки маєтків польських поміщиків, які ще вціліли після трьох років анархії і безперервних воєн.

Польсько-радянська війна завершила процес ліквідації українсько-польського етносоціального конфлікту на переважній частині Правобережної України. Вітчизняні дослідники, які вивчають причини цього явища, стверджують, що: 1) більшовики повністю унеможливили відновлення в державі великої земельної власності; 2) великі землевласники в УСРР перестали існувати як суспільна група; 3) польські поміщицькі родини, які вціліли після солдатсько-селянських аграрних погромів 1917–1920 рр., врятували своє життя втечею до відродженої Польської держави; 4) великі польські землеволодіння на Правобережжі збереглися лише у Східній Галичині і західній частині Волині, які за умовами Ризького договору відійшли до Польщі⁶¹.

Для більшовицького керівництва Росії та України війна з Польщею була єдиною серед воєн, яка не була виграна, але й не завершилась повною поразкою. Тому не випадково більшовицькі вожді розглядали Польщу у 20–30 роках ХХ ст. як головну “антирадянську силу міжнародного імперіалізму”. Тільки випаровування сподівань на світову революцію, безуспішні спроби її ініціювати в ході війни з Польщею, змусили В. Леніна піти на укладення Ризького договору. Ризький договір розглядався більшовиками як завершення процесу, який московський нарком у закордонних справах Г. Чичерін характеризував так: “Окраїнні держави із бар’єру, який перешкоджав нам, перетворюються у бар’єр, який захищає нас від нападів Антанги, і якраз економічні питання ми висуваємо на перший план наших переговорів з Польщею”⁶². Не припинялась спрямована Комінтерном діяльність комуністів, яка розглядалася правлячими колами Польщі як деструктивна, ворожа.

Крім того, для переважної більшості поляків польсько-український союз Ю. Пілсудського – С. Петлюри виглядав більш ніж дивним, а його необхідність усвідомлювалася лише окремими представниками політичної еліти Польщі. Солдати і офіцери польської армії із здивуванням сприйняли повідомлення про те, що їм доведеться боротися проти більшовиків спільно з військами УНР. Відомий польський поет В. Броневський, який у 1920 р. був офіцером польської армії, у своїх спогадах писав: “Мені імпонувала величезна кількість військових транспортів, що рухалися один за одним, зайняті великі території, маси військ на всіх станціях, – що нагадувало військову потугу Німеччини кілька років тому. Ми довідалися, що цю акцію будемо проводити спільно з петлюрівцями, тими самими, які рік назад стояли проти нас вічна-віч у Володимирі. “Tempora mutantur”⁶³. І дійсно, ситуація докорінно змінилася, але її зміни на ставлення польського суспільства до українців майже не вплинули.

Зовсім не випадково, як зазначають і українські, і польські історики, населення України в подібний спосіб реагувало на відозви Ю. Пілсудського і С. Петлюри, добровільно не зголошувалося до рядів Армії УНР. Як зауважує польський історик Т. Ольшанський, командуванню діючої армії вдалося мобілізувати до війська лише 2–3 тисячі новобранців, а в той самий час потреби вимагали в десять раз більше⁶⁴. Причину такого стану речей дослідники вбачають у політиці польських військових властей на зайнятих землях України, яка часто мала окупаційний характер: арешти, грабунки, реквізиції, насильства⁶⁵. Сам Ю. Пілсудський у листах до свого близького соратника і друга генерала К. Сосновського з боєм писав про те, яку шкоду його стратегічним пла-

нам завдають “наші грабуючі війська”. Найбільше маршал нарікав на познанські полки, що перебували у полоні ідейних уявлень про Україну та українців, насаджених ендеками. “До правди, – писав Ю. Пілсудський, – з тими мерзотниками воювати не можна; вже доповідають мені, що та смуга, якою йдуть, готова підняти проти нас повстання”⁶⁶. Безперечно, що все це разом взяте й заклало основи військової катастрофи союзницьких армій УНР і Польщі.

Агресивна східна політика Польщі привела до серйозних прорахунків для неї на кордоні з Німеччиною. Новопостала Польська держава не володіла необхідними умовами для нормального розвитку та існування. Віддаленість від свого природного кордону на Одері призвела до того, що Польща була охоплена німецькими кліщами з боку Західної Пруссії, Західного Помор'я і Сілезії. Вона мала з Німеччиною найбільшу лінію кордону, фантастично вигнутого, що абсолютно не відповідало реалізації основних принципів оборони. Керівники Польської держави, наївно покладаючись на гарантії Заходу, легковажили вказаною обставиною і не бачили загрози на польсько-німецькому кордоні. Висловлюючи офіційну думку, тогочасні польські автори писали: “Протипольська німецько-російська кооперація можлива лише у тому випадку, коли у будь-який момент інтереси цих двох держав по відношенню до Польщі стануть ідентичними. Це можливо лише у тому випадку, коли б Польща раптово з власної ініціативи атакувала Ради, не забезпечивши нейтралітету Німеччини”⁶⁷. Жорстока реальність 1939 р. розвіяла подібні ілюзії. Польсько-німецький кордон мав протяжність 1912 км, а з СРСР лише 1412 км. Польські дослідники вказують, що кордон для Польщі був дуже невідгидний, оскільки, наприклад, від Варшави до Східної Пруссії повітряна лінія становила 100 км. Польську столицю можна було навіть обстрілювати далекобійними гарматами із Східної Пруссії. Усі запаси кам'яного вугілля Польщі знаходилися на польсько-німецькому кордоні⁶⁸.

Отже, Варшавський договір 1920 р., Ризький договір 1921 р. не привели до українсько-польського порозуміння. Консервативність і негнучкість польської політики щодо України, яка формувалася на “історичних” правах Польщі, а не на аналізі реальної ситуації, стала основною причиною польсько-українського конфлікту. Помилково і наївно було б вважати, що його причини залежали від поневоленого Польщею і Росією українського народу, який самовіддано відстоював свої права на самостійне існування. С. Петлюра у 1925 р., перебуваючи у Парижі, так сформулював шляхи втілення у життя ідеї української державності: “Стане дійсністю Українська держава над Чорним морем і на обох боках Дніпра, тоді питанням часу тільки буде реалізація соборності земель українських і об'єднання їх біля державного новоджерела. Ось через що для нас спочатку *мислиться державна незалежність, а потім вже соборність України*”⁶⁹.

¹ Правда. – 1921. – 20 марта.

² Цит. за: Николаев К. На путях польско-русского сближения // Акты Польской республики за 1918–1921 гг. – Варшава, 1921. – С. 81.

³ Brun J. Pisma wybrane. – Warszawa, 1955. – Т. 1. – S. 175.

- ⁴ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – В 2-х т. – К., 1994. – Т.1. – С. 104.
- ⁵ Завада І. Ризький договір і Україна. – К., 2000. – С. 43–44.
- ⁶ ЦДАВОУ. – Ф. 1075, оп. 2, спр. 1071, арк. 309; Stawecki P. Ratyfikacja umowy preliminarnej i traktatu Ryskiego przez Sejm Ustawodawczy // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach. – Тогуń, 1998. – S. 111–126.
- ⁷ Дюрозель Жан-Батіст. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. – К., 2005. – С. 39; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк–Львів, 1993. – С. 25.
- ⁸ Дипломатический словарь. – В 3-х т. – М., 1986. – Т. 3. – С. 273.
- ⁹ Історія Української РСР. – У 8-ми т. – К., 1977. – Т. 5. – С. 498–499; Радянська енциклопедія історії України. – В 4-х т. – К., 1971. – Т. 3. – С. 550–551.
- ¹⁰ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С. 363.
- ¹¹ Гетьманчук М. До питання ратифікації Україною Ризького договору 1921 р. // Вісник Державного ун-ту “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 1999. – № 344. – С. 54.
- ¹² ЦДАВОУ. – Ф. 1, оп. 2, спр. 30, арк. 1.
- ¹³ Там само. – Спр. 29, арк. 2.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 4.
- ¹⁵ Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. – М., 1989. – С. 216–217.
- ¹⁶ ЦДАВОУ. – Ф. 1, оп. 2, спр. 29, арк. 6–7.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 9.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 9.
- ¹⁹ Луначарский А., Радек К., Троцкий Л. Силуэты: политические портреты. – М., 1991. – С. 309.
- ²⁰ Нагорна Л. П. Фелікс Кон – ветеран революції // Про минуле – заради майбутнього. – К., 1989. – С. 274–282.
- ²¹ ЦДАВОУ. – Ф. 1, оп. 2, спр. 29, арк. 26–27.
- ²² Там само. – Арк. 26–27.
- ²³ Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття. – Тернопіль, 1991. – С. 6–7, 68–74, 78–80.
- ²⁴ Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 725–726.
- ²⁵ Лисяк-Рудницький І. Вказ. праця. – С. 74.
- ²⁶ Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К., 1995. – С. 83–84.
- ²⁷ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 559.
- ²⁸ ЦДАВОУ. – Ф. 1, оп. 2, спр. 29, арк. 16.
- ²⁹ Там само. – Арк. 22.
- ³⁰ Там само. – Арк. 24.
- ³¹ Там само. – Арк. 14–15.
- ³² Там само. – Арк. 24.
- ³³ Там само. – Арк. 39.
- ³⁴ Там само. – Арк. 29–30.
- ³⁵ Там само. – Арк. 17–18.

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

³⁶ Кульчицький С. Вказ. праця. – С. 83–87. У травні 1921 р. Д. Мануїльський виступив державним обвинувачем на процесі Української партії соціалістів-революціонерів, де, застосовуючи всі засоби ораторського мистецтва, викривав “антирадянську діяльність” українських есерів. Він звинувачував їх у тому, що: 1) вони “продавали неньку-Україну розпивочно та на винос”; 2) “виводили її як стару повію на продажний Європейський ярмарок” та ін. Див.: Табачник Д. Історія української дипломатії в особах. – К., 2004. – С. 497.

³⁷ ЦДАВОУ. – Ф. 1, оп. 2, спр. 29, арк. 39.

³⁸ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 327.

³⁹ Witos W. Moje wspomnienia. – Warszawa, 1978. – Т. 2. – С. 368–369; Terlecki O. Z dziejów Drugiej Rzeczypospolitej. – Kraków, 1985. – С. 120.

⁴⁰ Цит. за: Balcerak W. Geneza i uwarunkowania wojny polsko-radzieckiej 1919–1920 // Wojna polsko-sowiecka 1920 r.: Materiały sesji naukowej w Instytucie Historii PAN 1–2 października 1990 r. – Warszawa, 1991. – С. 32.

⁴¹ Босчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994. – С. 49.

⁴² Гетьманчук М.П. Про наслідки польсько-радянської війни 1920 року // Збірка науково-методичних праць Військового інституту при ДУ “Львівська політехніка”. – Львів, 1999. – Вип. V. – С. 35.

⁴³ Гетьманчук М.П. Україна в концепціях польських політичних партій періоду підготовки та укладення Ризького договору 1921 р. // Військово-науковий вісник Військового інституту при НУ “Львівська політехніка”. – Львів, 2000. – Вип. 1. – С. 16.

⁴⁴ Bäcker K. Polska Partia Socjalistyczna wobec traktatu ryskiego // Traktat ryski 1921 roku po 75 latach. – Toruń, 1998. – С. 64–74.

⁴⁵ Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння: До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. – Львів, 1997. – С. 45.

⁴⁶ Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – С. 459; Іващук С., Горевалов С. Нариси до проблем історії Польщі (Новітній час): Листопад 1917 р. – вересень 1939 р. – Львів, 1998. – С. 19; Roszkowski W. Najnowsza historia Polski. 1914–1945. – Warszawa, 2003. – С. 120–122.

⁴⁷ История Белорусской ССР. – В 2-х т. – Минск, 1961. – Т. 2. – С. 174.

⁴⁸ Степень С. Поляки й українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993. – С. 212.

⁴⁹ Фреїшн-Чировський М. Нариси політичної історії України. – Львів, 1997. – С. 199–200.

⁵⁰ Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998. – С. 569–570.

⁵¹ Цит. за: Прушинський М. Драма Пилсудського. Війна 1920. – К., 1997. – С. 318.

⁵² Симон Петлюра та його родина: Документи та матеріали / Упор. В. Михальчук. – К., 1996. – С. 20.

⁵³ AAN. Instytucje Wojskowe. Sygn. 296/ III – 48. K. 1.

⁵⁴ Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пилсудский – легенды и факты. – М., 1990. – С. 274.

⁵⁵ Rok 1920 – wojna polsko-radziecka we wspomnieniach i innych dokumentach / Oprac. J. Borkowski. – Warszawa, 1990. – С. 280.

⁵⁶ Sikorski S. Nad Wisłą i Wkrą – studium z polsko-rosyjskiej wojny 1920 r. – London, 1941. – С. 249; Урланис Б.Ц. Історія воєнних потерь. – М.–СПб., 1998. – С. 185. Російські дослідники оцінюють втрати Червоної армії у 232 тис. осіб, а Війська Польського – у 184 246 осіб. Польські війська взяли в полон 146 тис. червоноармійців (60 тис. з них померли в полоні; 75 699 повернулися з полону; 932 відмовилися повертатися). Див.: Мельтюхов М. Советско-польские войны. – М., 2004. – С. 171–172.

- ⁵⁷ Скворонек Є. Поділи Польщі на тлі Європи // "Ї": Незалеж. культуролог. часопис. – Львів, 1997. – № 10. – С. 33.
- ⁵⁸ Адамец М. Національний характер поляків. Стереотипи, риторика й англологія на службі національній справі і мітології // "Ї": Незалеж. культуролог. часопис. – Львів, 1997. – № 10. – С. 54.
- ⁵⁹ Olszański T. Historia Ukrainy XX w. – Warszawa, 1994. – S. 71.
- ⁶⁰ Mędrzecki W. Województwo wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1988. – S. 45.
- ⁶¹ Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ–першої половини ХХ століть. – Львів, 2006. – С. 285.
- ⁶² Чичерин Г.В. Статьи и речи по вопросам международной политики. – М., 1961. – С. 181.
- ⁶³ Broniewski W. Pamiętnik 1918–1922. – Warszawa, 1984. – S. 172.
- ⁶⁴ Olszański T. Historia Ukrainy XX w. – S. 172.
- ⁶⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України: Від середини ХVІІ століття до 1923 року. – В 2-х т. – К., 1993. – Т. 2. – С. 542; Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999. – С. 241.
- ⁶⁶ Цит. за: Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння... – С. 29.
- ⁶⁷ Лось Ст. Міжнародне положення Польщі та Галицькі українці. – Львів, 1932. – С. 18.
- ⁶⁸ Гіза А. Утворення західних кордонів Польщі в 1918–1922 роках // Перша світова війна і слов'янські народи: Матер. Міжнарод. наук. конф. 14–15 травня 1998 р. – К., 1998. – С. 186–192.
- ⁶⁹ Петлюра С. Статті. – К., 1993. – С. 312.

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

Розділ 3

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ У КОНТЕКСТІ ВИКОНАННЯ УМОВ РИЗЬКОГО МИРНОГО ДОГОВОРУ

3.1. Радянсько-польські відносини на етапі завершення збройної боротьби УНР за державну незалежність

Під час обміну 27 квітня 1921 р. ратифікаційними грамотами Ризького договору в Мінську стало очевидно, що договір не усунув джерел конфліктів та суперечностей. В офіційній радянській і комуністичній польській історіографії існувала одностайна оцінка зовнішньополітичного курсу Польської держави. Радянські та польські історики вважали, що Ризький мир для Ю. Пілсудського і його оточення був не закінченням війни, а початком нового періоду “війни неофіційної”. Незважаючи на ратифікацію договору, зазначає російський історик П. Ольшанський, “... противники миру з Радянською Росією, які займали ключові позиції в уряді і в керівництві збройними силами, продовжували виношувати антирадянські плани і всіляко перешкоджали нормалізації відносин між двома країнами. Їх найближчою метою було збереження стану невизначеності у польсько-радянських відносинах стану “ні миру, ні війни”¹. “На значення Польщі у тодішній міжнародній політиці впливала абсурдно-негативна зовнішня політика польських правлячих кіл”, – наголошують польські історики². Щодо української історіографії, то вона майже не представлена спеціальними дослідженнями, присвяченими проблемі реалізації умов Ризького договору в українсько-польських відносинах.

Незважаючи на укладення Ризького договору, радянсько-польські відносини залишалися складними. На них істотно впливали як об’єктивні, так і суб’єктивні чинники, зокрема: 1) невизначеність державного статусу Радянської України, який не сприяв захисту національних інтересів українського народу; 2) перебування і діяльність у Польщі уряду, дипломатичного представництва УНР, українських військових формувань; 3) невирішена проблема щодо статусу Східної Галичини; 4) реальний дуалізм зовнішньополітичного курсу українських і російських більшовиків; 5) складність політичної і економічної ситуації в Україні та Польщі.

Завершення польсько-радянської війни розцінювалося урядом УСРР як закінчення громадянської війни та іноземної інтервенції. Його позиція повністю збігалась з ленінською оцінкою міжнародного становища: “тимчасова, нестійка, але все-таки рівновага”³. Незважаючи на перемогу, більшовики, котрі становили меншість серед українського населення, були не в змозі реалізувати свої плани. Під час громадянської війни в Україні загинуло і померло від хвороб 1,5 мільйона чоловік⁴. Практично зупинилося виробництво, стало очевидним, що виснажене українське суспільство не готове до корінних соціальних перетворень. Із загостренням дефіциту продуктів харчування великі райони півдня України охопила засуха, наслідком якої став голод 1921–1923 рр., що забрав життя десятків тисяч українців. Як і під час громадянської війни, в Україні діяли військові заготівельні загони, чисельність яких становила 8 тисяч чоловік⁵. Вони беззастережно виконували ультимативну вимогу В. Леніна, яку він адресував командувачу збройними силами України і Криму М. Фрунзе, – зібрати в Україні за будь-яку ціну 200–300 мільйонів пудів зерна⁶. Тільки у другому півріччі 1921 р. військові загони вилучили у селян і вивезли у Росію 16 707 663 пуди хліба⁷. ЦК КП(б) у квітні 1921 р. в листі “До всіх партійних організацій” змушений був визнати: “Ми до цього часу не завоювали можливості мирної праці. Ми ще не створили міцної бази для відновлення виробництва, тому що не ліквідували опір Радянській владі з боку збройних елементів”⁸.

28 січня 1922 р. Х. Раковський відправив доповідну записку В. Леніну з детальним звітом про хлібозаготівельну кампанію. Він, зокрема, повідомляв, що в 12 губерніях України, з яких п’ять були вражені засухою, зібрано майже 64 млн. пудів хліба проти 98 млн. пудів по всій Росії⁹. Однак на вимоги з Москви із серпня 1921 р. по 1 січня 1923 р. з України в РСФРР було вивезено 31 млн. пудів хліба¹⁰. З неврожайних районів РСФРР в Україну прибуло близько півмільйона осіб (439 тис.). Стихійна міграція населення за умов голоду призвела до загибелі значної частини біженців. Від голоду до осені 1922 р. в УСРР померло 47,5 тис. чоловік, а зважаючи на скорочення природного приросту населення, чисельність мешканців республіки зменшилася на 235 тис. осіб¹¹. Про голод в Україні уряд УНР в екзими почав інформувати світову громадськість. У вересні 1921 р. представник УНР О. Шульгин звернувся про допомогу голодуючим в Росії, а через місяць голова місії УНР в Парижі підняв це питання перед організаціями Червоного Хреста та державними діячами європейських країн¹². Голова Директорії УНР С. Петлюра в листі до прем’єр-міністра УНР від 26 травня 1922 р., зокрема, писав: “Для нас повинно бути зрозумілим, що страшне нещастя, яке випало на Україну, є результатом не недороду, не неврожаю, а злочинної діяльності окупаційного уряду...”¹³.

Російське компартійно-радянське керівництво потурбувалося про те, щоб “прив’язати” до центру величезною військовою силою найбільшу національну республіку – Україну. Наприкінці 1920 р. в УСРР розміщувалося шість армій загальною чисельністю понад 1 млн. 200 тис. червоноармійців¹⁴. Водночас Москва бажала у зародку придушити національно-визвольний рух фальшивими

деклараціями про незалежність України. По суті в країні розпочалася справжня громадянська війна. Свідченням цього є втрати Червоної армії, яка в цей період не вела бойових дій проти регулярних військ. За 1921–1922 рр. вони становили 238 тис. червоноармійців¹⁵.

Після підписання Ризького договору загострилася політична ситуація у Польщі, зумовлена боротьбою прихильників Ю. Пілсудського з ендеками. Конституція Польщі, прийнята сеймом 17 березня 1921 р., не зменшувала розбіжностей у підходах формування зовнішньої політики держави. У політиці Ю. Пілсудського розчарувалися навіть ті, хто йшов за ним у роки війни і пов'язував з перемогою на сході свої надії. Та й народи, яким Ю. Пілсудський намагався воєнним шляхом нав'язати федеративну політику, повністю її відкинули¹⁶. Були розчаровані не тільки землевласники, які мріяли повернути в Україні свої маєтки, але і значна частина польських солдатів та офіцерів, які чекали від нього земельних наділів як винагороду за участь у війні. Правлячі кола Польщі не хотіли відмовитися від ідей "історичної Польщі" з її пануванням на українських землях. Для Польщі втрата України, зауважував М. Грушевський, була не тільки економічним ударом, але і знищенням однієї з основ, на яку спиралася їхня сила як нації, бо "значення і сила та привілейоване становище народності польської створювались за рахунок населення українського, білоруського і литовського"¹⁷.

За цих умов радянська сторона передусім хотіла обмінятися дипломатичними представниками. Однак спроби української сторони реалізувати своє право на відносини із закордоном наштовхувались на перешкоди московського центрального партійно-радянського апарату, хоча Україна була єдиною республікою, яка використовувала дозвіл проводити зовнішню політику з державами, що її визнавали¹⁸. Так, УСРР мала дипломатичні представництва у Литві, Латвії, Естонії, Австрії, Німеччині та Чехословаччині. Український ЦВК розробив і затвердив "Положення про представників УСРР за кордоном"¹⁹. У штабах представництва передбачалися посади повноважного представника, радника, секретарів і технічний персонал. Представництва повинні були захищати інтереси держави, окремих громадян, виконувати доручення уряду, контролювати закордонні місії УСРР. На утримання кожного представництва виділялося 5580 карбованців на місяць, а також 1597 карбованців для репатріаційних місій²⁰. Народний комісаріат закордонних справ УСРР складався з п'яти відділів: секретаріату, економічного, інформаційного, фінансового і господарського. Під керівництвом Х. Раковського НКЗС у лютому 1921 р. розробив основні напрямки роботи наркомату "Відносини з іноземними державами і окремими іноземцями, які знаходяться на території УСРР"²¹.

Стаття XXIV Ризького договору проголошувала: "Дипломатичні відносини між двома договірними сторонами встановлюються негайно після ратифікації договору"²². Проте на цьому шляху були чималі труднощі. Польський уряд не поспішав з обміном дипломатичними представниками і розраховував обмежити контактами з більшовиками через своїх дипломатів у латвійському посольстві-

ві. Уповноважений представник уряду Польщі запропонував у Мінську обмежитися призначенням тільки повірених у справах²³. Більшовицька Москва у травні 1921 р. двічі надсилала Польщі ноти з пропозиціями встановити дипломатичні відносини і повідомляла про призначення Л. Карахана повноважним представником РСФРР у Варшаві²⁴. 2 серпня 1921 р. поїзд з Л. Караханом прибув на прикордонну станцію Столбці, де зустрівся з поїздом, на якому їхала в Москву польська дипломатична місія. Щоб справити враження на польську сторону, Л. Карахану було виділено спеціальний поїзд, який складався із 9 вагонів. Салон-вагон цього поїзда, який колись виготовили за спеціальним наказом царського морського міністра Григоровича, виділявся меблями з червоного дерева та карельської берези. Проте зустріч та переговори радянського повноважного представника і польського посла Т. Філіповича проходили прямо на залізничній колії²⁵.

*Л. Карахан
(1889–1937)*

Подібну ноту уряду Польщі, з побажаннями обмінятися дипломатичними представниками у Варшаві і Харкові, надіслала УСРР²⁶. У відповідь польський уряд повідомляв, що зможе прийняти радянських дипломатів тоді, коли польські представники зможуть виїхати до Росії та України²⁷. Приїзд польського дипломатичного представника в Україну відкладався до 22 серпня, коли кабінет міністрів Польщі планував затвердити бюджет представництва²⁸. На процес встановлення дипломатичних відносин між УСРР і Польщею впливав фактор існування уряду УНР в екзилі “Ради Республіки” та “Всеукраїнської Національної Ради”, утвореної 4 січня 1921 р. у Відні представниками еміграції з Наддніпрянської України, Галичини і Кубані²⁹. Дипломатичні місії та консульства УНР працювали у 23 країнах. Вони налічували 95 повноважних послів, посланників, консулів з дипломатичними повноваженнями та 71 консульського працівника³⁰. До 1924 р. тривав період їх остаточного закриття. Це відбувалося в обставині, коли більшовицьке керівництво чинило тиск на держави світу, вимагаючи в останніх відмовитися від визнання УНР як державного юридичного фактора. Дипломатичне представництво УНР у Варшаві з 18 березня 1921 р. по 1923 р. очолював посол Л. Михайлів³¹.

Трагічні наслідки поразки УНР і встановлення радянської влади в Україні спричинили українську політичну еміграцію, чисельність якої з 1917 по 1939 рр. коливалася в межах 100 тисяч осіб. Першою ознакою української політичної еміграції було те, що процес її формування розпочався не лише після поразки національно-визвольних змагань, а й у зв'язку з внутрішньою українською політичною боротьбою, яка в різних формах продовжувалася і за кордоном. Цю ознаку можна кваліфікувати як роз'єднуючу. Іншою, об'єднуючою

чою особливістю української еміграції стала консолідація усіх політичних сил довкола ідеї відновлення національної держави. Намагаючись об'єднати зусилля української політичної еміграції, провідні діячі Державного центру УНР в екзилі С. Петлюра, В. Маркусь, Я. Рудницький, О. Шульгин, К. Мацієвич, А. Лівіцький розробили основні напрямки діяльності уряду в екзилі³². Основними напрямками діяльності Державного центру УНР в екзилі були: 1) розроблення правових та соціально-економічних засад суспільного устрою незалежної України; 2) вироблення в загальних рисах політичної платформи; 3) спроба надати регулярного характеру зв'язкам з однодумцями в Україні, вплинути на ситуацію в УСРР; 4) критика більшовицької влади в УСРР, викриття злочинів сталінського режиму; 5) захист прав українських емігрантів у Лізі Націй; 6) інформаційно-пропагандистська праця на міжнародному терені; 7) участь в організації наукового, громадського і культурного життя української еміграції³³. Як зазначав відомий діяч УНР О. Шульгин, С. Петлюра намагався використати все для того, щоб "...підготувити ту міжнародну ситуацію, яка дасть нам змогу перемогти у майбутньому, а саме – йти на зближення з Заходом, треба використати всі дороги до нього"³⁴.

*Олександр Шульгин
(1889–1960)*

Польща підтримувала зусилля уряду УНР на міжнародній арені. Її позиція обумовлювалася багатьма чинниками. Для уряду С. Петлюри існування дипломатичних представництв за кордоном було єдиним способом інформування міжнародної спільноти про існування УНР та її намірів. Інтереси української сторони у цьому випадку збігалися з планами польського уряду, який намагався зробити все можливе для того, щоб інтереси України представляв тільки лояльний до Польщі уряд УНР. Тому у травні 1921 р. уряд Польщі прийняв рішення виділяти для підтримки закордонних представництв УНР 14 мільйонів марок на місяць³⁵. Фінансова та моральна підтримка С. Петлюри, українських військових формувань, інтернованих у Польщі, на думку польських політиків, повинна була нейтралізувати "антипольську діяльність" уряду ЗУНР Є. Петрушевича.

Водночас Польща була зобов'язана виконувати умови Ризького договору, зокрема закінчити обмін дипломатичними представниками з РСФРР і УСРР. Польський уряд кілька разів приймав рішення щодо призначення свого представника у Москві. Спершу була затверджена кандидатура Л. Даровського, якого потім призначили міністром, а згодом Т. Філіповича³⁶. Затягувався також процес встановлення дипломатичних відносин з УСРР. Лише у вересні 1921 р. Польща повідомила українську сторону про призначення графа

Ф. Пуласького повіреним у справах в Харкові. До складу польського представництва були включені радники Беренсен і Рожицький, секретар Лубенський, генеральний консул Хорват, голова репатріаційної комісії Стерженецький і торговельний радник Ромицький³⁷.

Ще 3 квітня 1921 р., через два тижні після укладення Ризького договору, Політбюро ЦККП(б) у складі Г. Петровського, Д. Мануїльського, Х. Раковського, Ф. Кона і В. Чубаря ухвалило постанову – затвердити О. Шумського повноважним представником УСРР у Польщі³⁸. О. Шумський належав до тих представників української демократії, які вбачали вихід з катастрофічного становища, в якому опинилося українське суспільство, у співпраці з більшовиками. Віддані комуністичній утопії і певною мірою перейнявши притаманний їй провідирям спосіб мислення, вони, самі того не усвідомлюючи, зруйнували єдиний фронт боротьби за самостійну Україну і зіграли на руку більшовицькій верхівці з її централізаторсько-шовіністичною політикою, прирікши себе на загибель, а Україну на підневільне існування в умовах радянсько-більшовицького тоталітаризму.

Про хибність позиції О. Шумського в національному питанні, нерозуміння ним справжньої суті політики російських більшовиків щодо України свідчать його заяви про те, що він найменше цікавиться питанням взаємовідносин республік (РРФСР і УСРР). Показовим у цьому аспекті є його виступ на IV конференції КП(б)У у березні 1920 р.: “Я прийшов до комунізму з українського національного руху і до того ж не сам один, а з цілим загоном... Відомо і те, що в розколі українського національного руху, коли він став відігравати контрреволюційну роль, в об'єднанні лівих, схильних до комунізму, елементів цього руху і в злитті їх з партією більшовиків на мою долю випала роль зачинателя, передовика”³⁹. Але РКП(б) не вважала за можливе

ділити владу хоча б будь-із-ким. Ідучи на особисті компроміси і навіть приймаючи до своїх лав цілі політичні організації, ленінське керівництво не допускало навіть натяку на багатопартійність. До таких діячів, як О. Шумський, вожді РКП(б) ставилися з особливою підозрою.

До українського представництва УСРР у Варшаві включили 40 чоловік персоналу. Останнім у списку українського радянського представництва стояло прізвище О. Довженка, майбутнього видатного кінорежисера і письменника⁴⁰. 27 липня 1921 р. О.П. Довженка було призначено на посаду завідувача загальним відділом повноважного представника України у Польщі. Спочатку він працював при російсько-українсько-польській репатріаційній комісії з обміну військовополоненими, потім займався оформленням справ, відправкою дипломатичної пошти, листів, багажу, виконував інші доручення. 6 лютого 1922 р. за

Іван Сіак
(1887–1937)

розпорядженням Народного комісаріату закордонних справ О.П. Довженка було переведено до Німеччини для роботи в генеральному консульстві УСРР на посаді секретаря⁴¹. 6 жовтня 1921 р. вони виїхали до Варшави. На станції Здолбунів радянські дипломати зустрілися з Ф. Пулаським, який на чолі польського представництва направлявся у Харків. Українська делегація у складі О. Шумського, радника Я. Хургіна, першого секретаря І. Сіяка, другого секретаря М. Попова і уповноваженого від народного комісаріату закордонних справ М. Любченка відвідала польське посольство в його салон-вагоні. Під час розмови була висловлена надія на добросусідські взаємини між двома народами. Після зупинки у Києві посольство Польщі у складі 50 осіб прибуло до Харкова⁴².

Дипломатичне представництво УСРР розташувалося у варшавському готелі “Вікторія”. Міністр закордонних справ Польщі К. Скірмунт прийняв О. Шумського, який вручив йому вірчі грамоти. Під час переговорів наголошувалося на важливості встановлення взаємовигідних торговельних відносин. Своєю чергою, польського посла Ф. Пуласького прийняв голова Раднаркому УСРР Х. Раковський. За оцінками польської сторони переговори мали дружній та доброзичливий характер⁴³. Інформація про цей прийом була опублікована у багатьох польських газетах.

Однак самостійні ініціативи українського дипломатичного представництва були заборонені. Усі основні питання вирішувалися лише спільно із посольством РФСРР. За оцінкою О. Шумського, роботи у представництві було небагато. Час від часу, коли траплявся якийсь інцидент, надсилали ноти до польської сторони. Тексти нот готувалися в народних комісаріатах закордонних справ РФСРР та УСРР, а в представництві їх лише перекладали українською і польською мовами. При представництві УСРР, як і при інших, знаходився відділ ДПУ. Він займався фінансовою підтримкою комуністичного руху у Польщі, вербував шпигунські кадри, був ініціатором різних терористичних актів, готував навіть замах на Ю. Пілсудського⁴⁴. Згодом, восени 1922 р. О. Шумського на прохання Г. Чичеріна відкликали у Харків, а на його місце призначили Г. Бесідовського, співробітника НКЗС УСРР.

Розвиток відносин між УСРР і Польщею був неможливим без виконання сторонами статті V Ризького договору. На першочерговій реалізації умов цієї статті особливо наполягали більшовики. Ця стаття зобов'язувала договірні сторони не підтримувати організацій, метою яких була збройна боротьба проти іншої сторони, не дозволяти їх перебування на своїй території⁴⁵. У багатьох нотах протесту, надісланих урядові Польщі, РСФРР і УСРР, вказувалося на порушення польськими властями вказаної статті договору⁴⁶. Передусім це стосувалося військових формувань Російського Політичного Комітету, а пізніше “Народного союзу захисту Батьківщини і свободи” (НСЗБС), решток армії Булак-Балаховича. Розташовані у таборах і керовані Б. Савінковим, вони нараховували 15 тисяч осіб⁴⁷. Більшовицьке керівництво особливу увагу звертало на військові формування УНР. Інтерновані у таборах, вони зберігали військову організацію і проводили військові навчання⁴⁸. Чисельність українських формувань сягала більше 10 тисяч осіб⁴⁹. Є різні думки щодо кількості людей – військових і цивільних, які

восени 1920 р. потрапили до таборів інтернування. Найбільш переконливою цифрою щодо вояків є 15,5 тисячі. Через обмежене постачання українських вояків продуктами харчування, відсутність одягу та взуття – умови перебування інтернованих були складними. Траплялися випадки образливого поводження з інтернованими з боку окремих представників польської таборової адміністрації. Тому поширювалося дезертирство, зокрема за перші два місяці чисельність Армії УНР зменшилася майже вдвічі. У ноті уряду УСРР від 16 квітня 1921 р. голова Раднаркому Х. Раковський звинуватив Польщу у підтримці С. Петлори та зазначав про його “дивовижний уряд, без території і влади, який існує тільки завдяки підтримці польських властей”⁵⁰.

На це Польща не реагувала, насамперед тому, що у березні 1921 р., завдяки активній допомозі II відділу польського Генштабу, очолюваного полковником І. Матушевським, була завершена організація Українського партизансько-повстанського штабу. Начальником штабу було призначено полковника О. Кузьмінського, якого пізніше замінив полковник Ю. Отмарштейн, що мав опрацювати план походу в Україну⁵¹. Загальне командування УППШ прийняв генерал-хорунжий Ю. Тютюнник. Його діяльність спрямовувалась на продовження збройної боротьби з більшовиками і підготовку всенародного повстання в Україні. Ю. Тютюнник пізніше згадував, що радянські ноти протесту через польський Генеральний штаб надсилались до нього, “де ми компонували відповіді на них”⁵². Безпосереднє керівництво усіма військовими формуваннями УНР здійснював генерал М. Безручко, якого польська сторона оцінювала як “прекрасного організатора і командира”⁵³.

При сприянні польських властей УППШ у квітні 1921 р. переїхав із Тарнова до Львова, де розмістився у будинку експозитури II відділу Генштабу польської армії. Тут, під керівництвом полковника Ю. Отмарштейна, 30 працівників штабу, які очолювали управління, відділи і секції, розробляли план походу українських військ в Україну⁵⁴. Зусиллями УППШ на польсько-українському кордоні були створені розвідувальні центри: один у м. Копичинцях, а три на Волині – у Кременці, Корці, Сарнах. Вони збирали інформацію про дислокацію частин Червоної армії, координували дії національного підпілля на території УСРР.

13–16 червня у Варшаві відбулася нарада представників українських організацій, на якій було схвалено план збройної боротьби на території УСРР⁵⁵. Прагнучи перетворити російський НСБЗС у всеросійський центр боротьби з більшовиками, Б. Савінков організував 17 червня проведення його з’їзду. У роботі з’їзду взяли участь представники УНР, ад’ютант Ю. Пілсудського граф Довоїно-Сологуб, працівники військових місій Франції, Італії, США і Англії – усього 31 особа. Метою з’їзду була підготовка влітку і восени 1921 р. загального повстання проти більшовиків у Білорусії, Україні та Росії⁵⁶. Того самого дня між урядом УНР і Б. Савінковим (НСБЗС) було підписано угоду про спільні антибільшовицькі дії.

Польський уряд, знаючи про слабкість радянської влади в Україні, підготовлені і озброєні частини УНР розглядав тільки як інструмент реалізації своєї

східної політики. Для поляків інтернована українська армія стала ще одним політичним козирем у грі Варшави проти більшовицької Москви. Окрім того, інтернованих використовували у внутрішній політиці Польської держави. Насамперед їм приписували роль лояльних співпрацівників у проектах державної асиміляції галицьких українців. Вони повинні були створити центр українського життя у Польщі, зорієнтованого на співпрацю з офіційними державними властями, що послаблювало б самостійницьку течію серед українців. Проте польський уряд побоювався, щоб колишні союзники не стали носіями українського націоналізму. Фактично Ризький договір ставив поза законом український уряд у Польщі, що змушувало її керівництво реагувати на радянські протести. Проте відповідь польської сторони мала формальний характер і вказувала на те, що Польща не поспішала виконувати вимоги РСФФР та УСРР. Так, польський уряд через Я. Домбського повідомляв, що він не втручається у справи сусідів і йому невідомі "дії петлюрівських банд на українській території"⁵⁷. Міністр закордонних справ Польщі Є. Сапега на запит депутатів-ендеків у сеймі відповів, що Польща виконає умови Ризького миру, але не відмовиться від прав надавати притулок особам, які переслідуються за свої політичні переконання⁵⁸. Водночас керівництво Польської держави боялося, що підготовка масового повстання проти більшовиків викличе загрозу самостійницького руху на західноукраїнських землях, тому й зволікало з початком походу українських військ на територію УСРР, що негативно позначилося на його результатах.

На початку 1921 р. повстанський рух став основною формою громадянської війни в Україні. Селянство чинило опір диктатурі пролетаріату та політиці "воєнного комунізму". Воно стало останньою силою на території України, яка продовжувала боротьбу з більшовиками. У першій половині 1921 р. уся

*Юрій Тютюнник
(1891–1929)*

Правобережна Україна була охоплена повстанськими загонами⁵⁹. На території УСРР поширювалися відозви С. Петлюри до українського населення. Вони закликали підніматися на боротьбу проти більшовиків, переходити у Польщу і вливатися в українські військові формування⁶⁰. Однак селянство було затероризоване, розпорошене, не мало політичних сил, які були б здатні згуртувати українське село. Це розуміло керівництво УНР, яке намаглося взяти в свої руки справу організації повстання. Керівним його осередком з лютого 1921 р. став Центральний Український Повстанський Комітет (ЦУПКом), створений сотником І. Андрухом у Києві, якого ще у 1920 р. скерував Ю. Тютюнник для розбудови підпільних структур⁶¹. Із початком повстання до повернення в Україну уряду УНР, ЦУПКом мав проголосити себе тимчасовим урядом.

Більшовицький уряд УСРР почав розробляти нагальні заходи для боротьби з повстанським рухом та загонами УНР, які переходили з території Польщі. Ще у січні 1921 р. при командувачеві Червоної армії в УСРР була утворена “Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом”. До її складу від ЦК КП(б)У, Червоної армії, наркомату внутрішніх справ, ВЧК увійшли Р. Ейдеман, В. Молотов, С. Косіор, В. Манцев, Ю. Євдокимов, М. Орлинський⁶². Було вирішено утворити подібні наради в усіх повітових і губернських містах. Раднарком УСРР віддав розпорядження командуванню Червоної армії повідомляти наркомат закордонних справ про усі випадки прикордонних конфліктів і про участь у них польської сторони⁶³. В Україні було сформовано Харківський, Київський і Кримський штаби ВЧК, яким передали 20 батальйонів і одну бригаду військ⁶⁴.

Каральні заходи більшовицьких властей і амністія, оголошена V Всеукраїнським з'їздом Рад у березні 1921 р., зумовили значний спад збройного руху селянства. Загалом в УСРР здалися за амністією близько 10 тисяч повстанців, серед яких такі відомі ватажки, як Волох, Шевчук, Солтис, Мордалевич, Громовой та ін.⁶⁵. У серпні 1921 р. була розгромлена партизанська армія Н. Махно. Загалом в Україні до осені 1921 р. урядові війська розгромили найбільші збройні загопи повстанців, захопивши 30 гранат, 333 кулемети, 2 667 гвинтівок, військово майно. За офіційними даними органів ВЧК, у вересні 1921 р. в УСРР налічувалося лише 64 повстанські загопи, в яких було 3 277 осіб⁶⁶. Діяльність більшовицьких каральних органів відзначалася своєрідністю. У 1921 р. органам ВЧК рекомендувалося відпускати на поруки “кримінальні злочинні елементи”, а буржуазні (польських шпигунів і українську контрреволюцію) нещадно знищувати⁶⁷.

З метою подальшої активізації антибільшовицької боротьби у Львові 24–25 вересня відбулася конференція представників польського Генштабу та УНР. У ній взяли участь офіцери Генштабу Т. Шетцель, Т. Фльорек, В. Чарноцький, Я. Ковалевський і представники української сторони – генерал Ю. Тютюнник, полковник О. Данильчук. Посилаючись на несприятливу ситуацію в УСРР, викликану спадом повстанського руху, польська сторона висловилася про несвоєчасність походу в Україну. Проте до відома було взято заяву української сторони здійснити рейд військ УНР за будь-яку ціну. Початок походу призначили на 10 жовтня 1921 р. Майор Т. Фльорек повідомив Варшаву, що схвалив план повстання і просив дозволу повідомити українську сторону, що у разі невдачі наступу “його учасники завжди знайдуть допомогу і гостинність на території Польщі”⁶⁸. Польський уряд погоджувався надати С. Петлюрі зброю і спорядження для 25 тисяч осіб⁶⁹.

У цей час Москва почала чинити все більший тиск на Польщу, звинувачуючи її у порушенні умов Ризького договору. Розцінюючи Польщу як головну антирадянську силу, вона з недовірою і вороже сприймала зовнішньополітичні кроки польського уряду на пошук союзників. Особливу критику уряду РСФРР викликали наміри Польщі створити під своєю егідою союзний блок Прибалтійських країн, який польські політичні кола вважали “непере-

борною перешкодою перед експансією більшовицької Росії, яка прагне прорватися до моря і подати руку Німеччині”⁷⁰. Наміри Польщі знайшли активну підтримку країн Антанти, що особливо непокоїло Москву. У вересні 1921 р. французький посол у Варшаві висловив думку, що Польща може використати труднощі Росії, викликані голодом, і висунути їй нові вимоги⁷¹. Негативну реакцію радянської сторони викликала заява Ю. Пілсудського про бажаність укріплення польсько-німецького співробітництва⁷². Зрозуміло, така ситуація зумовила потік взаємних звинувачень у небажанні виконувати умови Ризького договору. 2 вересня у Варшаві відбулося закрите засідання Ради міністрів, на якому Я. Домбський звинуватив радянську сторону у затягуванні процесу реалізації зобов'язань щодо договору. Польський уряд 5 вересня заклав свій східний кордон і скерував туди 16,5 тисячі поліцейських⁷³. Політичні сили відкрито звинувачували В. Вітоса, уряд якого затягував відправку РСФРР ультимативної ноти, з погрозами розірвати дипломатичні відносини⁷⁴.

Протягом вересня 1921 р. Польща і РСФРР обмінялися кількома дипломатичними нотами. 17 вересня заступник наркома закордонних справ РСФРР М. Литвинов повідомив Т. Філіповича, що Москва готова заплатити перший внесок золотом і приступити до реевакуації польського майна, але за умови виселення з Польщі білогвардійців і С. Петлюри. Наступного дня, 18 вересня, польський повірений у справах Т. Філіпович надіслав РСФРР ноту-ультиматум. У категоричній формі Польща вимагала від РСФРР: звільнити і направити до кордону усіх польських закладників; передати Польщі належну їй суму в золоті за умовами договору; негайно розпочати роботу реевакуаційної і спеціальної комісії⁷⁵. Із роз'ясненням позиції Москви виступив Г. Чичерін. 22 вересня у ноті Польщі він висунув свої контрвимоги: 1) сплата внесків Польщі можлива лише за умови припинення антирадянської діяльності; 2) вислати з Польщі осіб, причетних до нападів на радянську територію; 3) передати суду осіб, які брали участь у нападах; 4) табори для інтернованих перевести у глибину Польщі; 5) звільнити зі служби російських козаків, які знаходяться у польській прикордонній охороні; 6) розглянути вину чинів польської армії за співпрацю з С. Петлюрою і Б. Савінковим⁷⁶. РСФРР відкидала польські звинувачення радянським дипломатам у проведенні ними комуністичної пропаганди на території Польщі⁷⁷.

Ситуація змінилася із приходом до влади уряду А. Поніковського. Новий польський прем'єр-міністр заявив, що його уряд буде лояльно виконувати умови Ризького договору: “Політика нового уряду буде миролюбною, направленою на виконання взятих Польщею міжнародних зобов'язань, і це торкається перш за все Радянської Росії”⁷⁸. 30 вересня у Варшаві почалися переговори Я. Домбського з повноважним представником РСФРР у Польщі Л. Караханом. Їм передувала нота польського уряду із згодою приступити до вирішення всіх спірних питань⁷⁹. Переговори у Варшаві закінчилися підписанням 7 жовтня 1921 р. спеціального протоколу. Більшовицька Москва оцінила протокол як “майже” рівний за своїм значенням Ризькому договору”⁸⁰. Протокол негативно позначився не тільки на термінах, але і на долі походу військ УНР в Україну. Особливим пунктом

протоколу було зобов'язання Польщі вислати до 20 жовтня з її території братів Савінкових, Булак-Балаховича і С. Петлюру. Радянська сторона була задоволена і погодилася не пізніше 20 жовтня виплатити Польщі перший грошовий внесок за залізничний парк. Міністр закордонних справ Польщі К. Скірмунт у бесіді з журналістами заявив, що "його уряд хоче миру з Радами"⁸¹.

Однак керівники російських організацій і С. Петлюра були вислані з Польщі лише 28 жовтня, після чого Польщі був переданий перший грошовий внесок⁸². Щодо виїзду С. Петлюри з Польщі існувало декілька проєктів. Усі вони були відомі польській стороні, якій уряд УНР надіслав відповідні документи. Було передбачено чотири місця перебування С. Петлюри: у Парижі, Відні, в Угорщині та конспіративне проживання у Польщі, про що не мали інформувати навіть членів уряду УНР⁸³. Запевнення польської сторони, що виїзд С. Петлюри і уряду УНР нічого не змінюють у польсько-українських відносинах, залишилися лише фразами.

Посилаючись на протокол, РСФФР вимагала від Польщі роззброєння українських військ, які переміщувалися до кордону. Польський уряд прийняв офіційне рішення роззброїти українські війська і не допустити переходу ними кордону з УСРР. Становище до деякої міри врятували офіцери польського Генштабу, які повідомили Ю. Тютюнника про цю антиукраїнську акцію уряду Польщі. Вони також планували провести українські військові частини до кордону, обминувши польські війська, направлені для їх роззброєння.

План повстання в Україні передбачав, що після захоплення Кам'янець-Подільського туди мав прибути С. Петлюра з урядом. Звідси уряд УНР мав звернутися з проханням до Польщі і Румунії надати військову допомогу у боротьбі з більшовиками. Проте план повстання було провалено. Більшовицька агентура, проникнувши в УППШ, одержувала інформацію про передислокацію на територію УСРР організаторів повстання, шифри, маяки, явочні квартири підпільників⁸⁴. Ліквідовуючи українське підпілля, війська ВЧК арештували близько 500 учасників його керівного ядра. 25 серпня 1921 р. ними було розстріляно 52 найбільш впливових керівників підпілля – О. Зірку-Рибалко, В. Бабенко, П. Бабенко, П. Кравченка, І. Горобця, Г. Уманську та ін.⁸⁵. Практично обезглавлене підпілля не змогло надати допомогу українським військовим частинам Ю. Тютюнника.

Остання велика операція армії УНР – другий зимовий похід. Він розпочався 4 листопада 1921 р. під командуванням Ю. Тютюнника і здійснювався трьома армійськими групами загальною кількістю 2000 вояків. Група генерала А. Гулого-Гуленка повинна була пройти через Бесарабію у херсонські степи для підсилення Степової дивізії отамана Блакитного, але її розбили і змусили відійти в Румунію. Подільська група М. Палія-Сидорянського пройшла 1500-кілометровий рейд під Київ, проте також змушена була повернутися у Польщу. Волинська група, загальною чисельністю 900 вояків, була розбита 17 листопада у бою на р. Звіздаль⁸⁶. Армія УНР остаточно припинила своє існування, хоча боротьба з більшовиками тривала, але форми цієї боротьби були інші.

Польський уряд був дуже незадоволений позицією 2-го відділу Генштабу, який надав допомогу Ю. Тютюннику. Обурена таким "свавіллям", Рада міністрів Польщі на листопадовому засіданні розглядала навіть можливість розпуску 2-го відділу Генштабу взагалі⁸⁷. За підрахунками учасників Листопадового рейду 144 вояки загинули в бою, 94 померли від ран і були добиті червоноармійцями, 537 потрапили в полон. З них 83 вивезли до Києва, 95 померли від ран і побоїв, 359 розстріляли. Наказ про розстріл санкціонували Й. Якір, В. Затонський, К. Паука⁸⁸. Розстріл 359 вояків армії УНР набув неабиякого розголосу в європейських країнах. Про це свідчило повідомлення О. Шумського з Варшави, яке він 1 грудня 1921 р. надіслав голові Раднаркому УСРР Х. Раковському. В ньому О. Шумський повідомляє: "Зараз отримав протокол п'ятірки за справою розбитої банди Тютюнника. П'ятіркою було винесено смертний вирок 360 полоненим бандитам. Вважаю, оскільки вони не були розстріляні з моменту розгрому банди, треба судити їх, як українських громадян за заколот проти державної влади робітників і селян України Ревтрибеспубліки і зробити з цього голосний політичний процес. Нами й петлюрівцями цей набіг розтрублений у всій європейській та американській пресі і засіб ліквідації цього нападу, прийнятий київськими товаришами, справляє неvigідне для нас враження"⁸⁹.

Аналізуючи перебіг подій і трагічні наслідки Другого Зимового походу Армії УНР, окремі українські дослідники, зокрема В. Верига, звертають увагу на існування листа уряду УНР до начальника польського Генерального штабу з проханням не видавати зброю Ю. Тютюннику для його формувань⁹⁰. Із існуванням цього листа пов'язується також загадкова смерть начальника штабу УППШ полковника Ю. Отмарштейна, який знав про нього. Якщо це відповідало правді, що польська сторона таке прохання уряду УНР отримала, то важко зрозуміти позицію самого С. Петлюри. Чому він не відмовився від походу, побачивши, що сприятливий момент проминув, а замість повстанських загонів Правобережну Україну заповнили частини Червоної армії. В Україні в цей період було сконцентровано 3/4 усієї кількості піхоти і 80 % кінноти Червоної армії⁹¹. Мабуть це важко назвати тільки помилкою.

Виникає питання, чи дійсно польська сторона отримала такий лист-прохання від уряду УНР. Найвірогідніше те, що це могло бути правдою. В урядових колах Польщі були різні погляди стосовно співучасті у такому поході, адже був укладений Ризький договір. Тому польські урядовці вітали таке прохання уряду УНР. Тим більше, що в польських джерелах не зустрічається навіть згадки про те, що уряд УНР протестував проти порушення договору і ненадання зброї та спорядження для походу в Україну. Це могла бути і звичайна провокація, але чому тоді ні уряд УНР, ні польський уряд цього не спростували. Їм це зробити було надзвичайно вигідно: українці повірили б у відсутність такого листа, а польський уряд міг би успішно відбивати нападки Москви.

Проникнення радянської розвідки в середовище УППШ викликало занепокоєння поляків і, очевидно, стало причиною зміни їх ставлення до визначення місць розгортання антибільшовицького повстання в Україні. Занепокоєння

польської сторони було обґрунтованим. Український дослідник В. Сідак зазначає, що, починаючи з підготовки і до свого трагічного завершення, Другий Зимовий похід постійно перебував під контролем і руйнівним впливом органів ВЧК. Навіть найближчий помічник Ю. Тютюнника підполковник Добротворський був агентом ВЧК і під час рейду перейшов до більшовиків. Зокрема, В. Сідак описує на основі архівних матеріалів діяльність агента ВЧК “Сотника” (колишнього старшини армії УНР), який з вересня по жовтень 1921 р. перебував в УППШ: “Поїздка агента за кордон була дуже вдалою. За короткий термін перебування в Польщі він провів там велику роботу і зібрав цінні відомості про діяльність петлюрівських повстанських загонів на Правобережній Україні і про перехід на радянську територію з Польщі банди петлюрівського генерала Нельговського, її чисельності й плани. Агент докладно повідомив про підготовку бандитського рейду Тютюнника на Україну, передбачене місце переходу ним польсько-радянського кордону і маршрут руху по території України”⁹².

Побоюючись дати привід для агресії з боку більшовицької Росії на Польшу, польська сторона постійно маневрувала, наполягаючи на зміні початкового плану організації повстання, яке мало розпочатися безпосередньо біля польсько-радянського кордону. Основний його осередок польська сторона прагнула перенести в райони Одеси і на Полтавщину. На практиці це означало, що військові загони УНР, перетнувши польсько-радянський кордон, змушені були б пройти з боями далеко на схід, втрачаючи зв'язок із базами постачання, що значно ускладнювало успішне завершення їхньої акції⁹³. Для польського уряду існувала й інша сторона справи, яка зумовлювала перенесення центру повстання якнайдалі від польського кордону. Це настрої українського населення Волині, серед якого поширювалися чутки, що саме тут має розпочатися антибільшовицький рух за відновлення незалежної України. У рапорті 2-му відділу польського Генерального штабу від 5 серпня 1921 р. командування Люблінського військового округу повідомляло: “Серед населення постійно кружляють чутки про те, що на терені Волині є організована українська армія силою 70 000 вояків. Селяни переховують по селах багато зброї та амуніції, ... цілком безкарно ведуть агітацію попи, вийти, солтиси, сільські писарі”⁹⁴. В іншому рапорті від 4 вересня 1921 р. відзначалося, що ці чутки “...погано впливають на настрої населення, але зарадити цьому не можна з огляду на необхідність дотримання таємниці про підготовку повстання за кордоном... Руське населення по селах майже не приховує свої самостійницькі погляди... і що коли тільки буде треба, то 70-тисячна українська армія, яка є у Волинському воеводстві, виступить і повторить факт, що мав місце за часів Хмельниччини”⁹⁵.

Отже, цілком несподівано для поляків підготовка антибільшовицького повстання викликала загрозу вибуху самостійного руху на західноукраїнських землях, що входили до складу Польщі. Зрозуміло, що це лише посилило опозиційні настрої щодо підтримки повстанського рейду з боку польської адміністрації, спричинило зволікання з його початком. Про це згадував і сам

начальник УППШ, генерал-хорунжий Ю. Тютюнник: “Начальна Команда Війська Польського... затягує практичне переведення вже обіцяної допомоги нашій повстанській акції. Уже зараз я вважаю, що ми спізнюємося”⁹⁶. Непослідовна та суперечлива політика Польщі щодо відновлення незалежної Української держави, відсутність єдиного політичного центру об’єднання повстанського руху зумовили його поразку. Польські політики небезпідставно вважали: відновлення самостійної України обов’язково приведе до порушення питання про етнічні українські землі, включені до складу Польщі. Водночас із підготовкою повстання в Україні група галицької політичної еміграції, очолювана С. Вітиком, А. Крушельницьким, колишнім отаманом січових стрільців Г. Косаком, готували збройне повстання проти поляків у Галичині. Проте організація повстання у Галичині, яке мав очолити популярний серед галицького населення Г. Косак, не вдалася. Агенти С. Петлюри, що були у групі С. Вітика, видали його наміри французькій контррозвідці, за вимогами якої чехословацька сторона арештувала Г. Косака⁹⁷.

*Нестор Махно
(1889–1934)*

Безрезультатно закінчилося перебування у Польщі Н. Махна, який спочатку 28 серпня 1921 р., обеззброївши більшовицьку прикордонну заставу біля с. Кам’янки, із залишками недавньої багатотисячної армії (всього 77 осіб) переправився через р. Дністер у Румунію⁹⁸. Румунські власті всіх махновців роззброїли та інтернували в таборі для військовополонених у м. Бельци. Спочатку румунський уряд із певних мотивів лояльно поставився до Н. Махна, плануючи його використати у випадку війни з РСФРР. В Румунії Н. Махна продовжували переслідувати уряди РСФРР та УСРР і їхні каральні органи. Протягом вересня–листопада 1921 р. вони надіслали урядові Румунії багато нот з вимогами видати Н. Махна, кваліфікуючи його “як ватажка злочинних банд, який здійснив на території радянської Росії і України безліч злочинів, спалюючи та грабуючи села”⁹⁹. Уряд Румунії відмовився видати Н. Махна, оскільки для цього не було юридичних підстав, але погодився на його перехід до Польщі.

Вночі 28 квітня 1922 р. Н. Махно, його дружина Г. Кузьменко та ще 16 махновців преїшли польську ділянку кордону в районі м. Бучач. Польські власті затримали групу Н. Махна й відправили в табір для військовополонених в Сташкові, де знаходилися інтерновані вояки армії УНР¹⁰⁰. Н. Махно сподівався, як зазначав у листі, надісланому до міністерства закордонних справ Польщі, “знайти притулок і дружню допомогу”¹⁰¹. У таборі за ним було встановлено постійний нагляд. Перебування Н. Махна ускладнювалося й тим, що петлюрівці звинувачували його в зраді інтересів УНР, а також у тому, що він відволікав

селянські маси від боротьби за незалежність України. Наголошуючи на тому, що незабаром отримає велику фінансову підтримку, Н. Махно у таборі розпочав вербування вояків у свою армію для майбутнього походу в Україну¹⁰². Подібні дії Н. Махна не могли залишатися непоміченими у Москві та Харкові.

ВУЦВК 12 квітня 1922 р. оголосив нову амністію всім, хто боровся проти радянської влади. Вона не поширювалася лише на 7 “непримиримих ворогів робітників і селян України” – П. Скоропадського, С. Петлюру, Ю. Тютюнника та Н. Махна. 19 травня 1922 р. Верховний трибунал ВУЦВК визнав Н. Махна винним у “скоєнні на території УСРР цілого ряду грабунків і розбійницьких нападів”¹⁰³. Уряд УСРР надіслав Польщі 19 травня і 4 листопада 1922 р. дві ноти з вимогами видачі Н. Махна як кримінального злочинця. Однак польський уряд, хоча й тримав махновців у таборі, вирішив не видавати їх радянській стороні.

У таборі “селянський батько” почав виношувати плани організації повстання українського населення в Східній Галичині та побудови там “безвладної” держави. Для реалізації цієї ідеї Н. Махно зважився на відчайдушний вчинок. 22 липня 1922 р. його дружина Г. Кузьменко з’явилася у представництві УСРР у Варшаві й запропонувала радянським дипломатам послуги для підняття повстання в Галичині. Одночасно вона передала умови Н. Махна, які повинні були стати основою його угоди з більшовиками: 1) звільнення з в’язниць вояків махновського руху; 2) припинення переслідування повстанців-махновців; 3) надання гарантій вільного існування для всіх учасників махновського руху; 4) вільної пропаганди махновцями своїх ідей; 5) надання можливості махновцям брати участь в роботі рад і з’їздів. Натомість Н. Махно зобов’язався розпустити всі махновські загони й співпрацювати з партією більшовиків¹⁰⁴.

Через колишніх махновців М. Шуляка і Я. Красновольського Н. Махно нав’язує контакт з Є. Аболтіним, керівником радянсько-української репатріаційної комісії в Польщі. Керівник радянської місії запропонував направити своїх представників для переговорів з Н. Махно і передав 10 тис. злотих для підготовки його втечі з табору¹⁰⁵. Оскільки Н. Махно ухилився від надання політичних зобов’язань, то Є. Аболтін відмовив йому у допомозі. Незабаром з’ясувалося, що махновець Я. Красновольський – Адольф – є агентом польських спецслужб. Про це він сам зізнався на суді 28 листопада 1923 р.¹⁰⁶. Наприкінці вересня 1922 р. Н. Махна та його дружину арештували й відправили до в’язниці у Варшаву¹⁰⁷.

Судовий процес над Н. Махном розпочався у Варшавському кримінальному суді лише 27 листопада 1923 р.¹⁰⁸. В акті обвинувачення, які були висунуті проти Н. Махна, стверджувалося, що: 1) за його наказом Г. Кузьменко нав’язувала контакт з радянським посольством; 2) розпочавши переговори, він за підтримки більшовиків хотів організувати повстання в Галичині; 3) від радянського посольства Н. Махно отримував фінансову допомогу для розгортання антипольської діяльності та ін.¹⁰⁹. Подібні звинувачення були висунуті і його соратникам. Можна допустити й те, як зазначають окремі дослідники, що саме радянське дипломатичне представництво у Варшаві, для того, щоб

“нейтралізувати” Н. Махна, отримало вказівку з Москви “видати” його польським спецслужбам¹¹⁰.

Щоб підсилити звинувачення, в суді зачитали тексти двох нот уряду УСРР про видачу радянській стороні Н. Махна як “звичайного бандита”. Проти Н. Махна зробили заяви кілька польських землевласників, маєтки яких розгромили махновці у 1918–1919 рр. Виступаючи на процесі, прокурор М. Вессербергер акцентував увагу лише на огульних звинуваченнях Н. Махна: “Анархізм на Заході є опрацьована наукова теорія. Але ця ідея на Сході перестає бути нею... Не буду говорити про гайдамаків, про кривавих отаманів і різунів, а звертаю увагу на протиріччя, яке існує між українцями як народом і характером їх родючої землі. Все надбання тих людей свідчить про їхні нахили до пошуку легкої здобичі, дикої свободи... Україна – це колиска отаманів, які під прикриттям вищої мети торують кривавий шлях у цьому краї, керуються виключно жадобою здобичі і дикої свободи”¹¹¹. На судовому засіданні було піднято і питання про єврейські погроми, які нібито здійснювали махновці в Україні. Однак Н. Махно це спростував, заявивши, що єврейське населення Гуляй-Поля, Бердянська, Маріуполя, Донецького району завжди знаходило в нього підтримку та захист¹¹². Характерним було й те, що американські євреї-анархісти зібрали 5 тис. доларів для Н. Махна на судові витрати, вважаючи його “своїм захисником”¹¹³.

Варто звернути увагу на те, що на судовий процес чималий вплив мала книга соратника Н. Махна П. Аршинова “Історія махновського руху (1918–1921)”, яка була опублікована у цей час в Берліні¹¹⁴. У ній махновщина розглядалася не як форма примітивного бандитизму, а як народний антибільшовицький рух. Анархісти усього світу почали висловлювати підтримку Н. Махно, надсилаючи протести на адресу польських властей. Вони організували пікетування польських і радянських посольств у своїх країнах. Болгарські анархісти навіть погрожували польським властям підірвати посольства Польщі по всій Європі, якщо Н. Махна не буде виправдано й звільнено¹¹⁵.

У своїх виступах на суді Н. Махно та його захисники спростували висунуті звинувачення¹¹⁶. Польський суд повністю виправдав Н. Махна та інших махновців. Після суду, який виправдав Н. Махна, його було відправлено до м. Торунь. Публічні заяви Н. Махна про плани продовжувати боротьбу з більшовиками викликали негативну реакцію уряду Польщі. На початку 1924 р. польський уряд заявив, що “подібний виступ Махна явно спрямований проти уряду держави, з якою Польща підписала мирну угоду і підтримує постійний дипломатичний зв'язок”, вважає неприпустимим і шкідливим¹¹⁷. За наказом військового міністра за Н. Махно було встановлено поліцейський нагляд із загрозою примусового виселення з Польщі. Після спроби самогубства Н. Махно виїхав до Данціга, а згодом в квітні 1925 р. у Париж¹¹⁸.

Важливою умовою реалізації Ризького договору було виконання УСРР і Польщею статті IX з обміну військовополоненими і біженцями. На території Росії до кінця 1918 р. знаходилося три великі групи поляків: 1) біженці – 1,5 мільйона осіб; 2) військовослужбовці – поляки царської армії – близько

600 тисяч осіб; 3) військовослужбовці – поляки німецької і австро-угорської армії, які потрапили у російський полон – близько 100 тисяч осіб¹¹⁹. До 1920 р., тобто початку польсько-більшовицької війни, у Польщу з території колишньої Російської імперії повернулося лише 286 350 поляків¹²⁰. Тому сторони зобов'язалися якнайскоріше приступити до репатріації усіх військовополонених, біженців, закладників та емігрантів. Для цього створювалися змішані радянсько-польські комісії, які знаходилися у Москві та Варшаві. Польська комісія у справах реєвакуації та біженців знаходилася також у Харкові¹²¹. Постановою Оргбюро ЦК КП(б)У 6 червня 1921 р. при Управлінні по евакуації (Укрголовевак) була створена українська комісія у складі 38 осіб, очолювана І. Тарасенком. В основі діяльності Укрголовеваку були закладені принципи, запропоновані Польським бюро при ЦК КП(б)У 6 квітня 1921 р.: 1) передусім відправляти з УСРР “зайві елементи”, перемішуючи їх “елементами революційними”; 2) не перешкоджати поверненню до Польщі комуністів-поляків; 3) із репатрійованих біженців в обов'язковому порядку робити фотографії; 4) розробити заходи пропагандистського характеру з метою недопущення виїзду до Польщі основної маси поляків. При губернських комітетах КП(б)У створювалися спеціальні комісії із представників польських відділів, представників надзвичайної комісії (ЧК) і губеваку, які контролювали процес репатріації¹²².

19 квітня 1921 р. НКЗС України надіслав у наркомати, ВЧК, Верховний революційний трибунал циркуляр “Про припинення судових, адміністративних, дисциплінарних та інших переслідувань проти польських громадян, цивільних полонених, інтернованих, закладників, емігрантів і військовополонених”¹²³. У циркулярі вказувалося, що ці категорії польських громадян повинні бути видані Польщі з усіма судовими матеріалами. Давалися також роз'яснення, кого розуміти під цивільними особами, військовополоненими, біженцями та емігрантами. Польськими громадянами вважали громадян, які визнавали себе поляками до 1917 р.; громадян і їх нащадків, які проживали в основних губерніях колишнього Царства Польського; всіх громадян, зареєстрованих як поляки на території УСРР і РСФРР. Документами, які підтверджували польське громадянство, вважалися: іноземні паспорти і документи; документи, видані у різний час в Росії і Україні до і після 1917 р.; метричні свідоцтва і записи, довідки; документи службового характеру, національні свідоцтва; показання свідків (не менше 7 родичів або 5 свідків), якщо 2 з них – радянські службовці. При цьому наголошувалося на тому, що вказані категорії громадян мали право тільки опитувати польське громадянство, але громадянами Польщі вони не вважалися¹²⁴. Водночас Раднарком УСРР доручив відповідним органам розробити пропагандистські заходи, спрямовані проти виїзду поляків з УСРР¹²⁵.

В подібний спосіб здійснювалося виконання статті IX договору і в Польщі. Польські органи влади також застосовували заходи, спрямовані на сповільнення репатріації, пошуками “неблагонадійних” – з комуністичними переконаннями осіб. Міністерство внутрішніх справ наказувало передавати їх у судові інстанції, заводити на них картотеки і встановлювати нагляд¹²⁶. На пропозицію радянської сторони збільшити кількість пропускних пунктів на

кордоні польська сторона відповіді не дала¹²⁷. У липні 1921 р. до місця інтернування військовополонених у Польщі було скеровано репатріаційну комісію УСРР і РСФРР. Вона повинна була вести роботу щодо деморалізації військових формувань УНР, схилити українських вояків до повернення в УСРР. Через жакливі умови утримання українців у таборах для інтернованих радянська комісія частково досягнула своєї мети¹²⁸. До кінця 1922 р. більшість таборів для інтернованих у Польщі було ліквідовано, залишалось лише не більше 3 тисяч українців. Не бажаючи повертатися в УСРР, 2255 українських вояків із таборів у Каліші, Щепйорні, Тухолі емігрували до Чехословаччини¹²⁹. Деякі табори для військовополонених польська сторона відмовлялася показувати представникам змішаної радянсько-польської комісії. Стало відомо про знущання, розстріли радянських військовополонених, велику смертність у таборах в Домб'є, Стшалкові та ін.¹³⁰. Необхідно вказати, що для інтернованих українських вояків надходила значна благодійна допомога від українських громадських організацій Польщі, Чехословаччини, Румунії та окремих громадян. Зокрема, значні грошові суми на потреби інтернованих асигнували генерал-інспектор армії УНР О. Удовиченко, начальники груп інтернованих генерали О. Загородський, М. Безручко та ін.¹³¹.

У процесі репатріації радянську сторону найбільше турбували табори інтернованих військових формувань УНР. Тому Колегія Народного комісаріату закордонних справ УСРР 10 грудня 1921 р. дала розпорядження О. Шумському у Варшаві: 1) домогтися від польського уряду ліквідації таких таборів; 2) вислати з Польщі тих вояків УНР, які не бажають повертатися в УСРР; 3) змусити польський уряд перевести табори для інтернованих подалі від кордонів УСРР; 4) отримати від польської сторони детальні списки тих, хто не повертається в УСРР, з метою нагляду за ними. Крім того, О. Шумському було доручено, "не компроментуючи себе", перешкодити приїзду місії польського Червоного хреста у Шепетівку, місце найбільшого скупчення польських репатріантів¹³².

Російсько-українська репатріаційна комісія у Польщі на чолі з Є. Аболтніним неодноразово відзначала, що дві амністії уряду УСРР (30 листопада 1921 р. – для рядових вояків УНР і 12 квітня 1922 р. – для старшин) бажаних результатів не дають: "Петлорівська маса дуже добре засвоїла думку, що вернутися в Совдепію вони завжди встигнуть, що більшовики їх завжди приймуть, аби тільки вони захотіли, а тому немає чого спішити, краще почекати, може щось і зміниться"¹³³. Члени радянської репатріаційної комісії часто відвідували табори для інтернованих, агітуючи вояків до виїзду в УСРР. Хоч більшість інтернованих з обуренням зустрічали радянських представників, частину вояків вони зуміли переконати. Наприклад, після візиту членів комісії у табори Каліш і Щипйорно 7–8 жовтня 1922 р. 140 козаків і 2 старшин записалися до від'їзду в УСРР¹³⁴. Причиною для від'їзду інтернованих в УСРР часто були погані умови їх перебування у таборах. 10 липня 1922 р. генерал-інспектор армії УНР Удовиченко відзначав: "Брак харчів, одягу, взуття, білизни, палива, важкі умови розміщення... все це виснажило фізично інтерноване вояцтво". Крім того, у таборах знаходилося 220 інвалідів, 200 хворих туберкульозом, 30 безнадійно хворих, 978 жінок і дітей¹³⁵.

Архівні матеріали підтверджують непоодинокі факти розправи над військовополоненими-українцями, які поверталися в УСРР. Радянський уряд наказував своїм представникам у зарубіжних країнах направляти полонених українців не в Україну, а в Росію, де “відібрати і використати потрібні елементи, а контрреволюціонерів (тобто національно свідомих патріотів України) заслати туди, де вони не будуть шкідливі для радянської влади”¹³⁶. Бажаючі виїхати з Польщі в УСРР і отримати громадянство зверталися до радників та секретарів представництва у Варшаві, які оформляли їх справи на розгляд “Комгражу” (Комітету у справах громадянства при НКЗС СРСР). Питання про громадянство й візи вирішувалися у Москві. В Росію візи видавалися швидко, а в Україну, особливо для реемігрантів, які брали участь в національно-визвольних змаганнях, затримувалися на невизначений термін¹³⁷.

У липні 1922 р. в таборах для інтернованих військових формувань УНР перебувало 10 135 осіб, з яких 6 362 – рядові вояки і 2 414 – старшини¹³⁸. За даними російсько-українсько-польської комісії у справах репатріації в період від 14 квітня 1922 р. по 25 січня 1923 р. через обмінні пункти Здолбунів – Шепетівка в УСРР повернулося 2 278 амністованих вояків і старшин армії УНР¹³⁹. Російсько-українська репатріаційна комісія була також зацікавлена у звільненні з польських в’язниць 400 осіб, половина з яких була поляками для відправки в УСРР. Іншу половину цієї категорії ув’язнених становили працівники ДПУ, радянської розвідки і члени РКП(б)¹⁴⁰. Їх звільнення і репатріація відбулися у 1923 р. Під час реалізації вказаної статті Ризького договору польська сторона намагалася передусім позбутися і не допустити на територію держави комуністичних елементів. Директива МВС Польщі від 28 грудня 1922 р. орієнтувала, що у східних воєводствах Тернопільському, Станіславівському, Львівському необхідно перешкоджати поверненню з УСРР та РСФРР революціонерів і більшовиків¹⁴¹. Це призводило до конфліктів на кордоні, де польські чиновники застосовували силу до радянського персоналу, який супроводжував поїзди із репатріантами¹⁴². Подібні дії польської сторони називати випадковими і невинуватими не можна, адже йшлося про захист суверенітету Польської держави.

У цей період почав збільшуватися розрив між ідеологічною установкою курсу на світову революцію і реальним будівництвом більшовиками основ соціалізму на основі НЕПу. Став помітним дуалізм зовнішньополітичної діяльності РСФРР і УСРР: з одного боку, Комінтерн, де панували російські більшовики, з іншого, – народний комісаріат закордонних справ. Радянські історики з часів “Короткого курсу ВКП(б)” у працях з питань зовнішньої політики СРСР його відкидали. Цей дуалізм виявлявся у постійних сутичках у 1921–1925 рр. між головою Комінтерну Г. Зінов’євим і наркомом закордонних справ Г. Чичеріним. Показово, але В. Ленін у 1921 р. вимагав навіть прийняти спеціальну постанову ЦК РКП(б), яка забороняла б керівникам більшовицького уряду і членам російської секції Комінтерну робити публічні заяви без санкції Г. Чичеріна¹⁴³.

Взявши курс на створення “всесвітнього СРСР”, більшовицьке керівництво Комінтерну не зважало на міжнародні зобов’язання радянської сторони. У резолюції “Про тактику Комінтерну”, прийнятій Всеросійською конференцією РКП(б) 19 грудня 1921 р., зазначалося: “Неминучість нової імперіалістичної війни чи навіть декількох таких воєн, якщо міжнародний пролетаріат не повалить буржуазний лад, очевидна”¹⁴⁴. Російські комуністи створили модель, відзначає відомий дослідник Р. Шпорлюк, “...яка подавалася усьому світові як зразок його майбутньої організації в умовах перемоги соціалізму. До того часу, як це трапиться, робітники всього світу вже мають свою “справжню батьківщину” в особі СРСР, а не в капіталістичних країнах, де їм доводиться жити”¹⁴⁵. Комуністична робітничка партія Польщі як складова частина Комінтерну повністю підтримувала російських більшовиків. На третій конференції КРПП у квітні 1922 р. відзначалося, що польські комуністи “поєднані братством по зброї з пролетарською Росією і готові за першим покликом надати їй допомогу і захистити”¹⁴⁶.

Керівники Польської держави не могли не враховувати це у своїй зовнішній політиці. До 1923 р. вони вислали з Польщі групу комуністів, куди входили керівні діячі КРПП Ляуер, Домбаль, Стоковський.¹⁴⁷ У польській пресі відзначалося: “...за кордоном повинні в належний спосіб оцінити великі зусилля, з якими Польща намагається зберегти і зміцнити мирні відносини з більшовицькою Росією. Мир з державою, яка не визнає норм цивілізованого світу..., ненавидить політичний устрій всієї Європи і бажає бачити її охопленою пожежею і революцією ...зв’язок з людьми із янусовим обличчям, з яких одне говорить “я член уряду і мені нічого не відомо про III Інтернаціонал”, а друге – “я член III Інтернаціоналу і мене не цікавлять зобов’язання уряду”¹⁴⁸. Посилання більшовицького керівництва на те, що воно відмовилося від курсу на світову революцію і всі зусилля спрямує на економічну співпрацю, у Польщі вважали фальшивими¹⁴⁹.

Незважаючи на труднощі у реалізації умов IX статті договору, певних успіхів було досягнуто. Вже у березні 1921 р. у Польщу прибули чотири транспортні з польськими військовополоненими¹⁵⁰. Радянська сторона вжила заходи щодо поліпшення умов перебування польських військовополонених на території РСФРР і УСРР¹⁵¹. 27 березня 1921 р. ВУЦВК зобов’язав усі органи радянської влади у губерніях і повітах організувати урочисті зустрічі радянських військовополонених, які почали повертатися з Польщі в УСРР¹⁵². Проте повного порозуміння у цьому питанні досягнуто не було. Тільки у травні 1922 р. в Польщу було відправлено 15 ешалонів і транспортів біженців, закладників, інтернованих й військовополонених поляків з часів Першої світової війни. У червні намічалися до евакуації ешалони: з Харкова – 2 і 3 позачергових транспортів, Києва – 2 і декілька транспортів, Одеси – 2, Кременчука – 1, Полтави – 3, Катеринослава – 2, Запоріжжя – 1, Бахмута – 3, Миколаєва – 1, де було зареєстровано близько 120 тис. польських біженців. До осені 1922 р. уряд УСРР планував відправити усіх бажаючих поляків на батьківщину¹⁵³.

Певне напруження викликали арешти і судові процеси над поляками в УСРР. 22 серпня 1922 р. повірений у справах Польщі в Харкові Хорват надіслав НКЗС УСРР ноту протесту. Польська сторона вимагала пояснень щодо обшуку, проведеного у співробітника консульського відділу А. Заблоцького, та арешту шести поляків, які підтримували зв'язок з представниками Польщі¹⁵⁴. Нарком внутрішніх справ УСРР В. Манцев, коментуючи ці події, вказував, що арешти поляків, проведені у деяких містах України, викликані шпигунською діяльністю офіційних польських дипломатів¹⁵⁵.

У зв'язку із протестами польської сторони, виконання судових вироків над арештованими поляками було припинено. На прохання польської комісії у справах репатріації було зупинено виконання смертних вироків над членами польської повстанської організації у Житомирі. НКЗС СРСР 28 березня 1923 р. звернувся з проханням до ВУЦВК відмінити вказані вироки, оскільки 50 поляків, які проходили по цій справі, занесені польською комісією у списки для персонального обміну¹⁵⁶. Останню групу – 10 поляків, засуджених до кари смерті в УСРР, було передано Польщі у 1924 р.¹⁵⁷.

Еміграція з УСРР до Польщі стосувалася не лише поляків. У зведенні Особливої наради при головнокомандувачеві збройними силами Півдня Росії вказувалося на масову єврейську еміграцію з України у 1921 р.: “У Східній Галичині вже нараховується до 40 тисяч євреїв-біженців, і кількість ця збільшується з кожним днем. Усі біженці із співчуттям відзиваються про петлюрівські війська...”¹⁵⁸. Цей документ є ще одним свідченням того, що спроба деяких кіл приписати С. Петлюрі співучасть у єврейських погромах не витримує критики. Звичайно, попри будь-які пояснення, ніщо не може бути виправданням злочинних єврейських погромів в Україні, коли лилася кров і страждали безневинні люди. Але ставити знак рівності між євреями та більшовизмом, наголошують сучасні єврейські дослідники, означає допускатися помилок і спрощувати надто складну проблему¹⁵⁹.

За споминами керівних діячів УНР (В. Винниченка, О. Золотарьова та ін.) головними винуватцями цього дикунського терору, національної нетерпимості постають С. Петлюра, Є. Коновалець та їх однодумці. Але офіційні документи уряду С. Петлюри свідчать про інше. До того ж із С. Петлюрою співпрацювали єврейські націоналістичні організації, а праве крило Єврейської соціал-демократичної робітничої партії створило за доби Директорії нову партію “Поалей Ціон Української Народної Республіки”. Крім того, до передпарламенту УНР у листопаді 1920 р. планувалося ввести 21 представника від єврейських партій, тобто восьму частину усіх депутатів (росіян – лише 6, поляків – 3). На основі аналізу документів бачимо, що немає підстав звинувачувати С. Петлюру в антисемітизмі. Очевидно, що погроми стали наслідком отаманщини в УНР на гребені засилля євреїв серед більшовицького керівництва України і Росії¹⁶⁰. Не можна ігнорувати й той факт, що до єврейських погромів на території України під час польсько-радянської війни були причетні і польські війська¹⁶¹.

Антисемітські виступи, у тому числі криваві єврейські погроми, влаштовувалися польськими військами і раніше. Це був єврейський погром

21–23 листопада 1918 р. у Львові після відступу українців, масове вбивство євреїв польськими загонами у Пінську 5 квітня 1919 р.¹⁶². Крім того, польські війська були причетні до катувань і розстрілів полонених-червоноармійців. Наприклад, 18 травня 1920 р. у м. Козятин вони розстріляли 2 лікарів, 4 медичних сестер, кількох червоноармійців, а 20 із них запрягли у вози і возили ними вантажі¹⁶³. Українські дослідники на основі архівних матеріалів доводять причетність більшовицьких військ до єврейських погромів у містах Сальниця, Любар, Уланів, Полонному у 1920 р. Так, 6-та дивізія армії М. Будьонного відступала на польсько-радянському фронті під гаслами “Бий жидів, комуністів і комісарів, рятуй Росію!” У м. Любар будьоннівці згвалтували і вбили 50 жінок, розгромили і пограбували усі єврейські помешкання. За погроми і бандитизм 21–23 жовтня 1920 р. Ревтрибунал Кінної армії М. Будьонного засудив 141 конармійця до розстрілу (з них 19 командирів); 12 – до 20 років примусових робіт¹⁶⁴.

Окрему сторінку в еміграційних процесах займали українці-галичани. Майже 2 тисячі галичан, колишніх вояків УГА, входило до 402-го Галицького полку 45-ї дивізії Червоної армії, яка дислокувалася в Умані. Влітку 1921 р., після оголошення демобілізації, 800 галичан з дозволу радянських властей повернулися у Польщу¹⁶⁵. Пізніше, у липні 1922 р. на вимогу Польщі 402-й Галицький полк було розформовано, хоч він вважався одним із кращих і навіть був нагороджений орденом Червоного Прапора.

Набагато чисельнішою була західноукраїнська еміграція в УСРР. У 1921–1922 рр. в УСРР прибули понад 80 тисяч військовополонених, біженців і емігрантів з Польщі¹⁶⁶. Серед них значну частину становили галичани. Їх чисельність у 1925 р. сягала 50 тисяч осіб¹⁶⁷. Це були колишні вояки українських військових формувань, інтелігенція, представники різних політичних сил. Кожний репатріант, що приїздив з Польщі в УСРР, заповнював документ, який би засвідчував його лояльність до радянської влади: “...урочисто обіцяю надалі бути лояльним до Робітничо-Селянської Влади і всіма силами старатися спокутувати своєю працею свої помилки та допомагати відбудові народного господарства Радянської України”¹⁶⁸.

Ситуація змінилася у 1924 р., коли ЦК КП(б)У прийняв рішення відмовитися від прийому галичан на території УСРР. Мотиви такого рішення були викладені у листі ЦК КП(б)У від 20 вересня 1924 р. до московського ЦК РКП(б): “Наплив політемігрантів із Галичини, Польщі, Чехо-Словаччини й особливо завдяки польському терору із Західної України посилюється. Наша комуністична преса у Польщі, Галичині, Чехо-Словаччині змальовує економічне становище УСРР як процвітання країни і кожний у пролетарській вільній країні знаходить собі роботу. Це почасти посилює потяг до нас політеміграції. Але коли політемігранти стикаються з нашою дійсністю й порівнюють із інформацією комуністичної преси у себе на батьківщині, то глибоко розчаровуються”¹⁶⁹.

Політика українізації, перехід до НЕПу, що розпочалися після громадянської війни, вселяли оптимізм галицької еміграції, її представникам довіря-

ли відповідальні посади у партійних та державних органах. Та й залучення західноукраїнської інтелігенції для обслуговування потреб індустріального і культурного будівництва відповідало інтересам партійно-державного керівництва УСРР: з одного боку, підносило його авторитет, а з іншого, – послаблювало вплив уряду УНР в екзилі, вносило розкол у середовище національної еміграції в європейських країнах.

Діяльність змішаної радянсько-польської репатріаційної комісії була, в основному, завершена у 1923 р. Щоправда, члени російсько-української комісії негативно сприйняли рішення про її ліквідацію і передачу з 1 січня 1923 р. усіх справ про репатріації консульському відділу РРФСР у Польщі¹⁷⁰. Вони лише схвалювали ідею припинення дії амністій з 1 січня 1923 р., вважаючи, що такий крок: 1) “зміцнить престиж уряду СРСР в очах петлюрівців; 2) змусить тих, хто вагається, енергійніше “шукати помилування в Радянської влади”¹⁷¹. Документи польської контрольної комісії свідчать, що найбільш інтенсивний обмін репатріантами на прикордонних пунктах Здолбунів, Корець, Остріг, Шумськ, Ланівці, Оженін припадав на першу половину 1922 р.¹⁷². Раднарком УСРР у березні 1923 р. ліквідував Управління з евакуації і закриття останні два пункти евакуації у Шепетівці та Одесі, перекинувши їх функції на місцеві органи¹⁷³. За даними від 11 травня 1924 р. у Польщу після підписання Ризького договору повернулося 1 мільйон 100 тисяч поляків і представників інших¹⁷⁴.

У наступні роки союзні відомства почали обмежувати рееміграцію українців з Польщі в Україну. Комітет з питань громадянства при НКЗС СРСР візи в Росію видавав швидко, тоді як візи в Україну, особливо для учасників національно-визвольних змагань, часто затримувалися на невизначений термін. Тяганина з візами, яка суперечила ухваленим самою Москвою законам і інструкціям, викликала негативну реакцію навіть партійно-радянського керівництва УСРР. Так, у порядок денний засідання політбюро ЦК КП (б)У 26 лютого 1925 р. було внесено питання “Про відмову НКЗС відпустити кошти із загальносоюзного бюджету на репатріацію колишніх петлюрівців”. В ухвалі політбюро з цього питання вказувалося: “Заявити перед ЦК РКП протест, вказуючи на те, що з боку НКЗС спостерігається інше ставлення до українських реемігрантів, ніж до врангелівців, які реєвакуються за звичайним порядком”¹⁷⁵. Із другої половини 1920-х рр. зійшла нанівець і можливість несанкціонованого радянськими прикордонниками переходу через польсько-радянський кордон.

¹ Ольшанский П.Н. Рижский договор и развитие советско-польских отношений 1921–1924 гг. – М., 1974. – С. 15.

² Jędruszczak T. O kryteriach oceny dziejów Polski w okresie międzywojennym (1918–1939) // Kwartalnik historyczny. – 1958. – № 2. – S. 485.

³ Ленин В.И. Речь на закрытии конференции 28 мая. – Полн. собр. соч. – Т. 43. – С. 340–341.

- ⁴ Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 332.
- ⁵ Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. – К., 1993. – С. 33–34.
- ⁶ Экономическая жизнь СССР: Хроника событий и фактов 1917–1965. – В 2-х кн. – М., 1967. – Кн.1. – С. 77.
- ⁷ ЦДАВОУ. – Ф. 1, оп.20, спр. 981, арк. 26.
- ⁸ Там само. – Спр. 7, арк. 52.
- ⁹ Литвин В. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.). – К., 2003. – С. 23.
- ¹⁰ Сергійчук В. Як нас мучили голодом. – К., 2003. – С. 16.
- ¹¹ Голод 1921–1923 років в Україні... – С. 17.
- ¹² ЦДАВОУ. – Ф. 3696, оп.2, спр. 438, арк. 26–44; Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. – К., 1998. – С. 95.
- ¹³ Там само. – Спр. 405, арк. 145.
- ¹⁴ Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999. – С. 8.
- ¹⁵ Гриф секретности снят. Потери Вооруженных сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. – М., 1993. – С. 54.
- ¹⁶ Wyszczelski L. Federacyjne plany J. Piłsudskiego // Wojsko i wychowanie. – 1997. – № 4. – S.55
- ¹⁷ Потульницький В.А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К., 1992. – С. 61.
- ¹⁸ Карр Э. История Советской России: Большевицкая революция 1917–1923. – М., 1990. – Кн. 1. – Т. 1–2. – С. 309.
- ¹⁹ ЦДАВОУ. – Ф. 1, оп.2, спр. 27, арк. 27–28; Ф. 2, оп. 2, спр. 163, арк. 80.
- ²⁰ Там само. – Ф. 1, оп. 2, спр. 391, арк. 2–3.
- ²¹ Там само. – Спр. 466, арк. 28–29.
- ²² ДВП СССР. – Т. 3. – С. 642.
- ²³ Там само. – Т. 4. – С. 697.
- ²⁴ Там само. – С. 129–139.
- ²⁵ Соколов В.В. На боевых постах дипломатического фронта: Жизнь и деятельность Л. М. Карахана. – М., 1983. – С. 100.
- ²⁶ Известия. – 1921. – 20 мая.
- ²⁷ ДВП СССР. – Т. 4. – С. 139.
- ²⁸ ДИМИСПО. – Т. 4. – С. 58–59.
- ²⁹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917–1921). – К., 2003. – С. 440–451.
- ³⁰ Трємбїцький В. Український дипломатичний корпус 1917–1924 // Альманах Українського Народного Союзу. – 1989. – С. 74–75.
- ³¹ Трємбїцький В. Останні дипломатичні представництва УНР (1920–1923) // Альманах СУК “Провидіння”. – 1982. – С. 287.
- ³² Скиба В., Горбатенко В., Туренко В. Вступ до політології: екскурс в історію правничо-політичної думки. – К., 1998. – С. 434–436.
- ³³ Шульгин О. Вказ. праця. – С. 41–108; Трощинський В.П. Між воєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – 260 с.
- ³⁴ Шульгин О. Симон Петлюра та українська закордонна політика // Збірник пам’яті Симона Петлюри. – К., 1992. – С. 175.
- ³⁵ AAN. Instytucje Wojskowe. Sygn. 296/ 1–39. К. 40.
- ³⁶ Monitor Polski. – 1921. – 2 listop.
- ³⁷ ЦДАВОУ. – Ф. 1, оп. 2, спр. 466, арк. 129.

- ³⁸ Там само. – Спр. 133, арк. 11; Панчук М.І. Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле – заради майбутнього / Упор. Ю.І. Шаповал. – К., 1989. – С. 323.
- ³⁹ Там само. – С. 322.
- ⁴⁰ Гетьманчук М.П. Українська СРР у відносинах з Польщею (березень 1921 – серпень 1923 рр.) // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 120; ДАРО. – Ф. 86, оп. 4, спр. 13, арк. 1.
- ⁴¹ Дьяченко А.Д. О.П. Довженко на дипломатичній роботі // Український історичний журнал. – 1994. – № 5. – С. 137–138; Журов Г. Олександр Довженко – дипломат // Всесвіт. – 1988. – № 5. – С. 159–161.
- ⁴² Вісті. – 1921. – 9 жовт.
- ⁴³ Єременко Т.І. Політичні та дипломатичні відносини радянської України з Польською Республікою (1921–1923 рр.) // Український історичний журнал. – 1998. – № 4. – С. 59.
- ⁴⁴ Дешинський Л., Панюк А. Міжнародні відносини України: історія і сучасність: Навч. посібник. – Львів, 2001. – С. 199.
- ⁴⁵ ДВП ССРСР. – Т. 3. – С. 623.
- ⁴⁶ Там само. – Т. 4. – С. 96–98, 203–208, 312–320, 340–342.
- ⁴⁷ Шкаренков Л.К. Агония белой эмиграции. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1986. – С. 59.
- ⁴⁸ Мороз О.В. Українська національна військова преса (1921–1939 рр.). – Львів, 1994. – С. 60–61.
- ⁴⁹ Куманецкий Е. К вопросу о реализации статьи V Рижского мирного договора // Советско-польские отношения 1918–1945. – М., 1974. – С. 71; Срібняк І. Культурно-освітня робота в Армії УНР у 1921–1923 рр. // Вісті комбатанта: Додаток. – 1997. – Ч. 2. – С. 3; ЦДАВОУ. – Ф. 1075, оп. 2, спр. 1071, арк. 302; Спр. 824, арк. 240; оп. 4, спр. 28, арк. 160.
- ⁵⁰ ДВП ССРСР. – Т. 4. – С. 70–71.
- ⁵¹ Отмарштейн Ю. До історії повстанчого рейду генерал-хорунжого Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р.: Доклад Головному отаманові // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 7–8. – С. 17–20.
- ⁵² Тютюнник Ю. З поляками проти України. – Харків, 1924. – С. 61.
- ⁵³ ААН. Instytucje Wojskowe. Sygn. 296/ 1–39. К. 10.
- ⁵⁴ Ващенко П. До рейду 1921 року // За державність / Кол. авторів. – Каліш, 1932. – С. 135–139.
- ⁵⁵ Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник. – Львів, 2000. – С. 59–60.
- ⁵⁶ Верига В. Листопадовий рейд. – К., 1995. – С. 25; Антисоветская интервенция и ее крах 1917–1922. – М., 1987. – С. 157.
- ⁵⁷ Известия. – 1921. – 24 мая.
- ⁵⁸ Rzeczpospolita. – 1921. – 12 czerw.
- ⁵⁹ ЦДАВОУ. – Ф. 1, оп.2, спр. 6, арк. 7–63; Спр. 7, арк. 1–50; ДАРО. – Ф. 30, оп. 3, спр. 124, арк. 3–5.
- ⁶⁰ ЦДАВОУ. – Ф. 1, оп.2, спр. 10, арк. 2.
- ⁶¹ Верига В. Листопадовий рейд. – С. 11–12.
- ⁶² ЦДАВОУ. – Ф. 1, оп.2, спр. 419, арк. 1–3.
- ⁶³ Там само. – Спр.7, арк. 1–9.
- ⁶⁴ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – У 2-х кн. – К., 1994. – Кн. 2. – С. 109–112.
- ⁶⁵ Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. – К., 1996. – С. 9.

⁶⁶ ЦДАВОУ. – Ф. 2, оп. 2, спр. 161, арк. 16.

⁶⁷ Там само. – Ф. 4465, оп. 1, спр. 596, арк. 12–20. У цьому контексті треба зазначити, що російські автори, продовжуючи навішувати старі радянські ярлики на всіх учасників національно-визвольних змагань, ще й сьогодні кваліфікують повстанські загони в Україні, які підпорядковувалися у цей період уряду УНР, виключно як банди. Див.: Степаков В.Н. Павел Судоплатов – гений террора // Чекисты Сталина. – СПб., 2006. – С. 27–36. Окремі з них, перебуваючи на відверто українофобських позиціях, стверджують, що українські селяни, які підтримували С. Петлюру, переслідували лише одну мету – безкарно грабувати російських поміщиків, російських сільських вчителів та вчителів, євреїв та ін. Див.: Широкоград А.Б. Россия и Украина. Когда заговорят пушки... – М., 2007. – С. 277.

⁶⁸ ДИМИСПО. – Т. 4. – С. 105.

⁶⁹ Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів (1917–1923 рр.). – К., 1966. – С. 362–363.

⁷⁰ Kurjer Warszawski. – 1921. – 19 marz.

⁷¹ ДВП СССР. – Т. 4. – С. 334.

⁷² Известия. – 1921. – 24 нояб.; Климовский Д.С. Германия и Польша в локальной системе европейских отношений. – Минск, 1975. – С. 28–29.

⁷³ AAN. Prezydium Rady Ministrów. T.15. R. 483. 494.

⁷⁴ ДВП СССР. – Т. 4. – С. 703.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ ДИМИСПО. – Т. 4. – С. 73.

⁷⁷ Правда. – 1921. – 18 окт.

⁷⁸ Gazeta Warszawska. – 1921. – 29 wrześ.

⁷⁹ Monitor Polski. – 1921. – 27 wrześ.

⁸⁰ ДВП СССР. – Т. 4. – С. 394–396, 704.

⁸¹ Rzeczpospolita. – 1921. – 12 paźdz.

⁸² ДВП СССР. – Т. 4. – С. 705.

⁸³ AAN. Instytucje Wojskowe. Sygn. 296/ 1–39. K. 10.

⁸⁴ ЦДАВОУ. – Ф. 4, оп. 1, спр. 15, арк. 106; Голинков Д.А. Крушение антисоветского подполья в СССР. – М., 1975. – С. 140; Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. – Харків, 1971. – С. 99–100.

⁸⁵ Протибільшовицькі повстання в Україні в 1921 р.: На основі офіціальних більшовицьких повідомлень і інших неопублікованих матеріалів // Вісті комбатанта. – 1969. – № 6(43). – С. 57–67; Творинский В. Опоздали... Как и почему сорвалась попытка поднять в Украине всенародное восстание против большевиков // Зеркало недели. – 1997. – 15 марта. – С. 23; Шатайло О.Л. Вказ. праця. – С. 64–65.

⁸⁶ Старовійт М. У листопадовому рейді: Спогади учасника. – Вінніпер, 1967. – С. 37; Верига В. Вказ. праця – С. 141–143; Другий Зимовий похід: Листопадовий рейд. Базар / Упор. і передмова Б. Тимошенко. – К., 1995. – С. 189–200; Листопадовий рейд / Кол. авторів. – Торонто, 1957. – С. 48. За даними В. Вериги у полон потрапило 537 вояків УНР. Із групи полонених відібрали 359 осіб, яким запропонували заповнити анкети під назвою “Анкета для перебіжчиків або полонених іноземних держав”. Анкетування засвідчило, що серед 359 полонених знаходилося 38 старшин, 45 військових чиновників, 6 фельдшерів і 270 рядових вояків. Переважно це були жителі Волинської, Київської, Подільської, Херсонської і Таврійської губерній. Серед них лише 40 осіб були старші за 30 років. 23 листопада 1921 р. в Житомирі відбулося засідання спеціальної комісії особливого відділу Київського військового округу

(І. Гарькавий – голова, члени – Я. Лівшіц, М. Фріновський, В. Іванов, Г. Котовський), яка винесла полоненим смертний вирок. Крім того, із загальної кількості полонених 40 осіб відправили до Харкова для оперативного “обробітку”. Згодом 8 з них також були розстріляні. Див.: Авраменко Л. Последняя обитель. Крым, 1920–1921 годы. – К., 2005. – С. 63–64; Кавун О. Базарська трагедія // Голос України. – 2002. – 17 жовт.

⁸⁷ Прушинський М. Драма Пілсудського. Війна 1920. – К., 1997. – С. 319.

⁸⁸ Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.: У 2-х т. – Львів, 1998. – Т. 2. – С. 331.

⁸⁹ ЦДАВОУ. – Ф. 4, оп. 1, спр. 569, арк. 172.

⁹⁰ Верига В. Листопадовий рейд. – С. 159–161.

⁹¹ Крупський І. Національно-патріотична журналістика України. (Друга половина XIX – перша чверть XX ст.). – Львів, 1995. – С. 137; Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 400.

⁹² Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії): Монографія. – К., 1998. – С. 256–258.

⁹³ Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння: До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. – Львів, 1997. – С. 37.

⁹⁴ AAN. Instytucje Wojskowe. Sygn. 295/ III. 46. K. 52.

⁹⁵ Там само. – К. 64–65.

⁹⁶ Гудь Б., Голубко В. Вказана праця. – С. 38. Українські дослідники відзначають, що доля Ю. Тютюнника закінчилася трагічно. В кінці 1922 р. чекісти вирішили заманити його в УССР та арештувати. Для цього вони розробили операцію “Тютюн”, основним виконавцем якої був зрадник з оточення генерала Г. Заярний-Гардієнко. В червні 1923 р. Ю. Тютюнник переплив р. Дністер й був арештований чекістами. Перебуваючи в застінках ЧК – ГПУ він видав архів Повстанського штабу, який допоміг чекістам планомірно вилловлювати всіх підпільників. Чекісти таємно перевезли з еміграції в Харків дружину отамана та його дочок. Отримавши амністію, він став викладачем Школи червоних старшин, працював консультантом в штабі Українського військового округу з питань партизанської війни. У 1924–1927 рр. Ю. Тютюнник написав три книги, знявся в кінофільмі “П.К.П.” (Пілсудський купив Петлюру), допомагаючи більшовицькому керівництву “розвінчувати” петлюрівщину. Після цього, як Тютюнник був використаний більшовицькими властями у 1929 р., його також розстріляли. Див.: Савченко В. Атаманы казачьего войска. – М., 2006. – С. 191–192; Шатайло О.Л. Вказ. праця. – С. 101–105.

⁹⁷ Падун-Лук’янова Л. Зі свідчення заарештованого Миколи Чечеля // Зона. – 1994. – № 6. – С. 20–21.

⁹⁸ Савченко В.А. Двенадцать войн за Украину. – Харьков, 2005. – С. 388.

⁹⁹ ДВП СССР. – Т. 4. – С. 364, 435, 488.

¹⁰⁰ Вішка О. Нестор Махно в Польщі // Український Альманах. – Варшава, 1997. – С. 380–383.

¹⁰¹ Волковинський В.М. Батько Махно. – К., 1992. – С. 42.

¹⁰² ЦДАВОУ. – Ф. 1075, оп. 2, спр. 824, арк. 52–53.

¹⁰³ Волковинський В.М. Нестор Махно: легенда і реальність. – К., 1994. – С. 232.

¹⁰⁴ Там само. – С. 233–234.

¹⁰⁵ Савченко В.А. Махно. – Харків, 2005. – С. 393.

¹⁰⁶ Sprawa Atamany Machny // Rzeczpospolita. – 1923. – 29 listop.

¹⁰⁷ Семанов С.Н. Нестор Махно. Вожак анархистов. – М., 2005. – С. 202.

¹⁰⁸ Sprawa Machna // Діло. – 1923. – 1 грудня.

¹⁰⁹ Герасименко К. Махно // Діло. – 1923. – 2 грудня.

¹¹⁰ Савченко В.А. Махно. – С. 395.

¹¹¹ Суд над Махном // Діло. – 1923. – 6 грудня.

¹¹² Суд над Махном // Діло. – 1923. – 4 грудня; Шумов С.А., Андреев А.Р. Махновщина. – М., 2005. – С. 324–327.

¹¹³ Савченко В.А. Вказ. праця. – С. 396.

¹¹⁴ Аршинов П.А. История махновского движения (1918–1921). – Запорожье, 1995. – 240 с.

¹¹⁵ Савченко В.А. Вказ. праця. – С. 397.

¹¹⁶ Oświadczenia Machny // Rzeczpospolita. – 1923. – 29 listop.

¹¹⁷ Волковинський В.М. Батько Махно. – С. 44–45.

¹¹⁸ Там само. Необхідно звернути увагу на той факт, що при висвітленні постаті Н. Махна праці російських істориків мають певні особливості: 1) діяльність Н. Махна розглядається в них виключно в контексті лише російських революційних рухів досліджуваного періоду; 2) постать Н. Махна російські дослідники використовують переважно для критики й протиставлення не тільки таким лідерам національно-визвольних змагань українського народу, як М. Грушевський, С. Петлора та ін., але й теперішнім діячам національно-демократичних сил незалежної України. Так, російський дослідник життя і діяльності Н. Махна С. Семанов “стверджує”, що: “Петлорівців били всі – і білі, і червоні, і махновці. Зате тепер володарі “незалежної України”, яка прозябає в голоді і холоді, ними гордяться. А Махно? Героїчного батька нинішні самостійники не жалують. Мерзенного зрадника Мазепу піднесли в ранг героя, а корінного малоросійського хлопця, захисника пригнобленого українського селянства Нестора Махна забули? Нічого дивного! Махно рішуче відкидав всякий націоналізм. Це по-перше, але є і по-друге. Дуже не шанував Махно злодійкуватих гнобителів трудящих, а також їхніх холуїв...” Див.: Семанов С.Н. Махно. Судьба атамана. – М., 2004. – С. 121.

¹¹⁹ Буткевич Т., Слип А. Польские солдаты Октября. – Минск, 1982. – С. 7.

¹²⁰ Яжборовская И.С. О некоторых аспектах влияния Октября на содержание, направление и формы классової борьбы в Польше (1918–1923 гг.) // Советско-польские отношения 1918–1945. – Москва, 1974. – С. 27.

¹²¹ ЦДАВОУ. – Ф. 1, оп.2, спр. 824, арк. 52–53.

¹²² Там само. – Спр. 467, арк. 57, 80; ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 814, арк. 6–7, 64.

¹²³ ЦДАВОУ. – Ф. 1, оп. 2, спр. 391, арк. 1.

¹²⁴ Там само. – Арк. 1–2.

¹²⁵ Там само. – Спр. 384, арк. 1.

¹²⁶ ДАРО. – Ф. 30, оп. 3, спр. 545, арк. 12.

¹²⁷ ДВП СССР. – Т. 4. – С. 700.

¹²⁸ Гетьманчук М.П. Питання обміну військовополоненими та біженцями у процесі реалізації Українською РСР умов Ризького договору в радянсько-польських відносинах 1921–1924 рр. // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 1999. – № 377. – С. 120.

¹²⁹ ЦДАВОУ. – Ф. 4, оп.1, спр. 15, арк. 153; Спр. 563, арк. 3.

¹³⁰ Советская Россия и Польша. – М., 1921. – С. 67–68.

¹³¹ ЦДАВОУ. – Ф. 1078, оп. 2, спр. 246, арк. 43–47, 302.

¹³² Там само. – Ф. 4, оп. 1, спр. 15, арк. 109.

¹³³ Там само. – Арк. 133.

¹³⁴ Там само. – Ф. 1075, оп. 2, спр. 824, арк. 137.

¹³⁵ Там само. – Арк. 92–97.

- ¹³⁶ Горевалов С.І. Військова журналістика в національно-визвольних змаганнях за утворення самостійної держави. – Львів, 1997. – С. 198–199.
- ¹³⁷ Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 448–449. Польські дослідники звертають увагу на те, що місцеві польські власті (особливо старости), всупереч волі інтернованих українців, депортовували їх з країни. Див.: Wlszka O. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. – Toruń, 2005. – S. 49–55.
- ¹³⁸ ЦДАВОУ. – Ф. 1075, оп. 2, спр. 824, арк. 96–97.
- ¹³⁹ Там само. – Ф. 4, оп. 1, спр. 15, арк. 149–160.
- ¹⁴⁰ Там само. – Арк. 158.
- ¹⁴¹ ДАРО. – Ф. 324, оп. 1, спр. 16, арк. 6.
- ¹⁴² Вісті. – 1923. – 1 бер.
- ¹⁴³ Сироткин В. От “военного коммунизма” к непу. Международная обстановка // Архивы раскрывают тайны... – М., 1991. – С. 70.
- ¹⁴⁴ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. –9-е изд., доп. и испр. – М., 1983. – Т.2. – С. 457.
- ¹⁴⁵ Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. – К., 1998. – С. 428.
- ¹⁴⁶ Хренов И.А. Коммунистическая рабочая партия Польши в борьбе за нормализацию польско-советских отношений (1918–1921 гг.) // Советско-польские отношения 1918–1945. – М., 1974. – С. 20.
- ¹⁴⁷ НДАРБ. – Ф. 265, оп. 1, спр. 1140, арк. 9.
- ¹⁴⁸ Kurjer Polski. – 1921. – 4 paźdz.
- ¹⁴⁹ Studnicki W. System polityczny Europy a Polska. – Warszawa, 1935. – S. 194.
- ¹⁵⁰ Известия. – 1921. – 4 мая; Gazeta Warszawska – 1921. – 1 kwiec.; Kurjer Warszawski – 1921. – 31 marz.
- ¹⁵¹ ДИМИСПО. –Т. 3. – С. 499–500.
- ¹⁵² ЦДАВОУ. – Ф. 1, оп. 2, спр. 26, арк. 9; Спр. 27, арк. 1.
- ¹⁵³ Там само. – Ф. 4, оп. 1, спр. 749, арк. 13, 53.
- ¹⁵⁴ Там само. – Ф. 1, оп. 2, спр. 23, арк.111.
- ¹⁵⁵ Там само.
- ¹⁵⁶ Там само. – Спр. 21, арк. 2–4.
- ¹⁵⁷ Там само. – Спр. 1617, арк. 36.
- ¹⁵⁸ Гунчак Т. Симон Петлора та євреї. – К., 1993. – С. 42.
- ¹⁵⁹ Мирський Р.Я., Хонігсман Я.С., Нейман О.Я. Юдофобія проти України: (старі забобони і модерні вигадки). – Львів, 1997. – С. 16.
- ¹⁶⁰ Гольдельман С.І. Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920. – Мюнхен – Париж – Єрусалим, 1967. – С. 138; Мироненко О. Петлюрівщина і європейські погроми // Історико-політичні уроки української державності: Енциклопедичний словник. – К. – Донецьк, 1998. – С. 287–288; Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. – К., 1998. – С. 263–277, 300–346.
- ¹⁶¹ Сергійчук В. Вказана праця. – С. 411–418.
- ¹⁶² Меламед В.М. Евреи во Львове (XIII – первая половина XX века): События. Общество. Люди. – Львов, 1994. – С. 135; Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków: Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939. – Warszawa, 1985. – S. 105.
- ¹⁶³ ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 321, арк. 122.

- ¹⁶⁴ Там само. – Спр. 138, арк. 125–129; Науменко К. П'яні “вершники революції”// Високий замок. – 1998. – 7, 14 серпня.
- ¹⁶⁵ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 316.
- ¹⁶⁶ ЦДАВОУ. – Ф. 4, оп.4, спр. 15, арк. 153.
- ¹⁶⁷ Гетьманчук М.П. Вказана праця. – С. 123.
- ¹⁶⁸ ЦДАВОУ. – Ф. 4, оп. 1, спр. 871, арк. 265.
- ¹⁶⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 5.
- ¹⁷⁰ ЦДАВОУ. – Ф. 4, оп. 1, спр. 15, арк. 156.
- ¹⁷¹ Там само. – Арк. 133.
- ¹⁷² ДАРО. – Ф. 30, оп. 2, спр. 545, арк. 10–13; Ф. 86, оп. 3, спр. 29, арк. 7–8.
- ¹⁷³ ЦДАВОУ. – Ф. 337, оп. 2, спр. 932, арк. 153.
- ¹⁷⁴ ДИМИСПО. – Т. 4. – С. 307–308.
- ¹⁷⁵ Цит. за: Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999. – С. 275.

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

3.2. Проблема вирішення міжнародного державно-правового статусу Східної Галичини і радянсько-польські відносини

Лінія державного кордону між УСРР і Польщею була визначена ще прелімінарним договором, але вона вимагала уточнення і встановлення прикордонних знаків. Згідно з Ризьким договором передбачалося створення Змішаної прикордонної комісії для з'ясування цього питання. Сторони зобов'язувалися через 14 днів після підписання договору вивести війська і адміністративні органи з територій, які їм не належали. Тому зволікання із створенням прикордонної комісії і порушення термінів розмежування могли загрожувати прикордонними конфліктами. Радянська сторона створила російсько-українську комісію, яку очолив С. Пестковський, який у липні 1920 – квітні 1921 рр. був начальником політуправління Західного фронту¹. У середині квітня 1921 р. комісія прибула до Мінська. Польська прикордонна комісія прибула на переговори 2 травня. Її очолював Л. Василевський, перший міністр закордонних справ незалежної Польської держави, який прагнув об'єктивно, без упереджень, оцінювати український національний рух².

Після консультацій з Варшавою польська комісія почала роботу з вимоги перенести лінію кордону на 30 верст у глибину української території. На поліській ділянці вона пропонувала кордон не по р. Случ, а відсунути його на 20 верст; на Волинській, у районі м. Остріг – на 12 верст на схід³. Ці вимоги польської сторони були викликані позицією Генштабу польської армії. Для забезпечення ефективної оборони польської території Генштаб вимагав, щоб кордон проходив не по акваторії річки, а на 15–20 кілометрів східніше. Крім того, керівники Генштабу вважали, що стратегічні райони Луцьк–Рівне–Дубно, а також Тернопіль–Збараж–Підволочиськ, район Кременця із залізничними вузлами повинні мати надійний захист⁴. Радянська сторона оцінювала вимоги польської комісії як безпідставні.

Встановлення українсько-польського кордону було пов'язане з труднощами економічного та фінансового характеру. У прикордонну російсько-українську комісію надходили заяви наркоматів про те, що новий кордон зачіпає інтереси багатьох білоруських і українських населених пунктів, польська адміністрація не допускає селян збирати врожай із ділянок, які відійшли до Польщі⁵. УСРР і БСРР надавали допомогу комісії у встановленні кордону. Так, Раднарком БСРР виділив на прохання комісії 13 топографів, фінанси, дав розпорядження на виготовлення і транспортування прикордонних стовпів⁶. НКЗС УСРР 11 жовтня 1922 р. виділив 200 тисяч карбованців для виготовлення чавунних гербів для кордону з Польщею⁷. Змішана радянсько-польська прикордонна комісія остаточно завершила роботу у листопаді 1922 р.

На всій лінії радянсько-польського кордону протяжністю 1412 км було встановлено 2281 прикордонний стовп. Керівник польської комісії Л. Василевський зробив у зв'язку з цим спеціальну заяву. Праця вказаної комісії була

єдиним випадком надзвичайно швидкого виконання умов мирного договору⁸. 20 вересня 1924 р. Польща утворила Корпус Прикордонної Охорони, де до 1926 р. могли служити лише поляки. Тільки після 1926 р. 20 % особового складу Корпусу могли становити німці, чехи, білоруси, але не українці. У 1929 р. в Корпусі нараховувалося 907 офіцерів, 3 465 підофіцерів і 21 000 солдатів. Сучасні польські історики вказують: “Цей кордон до цього часу викликає сентиментальну ностальгію старшого покоління поляків, особливо з уваги на той факт, що важливі для польської культури і національної свідомості міста – Вільнюс і Львів – знаходяться за його межами”⁹.

Необхідно зазначити й те, що сторони ще в Ризі 23 листопада 1920 р. згідно з “Додатковим протоколом про виконання 1-ї статті 6 договору про преліминарні умови миру” зобов’язувалися: 1) визначити на місці лінію кордону, враховуючи економічні інтереси місцевого населення; 2) “провести на місці топографічні зйомки”; 3) поставити прикордонні стовпи і зробити їх опис; 4) протоколи опису кордону із доданими картами і документами комісії повинні у двох оригіналах і двома мовами вручити своїм урядам¹⁰. Штучність нових кордонів, неврахованість інтересів населення породжували численні конфлікти при встановленні прикордонних стовпів на території між представниками змішаної прикордонної комісії та мешканцями населених пунктів. Наприклад, при встановленні прикордонних стовпів вздовж р. Корчик у жовтні 1921 р. мешканці села Устье намагалися силою припинити роботу комісії. Їх село відійшло до Польщі, а орні землі опинилися на території УСРР. На землях села Сторожева було встановлено 16 прикордонних стовпів. Жителі цього села також напали на топографів і робітників з метою зберегти свою ріллю. З такими самими проблемами зіткнулися представники комісії у селах Морозівка, Кобильє, Новомиколаївка та інших¹¹. Однак, застосовуючи різні засоби, зокрема, використання підрозділів кавалерії, дозволів збирання врожаю на землях, що відійшли до УСРР, затримання порушників кордону, все ж лінію кордону по р. Корчик провели згідно з договором.

Подальша участь УСРР у реалізації умов Ризького договору була пов’язана із чималими труднощами, причиною яких було утвердження тоталітарного ладу в Україні, економічна криза, намагання Москви ліквідувати останні залишки самостійності. Трирічні спроби більшовиків замінити ринкову економіку України комуністичним виробництвом остаточно провалилися. Істотною ідеологічною поступкою, – наголошують українські історики, – яку більшовики зробили після катастрофічно невдалого комуністичного штурму 1918–1920 рр., було те, що термін “комунізм” непомітно втратив безпосередній зв’язок з існуючою дійсністю і відсунувся у невизначене майбутнє¹². Найближчою метою більшовицької партії, що продовжувала мислити категоріями своєї програми, вважалось соціалістичне будівництво. Перехід від повного панування воєнного комунізму до напівринкової системи нової економічної політики (НЕПу) для більшовиків став єдиною реакцією на кризу 1921 р. Американський дослідник М. Маля підкреслює, що без світової революції, в зруйнованій країні “відмова від марних надій героїчних 1918–1921 років стала невідворотною у кожній галузі радянської політики”¹³.

сини із повпредами РСФРР у цих державах: “Виїжджаючи сюди, я не передбачав, що буду мати ще одну, найбільш важку і теж дипломатичну роботу, встановлення взаємовідносин з повпредами РСФРР і тов. Ганецьким... Посли дістали багато попереджувальних телеграм, приватних листів тощо на тему про те, що від українців треба позбавитися, їм нема чого робити, їх необхідно підпорядкувати собі. Пропонувалися практичні засоби – не надавати помешкання і грошей, не надавати можливості надсилати своїм шифром телеграм, через єдиний на Москву провід”²³.

УСРР також усунули від участі у Генуезькій конференції. 22 лютого 1922 р. у Москві був підписаний протокол про надання РСФРР повноважень захищати права радянських республік, у тому числі УСРР, та укладати і підписувати від їх імені підготовлені на конференції договори, угоди та акти²⁴. До складу радянської делегації у Генуї було включено лише Х. Раковського як голову Раднаркому УСРР і прес-аташе. Його діяльність у Генуї на посту прес-аташе високо оцінювалася усіма сторонами²⁵. Дослідники вказують, що Х. Раковський як представник делегації РСФРР не забував про інтерес України, за яку відповідав. Він встановив контакт з українськими політичними емігрантами, які виражали бажання співпрацювати з більшовицьким урядом УСРР²⁶. В роботі Генуезької конференції брала участь також делегація УНР у складі 13 осіб, яка представляла екзильний уряд²⁷.

Підпис під протоколом польського представника у Ризі викликав протести європейських держав, особливо Франції. Польський уряд був змушений виступити із роз'ясненнями своєї позиції. Міністр закордонних справ Польщі К. Скірмунт заявив, що Іодко-Наркевич не мав повноважень підписувати протокол. Було заявлено, що Ризька конференція мала інформаційний характер і її постанови для Польщі необов'язкові²⁸. Це було свідченням того, що Польща повністю підтримувала позицію західних держав у Генуї щодо РСФРР. На конференції у м. Генуї Польща в галузі економіки і торгівлі переслідувала свої цілі: 1) визнати роль її території як транзитної; 2) визначитись у торговій політиці з акцентуванням основ своєї торгівлі; 3) підготувати матеріали для участі в економічному житті Росії; 4) підготувати матеріали на випадок визнання Росією закордонних боргів з можливим перенесенням їх частини на Польщу; 5) підготувати матеріали у справі воєнних зобов'язань²⁹. Польська делегація виступила проти внесення у порядок денний конференції радянської пропозиції про роззброєння³⁰.

Керівник польської делегації К. Скірмунт разом із представниками західних держав підписав ноту протесту проти радянсько-німецького договору в Рапалло, до підписання якого значною мірою був причетний Х. Раковський. Польська преса розгорнула активну антибільшовицьку кампанію, спрямовану проти рапальського договору³¹. Приєднавшись до рапальських домовленостей між РСФРР і Німеччиною, уряд УСРР повністю втягнувся в орбіту зовнішньополітичної діяльності Москви. 24 квітня 1922 р. Г. Чичерін надіслав К. Скірмунту ноту протесту, в якій позиція Польщі була піддана критиці і вказувалося, що вона також може укласти з РСФРР подібний договір, а радянська сторона не діє на шкоду польському народу³².

Генуезька конференція не досягла мети, і західні держави на пропозицію Ллойд-Джорджа вирішили перенести її роботу в комісії у Гаазі. Польща продовжувала відстоювати попередні позиції. В інструкціях К. Скірмунта польській делегації, очолюваній Г. Страсбургером, зазначалося, що вона повинна разом з усіма іншими делегаціями виступати солідарно щодо більшовицької Росії³³. 5 липня 1922 р. Г. Страсбургер встановив безпосередні контакти з радянською делегацією, а 4 серпня М. Литвинов у Варшаві зустрівся з новим міністром закордонних справ Польщі Г. Нарутовичем та Ю. Пілсудським³⁴. Ці контакти радянське керівництво намагалось використати для укладення радянсько-польського “пакту дружби”.

М. Литвинов, Г. Чичерін. Початок 1920-х рр.

На українсько-польські відносини мали вплив ще декілька подій, які були ініційовані Москвою: 1) проведення у грудні 1922 р. з участю Польщі конференції по роззброєнню; 2) утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Ще 12 червня 1922 р., за дорученням уряду РСФРР, М. Литвинов запропонував Польщі, Естонії, Латвії і Фінляндії делегувати своїх представників на конференцію для спільного обговорення питання про пропорційне скорочення збройних сил³⁵. Із закінченням громадянської війни Москва була змушена скоротити у шість разів чисельність Червоної армії та довести її із 5 мільйонів до 800 тисяч осіб³⁶. Процес скорочення своєї армії вона намагалась перенести на сусідні з нею держави, особливо, Польщу. Радянська пропозиція викликала закономірне занепокоєння Польщі і балтійських країн, які 13 серпня у Талліні, а потім 8–9 жовтня у Ревелі після вироблення спільної лінії з питань конференції, вирішили взяти у ній участь³⁷. Сторони обережно поставилися до

радянських пропозицій і вирішили, за можливості, їх не приймати. Польща ж пропонувала відкласти проведення конференції до розгляду питання про роззброєння у Лізі Націй.

Московська конференція з роззброєння розпочала свою роботу 2 грудня 1922 р.³⁸. У черговий раз делегації РСФРР були передані повноваження на ведення переговорів від імені УСРР і БСРР³⁹. Польську делегацію на конференції очолював князь Я. Радзівілл, для якого конференція здавалася “дивною і ризикованою”⁴⁰. Від імені уряду РСФРР М. Литвинов висунув пропозицію пропорційного скорочення збройних сил та зменшення їх протягом двох років до наявного складу. Делегації Польщі і балтійських країн ухилилися від обговорення цієї проблеми. Вони справедливо запропонували спочатку підписати договори із РСФРР про ненапад і арбітраж⁴¹. Прохолодно була зустрінута й радянська пропозиція про встановлення максимуму витрат на одного солдата – 400 карбованців золотом на рік. 11 грудня Польща і балтійські країни виступили із заявою, яка практично зробила конференцію недоцільною.⁴² Позиція польської делегації на цих конференціях зводилась до того, як згодом відзначав міністр закордонних справ Р. Сейда, що “...Польща не має намірів втручатися у внутрішні справи Росії, але зробить все можливе, щоб більшовизм не перекинувся до Польщі”⁴³.

Проте події, які розглядалися у радянсько-польських відносинах, у корінний спосіб не вирішували питання остаточного закріплення лінії українсько-польського кордону, особливо визначення статусу Східної Галичини. Ще 21 листопада 1919 р. Найвища Рада Антанти ухвалила проект статусу Галичини: Східна Галичина на 25 років передавалася під управління Польщі, яка повинна була гарантувати українському населенню усі політичні, громадянські та національні права. Подальшу долю Східної Галичини повинна була вирішити Найвища Рада після закінчення зазначеного терміну⁴⁴. Польща не погодилася прийняти цей статус, чим скористався еміграційний уряд ЗУНР, який вимагав у країн Антанти відновлення державної самостійності. Протести уряду ЗУНР певною мірою вплинули на зміну поглядів країн Антанти стосовно кінцевого вирішення статусу Східної Галичини.

Ситуація, яка склалася у політичному житті України, сприяла зростанню радикальних настроїв у західноукраїнському суспільстві. Серед причин, які зумовили такий розвиток подій, можна назвати: 1) наявність двох українських урядів, що функціонували в рамках Української держави та представляли регіональні інтереси; 2) окупаційний статус Західної України, яка перебувала під владою Польщі на противагу зовнішнім атрибутам державності УСРР; 3) політику Польщі щодо українських земель; 4) незадоволення західними державами, які санкціонували поділ України між окупантами; 5) антиукраїнський терор в СРСР. Розвиток національного руху на західноукраїнських землях з початку 1920-х років характеризувався двома тенденціями: тенденцією до об'єднання та тенденцією до диференціації⁴⁵. Тенденція до об'єднання виявлялася у намаганні зберегти незалежне існування українців до 1923 р. Тенденція до диференціації окреслила у розвитку національно-визвольного руху Західної України три напрями: 1) орієнтацію на УСРР; 2) орієнтацію на автономне

існування в рамках Польської держави; 3) орієнтацію на власні сили. Перший напрям знайшов відображення у діяльності КПЗУ та Української партії праці (УПП); другий – у діяльності Українського народного союзу (УНС); третій – у діяльності Української соціалістичної радикальної партії (УСРП), Українського націонал-демократичного об'єднання (УНДО).

Статуси ЗУНР і Польщі на міжнародній арені були різними. Польща була державою із розбудованою системою дипломатичних представництв, великими грошовими забезпеченнями, значними впливами на французькі, англійські засоби масової інформації. Урядові ЗУНР доводилося тільки постійно нагадувати провідним країнам Європи про значущість галицької проблеми. Він намагався реалізувати право на самовизначення для населення Галичини, але трудність полягала в тому, що Радою у цей час керував бразильський делегат Да Кун'я, який не володів ситуацією, хоча інколи надавав підтримку галичанам. 23 лютого 1921 р. Ліга Націй прийняла резолюцію, в якій відзначалося, що Галичини не торкаються міжнародно-правові постанови щодо національних меншин, оскільки Галичина знаходиться поза кордонами Польщі⁴⁶. Для остаточного розв'язання питання статусу Східної Галичини було вирішено делегувати на конференції представників держав Антанті.

На міжнародній конференції у Генуї (1922 р.) з ініціативи Англії розглядалося питання Східної Галичини і навіть було внесено проект автономного статусу для неї, але ця спроба закінчилася невдачею. У Генуї відбулася неофіційна зустріч Є. Петрушевича та голови Раднаркому УСРР Х. Раковського, яка започаткувала координацію зовнішньополітичних акцій між двома сторонами, відмову від взаємних претензій⁴⁷. Документи свідчать про велику активність уряду УСРР щодо співпраці з тими політичними силами еміграції, які критично і вороже сприймали діяльність С. Петлюри⁴⁸. За допомогою УСРР та РСФРР Є. Петрушевич намагався активізувати проблему ЗУНР на міжнародній арені. Усі контакти між урядом ЗУНР і урядом УСРР трималися в таємниці. Є. Петрушевич розраховував на політичну і матеріальну допомогу у боротьбі проти Польщі. Зокрема, уряд ЗУНР просив надати кредит у 5 млн. марок, зброю, організувати військову базу над Збручем і утримувати на території УСРР галицький військовий легіон. У січні 1923 р. до Москви виїхала навіть делегація уряду ЗУНР, яка провела там переговори⁴⁹. Проте члени делегації Е. Брайтер та І. Коссак у Москві нічого не домоглися. Загравуючи з урядом ЗУНР, більшовицьке керівництво переслідувало свої цілі: 1) послабити позицію Польщі; 2) перешкодити створенню і зміцненню антирадянського “санітарного кордону”; 3) до певної міри контролювати західноукраїнську еміграцію й за можливості на неї впливати. В особливій папці “Політбюро ЦК КП(б)У” під грифом “цілком таємно” є навіть кошторис спеціальних видатків уповноваженого НКЗС за 1929–1930 рр.: “1. Закордонна робота: а) Берлін. Петрушевич 1200 доларів.” На 1930–1931 рік: “1. Берлін Петрушевичу в Берлін 1000 доларів. Пояснення і обґрунтування: На утримання Петрушевича і його берлінського апарату, який продовжує відігравати керівну роль для У.П.П. Краю – витрати очевидні”⁵⁰.

Міжнародна ситуація складалася не на користь уряду ЗУНР. Франція, яка бажала мати Польщу союзницею на Сході, розуміла її слабкість саме у проблемі Галичини. Але Франція хотіла бачити Польщу сильною, консолідованою державою, і якщо раніше вона погоджувалася з польськими претензіями, то тепер робила їй поступки. Польща, розуміючи, яке значення вона має для Франції у її боротьбі з Німеччиною, могла тепер ставити перед нею свої домагання щодо Східної Галичини. Англія не бажала французької гегемонії у Європі, тому з цих міркувань підтримувала проект автономії Східної Галичини. Після поразки Греції у війні з Туреччиною 1922 р., появою можливості англо-радянського конфлікту Англія також переглянула свої позиції. Для Польщі настав сприятливий момент для повної анексії Східної Галичини.

Польський уряд здійснив крок, який фактично посприяв позитивному вирішенню питання Верховною радою Антанти. 26 вересня 1922 р. з ініціативи міністра закордонних справ Г. Нарutowича сейм схвалив закон про принципи воєводського самоуправління у Львівському, Тернопільському і Станіславівському воєводствах. Закон передбачав утворення воєводських сеймів з певними законодавчими правами, дозвіл на користування в органах адміністрацій української мови, відкриття у Львові “руського” університету, якого енергійно домагалися українці⁵¹. Будь-яку форму федеративного входження Східної Галичини до складу Польської держави її політики відкидали: “Коли ми говоримо про федерацію, то тим самим будемо змушені визнати, що ці території для нас чужі, принаймні є чимось відмінним від Польщі. А коли говоримо про приєднання, то ставимося до них, як до того, що є польське або буде польське”⁵².

У листопаді 1922 р. відбулися перші післявоєнні вибори до польського сейму. Майже усі політичні партії Східної Галичини їх бойкотували. Для “заспокоєння” галицького населення польський уряд послав до Галичини кілька дивізій війська і навіть авіацію генерала Галлера, який мав особливі повноваження. Внаслідок брутального тиску було вибрано 5 українських послів – ставлеників польського уряду⁵³. Натомість населення Західної Волині, Північного Полісся, Холмщини, Посяння і Підляшшя взяло участь у виборах, бо РСФРР і УСРР відмовилися від цих територій за Ризьким договором. У Парижі і Лондоні представників ЗУНР запевняли, що бойкот українським населенням тих виборів буде вважатися свого роду плебісцитом проти польського панування.

Небезпека анексії Східної Галичини Польщею шляхом здійснення воєводської автономії та проведення сеймових виборів висунула перед УСРР складне дипломатичне завдання – захистити інтереси населення Східної Галичини і не дати приводу звинуватити її у порушенні Ризького договору. Серед радянських дипломатів у підходах до вирішення цієї проблеми однастайності не було. Більшовицькі дипломати РСФРР, зокрема Л. Карахан, вважали, що відкритий дипломатичний виступ проти Польщі може стати прецедентом для розриву Ризького договору. Інші, навпаки, вимагали рішучих дій, вказуючи, що цим актом можна захистити законні права галицького населення і його право на самовизначення. 25 вересня 1922 р. заступник народного комісара у закордонних справах УСРР Я. Яковлев писав у листі до ЦК КП(б)У, що йому

вдалося довести неправильність позиції Л. Карахана: “Наш дипломатичний виступ з приводу Східної Галичини ми повинні подати не у формі домагань на неї, а у формі зацікавленості у вирішенні її долі... і, якщо ми зараз не втрутимся, то Галичина буде інкорпорована у Польщу, імовірно всього шляхом оголошення там пресловутої автономії”⁵⁴. Раднарком УСРР 3 жовтня 1922 р. надіслав Польщі ноту з приводу проблеми Східної Галичини. Підтвердивши готовність виконувати умови Ризького договору, уряд УСРР водночас заявив, що не буде вважати законним і обов’язковим для нього жодне рішення, що торкається державного ладу Східної Галичини, яке буде прийняте без його участі і вільного волевиявлення галицьких українців.

Уряд Є. Петрушевича робив усе можливе, щоб світова громадськість виступила на захист ЗУНР. Проте ситуація на краще не змінювалася. Не дала очікуваних результатів й місія митрополита А. Шептицького до Відня, Лондона, Парижа і Ватикану наприкінці 1922 – на початку 1923 рр. На початку березня 1923 р. митрополит мав зустріч з керівниками Франції Р. Пуанкаре і А. Бріаном, але ці переговори не мали позитивних наслідків для Є. Петрушевича⁵⁵. Польські власті були дуже занепокоєні діяльністю А. Шептицького, стежили за його контактами з політичними та державними діячами і збирали факти його “антидержавної діяльності”⁵⁶.

21 лютого 1923 р. Франція, Італія і Англія на пропозицію Польщі вирішили скликати конференцію Ради послів Антанти для розгляду питання східних кордонів Польщі. 5 березня уряд ЗУНР надіслав державам Антанти свою ноту. У ній було викладено проєкт розв’язання польсько-українського конфлікту і пропонувалося передати урядові ЗУНР владу у Східній Галичині із населенням у 5,5 мільйона осіб⁵⁷. Вказана нота уряду ЗУНР була більш рішучою. На конференції Ліги Націй у Женеві у вересні 1922 р. делегація ЗУНР (Є. Петрушевич, К. Левицький, С. Витвицький, Й. Жан) просила Асамблею лише підтвердити своє рішення про необхідність визначення статусу Східної Галичини⁵⁸. Західні держави проте не брали до уваги аргументи української сторони.

Неспроможність втілити у життя всенародне прагнення до возз’єднання, політичний консерватизм і схиляння перед великими державами розвели позиції ЗУНР і УНР: у першому випадку – “єдиної і неділимої” Росії, в другому – санаційної Польщі. Зарубіжні митарства Є. Петрушевича відображали реалії тогочасного міжнародного становища уряду ЗУНР. Диктатор та його уряд діяли енергійно, шукали підтримки у Лізі Націй, допомоги в Англії і навіть у білогвардійців, проте невдало. Представник ЗУНР у Лізі Націй О. Марійчак згадує, що ще у червні 1922 р. представник англійської делегації Девіс-Дейвіс офіційно повідомив про неможливість підтримки Східної Галичини⁵⁹. Невдало для Є. Петрушевича закінчилася й спроба порозумітися з Францією. Польська сторона була проінформована про кожен крок уряду ЗУНР і зуміла нейтралізувати його зусилля у Парижі⁶⁰. Член уряду ЗУНР С. Витвицький, згадуючи про свою зустріч 11 березня 1923 р. із представником міністерства закордонних справ Франції Лярошем, писав, що, обговорюючи майбутнє рішення Ради Послів, Лярош поцікавився, чи не погодився б уряд ЗУНР на приєднання Галичини до Польщі, тоді Франція могла б забезпечити її авто-

номний статус, але отримав негативну відповідь⁶¹. Отже, постанова Ради Послів несподіванкою для Є. Петрушевича не була.

Безперечно, на рішення країн Антанти впливав не тільки факт вже чотирирічного перебування Східної Галичини у складі Польщі, а й Варшавська угода 1920 р. і особливо Ризький договір. Дипломати європейських країн не могли не рахуватися з договорами, підписаними від імені українського народу урядами УНР і УСРР. Нові документи, які з'явилися у розпорядженні українських істориків, дають змогу прослідкувати зміну позиції уряду УНР стосовно проблеми Східної Галичини. В інструкції, яку уряд УНР скерував голові місії УНР у Варшаві 14 грудня 1920 р., зазначається: "Справа Східної Галичини була і є об'єктом міжнародного права та його диктуючих тепер чинників, і вона не могла і не може бути вирішена ні волею населення, ні тим більше квітневим договором Уряду УНР, а також Урядом Речі Посполитої-Польської... Отже, уряд УНР, стоячи на ґрунті державоправної окремішності Східної Галичини і вважаючи, що питання її політичної приналежності потрібно вирішити на рівні міждержавних чинників, які безперечно візьмуть до уваги волю населення цієї країни, не міг ні насильно відривати, ні зривати Східну Галичину в користь Польщі"⁶².

Польська сторона добре знала позицію офіційної Москви щодо питання Східної Галичини, яка вважала: "Якщо Польща оволодіє Східною Галичиною, це не принесе очікуваної користі з уваги на рішуче вороже ставлення українців, які становлять 73 % населення"⁶³. Керівництво Польської держави проте вважало, що через Східну Галичину Москва не наважиться розірвати Ризький договір. Цій проблемі українсько-польських відносин присвячено чимало праць польських авторів⁶⁴. Але окремі твердження польських істориків сьогодні викликають певні сумніви. Так, вони вказують, що у Ризькому договорі радянська сторона повністю відмовилася від принципу "самовизначення націй", і її протест на Рішення Ради Послів мав суто формальний характер. Тим самим вони захищають тезу про "законне і природне" входження Східної Галичини до складу Польської держави. З цим повністю погодитися не можна. Анексія західноукраїнських земель Польщею мала насильницький характер. Ризький договір підписували не тільки більшовицька Росія і Польща, але й Радянська Україна. Навіть в умовах повної підпорядкованості зовнішньої політики російському радянському центрові, УСРР, як свідчать документи, байдужою до проблеми Східної Галичини не залишалася. Українська сторона не давала згоди на окупацію Західної України і вважала р. Збруч західним кордоном УСРР і кордоном Східної Галичини, але не східним кордоном Польщі. Напередодні відкриття конференції Ради Послів 13 березня 1923 р. Раднарком УСРР надіслав урядам Франції, Англії та Італії ноту, в якій вимагав вирішити долю Східної Галичини "вільним волевиявленням всіх національностей, які її населяють". Український уряд заздалегідь заявляв урядам Франції, Англії і Італії, що "...він вважатиме недійсним встановлення якого б то не було режиму у Східній Галичині, без його попередньої згоди і без опитування самого населення"⁶⁵. Заява протесту проти анексії, прийнята ВУЦВК як офіційний документ радянського уряду УСРР, була надіслана Польщі⁶⁶.

14 березня 1923 р. Рада Послів Антанти прийняла рішення передати Східну Галичину Польщі без проведення плебісциту: “Зваживши, що згідно із статтею 91 мирного договору у Сен-Жермені, Австрія зреклася на користь союзних і дружніх держав усіх прав і титулів щодо територій, які перед тим належали до Австро-Угорської імперії і які лежать поза новими кордонами Австрії, як це окреслено в ст. 27 згаданого договору, і яких досі ще ніким не признано, маючи на увазі, що Польща визнана у відношенні до Східної Галичини, що етнографічні умови вимагають її автономного устрою, конференція послів вирішила визнати як кордон Польщі з Росією лінію, означену і застоплену згодою цих держав і на їх відповідальність 23 листопада 1922 року”⁶⁷.

Несправедливе рішення Ради Послів викликало масові протести. 18 березня 1923 р. у Львові пройшла 40-тисячна демонстрація протесту українського населення⁶⁸. З вимогами львівської демонстрації солідаризувалися українські політичні кола Відня і Праги. 25 березня у Празі відбулася багатолюдна демонстрація протесту українців⁶⁹. У квітні 1923 р. питання про анексію Східної Галичини Польщею обговорювалося на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У та другій сесії ВУЦВК. Х. Раковський у своєму виступі на сесії вказав, що УСРР протестує проти насильства над населенням Східної Галичини, яке більше ніж на три чверті складається з українців. Він назвав приєднання Східної Галичини до Польщі актом насильства і додав: історія свідчить, що жоден акт насильства не буває довгочасним. А голова ВУЦВК Г. Петровський запевнив, що уряд УСРР протестуватиме проти окупації і буде “піднімати питання про вирішення східногалицької проблеми перед народами всього світу”⁷⁰.

17 травня 1923 р. народний комісаріат закордонних справ УСРР надіслав до ЦК КП(б)У “Тези нашої національної політики у відношенні окупованих Польщею і Румунією українських областей”. У них вказувалося, що “...вихідним пунктом нашої політики у відношенні перелічених областей, а особливо до Галичини, є невизнання Радянською Україною і всім Союзом, приналежності цих областей до Польщі й Румунії як приєднаних збройною силою всупереч праву нації на самовизначення”⁷¹. Питання східногалицької проблеми знайшло своє продовження у радянській зовнішній політиці в 1924 році. Уряд СРСР поставив питання про Східну Галичину на англо-радянській конференції, яка розпочала роботу в Лондоні 14 квітня 1924 р. Радянська сторона запропонувала “...проводити політику перегляду державних кордонів на етнічній основі з застосуванням плебісциту у всіх випадках, коли це виявиться необхідним”⁷². 12 серпня радянська делегація на конференції оголосила “Декларацію про Східну Галичину”. У ній вказувалося, що РСФРР і УСРР у Ризі зберегли за Східною Галичиною право на національне самовизнання і відкидають рішення Ради Послів від 14 березня 1923 року⁷³.

Польський уряд гостро відреагував на декларацію радянської делегації. 23 серпня 1924 р. у меморандумі радянській стороні він звинуватив СРСР у тому, ніби його виступи за розв’язання “неіснуючого питання” про Східну Галичину суперечать тексту і духові Ризького договору. Відповідаючи на польські звинувачення, радянська сторона надіслала Польщі 5 серпня і 2 верес-

ня 1924 р. дві ноти. Ще у ноті польському уряду від 5 серпня говорилось, що відмова від прав на територію за Ризьким договором аж ніяк не означає, що доля населення Східної Галичини може бути байдужа для УСРР. Держави, які підписали Версальський договір, порушили основний принцип своєї політики про вільне волевиявлення населення Східної Галичини, тому радянська сторона залишається у “порушеному питанні на своїй попередній точці зору”⁷⁴. “Стосовно Східної Галичини, – зазначалось у радянській ноті від 22 вересня 1924 р., – це означає, що Союзний уряд не може визнати встановлений для цієї країни міжнародний статус, оскільки він був рішенням трьох держав без залучення до цього рішення уряду Союзу Радянських Соціалістичних Республік”⁷⁵. Тому радянський уряд, говорилось у ноті, не може розглядати східногалицьке питання як внутрішню справу Польщі і бачить у ньому не “вирішену остаточно міжнародну проблему”.

23 червня 1923 р. радянська сторона надіслала Польщі ноту з повідомленням про створення СРСР⁷⁶. У польському сеймі під час обговорення цього питання сформувалися дві групи: перша – схилилася до співробітництва з СРСР; друга – прихильники Ю. Пілсудського, виступили проти його юридичного визнання⁷⁷. Міністр закордонних справ Р. Сейда вручив радянському повпреду Л. Оболенському меморандум, у якому Польща погоджувалася визнати СРСР, але за умов: визнання СРСР усіх договорів, угод і конвенцій, підписаних до цього; створення філіалів польського посольства у Тбілісі, Мінську і Харкові; продовження строків репатріації поляків із СРСР; отримання Касою ім. Мяновського у Варшаві прибутків від двох нафтових веж у Баку та повернення майна Варшавського благодійного товариства⁷⁸. Вимоги польського меморандуму були відхилені. Тільки коли Польща визнала СРСР, радянський НКЗС дав згоду на відкриття польських консульств у Харкові і Мінську та погодився розглянути майнові питання⁷⁹.

Утворення Радянського Союзу мало для України негативні наслідки. При Ленінові структура влади в Україні ще залишалася традиційною. На чолі партійно-державної номенклатури стояв голова уряду. Перший секретар ЦК КП(б)У залишався другорядною політичною фігурою. Будучи членом ЦК РКП(б), довіреною особою В. Леніна і особистим другом Л. Троцького, Х. Раковський повністю контролював ситуацію в Україні. Становище докорінно змінилося у 1922 р., коли Х. Раковський зазнав поразки у боротьбі за відстоювання хоча б частково незалежного статусу УСРР⁸⁰. Влітку 1923 р. ЦК КП(б) домігся для нього нового призначення, заміни ним Л. Красіна на посаді повноважного представника у Лондоні. Відразу після усунення Х. Раковського, Й. Сталін розгорнув в Україні “чистку” кадрів, які відстоювали самостійницькі позиції.

Утворення СРСР було новим варіантом обтяжливого і досить облудного націоналізму. Панівна нація – росіяни, не лише втратила свої політичні права – офіційна більшовицька ідеологія відмовилася від самої назви “Росія” у визначенні тієї політично-територіальної спільності, якою керували більшовики і де домінували росіяни. У її межах Росія мала формально рівні права з іншими

республіками. Створення Радянського Союзу було даниною комунізму й російського центру націоналізму народів, які не спромоглися відстояти незалежності під час своїх національних революцій. Воно водночас узаконило включення неросійських територій під правління Москви саме в епоху, коли переміг принцип національного самовизначення. У внутрішньому житті, – зазначає Р. Шпорлюк, – нова держава (СРСР) не спромоглася вирішити ті проблеми, які були центральними в Росії до 1917 р.: взаємини між державою і суспільством, взаємини між росіянами і неросійськими народами⁸¹.

Більшовицьке керівництво зробило ставку на федералізм, але не справжній, коли держави – члени федерації є рівними й користуються свободою, а на специфічний псевдофедералізм. Показово, що В. Ленін брав слово “незалежність” союзних республік в лапки, даючи цим самим зрозуміти її несправжність. Разом з тим план В. Леніна мав дві істотні ознаки: по-перше, хоч в урізаному вигляді, але зберігалися національна державність в рамках єдиного багатонаціонального утворення; по-друге, всі республіки, включаючи Росію, володіли в цих рамках однаковим статусом⁸². Вітчизняні дослідники наголошують на тому, що реальність національних республік, так само, як і загроза сепаратизму, яка йшла від них, усвідомлювалася усіма кремлівськими вождями⁸³. Тому створюваний новий Союз РСР міцно “прив’язувався” до єдиного гаранта його існування – державної партії.

18 жовтня 1922 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову “Про згортання апарату НКЗС”. Передбачалося розпочати переговори з народним комісаріатом закордонних справ РСФРР щодо об’єднання наркоматів. 23 березня 1923 р. ЦК КП(б)У по доповіді Х. Раковського прийняв рішення просити Політбюро ЦК РКП (б) переглянути питання про злиття наркоматів закордонних справ і висловився за перенесення союзного НКЗС із категорії злитих у категорію директивних наркоматів⁸⁴. Злитими вважалися лише ті наркомати, що знаходилися у Москві. А у директивних місцевий апарат підпорядковувся Москві не безпосередньо, а через відповідні уряди союзних республік. ЦК РКП(б) засудив позицію Х. Раковського, звинувативши його у тому, що він федерацію (СРСР) хоче перетворити у конфедерацію⁸⁵. У серпні 1923 р. усі дипломатичні представництва УСРР були злиті із союзним апаратом НКЗС. Український НКЗС остаточно був ліквідований 20 вересня 1923 р.⁸⁶.

20 липня 1923 р. НКЗС УСРР розглянув нове “Положення про Народний комісаріат закордонних справ СРСР” у частині, яка стосувалася українського уряду. Воно передбачало: 1) кандидатури на посади повноважних представників СРСР у країнах, в яких інтереси УСРР перева-

*Влас Чубар
(1891–1939)*

жають над інтересами інших республік СРСР, пропонуються українським урядом і затверджуються урядом СРСР; 2) у представництвах СРСР в країнах, де інтереси УСРР є значними, посади дипломатичного характеру (радника чи першого секретаря) займають представники, пропонувані українським урядом і затверджені урядом СРСР⁸⁷. В УСРР запроваджувалася посада уповноваженого представника НКЗС СРСР. До його компетенції входило: 1) видача віз на виїзд іноземцям, дипломатичних і службових паспортів; 2) відносини з центральними і місцевими установами УСРР; 3) винесення перед колегією НКЗС СРСР питань, які пропонує уряд УСРР у сфері зовнішньої політики; 4) контроль над припиненням діяльності НКЗС УСРР не пізніше 5 серпня 1923 р.; 5) прийняття всіх справ, архівів і фінансових звітів від повноважних представників УСРР за кордоном в день закриття українських представництв; 6) підпорядкування собі всіх органів НКЗС УСРР⁸⁸. Право на відкриття іноземних консульств в УСРР із цього часу належало виключно НКЗС СРСР. Крім того, було прийняте рішення радником нового посольства СРСР у Варшаві скерувати представника УСРР Ю. Лебединця⁸⁹.

У березні 1925 р. голова Раднаркому УСРР В. Чубар в політбюро ЦК КП(б)У ініціював питання про наділення українських радників і секретарів у радянських повпредствах та консульствах додатковими правами. Йшлося про створення українських консульських столів при повпредствах СРСР за кордоном у країнах, де є інтереси України, тобто насамперед у Варшаві. Проте керівництво НКЗС СРСР на засіданні колегії 23 березня 1925 р. категорично висловилося проти організації українських консульських столів⁹⁰. Прагнення Харкова розширити повноваження своїх представників у радянських представництвах за кордоном Г. Чичерін розцінив як спробу перетворити управління уповноваженого НКЗС СРСР при уряді УСРР на республіканський наркомат закордонних справ, що суперечило Конституції СРСР⁹¹.

Уряд УСРР намагався зберегти хоч примарні рештки своїх дипломатичних закордонних структур. 26 лютого 1926 р. політбюро ЦК КП(б)У схвалило резолюцію про необхідність “точного врегулювання практичних взаємовідносин українських представників з повпредами, з одного боку, і зв'язку їх з українським урядом, – з другого”⁹². Але ця резолюція не була втілена у життя. Востаннє ця проблема була піднята восени 1926 р. У доповідній записці, яку 21 жовтня підготував О. Шліхтер, вказувалося: “Вважаю за необхідне ще раз порушити і рішуче наполягати на проведенні в життя питання про становище українських представників за кордоном...”⁹³. Однак щодо цієї доповідної записки Л. Каганович рішення політбюро не ініціював.

Отже, за період 1921–1923 рр. Україна пройшла складний шлях розвитку своєї державності, зіткнувшись з багатьма труднощами у відносинах з Польщею. Досягнувши формального визнання суверенітету УСРР іншими державами світу, вона була втягнута в орбіту впливу більшовицької Росії. Український радянський уряд, хоч мав обмежену кількість дипломатичних представництв до 1923 р., брав участь у 60 міждержавних договорах, понад 50

з яких із зарубіжними державами⁹⁴. Після утворення СРСР Радянська Україна частково, а згодом повністю втратила суверенітет у зовнішньополітичній та зовнішньоекономічній сферах міжнародного життя. Уряд УНР в екзилі також втратив своє значення державної інституції, залишившись лише репрезентацією поглядів української політичної еміграції. З цього часу УСРР перестала, навіть формально, виступати як самостійна держава у відносинах з Польщею.

¹ Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – М., 1983. – С. 451.

² Запшкільняк Л. Українське питання в працях і діяльності Леона Василевського // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993. – С. 142–151.

³ ДВП СССР. – Т. 4. – С. 336, 700.

⁴ AAN. Biuro Prac Kongresowych. Sygn. 162. K.14.

⁵ ЦДАРБ. – Ф. 6, оп. 1, спр. 18, арк. 16; Спр. 81, арк. 56.

⁶ Там само. – Спр. 18, арк. 36–59.

⁷ ЦДАВОУ. – Ф. 1, оп. 2, спр. 6, арк. 186.

⁸ Stosunki Rzeczypospolitej Polskiej z państwem radzieckim 1918–1943. Wybór dokumentów / Oprac. J. Kumaniecki. – Warszawa, 1991. – S. 122–123; Kumaniecki J. Pokoj polsko-radziecki 1921. Geneza-rokowania-traktat-komisje mieszane. – Warszawa, 1985. – S. 213.

⁹ Kowalski Z. G. Granica ryska // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach. – Toruń, 1998. – S. 136–138.

¹⁰ ЦДАВОУ. – Ф. 4, оп. 1, спр. 715, арк. 119–124.

¹¹ Дещинський Л., Панюк А. Міжнародні відносини України: історія і сучасність: Навч. посібник. – Львів, 2001. – С. 200–201.

¹² Історія України / За ред. Ю. Зайцева. – Львів, 1996. – С. 265.

¹³ Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917–1991 / Пер. з англ. – К., 2000. – С. 172.

¹⁴ Десятый съезд РКП(б). Март 1921 г.: Стенограф. отчет. – М., 1963. – С. 379.

¹⁵ Цветков Г.М. Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917–1945 рр. – К., 1997. – С. 78.

¹⁶ История дипломатии. – В 5-ти т. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М., 1965. – Т. 3. – С. 251–252.

¹⁷ Арумян А. За кулисами “Балтийского союза”. – Таллин, 1966. – С. 151.

¹⁸ Известия. – 1922. – 29 июля.

¹⁹ Почс К.Я. Борьба СССР против планов создания польско-прибалтийского блока (1919–1925 гг.) // СССР в борьбе за мир и безопасность народов: исторический опыт. – М., 1984. – С. 71; Skrzypek A. Zagadnienie polsko-lotewskiej konwencji wojskowej 1919–1925 // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa, 1970. – Т. 6. – С. 225.

²⁰ Горохов И., Замятин Л., Земсков И. Г.В. Чичерин – дипломат ленинской школы. – М., 1974. – С. 148.

²¹ История дипломатии. – Т. 3. – С. 269–270.

²² ДВП СССР. – Т. 5. – С. 173–175.

²³ ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 6, спр. 45, арк. 46.

²⁴ Дипломатический словарь. – В 3-х т. – М., 1986. – Т. 1. – С. 252.

²⁵ Иоффе А.А. От Генуи до Гааги. – М., 1923. – С. 21.

- ²⁶ Конт Ф. Революция и дипломатия: Х. Раковский / Пер. с фр. – М., 1991. – С. 58.
- ²⁷ Трембійський В. Останні дипломатичні представництва УНР (1920–1923) // Альманах СУК “Провидіння”. – 1982. – С. 291.
- ²⁸ Правда. – 1922. – 22 апр.; Jurkiewicz J. Niektóre problemy stosunków polsko-radzieckich w okresie międzywojennym 1918–1939 // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa, 1966. – Т. 2. – С. 27–28.
- ²⁹ Kumaniecki J. Stosunki polsko-radzieckie w okresie przygotowawczym do konferencji Genueskiej 1922 r. // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa, 1969. – Т. 4. – С. 83.
- ³⁰ Mikulicz S. Od Genui do Rapallo. – Warszawa, 1966. – С. 170.
- ³¹ Kurjer Warszawski. – 1922. – 28 квіець.
- ³² ДВП СССР. – Т. 5. – С. 267.
- ³³ ДИМИСПО. – Т. 4. – С. 157.
- ³⁴ Там само. – С. 164.
- ³⁵ ДВП СССР. – Т. 5. – С. 445; Шейнис З. Максим Максимович Литвинов: революционер, дипломат, человек. – М., 1989. – С. 217.
- ³⁶ ДВП СССР. – Т. 6. – С. 115.
- ³⁷ Jurkiewicz J. Moskiewska konferencja rozbrojeniowa w grudniu 1922 r. // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa, 1965. – Т. 1. – С. 57.
- ³⁸ За мир, разоружение и безопасность народов: Летопись внешней политики СССР. – М., 1984. – С. 67.
- ³⁹ ЦДАРБ. – Ф. 6, оп. 1, спр. 18, арк. 1.
- ⁴⁰ Radziwiłł J. Wspomnienia // Przegląd kulturalny. – 1962. – № 2. – С. 2.
- ⁴¹ ДВП СССР. – Т. 6. – С. 24, 50–53.
- ⁴² Там само. – С. 66; ДИМИСПО. – Т. 4. – С. 211.
- ⁴³ Известия. – 1923. – 10 июня.
- ⁴⁴ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Нью-Йорк, 1970. – С. 216; Панюк А., Рожик М. Історія становлення української державності. – Львів, 1995. – С. 97.
- ⁴⁵ Петришин Г.Р. Особливості національного самоутвердження в Західній Україні. ХІХ–30-ті роки ХХ ст. // Перша світова війна і слов'янські народи: Матер. Міжнар. наук. конф. 14–15 травня 1998 р. – К., 1998. – С. 148–150; Серчик В. Дороги і бездоріжжя української політичної і громадської думки в ХХ ст. // Сучасність. – 1993. – № 4. – С. 55–62.
- ⁴⁶ Кучменко Є.М., Липкан А.Г. Польща і питання Галичини в міжнародній політиці (1914–1923 роки) // Перша світова війна і слов'янські народи: Матер. Міжнар. наук. конф. 14–15 травня 1998 р. – К., 1998. – С. 175.
- ⁴⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 6, оп. 1, спр. 49, арк. 6–7.
- ⁴⁸ Там само. – Ф. 1, оп. 20, спр. 1035, арк. 151; Спр. 408, арк. 38–41.
- ⁴⁹ Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 436.
- ⁵⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 16, спр. 7, а. с. 28, 184.
- ⁵¹ Баран С. Східна Галичина в планах відбудови польської державності 1918–1923 рр. // Республіканець. – 1994. – № 3–4. – С. 71–72; Partyka A. Polskie koncesje autonomii Galicji Wschodniej w latach 1919–1922 // Studia Historyczne. – Kraków, 1976. – Т. XIX. – Zesz. 4. – С. 563–575.
- ⁵² AAN. Biuro Prac Kongresowych. Sygn. 261. К. 16.
- ⁵³ ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 581, оп. 1, спр. 140, арк. 6; Витвицький С. Галичина в міжнародній політиці в 1914–1923 роках // Український історик. – 1995. – № 1–4. – С. 115.

⁵⁴ Цит. за: Воз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / Відп. ред. Ю.Ю. Сливка. – К., 1989. – С. 273–274.

⁵⁵ Цвенгрош Г. Національно-державотворчі погляди митрополита Андрея Шептицького й польсько-українська війна 1918–1919 рр. // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993. – С. 181–182.

⁵⁶ ДАЛО. – Ф. 271, оп. 1, спр. 819, арк. 63.

⁵⁷ Сливка Ю.Ю. Західна України в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). – К., 1985. – С. 94–101.

⁵⁸ Діло. – 1922. – 6, 9 верес.

⁵⁹ Марійчак О. Справа Східної Галичини // Альманах “Гомін України”. – 1972. – С. 69–70.

⁶⁰ AAN. Delegacia Rzeczy Pospolitej przy Lidze Narodów. Sygn. 28. K. 23.

⁶¹ Витвицький С. Галичина в міжнародній політиці в 1914–1923 роках // Український історик. – 1995. – № 1–4. – С. 115.

⁶² Українська Революція. Документи 1919–1921. – Нью-Йорк, 1984. – С. 399.

⁶³ Zaks S. Radziecka Rosja i Ukraina wobec sprawy państwowej przynależności Galicji Wschodniej 1920–1923 // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa, 1970. – Т. 6. – S. 90.

⁶⁴ Dominiczak H. Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939. – Warszawa, 1992. – 288 s.; Jędruszczak T. Stanowisko Polski i mocarstw Ententy w sprawie polskiej granicy Wschodniej (1918–1921) // Sprawy międzynarodowe. – 1959. – № 6. – S. 58–77; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. – Kraków, 1979. – 390 s.; Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – Kraków, 1989. – 468 s.

⁶⁵ Українська РСР на міжнародній арені: 36. документів (1917–1923 рр.). – К., 1966. – С. 507.

⁶⁶ Kumaniecki J. Uznanie wschodniej granicy Polski przez Rado Ambasadoruw // Kwartalnik historyczny. – 1969. – № 1. – S. 90.

⁶⁷ Кедрин І. Україна як підмет і предмет міжнародної політики (З нагоди 64-х роковин признання Галичини Польщі) // Альманах Українського Народного Союзу. – 1983. – С. 131.

⁶⁸ З історії революційного руху у Львові 1917–1939: Документи і матеріали. – Львів, 1957. – С. 743; ДАЛО. – Ф. 271, оп. 1, спр. 134, арк. 172.

⁶⁹ Діло. – 1923. – 15, 31 трав.

⁷⁰ Вісті. – 1923. – 14 квіт.

⁷¹ Сливка Ю.Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. – К., 1973. – С. 189.

⁷² ДВП СССР. – Т. 7. – С. 197–198.

⁷³ Там само. – С. 425.

⁷⁴ Там само. – С. 444–446.

⁷⁵ Там само. – С. 467–468.

⁷⁶ Там само. – Т. 6. – С. 395.

⁷⁷ Kumaniecki J. Polska a powstanie Związku Socjalistycznych Republik Rad // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa, 1969. – Т. 5. – S. 144.

⁷⁸ Kumaniecki K. Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912 – styczeń 1924 r. – Warszawa; Kraków, 1924. – S. 720.

⁷⁹ ДВП СССР. – Т. 6. – С. 541–543.

⁸⁰ Мельниченко В.Ю. Чи був Раковський конфедералістом? // Про минуле – заради майбутнього. – К., 1989. – С. 283–299.

⁸¹ Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. – К., 1998. – С. 431.

⁸² Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Радянський проект для України: Нариси в 3-х т. – К., 2004. – Т. 2. – С. 35.

⁸³ Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.). – К., 2003. – С. 49.

⁸⁴ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С. 298.

⁸⁵ Четвертое совещание в ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей 9–12 июня 1923 г.: Стенографический отчет. – М., 1923. – С. 227.

⁸⁶ Десять лет советской дипломатии. – М., 1927 – С. 15. Починаючи з кінця 1921 р. штат дипломатичних представництв УРСР невпинно скорочувався. На момент ліквідації НКЗС було тільки два дипломатичних представництва УРСР в Німеччині та Польщі. Центральний апарат наркомату майже не проводив практичної діяльності. Повірений у справах УРСР в Польщі в 1923 р. Г.Бесідовський, який пізніше залишився у Франції як політемігрант, згодом писав, що НКЗС на цей час був “пустим місцем”. Х. Раковський з’являвся в наркоматі дуже рідко, а роботою практично керував його заступник В.Яковлев, син багатого купця з Катеринославської губернії. Працюючи спочатку у Всеукраїнській ЧК, В. Яковлев наказав арештувати свого батька, доставити в Київ і розстріляти. Мама В. Яковлева покінчила з собою на його квартирі. За три місяці на посаді голови Одеського губчека він встиг розстріляти близько 5 тис. осіб. Тому його за подібні “заслуги” й призначили заступником наркома. Навіть Х. Раковський відзначав, що НКЗС УСРР є “просто канцелярією” по закордонних справах при Центральному Комітеті КП(б)У. До штату НКЗС було зачислено уповноваженого Політичного контролю ДПУ, який, зокрема, мав право перегляду кореспонденції дипломатичних кур’єрів. НКЗС зобов’язувався надсилати до спецслужби інформацію про персонал дипломатичних місій. Зрозуміло, що вживалися і заходи із контррозвідувальної розробки іноземних представництв в УРСР. На кожне з них заводилася справа-формуляр (як от “Графство”) на польське консульство в Києві. У ньому зосереджувалися повідомлення державних установ, інформаторів та зовнішнього спостереження про штати, персонал, поточну роботу представництва, ставлення персоналу до суспільно-політичного життя в УРСР тощо. Підозрілі особи з числа радянських громадян, які контактували з поляками, бралися на облік. Див.: Табачник Д. Історія української дипломатії в особах: Навч. посібник. – К., 2005. – Т. 1. – С. 243–244; Веденєєв Д.В., Будков Д.В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 роки: Монографія. – К., 2006. – С. 215–217.

⁸⁷ ЦДАВОУ. – Ф. 4, оп. 1, спр. 15, арк. 118.

⁸⁸ Там само. – Арк. 115.

⁸⁹ Там само. – Арк. 115.

⁹⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 196.

⁹¹ Нариси з історії дипломатії України. – С. 450.

⁹² ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 144.

⁹³ Там само. – Спр. 3, арк. 53.

⁹⁴ Історія міжнародних відносин України (XX століття) / Під ред. В. Трофимовича. – Львів, 1996. – С. 64.

3.3. Участь Української СРР у процесі реалізації умов Ризького договору

У XXI і XXII статтях Ризького договору УСРР і Польща закріпили необхідність торгово-економічних зв'язків. Так, у статті XXI зазначалось, що не пізніше шести тижнів від моменту ратифікацій договору сторони почнуть переговори про торговий договір і договір про компенсаційний товарообмін¹. Необхідність у транзиті товарів була закріплена статтею XXII, яка зобов'язувала сторони допускати транзит по залізницях і водних шляхах до підписання торгового договору і залізничної конвенції². Розвиток торгово-економічних стосунків між УСРР і Польщею перетворився на одну з найбільш актуальних проблем, яка виникла після встановлення мирних відносин. Безпосереднє сусідство і спільний кордон – 1400 кілометрів, географічне положення Польщі, по території якої проходили основні шляхи транзиту між Сходом і Заходом, відкривали для українсько-польської торгівлі широкі можливості й великі взаємні вигоди.

До цього часу уряд УНР пробував налагодити торговельні відносини з Польщею. Торгова місія УНР у Варшаві на чолі з Лукашевичем в липні 1920 р. планувала відкрити у Польщі представництво об'єднаних українських кооперативів. Із цією метою у Польщу направлялися представники Дніпропетровського союзу споживчих кооперативів Д. Коліух і О. Варрава. Проте через об'єктивні причини уряд УНР не був спроможний розвивати торгово-економічні контакти з Польщею³.

УСРР у 1921–1923 рр. мала дев'ять торговельних представництв у європейських державах, зокрема і у Польщі. Тому разом з політичними контактами між Україною і Польщею складалося, хоч не дуже успішно, економічне співробітництво. Із самого початку становлення торгово-економічних контактів між двома державами українській стороні були відомі прагнення і наміри польських промислових кіл налагоджувати економічне співробітництво⁴. Польський уряд також знав вимоги своїх промисловців працювати на українському ринку. 23 січня 1922 р. торгово-промислова палата у Львові надіслала прем'єр-міністру Польщі меморандум, в якому, зокрема, зазначається: “Не можна допускати, щоб польський уряд був лише пасивним свідком того, як інші держави, минаючи природний шлях, який веде через Польщу, посилюють торгові відносини з Росією і Україною, тим самим позбавляючи нашу державу цілого ряду вигод”⁵.

З такою самою вимогою виступили члени Польського політехнічного товариства. Пропозиції польських фірм про укладення торгових угод постійно надходили у торгове представництво УСРР у Варшаві. За нашими підрахунками, із 21 вересня 1921 р. по 12 серпня 1922 р. надійшло 57 пропозицій фірм Польщі, які висловили бажання розпочати торгові відносини з українською стороною.⁶ Серед них: фабрика анілінових фарб “Комета”, торгово-промислове товариство “ОТАТЕ”, фірма “Петролеа,” фірма із виготовлення медичних препаратів професора Буйвида, ватна фабрика “Альба” тощо. Народний комі-

саріат зовнішньої торгівлі УСРР отримав повідомлення польської місії у Харкові про зацікавленість у закупках української продукції: залізної руди, прядива, шкіряної сировини, хутра, пуху, вовни⁷. Проте торгово-економічні зв'язки між двома державами розвивалися повільно. Політичні чинники, впливаючи на процес реалізації XXI і XXII статей Ризького договору, зумовлювали незначний рівень товарообороту. Із січня по вересень 1921 р. імпорт з Польщі становив 486 тисяч карбованців, а експорт до неї – всього 24 тисячі карбованців⁸. Тому що практично не вирішувалося питання підписання торгового договору і угоди по транзиту, таке становище тривало цілий 1921 рік.

Приступивши до реалізації XXI і XXII статей договору, більшовицьке керівництво УСРР у торгово-економічних стосунках з Польщею займало невизначені позиції. Вони обумовлювалися багатьма причинами: 1) недовірою і підозрами щодо політичного курсу Польщі як ворожої держави; 2) ослабленням економічного потенціалу України; 3) слабкістю Народного комісаріату зовнішньої торгівлі УСРР, який знаходився у стадії становлення; 4) залежністю від радянського московського центру. Не випадково у 1921 р. домінувала думка, що Польща для України може мати інтерес тільки як транзитна територія⁹. Вважалося, що економічні відносини з Польщею потрібно будувати тільки в одному напрямку, щоб вона не стала бар'єром на шляху ввезення і вивезення української продукції в європейські країни. Оскільки Польща, на думку української сторони, не могла надати фінансові кредити і не мала значної кількості промислових товарів, їй необхідно було “пов'язати” різними гарантіями щодо транзиту. Також констатувалося, що Польща щодо України виступатиме в ролі “паразита”, який з української території буде вивозити велику кількість сировини і продовольства¹⁰.

Свою зовнішньоекономічну діяльність українська сторона змушена була постійно узгоджувати з Москвою. 24 червня 1921 р. Рада праці і оборони у Москві прийняла рішення, за яким УСРР отримала пріоритетні права у налагодженні торгово-економічних стосунків з Польщею, Чехословаччиною, Румунією і Болгарією. Однак економічні відносини з Німеччиною могли здійснювати лише органи зовнішньої торгівлі РСФРР¹¹. Нарком зовнішньої торгівлі УСРР М. Брон вказував на слабку експортну базу України: “Ми будемо нашу торгову політику виключно на імпорті, а експорт збалансовуємо тільки золотим фондом”¹². Основну вагу у торговій політиці потрібно акцентувати на експорті, тому що Україні у 1921 р. Москва виділила всього 10 мільйонів карбованців на імпорتنі закупівлі, – наголосив М. Брон. У 1922 р. торгове представництво УСРР у Польщі представляли 15 співробітників у Варшаві, 3 в Данцігу і 4 у Здолбунові. Для їх діяльності щомісяця виділялися кошти в сумі 5 118 крб.¹³.

Офіційний Харків особливо непокоїла митна служба на українсько-польському кордоні. На ньому діяло лише 10 митниць, які були укомплектовані “неблагонадійними елементами”. Були випадки, коли весь персонал митниці втікав на територію Польщі¹⁴. Українські власті відзначали, що на кордоні з Польщею процвітає контрабанда, і вона набрала масового характеру. З Подільської і Волинської губерній масово вивозили до Польщі сировину і

худобу. Через Волочиськ та інші митні пункти, вказувалося в офіційних документах, щоденно переправляли контрабандним шляхом сотні голів худоби і до 10 вагонів вантажів¹⁵.

У лютому 1922 р. польський міністр закордонних справ прийняв повноважного представника УСРР у Варшаві О. Шумського. Польську сторону цікавили перспективи розвитку торгівлі з Україною, зокрема питання торгового договору. Уряд Польщі було повідомлено про російсько-українську делегацію у складі О. Шумського – голови і членів – Л. Оболенського, С. Горчакова, Я. Хургіна, скеровану для ведення переговорів і підписання торгового договору¹⁶. Переговори, які відбувалися у Варшаві, позитивних результатів не принесли. Польща на цих переговорах виступила за відміну або обмеження державної монополії радянської зовнішньої торгівлі, що, на її думку, перешкоджала розвитку торгових відносин, а також за припинення підтримки Москвою Литви.

Незважаючи на відсутність торгового договору і політичні суперечності та труднощі, уряд УСРР здійснив кілька конкретних кроків у виправленні становища в галузі економічних стосунків. 27 січня 1922 р. Раднарком затвердив тимчасову угоду між УСРР і Польщею про залізничний рух на прикордонній ділянці Шепетівка–Здолбунів, підписану представниками Південно-Західної залізниці і Радомською дирекцією Польських державних доріг¹⁷. Пізніше подібну угоду було підписано в Москві про прикордонні комунікації на чотирьох лініях: Загачі–Фариново, Олехновичі–Радошковичі, Стовбці–Хехожель, Микашевичі–Житковичі по пропуску 170 вагонів на добу¹⁸. Але ці угоди не знімали проблему транзиту.

Для підписання від імені УСРР санітарної конвенції 28 лютого 1922 р. Раднарком прийняв рішення включити до спільної російсько-української делегації О. Лоренца, С. Калину, В. Сесіна та секретаря представництва УСРР у Варшаві І. Сіяка, колишнього старшину УГА і члена Галревкому¹⁹. Договір про санітарну конвенцію було підписано 7 лютого 1923 р.²⁰ Торгове представництво УСРР у Варшаві підписало угоду з фірмою “Шенкер і К” про перевезення по території Польщі українських вантажів і передало їй усі повноваження стосовно цього²¹. Воно інформувало уряд УСРР про зібрання польських купців у Варшаві, яке відбулося 24 квітня 1922 р. Представники торгових кіл Польщі, позитивно оцінюючи політику НЕПу в Україні і Росії, пропонували відкрити торгові товариства²².

Основний потік експорту з України через станцію Здолбунів направлявся у Данціг, і тільки невелика його частина в інші польські міста. З лютого по жовтень 1922 р., за нашими підрахунками, у Данціг надійшло 1 231 470 пудів вантажів з України (321,5 вагона), 7 367 пудів (22,5 вагона) у Варшаву і 6 вагонів перевезено транзитом до Чехословаччини²³. Серед української продукції особливим попитом на польському ринку користувалися прядиво, лікарські рослини, хутра, пір'я, пух, клепка, шкіряна сировина, вовна, фанера. Усього за цей період у Польщі було реалізовано 55 420 пудів цієї продукції²⁴.

Торгове представництво УСРР відзначало, що експорт міг бути збільшений, якби польські власті не встановлювали обмежень на ввезення української

продукції, особливо вовни. Оскільки санітарна конвенція ще не була підписана, на вовну та іншу сільськогосподарську продукцію неодноразово накладалися арешти. Падіння курсу польської марки викликало постійне коливання тарифної оплати за перевезення українських вантажів. Так, якщо у липні 1922 р. перевезення 15-тонного вагона вовни до Варшави за польськими тарифами коштувало 146 250 марок, то у листопаді – 380 250, а у грудні – 570 375 марок²⁵. Для української сторони, як відзначало торгове представництво, це створювало певні труднощі.

З Польщі на адресу українських установ Вукоопспілки, наркоматів зовнішньої торгівлі, охорони здоров'я, освіти за вказаний період прибуло 136 вагонів різноманітних вантажів²⁶. Продукти, зерно, сільськогосподарський інвентар, медикаменти, автомобілі, електрообладнання, папір, книги надсилалися у Харків, Київ, Одесу. 27 листопада 1922 р. торгове представництво УСРР підписало договір про створення змішаного українсько-польського торгового товариства у Данцігу²⁷. Договір підписали заступник торгового представника УСРР І. Боев, а з польської сторони – М. Білінський та С. Мелуп. Головне відділення товариства мало знаходитися у Харкові. Мета його діяльності – ввезення в Україну сільськогосподарських машин, технічного устаткування, текстильних виробів та вивезення сировини, напівфабрикатів за кордон. Основний капітал товариства планувалося довести до 175 тисяч фунтів стерлінгів²⁸.

Багато польських фірм цікавилися у торговому представництві УСРР економічними можливостями України, замовляли довідник “Торгово-промислова Україна”. Для зацікавлених польських фірм надсилалися видання: “Український економіст”, “Господарство України”, “Вісник зовнішньої торгівлі України”²⁹. Своєрідним показником зацікавленості польських промисловців у розвитку торгових зв'язків з Україною стало проведення Львівського та Київського контрактних ярмарків. На Львівський ярмарок у вересні 1922 р. були запрошені працівники торгового представництва УСРР Є. Філіпович, М. Бліх, А. Магідсон. Польська сторона виявила зацікавленість українським експортом, фірма “Урсус” – закупівлею залізної руди, “Банк рольнічи” – макухою і пресованим сіном. Президент ярмарку Г. Турський відзначив, що географічна близькість Польщі і України повинна привести до тісного зближення і що зустріч з українськими представниками є етапом такого зближення³⁰.

Київському контрактному ярмарку (лютий 1923 р.) передувала посилена робота українського торгового представництва у Польщі. Інформацію про ярмарок його працівники розмістили у 20 газетах і журналах Польщі. Друкарська фірма “Брати Козяньські” виготовила тисячу плакатів для популяризації у Польщі Київського ярмарку³¹. Заявки на участь в ярмарку надійшли від окремих польських підприємств: заводу “Сіменс” у Варшаві, міднопрокатного заводу “Нірш”, чавуноливарного заводу у Воломіні, Данцігської трикотажної фабрики та ін.³². Усього погодилися взяти участь в ярмарку 200 польських фірм. Зв'язавшись з українським представництвом, президент Львівського ярмарку Г. Турський запропонував надати постійний павільйон для України у Львові³³. Польські промисловці висловлювали бажання розмістити рекламу своєї продукції у харківських та київських газетах.

Проте відсутність торгового договору і політичні мотиви сторін скоротили кількість польських учасників Київського ярмарку до 23³⁴. Відмова польських промисловців взяти участь у ярмарку була обумовлена системою державної монополії зовнішньої торгівлі, практикованою більшовицьким керівництвом. Усі товари, які направлялися на Київський ярмарок з Польщі, повинні були отримувати дозвіл торгового представництва УСРР. Крім того, були введені обмеження на ввезення в Україну електротехнічної продукції та устаткування³⁵. 24 березня 1923 р. Раднарком УСРР отримав циркулярний лист ЦК РКП(б) “Про зміцнення монополії зовнішньої торгівлі”, підписаний Й. Сталіном, про організаційне укріплення монополії зовнішньої торгівлі³⁶. У ньому вказувалося, що зовнішня торгівля з зарубіжними країнами, переговори з іноземними фірмами, банками про кредити і концесії повинні вестися тільки з дозволу московського та лондонського торгових представництв. Польська сторона також мала свої мотиви. Міністерство внутрішніх справ Польщі вважало, що торгівля з радянськими республіками веде до проникнення комуністичної пропаганди у країну і вивезення з неї шпигунських відомостей³⁷.

Перехід до НЕПу загострив питання організаційного забезпечення зовнішньої торгівлі. Відкривалися два можливі шляхи розвитку: 1) стимулювання прямих контактів українських підприємств із закордонними партнерами; 2) подальша монополізація зовнішньої торгівлі. Під тиском Москви Україна обрала другий. Якщо у 1921 р. гальмом розвитку зовнішньої торгівлі УСРР була фактична відсутність розбудованої структури управління у сфері зовнішньої торгівлі, то, починаючи з 1922 р., як не парадоксально, саме розгалужена система управління з тотальною централізацією і регламентацією управління стала для неї перешкодою. На початку 1922 р. було введено нову структуру зовнішньої торгівлі – Управління Уповноваженого народного комісара зовнішньої торгівлі при Раднаркомі УСРР, Всеукраїнську торговельну контору з експорту та імпорту (Укрзовнішторг) з місцевими обласними і районними управліннями. Це виключало будь-яку самостійність суб'єктів господарської діяльності у торгівлі з Польщею.

Необхідно відзначити збільшення кількості польських фірм, що торгували з УСРР у прикордонних воеводствах. У Волинському воеводстві фірми з цією метою створювали свої філіали у містах Корець, Здолбунів, Остріг: Східне торгово-промислове товариство “Слава”, фірма “Ю. Ліпський і С-ка”, Торгова фірма “Маньковський і Довський”, “Гурт” та ін.³⁸ Через станції Корець, Сарни, Здолбунів, Ланівці, Шумськ, Рокитно йшов основний потік торгівлі кіньми, щетиною, шкірами, вовною³⁹. За розпорядженням міністерства внутрішніх справ Польщі у січні–лютому 1922 р. тут були створені пункти для пропуску українських вантажів через кордон. Персонал такого пункту складався з представників адміністрації, митниці, поліції і жандармів із служби безпеки⁴⁰.

У цей період Польща і Москва здійснили ще декілька спроб укласти торговий договір, але невдало. Міністр закордонних справ Польщі Р. Сейда погодився 26 лютого 1923 р. розпочати такі переговори у Москві. Після приїзду польської делегації до Москви виявилося, що вона не має повноважень для підписання договору⁴¹. Розбіжності у позиціях сторін на переговорах призвели до їх зриву у квітні 1923 р. Польський посол у Москві Р. Кнолл писав

міністрові торгівлі Г. Страсбургеру, щоб польський уряд не дуже сподівався на переговори і виявив до радянської сторони “далекоглядну обережність”⁴². Згодом у жовтні 1923 р. для торгових переговорів до Варшави приїхав радянський представник В. Копп. У протоколі, переданому польській стороні, був перелік проблем, що виносилися на переговори, – транзиту, платежів за умовами Ризького договору, торгового договору, персонального обміну. Польська сторона загалом протокол оцінила негативно. Р. Сейда запропонував замінити договір підписанням “малого торгового договору”, а питання транзиту поставив у залежність від врегулювання польсько-німецьких відносин⁴³.

Певні надії на підписання торгового договору Польща поклала на місію Л. Даровського. Уряд В. Грабського скерував його у Москву в ранзі посланника. В інструкції польського уряду дипломатичним представництвом за кордоном зазначалося, що у відносинах з СРСР необхідно дотримуватися наступного: 1) підтримувати мир і нормальні політичні відносини; 2) укладення відповідних угод для розвитку економічних стосунків; виконання умов Ризького договору⁴⁴. Це свідчило про серйозні наміри Польщі поліпшити економічні контакти. Прибувши у березні 1924 р. до Москви, Л. Даровський під час вручення вірчої грамоти заявив: “Створення умов для економічного зближення Польщі і СРСР... одна з головних цілей моєї діяльності”⁴⁵.

Л. Даровський передав польський проект торгового договору уряду СРСР. Ставлення до польського проекту було критичним, його оцінювали як такий, що надає Польщі односторонні переваги. 5 квітня 1924 р. польській стороні було запропоновано почати переговори, ув’язавши їх з вирішенням проблем матеріальних зобов’язань за умовами Ризького договору⁴⁶. Наміри більшовицького керівництва були очевидними, – змусити Польщу піти на поступки і залежно від їх величини виконувати матеріальні зобов’язання. Для тиску на польський уряд була навіть організована широка акція депутатів-комуністів у польському сеймі⁴⁷. Радянські пропозиції польська сторона відмовилася прийняти і ухилилася від конкретних зобов’язань⁴⁸. Польські історики переважно об’єктивно оцінюють місію Л. Даровського. Вони вказують, що під час переговорів у СРСР була інспірована антипольська кампанія у радянській пресі, і заявляють, що розвиток торгових відносин з Польщею “залежав значною мірою від доброї волі СРСР”⁴⁹.

Вказані обставини завдавали шкоду як українській, так і польській економіці. Торговий оборот на кордоні у 1922 – 1923 рр. становив: білорусько-польському – 10445 тисяч карбованців; українсько-польському – 3844 тисячі карбованців (тоді як на радянсько-латвійському – 60010 тисяч, радянсько-естонському – 28981 тисяча карбованців)⁵⁰. Для кращої координації зусиль у проведенні економічної політики, – як зазначалось в офіційних документах, – у березні 1923 р. відбулося злиття торгових представництв РСФРР і УСРР у Варшаві в єдиний економічно-інформаційний відділ⁵¹. Це рішення призвело до остаточної втрати УСРР можливості самостійно вести торгово-економічні відносини з Польщею. Нарком зовнішньої торгівлі УСРР М. Брон наголошував на тому, що намагання торгового представництва РСФРР підпорядкувати діяльність торгового представництва УСРР у Польщі часто призводило до конфліктів між ними⁵².

Експортний відділ торгового представництва у 1923 р. відзначав, що труднощі у налагодженні економічних зв'язків з Польщею зумовлені багатьма причинами: 1) частою зміною урядів, які залежно від обставин, змінюють свою позицію до СРСР; 2) економічною кризою і фінансовою катастрофою Польщі; 3) підвищенням мита на радянську продукцію; 4) банкрутством банків, фірм, застоєм і безробіттям⁵³. Пізніше сторони ще неодноразово виступали з ініціативою відновити переговори для підписання торгового договору, але вони завершувалися безрезультатно. Торговий оборот між Польщею і УСРР у результаті цього не тільки у 1920-х роках, а й протягом усього міжвоєнного періоду, здійснювався у незначних розмірах і регулювався тимчасовими угодами.

Незважаючи на це, в 1924 р. було підписано багато угод, які сприяли розвитку торгово-економічних стосунків. 18 липня 1924 р. Польща і СРСР підписали консульську конвенцію⁵⁴. Польща отримала право на відкриття консульства у Києві, крім вже існуючого в Харкові. Радянська сторона домоглася дозволу на негайне відкриття консульств у Львові, Лодзі, Данцігу. Було також оговорено право на відкриття радянського консульства у Кракові⁵⁵. Важливе значення для розвитку торгових відносин мала конвенція про прямий залізничний рух між СРСР і Польщею, підписана 24 квітня 1924 р.⁵⁶. Обидві сторони врегульовували вантажні перевезення, що ґрунтувалися на єдиній накладній. Тариф транзиту з радянських республік через Польщу не перевищував тарифів внутрішніх перевезень у Польщі. Конвенція сприяла позитивному вирішенню питання пасажирських перевезень.

Дещо повільніше у радянсько-польських відносинах проходив процес ратифікації поштово-телеграфної конвенції, підписаної у травні 1923 р. Раднарком УСРР ратифікував цю конвенцію вже 13 червня 1923 р.⁵⁷. Польський уряд затягував ратифікацію, намагаючись повністю припинити надходження інформацій з СРСР. МВС Польщі видало розпорядження про перевірку на прикордонних з УСРР станціях навіть упакування і макулатури для виявлення “комуністичної підривної літератури”⁵⁸. Накладалася заборона на пересилку до Польщі практично усіх українських періодичних видань як ворожих Польській державі⁵⁹. В подібний спосіб діяла і радянська сторона, яка вживала заходи щодо перекриття такого каналу постачання “ворожої літератури” як імпорт друкованих видань. На усіх митницях запроваджувалися спеціальні контрольні пункти ЦУД (Центральне управління в справах друку), які за централізованими списками вилучали усю “шкідливу” літературу⁶⁰. Тому поштово-телеграфна конвенція була ратифікована польським сеймом лише у лютому 1925 р. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся 2 березня 1925 р., а вже 12 березня відкрилося телеграфне сполучення Москва–Київ–Варшава. Польська генеральна дирекція пошт дала дозвіл на вільну пересилку кореспонденції із СРСР у Польщу⁶¹.

Доля торгового договору значною мірою залежала від зростаючого протистояння Москви і Варшави. У цей період відбулися збройні конфлікти на українсько-польському кордоні⁶². Документи свідчать, що у першій половині 1920-х років радянський уряд активно підтримував український повстанський рух, особливо на польській частині Волині. Партизанські та диверсійні загопи неодноразово здійснювали човникові рейди між радянською і польською

територіями. Карантинний пункт при Київському відділі ДПУ УСРР щорічно приймав майже 2 тисячі перебіжчиків з Польщі. Активісти КПЗУ також нелегально діставалися в УСРР⁶³. Польська преса вину за ці конфлікти повністю перекладала на радянську сторону, звинувачуючи її у нападах, диверсіях, захопленні польських прикордонників⁶⁴. У лютому 1925 р. під час обміну меморандумами сторони погодилися знову почати торгові переговори⁶⁵. Польські дипломати ніяк не могли зрозуміти, чому Москва постійно дає згоду на переговори стосовно торгового договору, а підписувати не хоче. Пояснення такої позиції кремлівських політиків вони зрозуміли пізніше. Переговори про торговий договір радянська сторона розглядала як хитрий дипломатичний крок і серйозно їх не сприймала. Сьогодні відомо, що СРСР був пов'язаний угодами з Німеччиною, які зобов'язували обидві сторони не укладати торгового договору з Польщею до підписання такого самого радянсько-німецького⁶⁶. Радянсько-польські переговори щодо торгового договору і про ненапад використовувалися Москвою лише для шантажу і тиску на Німеччину.

Зростання німецької загрози, провокаційні дії Москви змушували Польщу збільшувати чисельність своєї армії: у 1923 р. – 264; 1924 р. – 308; 1925 р. – 326 тисяч осіб (10,9 солдата на 100 жителів)⁶⁷. Прем'єр-міністр Польщі В. Грабський зазначав: “Наскільки нас вистачить, ми повинні ще більше виділяти на армію, а найголовніше на нашу військову готовність”⁶⁸. Більшовицька Москва роздратовано реагувала на подібні кроки Польщі. Особливо гостро піддавалися критиці намагання Польщі претендувати на особливу роль у європейській політиці. Польська сторона неодноразово заявляла, що вона захищає сучасну цивілізацію від “радянського деспотизму”⁶⁹.

На перебіг торгових переговорів значний вплив мала зміна політичної ситуації в Польщі, яка навесні 1926 р. переживала політичну та економічну кризу. Провал політичного курсу ендеків, пошуки ними нових методів зміцнення влади стали причиною здійснення Ю. Пілсудським у травні 1926 р. Державного перевороту. Військовий переворот підтримала польська аристократія, промисловці, армія, і навіть спочатку польські комуністи⁷⁰. Керівництво Компартії Польщі констатувало, що “бачило у боротьбі Пілсудського за владу боротьбу з поміщицько-капіталістичною реакцією, а в пілсудчиках – силу, яка боролася з реакцією”. Позиція Компартії Західної України щодо підтримки Ю. Пілсудського передбачала: “Нашим завданням є зробити з Пілсудського Керенського”⁷¹. Уряд на чолі із президентом С. Войцеховським порівняно легко передав владу Ю. Пілсудському. 13 травня президент посилав депеші воєводам про те, що “деякі божевільні розпочали відкритий заколот”, а 15 травня визнав Ю. Пілсудського єдиною людиною, здатною врятувати Польщу⁷². І це незважаючи на те, що уряд мав великі військові сили для придушення заколоту⁷³. С. Войцеховський знав про підготовку до перевороту, але з дивною настійливістю переконував польський сейм, що це “чутки, висмоктані з пальця”⁷⁴. Один із відомих польських християнських демократів Я. Пенкославський, розкриваючи суть такої позиції президента, зауважував: “Якщо б сьогодні не було Пілсудського, то хто б нас захищав від більшовизму, від наших внутрішніх підірваних елементів”⁷⁵.

Із травневим переворотом у Польщі швидше за все була пов'язана смерть С. Петлюри. У Москві знали про бажання С. Петлюри повернутися у Польщу після перевороту, а тому ДПУ виконало замах на нього. 30 травня 1926 р. на похороні С. Петлюри у Парижі була присутня польська державна делегація з першим секретарем посольства І. Арцишевським та майором Т. Клеєбергом. На процесі в суді над убивцею С. Петлюри С. Шварцбардом інтереси УНР захищав адвокат – поляк Ч. Познанський⁷⁶.

Партійно-державне керівництво СРСР дуже уважно слідкувало за діяльністю С. Петлюри в еміграції. У Парижі С. Петлюра почав видавати журнал “Тризуб”, який швидко став “офіціозом УНР” та об'єднавчим центром усіх прихильників Директорії УНР⁷⁷. Слідство у справі вбивства С. Петлюри тривало з травня 1926 р. по липень 1927 р. Вітчизняні дослідники висловлюють думку про те, що замахом на С. Петлюру “опікувався” тодішній радянський повпред у Парижі В. Ауссем, який у 1920 р. очолював військову розвідку РСФРР⁷⁸. Щоб нейтралізувати зусилля унерівської еміграції на очікуваному судовому процесі, член колегії народного комісаріату закордонних справ СРСР, уповноважений цього комісаріату в Україні О. Шліхтер надіслав листа генеральному секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу із своїми пропозиціями: 1) петлюрівський рух вважати не національним революційним рухом українських мас, а авантюристичним, отаманщиною; 2) вину за організацію погромів не переносити на весь український революційний рух, а тільки на С. Петлюру; 3) виправдання чи звинувачення С. Шварцбарда ні в якому разі не повинні зніматися із С. Петлюри вину за погроми; 4) на судовий процес НКЗС і ДПУ повинні послати всі матеріали і “зізнання” свідків; 5) вважати недоцільним виступ на процесі як свідків членів Головної управи Українського Товариства Червоного Хреста Златковського і Лінниченка; 6) органи ДПУ повинні забезпечити “благонадійність” колишнього ад'ютанта С. Петлюри Лисенка, який як свідок буде виступати на процесі; 7) не заперечувати проти виступу на процесі В. Винниченка, який налаштований проти С. Петлюри; 8) здійснити всі відповідні заходи, щоб не допустити виступу як свідка на процесі П. Мілюкова; 9) українська радянська преса повинна “не роздмухувати значення процесу”, а подавати про нього лише ту інформацію, яку підготує ТАРС і НКЗС⁷⁹.

У Сенському суді м. Парижа 18 травня 1927 р. розпочався процес над убивцею С. Петлюри С. Шварцбардом. Вбивцю виправдали завдяки професійним маніпуляціям адвоката А. Тореза та впливу інших чинників⁸⁰. Однак саме цей процес мав фатальне значення для формування постаті С. Петлюри як “погромника” та юдофоба. Фактично, судовий процес перетворився на показову розправу над українським “націоналізмом та сепаратизмом”. Навіть у Москві не змогли б придумати кращого сценарію. Український історик Ю. Шаповал пише: “Стверджую це як дослідник, котрий свого часу віднайшов і вперше оприлюднив документи, що переконливо засвідчують зацікавленість Кремля у “антипетлюрівських” результатах процесу і навіть про “диригування” цим процесом із Москви”⁸¹.

Прихід до влади Ю. Пілсудського у Москві зустріли більш ніж критично. Газета “Известия” писала: “В англійській дипломатії з'явилася настійна необхідність поставити на чолі польської політики людину, яка може гаранту-

вати Англії, що польсько-радянські відносини не будуть врегульовані”⁸². В офіційних виступах і заявах нові керівники польського уряду наголошували на своєму прагненні до миру і співпраці⁸³. Виступаючи 19 липня в сеймі, прем’єр-міністр К. Бартель висловився за перенесення центру ваги зовнішньополітичного курсу на економічні відносини із сусідніми державами⁸⁴. Новий міністр закордонних справ Польщі А. Залеський 21 липня проголосив про відмову Польщі групувати навколо себе блоки, спрямовані проти сусідів, і намір проводити мирну політику⁸⁵. У Москві не дуже вірили заявам польської сторони, вважаючи що Ю. Пілсудський може здійснити агресію проти Литви. Радянські дипломати в Англії, яка знала про підготовку до перевороту, розпочали переговори з англійським урядом щодо здійснення тиску на Варшаву⁸⁶.

Варто зазначити, що режими, які виникали слідом за італійським у міжвоєнній Європі, називалися часто фашистськими попри дуже істотну різницю між ними. Так, політичний режим особистої диктатури Ю. Пілсудського, що встановився в Польщі після перевороту в 1926 р., вже тоді в СРСР одностайно називався фашистським, хоча він мав радше ознаки авторитаризму. У Польщі було створено організацію на чолі з “полковниками” для “санації” суспільства, влада якої була дуже велика; але існувала конституція, сейм та вибори, преса. Авторитарний характер влади виявлявся в тому, що паралельно з державними структурами діяли позазаконні важелі влади, зокрема напіввійськові (Стрілець), які в разі потреби залучалися до брутально-терористичних акцій “умиротворення”. Демонстративне ігнорування законності, яка часто приносилася в жертву націоналізмові, стало згодом тією ознакою, що поєднувала авторитарний режим “санації” із сталінським й нацистським тоталітарними.

Г. Чичерін і П. Войков спілкуються під час поїздки по Варшаві. 1925 р.

Польська преса почала публікувати численні матеріали про пожвавлення торгових стосунків з радянськими республіками, зокрема з УСРР. У Варшаві відбулася зустріч представників радянського посольства і міністерства промисловості та торгівлі Польщі, які обговорювали питання торгового договору. Виступаючи у сенаті, міністр Ч. Кларнер зазначав: “Мирні відносини для економіки мають велике значення: селянину полегшують збут його продукції на Заході, промисловці знайдуть свого давнього партнера на Сході”⁸⁷. Зацікавленість польських промислових кіл торгівлею з СРСР була очевидною: польський експорт в СРСР був незначний, усього 1,5 % загального експорту Польщі в 1926 р.⁸⁸. Розходження серед кремлівських політиків щодо стосунків з Польщею торкалися тільки питань тактики. На протипагу жорсткому зовнішньополітичному курсові Й. Сталіна у відносинах з Польщею представники троцькістської опозиції пропонували більш гнучку політику: “Тенденція до франко-німецького зближення повинна нами підтримуватися, зменшуючи таким чином небезпеку польського виступу. Ми повинні вести систематичну боротьбу за примирення з польською буржуазією. Від кустарних, сезонних закупок у Польщі ми повинні перейти до систематичної підтримки економічних відносин з Польшею. Потрібно припинити політику ізоляції Польщі від Німеччини і Ірану, Афганістану, Туреччини, надати їм право транзиту і створювати з ними змішані товариства для торгівлі з Близьким Сходом”⁸⁹. Проте вона не змінювала суті радянських підходів щодо Польщі.

У 1927–1928 рр. дещо пожвавилися торгово-економічні стосунки з Польщею. Помітно збільшився експорт у Польщу української залізної і марганцевої руди. Із 68 іноземних концесій в СРСР у цей період польськими були шість. Народний комісаріат зовнішньої торгівлі у 1927 р. створив Всесоюзну західну торгову палату, в одну із секцій якої входила Польща⁹⁰. Польська сторона відновила торгові переговори. У лютому 1928 р. в Москву для ведення переговорів прибули директор департаменту міністерства промисловості і торгівлі М. Соколовський та начальник східного відділу міністерства закордонних справ Т. Голувка. Але у зв'язку із початком судового процесу над ксьондзом Т. Скальським вони повернулися до Польщі⁹¹.

На момент приїзду польської торгової делегації у Київ Т. Скальського і групу поляків звинуватили у ворожій діяльності і шпигунстві проти СРСР. Звинувачення були також висунуті польському консулові у Харкові і членам польської репатріаційної комісії. Їх звинувачували у діяльності, спрямованій на відрив України від СРСР і приєднання до Польщі⁹². Абсурдність цих звинувачень була очевидна, але вони у черговий раз призвели до зриву торгових переговорів. Польська преса звинуватила радянський уряд у навмисному зриві торгових переговорів⁹³. Загальне обурення у Польщі провокацією радянських репресивних органів було настільки великим, що радянська сторона змушена була відступити. Польський уряд було повідомлено, що оскільки звинувачення Т. Скальського судом зняті, то їх потрібно вважати “непорозумінням”⁹⁴. Виступаючи у сенаті 25 травня 1928 р., А. Залеський вказував, що СРСР у сфері торгівлі переслідує лише політичну мету, а торгові відносини у зв'язку з

монополією радянської зовнішньої політики є неможливими⁹⁵. Відмовитися від монополії зовнішньої торгівлі не могли. Московське керівництво сліпо дотримувалося вказівок В. Леніна про те, що Росія може стати промисловою державою лише за збереження такої монополії⁹⁶. Восени 1928 р. польська сторона ще раз зробила спробу розширити економічні контакти і підписати торговий договір, але і вона виявилась невдалою.

У жовтні 1930 р. радянський посол у Варшаві В. Антонов-Овсієнко знову запропонував почати торгові переговори у зв'язку з укладенням пакту про ненапад. Проте зближення позицій сторін не відбулося. Експорт Польщі в СРСР, у тому числі в Україну, був мізерним. Якщо у 1928 р. він становив 1,5 % від усього експорту Польщі, то в 1938 р. лише 0,1 %. До Радянського Союзу Польща у 1930-х роках експортувала переважно залізо, цинк та вироби з нього. Польські банки неохоче виділяли кредити для розширення польського експорту в СРСР, що призвело до його різкого скорочення⁹⁷.

Торгівля між Радянським Союзом і Польщею у міжвоєнний період не досягла рівня 1914 р. Та й можливості цієї торгівлі були надто обмежені. Радянська сторона могла запропонувати Польщі лише сільськогосподарську продукцію, сировину, хутра. Хоча металургійна промисловість Польщі була зацікавлена в імпорті залізної руди з України, фінансових кредитах, які радянська сторона надати не змогла. Довготривалі фінансові кредити польська економіка отримала від Німеччини, що ще більше вплинуло на скорочення обсягу радянсько-польської торгівлі.

Надто важко, ураховуючи перипетії у радянсько-польських відносинах, проходив процес реалізації умов Ризького договору щодо реєвакуації польського майна і фінансових розрахунків. Це особливо стосувалося статті XIII договору про виплату радянськими республіками Польщі 30 мільйонів карбованців золотом за "активну участь земель Польської республіки у господарському житті колишньої Російської імперії"⁹⁸. Радянська сторона постійно наголошувала, що вона не має намірів відмовлятися від виплати грошової компенсації. Проте неможливість швидкого виконання умов XIII статті пояснювалася об'єктивними причинами: економічною кризою і розрухою, вичерпаністю золотого запасу Росії в ході Першої світової і громадянської воєн. Висувалися звинувачення Польщі, яка, на думку більшовицького керівництва, не бажала розвивати торгово-економічні відносини з радянськими республіками. Основною ж причиною затягування фінансових розрахунків була та, що Москва виплату компенсацій дуже ставила у залежність від того, наскільки польська сторона йшла на поступки у найважливіших проблемах радянсько-польських відносин. Для реалізації взаємних розрахунків усіх видів по майну, фондах, капіталах, згідно із статтями XIV, XV, XVI, XVII Ризького договору, була створена змішана російсько-українсько-польська розрахункова комісія, яка повинна була розглянути претензії і прийняти по них рішення⁹⁹. У змішану розрахункову комісію надійшли заявлені польською стороною претензії на суму 181 442 709 карбованців і на 6 109 255 карбованців у відсоткових цінних паперах¹⁰⁰. Згідно з Додатком № 7 Ризького договору розрахунки повинні були проводитися у

російській валюті 1915 р. Цінні папери мали повертатися в оригіналі, а у випадку їх втрати обмінюватися на грошовий еквівалент¹⁰¹.

Оскільки в розрахункову комісію надходили численні заявки польської делегації із порушенням термінів, російсько-українська сторона визначила час кінцевої виплати 1 березня 1924 р. Було погоджено виплати робити у золоті, іноземній валюті, польських марках, але не пізніше 2 лютого 1924 р. Через радянське представництво у Варшаві польській стороні було передано два чеки на загальну суму 11 081 120 польських марок згідно з претензіями станом на 23 січня 1924 р. При цьому російсько-українська сторона врахувала, що купівельна спроможність радянського карбованця внаслідок інфляції у жовтні 1915 р. знизилася у десять разів, а один паперовий російський карбованець дорівнював 5 польським маркам¹⁰². У радянській ноті від 10 березня 1924 р. уряду Польщі вказувалося, що було зроблено все можливе для оплати польських претензій при відмові від своїх претензій, які не були опротестовані польською стороною¹⁰³.

За умовами статті XIV Ризького договору Польщі повинні були передати у рухомому парку або еквіваленті 300 паровозів, 260 пасажирських і 8100 товарних вагонів та інше залізничне майно¹⁰⁴. Додатковою угодою сторони визначили, що частина залізничного майна, яке підлягало реєвакуації, буде залишена на місці за відповідний грошовий еквівалент – 27 мільйонів карбованців золотом¹⁰⁵. Для виплати еквівалента радянською стороною був створений спеціальний фонд коштовностей (золоті монети, ювелірні вироби, коштовне каміння), який зобов'язувалися передати Польщі рівними частинами у три терміни. Польський уряд протягом двох років був зобов'язаний реалізувати ці коштовності на світовому ринку для отримання вказаної суми¹⁰⁶.

Після підписання радянсько-польського протоколу від 7 жовтня 1921 р. польській стороні були передані два перші внески – 22 листопада 1921 р. і 10 березня 1922 р.¹⁰⁷. При виплаті останнього, третього внеску перлами і діамантами виникли труднощі. Польські експерти значно занижили їх вартість. Так, партія перлів, яку російсько-українська делегація передавала Польщі, оцінювалася радянськими експертами у 900 тисяч карбованців золотом. Керівник польської делегації заявив, що вказана сума у шість разів перевищує їх вартість¹⁰⁸.

Коштовності, передані Польщі згідно з умовами договору, були реалізовані нею на світовому ринку на суму 12 мільйонів карбованців золотом за значно заниженими цінами. Їх продаж був доручений спеціальній комісії, створеній польським урядом. Вказана комісія доручила цю справу ювеліру Рутштейну, який продав їх групі вірменів-банкiрів “Гам-Пардзюмя” у Швейцарії. Офіційні польські власті відзначали, що у результаті цієї операції нажилися лише шахраї, Польща отримала тільки половину їх вартості¹⁰⁹.

Згідно з статтею XV договору до Польщі необхідно було реєвакувати польське майно на суму 75 мільйонів карбованців золотом. Російсько-українська делегація неодноразово вказувала на труднощі у процесі реалізації цієї статті. Евакуація польського майна у 1915 р. проводилася в умовах війни, нерідко під час відступу російських військ. Тому устаткування та інше майно вивозилося без

обліку у різні місця Російської імперії. Часто майно одного заводу чи фабрики було вивезене у різні міста. Крім того, польська сторона не підготувала відповідних документів щодо багатьох об'єктів. Законність їх повернення часто не підтверджувалася документально. Із 650 вимог польської сторони 350 були подані після річного терміну, тобто з порушенням умов договору¹¹⁰.

Через два місяці після початку роботи змішаної комісії були розглянуті справи 34 найбільших польських підприємств і почалася їх реєвакуація. До кінця 1923 р. було погашено 106 польських вимог із 650 на суму 7 мільйонів карбованців¹¹¹. За даними на травень 1924 р., у Польщу було відправлено устаткування 28 заводів. Питання реєвакуації, як відзначала комісія, мало й інший аспект. Вимагаючи повернення вивезеного майна, польська делегація намагалася уникати зустрічних претензій російсько-української делегації. Це стосувалося повернення кредитів, субсидій уряду і банків царської Росії, а також витрат на реєвакуацію.

В УСРР знаходилося майно і устаткування кількох польських заводів, які підлягали реєвакуації: 1) заводу акціонерного товариства "Лільпон, Рац і Левенштейн" (Кременчуг); 2) заводу "Рудзський і К" (Катеринослав); 3) заводу "Борман-Шведе" (Олександрівськ)¹¹². На прохання російсько-української делегації питання реєвакуації вказаних заводів вивчав уряд УСРР. Комісії у Москві були надані усі документи щодо цих заводів. З'ясувалось, що завод "Лільпон, Рац і Левенштейн" свого часу отримав від уряду Росії субсидій на 20 мільйонів карбованців. Права польської сторони на реєвакуацію заводів були підтвержені документально. У травні 1925 р. для їх реєвакуації до Польщі з Москви прибули представники змішаної реєвакуаційної комісії¹¹³.

Під час відступу російської армії з Польщі у 1915 р. на схід рушили великі маси польського населення, які рятували своє майно, сільськогосподарський інвентар, худобу. За приблизними підрахунками евакуація торкалася сотень тисяч коней та іншої худоби. У Ризькому договорі питання худоби не обговорювалося, за винятком Янівського кінного заводу, майно якого було евакуйоване у Харків і майже повністю знищене. Із 300 чистокровних коней заводу українська сторона відшукала тільки вісім¹¹⁴.

Крім Янівського заводу, польська делегація висунула вимоги ще на 40 тисяч коней (8 тисяч чистокровних), 14 тисяч голів великої рогатої худоби, 9 500 племінних овець – усього на 6 мільйонів карбованців золотом. Вимоги польської делегації на 15 мільйонів карбованців поширювалися також на реєвакуацію майна непромислового характеру: майно приватних осіб, здане на зберігання у сейфах (120 вимог на 5 мільйонів карбованців); у ломбардах (22 вимоги на 2,6 мільйона); залишене власниками на складах (289 вимог на 6 мільйонів); майно польських представництв у Києві і Одесі на 1,3 мільйона карбованців¹¹⁵.

Російсько-українська делегація стосовно цих вимог польської делегації заявила, що не може взяти на себе відповідальність за майно польських громадян. Воно могло бути знищене і розграбоване під час війни. Зокрема, практично було знищене майно польських дипломатичних місій у Києві та Одесі. Тому радянська сторона задовольнила лише 150 вимог польських громадян із 723¹¹⁶.

Усі незадоволені претензії були погашені угодою про реєвакуацію і компенсацію майна, яку делегації Польщі і СРСР підписали 25 серпня 1924 р.¹¹⁷.

Радянська сторона додатково зобов'язалася виплатити 60 тисяч карбованців золотом і реєвакуувати залізничний парк на суму 450 тисяч карбованців. Реєвакуація майна повинна була завершитися до 1 жовтня, а грошові виплати – до 1 січня 1925 р. Радянське представництво у Варшаві передало Польщі 102913 доларів як еквівалент відповідно до угоди. Отже, у 1925 р. радянська сторона, в основному, виконала зобов'язання щодо реєвакуації промислового і залізничного майна¹¹⁸. Проте робота реєвакуаційної комісії тривала до 1927 р., коли Польщі було передане майно двох заводів – “Понс” і “Урсус і Мещанські”, 10 парових вальців тощо¹¹⁹.

Труднощі у роботі змішаної спеціальної комісії виникли під час реалізації статті XI Ризького договору. За цією статтею УСРР зобов'язувалася повернути Польщі культурні цінності, вивезені на її територію від 1 січня 1772 р.: 1) військові трофеї – прапори, штандарти, військові знаки, зброю, а також трофеї, взяті, починаючи із 1792 р., у польського народу під час його боротьби з Росією за свою незалежність; 2) бібліотеки, книжкові, археологічні й архівні зібрання, твори мистецтва, предмети старовини, колекції і предмети, які мали культурну й історичну цінність¹²⁰. Колекції і предмети мали бути повернені незалежно від того, через які обставини і розпорядження тодішніх властей вони були вивезені, а також незалежно від того, яким юридичним чи фізичним особам вони належали. Не підлягали поверненню тільки трофеї російсько-українсько-польської війни 1918–1921 років¹²¹.

Вимоги про повернення культурних цінностей польського народу не поширювалися: 1) на предмети, вивезені з територій, розташованих на схід від кордону Польщі, встановленого договором, якщо буде доведено, що вони є складовою частиною української духовної культури і потрапили у свій час до Польщі не добровільним шляхом; 2) на предмети, які потрапили в Україну шляхом добровільних угод, успадкування або були вивезені в Україну їх законними власниками. Якщо б у Польщі були віднайдені українські культурні цінності вказаних категорій за цей період часу, то вони підлягали поверненню Україні¹²².

Окрім того, УСРР зобов'язувалася передати Польщі утворені за період із 1 січня 1772 р. до 9 листопада 1918 р. в часи російського правління польськими землями Українською РСР – архіви, реєстратури, документи, справи, плани, карти, креслення законодавчих органів, центральних, обласних і міських органів всіх міністерств, відомості, а також громадських і публічних польських установ, оскільки вони належали до території нинішньої Польщі, а фактично знаходяться на території України¹²³. Договірні сторони погоджувалися, що систематизовані, науково опрацьовані колекції, які є основою скарбниць світового культурного значення, не повинні були підлягати руйнуванню. Коли повернення предметів руйнували б цілісність колекції, то за погодженням сторін вони могли залишитися на місці за еквівалент предмета, рівного за науковим чи художнім значенням¹²⁴.

Українська сторона зобов'язувалася реєвакуювати у Польщу предмети, евакуйовані добровільно чи примусово в Україну з польської території, починаючи з 1 серпня 1914 р. до 1 жовтня 1915 р., які належали державним органам, громадським установам, юридичним і фізичним особам: архіви, акти, документи, реєстри, бухгалтерські книги, бібліотеки, каталоги, художні зібрання. Витрати за повернення у межах власної території несла держава, яка повертала цінності. Не пізніше шести тижнів з моменту ратифікації договору сторони повинні були створити на паритетній основі спеціальну змішану комісію, що складалася із трьох представників і необхідної кількості експертів від кожної із сторін, із перебуванням у Москві¹²⁵.

Приступивши до виконання умов договору, Народний комісаріат закордонних справ УСРР вже 31 березня 1921 р. дав вказівку народному комісаріатові освіти надати йому допомогу у виявленні і взятті на облік польських культурних цінностей і майна, а також у підготовці списку евакуйованих в Україну з Царства Польського установ і відомств у роки Першої світової війни¹²⁶. У листопаді 1921 р. українська сторона констатувала, що польські культурні цінності, які вимагала Польща, зосереджені переважно у Києві, Харкові, Житомирі, Одесі, Умані, Полтаві, Чернігові та інших містах. Українське управління у справах евакуйованого з Польщі майна, архівів і художніх цінностей вказувало на великі труднощі у процесі їх пошуку: велика частина цінностей загубилася, загинула, потрапила до приватних осіб, розпорошилася по багатьох українських населених пунктах¹²⁷.

Восени 1921 р. сторони сформували змішану спеціальну російсько-українсько-польську комісію. У 1921 р. до складу польської частини змішаної спеціальної комісії увійшли: голова – посол і повноважний міністр А. Ольшевський; члени – О. Чоловський, Е. Кунтце, Ф. Копера; експерти – А. Бахульський, С. Брюкнер, Е. Хвалевік, Ш. Григорчик, М. Мореловський, К. Рекарський, В. Пжецлавський, С. Ригель, В. Суходольський, А. Щигельський, Е. Вежбіцький; секретарі – Ю. Кульський, Є. Стровський. Російсько-українська делегація була в такому складі: голова – П. Войков; члени – С. Мрочковський, Аршальнік-Аршаруні; експерти – О. Брандо, М. Кір'яш, М. Любавський; секретар – О. Петров. Групи українських експертів у цій комісії очолив відомий український вчений, академік Д. Багалій. До праці у комісії були залучені вчені, юристи, художники, літератори з обох сторін. Спільну російсько-українську делегацію спочатку очолив О. Шмідт, а згодом П. Войков¹²⁸. Комісія розпочала свою роботу 7 жовтня 1921 р.¹²⁹ Вона ретельно вивчила вимоги польської сторони щодо повернення культурних цінностей. Тут необхідно зазначити, що ці вимоги насамперед торкалися російської сторони. За період поділів Польщі у Москву, Петербург та інші російські міста були вивезені величезні культурні багатства польського народу: державні архіви, бібліотеки (тільки бібліотека Залуських, вивезена у Петербург з Варшави, налічувала 268 633 книги, 12 тисяч рукописів, 25 574 картини і ескізи), скарби королівських палаців і замків, колекції творів мистецтва і навіть кілька тисяч костельних дзвонів¹³⁰. Вже у грудні 1921 р. у Варшаву із російських музейних

зібрань прибули: обстановка королівських замків Кракова і Варшави, скульптури, картини, гобелени¹³¹.

Українська сторона ще до початку роботи комісії виконала значний обсяг роботи із розшуку цінностей, що їх вимагала Польща. Зокрема, тільки у Київському університеті виявлено значну їх частину: бібліотеку (34 379 томів) і нумізматичну колекцію колишнього Кременецького (Волинського) ліцею; частину бібліотеки (7 554 томи) і нумізматичну колекцію Віленського університету; бібліотеку Віленської медико-хірургічної академії; Луцької і Уманської василіанських шкіл (863 томи). Окремі твори мистецтва зберігалися у Харківському художньому училищі, Київському музеї образотворчого мистецтва, Одеському художньому училищі. Серед них були портрети князів Вишневецьких, короля Станіслава-Августа, срібний патронташ Т. Костюшка, нумізматична колекція князя Домініка Радзівілла із Несвіжа. Польські вимоги поширювалися також на велику і найбільш цінну частину фондів Київського історичного центрального архіву¹³².

Основна робота українських експертів на чолі з Д. Багалієм була зосереджена навколо кількох важливих проблем: 1) вивчення вимог польської делегації щодо видачі частини архівних документів, які стосувалися колишнього Волинського воєводства; 2) видачі бібліотеки і колекції колишнього Кременецького ліцею. Робота тривала впродовж 1922–1923 років. Для української сторони найбільш складним виявилось питання, пов'язане з належністю частини фондів Київського історичного центрального архіву. Оскільки вивчення цього питання вимагало багато часу, свої висновки експертна комісія Д. Багалія підготувала лише у вересні 1923 р.¹³³ Вони безпосередньо торкалися двох сторін діяльності Київського історичного центрального архіву: процесу формування фондів архіву та його значення як наукової, культурної і духовної скарбниці для українського народу.

Досліджуючи хронологію формування фондів архіву, українські експерти констатували, що “волинські” книги, які польська сторона прагнула повернути, належать до історії України XVI–XVIII ст. Йшлося про книги міських, земських, замкових, гродських і старостинських судів. Експерти звертали увагу на одну важливу обставину: територія Волинського воєводства до 1569 р. входила до складу Литовсько-Руської держави; польське законодавство стало там поширюватися лише з 1566 р., від прийняття Другого Литовського статуту; саме тоді були запроваджені міські і земські суди, а в них заведені книги для записів. Але, вказували експерти, подібні книги існували і в Литовсько-Руській державі від видання Першого Литовського статуту, коли функціонували замкові суди.

Хронологічна довідка українських експертів вказувала на величезну наукову цінність архівних матеріалів для України. У висновках комісії було записано: “Вказані стародавні акти, вписані в зазначені судові книги, важливі не тільки для історії тієї частини Волині, яка сьогодні за Ризьким договором відійшла до Польщі, не тільки для історії всієї Волині і навіть Правобережної України, але і для історії всієї України”¹³⁴. Зверталась увага на ще один

незаперечний і очевидний факт. Волею історичної долі Лівобережна Україна повністю втратила свої архіви, що утворилися у другій половині XVII ст. Архів Генеральної військової канцелярії був знищений у Батурині 1709 р., архів Малоросійської колегії згорів під час пожежі у Глухові, архів у Чернігові втрачено внаслідок поганих умов зберігання. Катастрофічна ситуація з джерелами з вивчення історії України зумовила зосередження всіх актових книг і документів великої історичної ваги у Києві в 1852 р. Фактично уся документальна історія українського народу XVI–XVIII ст. була вміщена у цих архівних матеріалах. Три чверті всіх наукових праць з історії України, представлених у вітчизняній історіографії від середини XIX ст., були написані на основі актів Київського архіву. Тому втрата “волинських” книг була б для України особливо відчутною.

Польська сторона вимагала також повернути частину архівних матеріалів особливого відділу архіву¹³⁵. Фонди цього відділу налічували майже 500 тисяч документів і стосувалися території Полтавської, Чернігівської, Київської губерній і Подільського окружного суду. Українські експерти вважали цю вимогу непорозумінням, оскільки документи названого відділу не мали відношення до Польщі. Позиція польських вчених, які представляли Польську академію знань, Варшавське наукове товариство, Львівське наукове товариство, Познанське товариство друзів науки, зводилася до такого: “Ризький договір у статті XI встановлює зобов’язання повернути ті культурні цінності, які були колись вкрадені урядом царської Росії”¹³⁶.

Українська сторона відхилила вимоги польської делегації про видачу документів зазначеного архіву¹³⁷. Мотиви відмови українські експерти аргументували так: Волинські книги не були вивезені з Польщі насильницьким способом, а розшукані і зібрані стараннями Київської археографічної комісії. Тематично вони стосуються не лише території Волинського воєводства, а й інших українських земель, і тому є невід’ємною частиною фондів архіву. Цілісність такої колекції не може бути розірвана на дві частини, тому що у такому випадку вона втратить свою цінність. Як єдине ціле актові книги є єдиним документальним матеріалом з історії України. Комісія українських експертів також вказувала, що в умовах, коли більшість українського населення знаходиться в межах УСРР, то її основне ядро історичних джерел, внутрішньо об’єднаних, повинно бути в Україні. Голова української делегації Д. Багалій наголошував: “Якщо б відбувся факт видачі 1/3 книг Київського центрального архіву, то ця обставина зруйнувала б скарбницю української національної культури і майже нічого не добавила б до Галицьких і Холмських книг, що зберігаються у Польщі, частина Київського центрального архіву нічого суттєвого не дає”¹³⁸.

Українські експерти навели дуже цікавий і повчальний факт, який посилював їх позиції. У березні 1880 р. Київський центральний архів вийшов з проханням передачі йому актових книг Люблінського трибуналу, які належали до Київського, Волинського, Брацлавського, Подільського і Чернігівського воєводств¹³⁹. Начальник Головного архіву Царства Польського, відомий історик А. Павіньський відмовив. Він мотивував це тим, що актові книги Пьотрковсь-

кого і Люблінського трибуналів утворюють у Головному архіві єдине ціле. “Ніскільки не заперечую важливість цих книг для історії Південно-Західного краю, – писав він, – і повністю погоджуюся з тим, що вони доповнять матеріали, які зберігаються у Київському центральному архіві, особливо у книгах першої інстанції, земських і міських судів, я дозволю собі зробити одне зауваження: якщо в силу клопотання Київського центрального архіву йому необхідно доповнити прогалини, то саме тому непотрібно розбивати вже існуюче нерозривне ціле”¹⁴⁰. Такий погляд у 1880 р. здобув визнання і став вагомим аргументом для української сторони.

Не менш складним виявилось питання повернення фондів колишнього Кременецького ліцею. Польська делегація запропонувала повернути бібліотеку і нумізматичну колекцію ліцею вже у березні 1922 р. За погодженням сторін комісія прийняла рішення розглянути питання належності фондів ліцею 25 січня – 25 березня 1922 р.¹⁴¹. Українська сторона отримала меморандум польської делегації з обґрунтуванням статусу Кременецького ліцею як польського навчального закладу¹⁴². Суть меморандуму, як це констатував Д. Багалій, передусім була зведена до висвітлення історії питання. У ньому вказувалося, що ліцей був дуже популярним у тодішньому польському суспільстві, яке збирало значні пожертвування у вигляді стипендій і колекцій. Завдяки коштам, що збрали поляки в ліцеї, була сформована бібліотека (35 000 книг), нумізматичний кабінет, природничо-історична колекція. Під керівництвом відомого польського діяча Т. Чацького ліцей згодом перетворився на один із кращих навчальних закладів Польщі. Там вказувалося, що після польського повстання 1830 р. ліцей було ліквідовано і у 1833 р. його майно перевезено до Київського університету.

Отже, польська сторона заперечувала будь-який подальший зв'язок між Кременецьким ліцеєм і Київським університетом, бібліотеками і колекціями цих навчальних закладів. Позиція авторів польського меморандуму практично відкидала будь-яку участь органів російської влади (Міністерства народної освіти), російського суспільства, українського населення Правобережної України (Київської, Волинської і Подільської губерній) в організації ліцею і його діяльності.

Розглянувши та проаналізувавши польський меморандум, група українських експертів, до якої були залучені відомі вчені і спеціалісти, дійшла висновку про його односторонній характер і тенденційність у мотивації. Українська сторона у подальшій роботі вирішила зосередити увагу на двох аспектах цієї проблеми: 1) на виникненні Кременецької гімназії і перетворенні її у ліцей; 2) на реформуванні Кременецького ліцею в Київський університет і на долі викладацького та учнівського особового складу ліцею, його майна, бібліотеки та колекції¹⁴³.

На початку XIX ст. Кременець перетворився на один з найбільших освітніх центрів Волині. У корпусах колишньої Кременецької єзуїтської колеґії у 1805 р. на кошти переважно приватних пожертвувань було відкрито Вищу Волинську гімназію¹⁴⁴. На цьому факті особливо наголошували українські експерти, оскільки гімназія була утворена після поділів Польщі, і її аж ніяк не можна зараховувати до навчальних закладів Польської держави. Відкриття

Кременецької гімназії, констатували експерти, є результатом російської державної політики у сфері народної освіти початку XIX ст. На підтвердження цього українська сторона наводила очевидні факти.

Російські власті розробили і затвердили 24 січня 1803 р. загальне положення про навчальні заклади. Усі навчальні заклади імперії поділялися на чотири види: 1) приходські; 2) повітові; 3) губернські (гімназії); 4) університети. Загальний нагляд за навчальними закладами здійснювали університети, посилаючи туди своїх представників (візитаторів). За статутом Віленського університету у кожній губернії, йому підвідомчій, у тому числі – Київській, Волинській, Подільській, потрібно було відкрити не менше однієї гімназії. Природно, що це питання викликало велике зацікавлення серед населення цих губерній. Попечитель Віленського навчального округу призначив у ці губернії візитаторів. Серед них був і новгородський староста граф Т. Чацький¹⁴⁵.

Завдання Кременецької гімназії були сформульовані в такий спосіб: “...виховувати молодих людей вірними підданими російського імператора, але із збереженням народності”¹⁴⁶. На її утримання були зібрані численні пожертвування. Міркування експертів групи Д. Багалія у цьому питанні зводилися до того, що пожертвування не можуть бути критерієм належності фондів ліцею до Польщі, і вони довели чому. В Російській імперії початку XIX ст. подібні пожертвування були загальноприйнятою практикою. Наприклад, одночасно із Кременецькою гімназією у 1805 р. був відкритий Харківський університет. Його відкрили не з ініціативи уряду, а завдяки невтомній діяльності місцевого дворянства на чолі з В. Каразіним і лише на пожертвування громадськості¹⁴⁷. Така сама ситуація була і з гімназією вищих наук у Ніжині, пожертвування для якої організував князь О. Безбородько¹⁴⁸. Кременець був вибраний тільки завдяки енергії Т. Чацького, Харків – особистому впливу В. Каразіна. Проте з правового погляду вони виступали тільки як уповноважені російського міністерства народної освіти.

Українські експерти також довели, що на одні пожертвування Кременецька гімназія існувати не могла. Сума коштів, зібрана Т. Чацьким на час затвердження статуту гімназії, нараховувала 194,4 тисячі карбованців. Окрім сум, які виділялися їй за штатом, як і іншим гімназіям імперії, 5,7 тисячі карбованців були отримані від царя Олександра I, 1,6 тисячі карбованців сріблом виділило Кременецьке староство. Усього щорічно для потреб гімназії із державних коштів виділялося 15,42 тисячі карбованців і 1,6 тисячі карбованців на закупівлю і поповнення колекцій¹⁴⁹.

Завдяки клопотанням А. Чарторийського, попечителя Віленського навчального округу, у 1819 р. гімназію перейменували у ліцей. Того часу ліцей мав бібліотеку, де нараховувалося 50 тисяч книг, понад 1,5 тисячі інкунабул. Ботанічний сад ліцею був одним із найкращих у Росії, його колекція нараховувала 12 тисяч видів і форм рослин¹⁵⁰. Українські експерти вказали і на те, що доля Кременецького ліцею великою мірою залежала від російського адміністративно-територіального реформування. До січня 1831 р. з Віленського

навчального округу були вилучені Волинська, Подільська, Київська та Мінська губернії і приєднані до Харківського навчального округу, який внаслідок цього став надто громіздким. Тому у грудні 1832 р. з його складу виділили Київський навчальний округ, куди увійшла і Волинська губернія. Ці зміни не могли не торкатися Кременецького ліцею. За волинського генерал-губернатора від 26 грудня 1830 р. навчання у ліцеї на початку 1831 р. було тимчасово припинено¹⁵¹. Учні роз'їхалися по домівках і не повернулися на навчання через епідемію холери. Проте вже з кінця 1831 р. заняття відновилися за розпорядженням попечителя Харківського навчального округу С. Філатьєва, який, віддавши ліцей, дав на це дозвіл.

Надзвичайно ретельно українська сторона дослідила тезу польського меморандуму про закриття ліцею чи навіть його ліквідацію у 1831 р. внаслідок польського повстання. Аналіз не підтвердив її, кваліфікував як бездоказову. На основі вивчення архівних документів було доведено, що ліцей у 1831 р. ліквідований не був, а повстання не мало вирішального впливу на його долю¹⁵². Група Д. Багалія вказала, що відсутні дані про причетність ліцею до повстання. Навчання було припинено через епідемію холери, а викладацький склад стояв осторонь організацій, що приєдналися до повстання.

До недавнього часу офіційна радянська історична наука з її класовим підходом і абсолютизацією всього, що торкалося подій боротьби з царським самодержавством, фактично підтверджувала польську тезу про ліквідацію Кременецького ліцею у 1831 р. у зв'язку з повстанням¹⁵³. Деякі сучасні українські автори стверджують, що весь викладацький склад і учнівська молодь влилися у польське повстання, вступили у військові загоны¹⁵⁴. Безперечно, повстання 1830–1831 рр. вплинуло на внутрішнє життя ліцею, але не такою мірою, щоб увесь склад ліцею, викладачі і учні, взяли в ньому участь. Українські експерти довели це в 1921–1923 рр. багатьма фактами. Так, через рік після повстання, під час обговорення благонадійності викладачів, офіційні російські власті визнали їх непричетність до нього. На благонадійну поведінку викладачів вказував і харківський попечитель С. Філатьєв, перебуваючи у Кременці в 1832 р.¹⁵⁵ Думку про лібералізм царських властей у цьому питанні необхідно, напевно, відкинути. На своїх посадах були збережені майже всі викладачі ліцею, яких пізніше перевели до Києва. Вони очолили більшість із 13 створених кафедр Київського університету¹⁵⁶.

Питання про переведення Кременецького ліцею у Київ (а не про його ліквідацію, як прийнято було вважати) комітет міністрів вирішив тільки 23 травня 1833 р. У відповідному документі зазначено: “Перевести у Київ до 1 липня все управління ліцею, кабінети: ботанічний, зоологічний, мінералогічний, фізичний, тваринний, хімічну лабораторію, найпотрібнішу частину бібліотеки”¹⁵⁷. Для цієї мети у червні 1833 р. була створена Особлива комісія, завданням якої було переведення ліцею до Києва.

Згодом, 8 листопада 1833 р. вийшов імператорський указ про заснування у Києві університету: “...визнали ми за благо, після переведення Волинського ліцею з Кременця до Києва, перетворити його у вищий навчальний заклад з

незалежним поширенням і на твердій основі переважно для жителів Київської, Волинської і Подільської губерній”¹⁵⁸. Вказаний указ, на думку української сторони, двозначно трактувати не можна. Кременецький ліцей не був ліквідований, а реформований у Київський університет, який із правового погляду є його наступником. Усі колекції ліцею і його бібліотека увійшли в єдине ціле – Київський університет, який, на думку українських експертів, мав велике значення не тільки для українців, росіян, але і для поляків. На університет як наступника ліцею були перераховані кошти пожертвувань дворянства трьох губерній, а також суми, отримані за продаж будинків ліцею.

Необхідно було враховувати і такий факт, що польський уряд у 1921 р. відновив діяльність Кременецького ліцею. Йому було передано усі маєтності, якими він володів до 1833 р. – 2,8 тисячі га землі, 38,5 тисячі га лісу, надано худобу, реманент, деревообробне підприємство. Цього разу ліцей став комплексом навчальних закладів, куди входила гімназія, ліцей сільського і лісового господарства, кооперативна гімназія, школа садівників¹⁵⁹. Тому було зрозуміле намагання польської сторони поповнити матеріальну базу цього навчального закладу фондами колишнього Кременецького ліцею.

Скрупульозно розглянувши меморандум польської делегації і вивчивши всі обставини, пов'язані з питанням правової належності фондів ліцею, українська сторона дійшла висновку, що підстав для передачі їх Польщі немає. У зв'язку з цим комісія наголошувала: 1) гімназія у Кременці була утворена російською державною владою для потреб імперії і до числа навчальних суто польських закладів не належить; 2) гімназія і ліцей існували як на державні кошти, що відпускалися їм за штатом, так і на пожертвування; 3) Кременецький ліцей обслуговував інтереси не тільки Волинської, але й Подільської губерній; 4) переведення ліцею у Київ було викликане не повстанням 1830 р., на його внутрішнє життя воно кардинально не вплинуло; 5) Кременецький ліцей не ліквідовувався, а був переведений та реформований в університет; 6) Київський університет є наступником Кременецького ліцею¹⁶⁰.

Питання реалізації XI статті Ризького договору неодноразово розглядалися ВУЦВК і Раднаркомом УСРР¹⁶¹. Український уряд у липні 1924 р. прийняв рішення про передачу Польщі із Житомирського окружного архіву документів, що стосувалися волинської території, яка до неї відійшла. Був складений кошторис і узгоджені інструкції стосовно роботи із відбору і передачі житомирських фондів до Польщі. Постановою ВУЦВК для відбору документів у Житомир були скеровані заступник завідувача Київського центрального архіву П. Токарев і завідувач відділу архівознавства, голова української експертної групи Д. Багалій¹⁶².

Для організації передачі архівних документів у Житомирі була створена спеціальна комісія у складі Д. Багалія, П. Токарева, завідувача Житомирського окружного архіву С. Козлюка, представника окружного виконавчого комітету Т. Фусика, професора І. Фотинського. Заслухавши доповідь С. Козлюка про роботу, пов'язану з відбором документів, комісія прийняла рішення закінчити її до 15 листопада 1925 р.¹⁶³. Для завершення відбору документів

було заплановано затратити 494 робочих днів з оплатою 650 карбованців працівникам архіву (середня місячна заробітна плата архівного працівника становила 28 карбованців)¹⁶⁴.

Із житомирських архівних фондів польській стороні передавалися метричні книги усіх релігійних культів: православного, римсько-католицького, лютеранського, протестантського, єврейського, старообрядницького та відомості православної духовної консисторії – усього 4 тисячі книг і справ. Крім того, передавалися 200 книг римсько-католицьких приходів¹⁶⁵. До 15 листопада 1925 р. були відібрані, звірені за описами і спаковані документи земельного архіву. У повному обсязі вони нараховували 12 тисяч планів, справ і папок. Близько 20 тисяч справ було відібрано для передачі Польщі із архівних фондів судових установ. Понад 15 тисяч книг і справ передавалися польській стороні із архіву казенної палати і фінансових установ¹⁶⁶. За рішенням Раднаркому УСРР від 31 квітня 1924 р. поверненню Польщі із житомирських архівних фондів не підлягали документи відділень Державного і Селянського банків, казначейства та ощадних кас¹⁶⁷.

Українська сторона у процесі реалізації статті XI Ризького договору зіткнулася ще з кількома складними для вирішення проблемами: 1) пошуком і поверненням евакуйованих в Україну 1915 р. польських навчальних закладів; 2) долею литовських культурних цінностей, які вимагала повернути польська делегація; 3) проблемою повернення костельних дзвонів. Під час Першої світової війни російськими властями в Україну з території Польщі, за нашими підрахунками, було евакуйовано 37 польських навчальних закладів¹⁶⁸. Це були майно і фонди гімназій, реальних, комерційних і духовних училищ, семінарій. Вони осіли у Києві, Таращі, Черкасах, Харкові, Лебедині, Полтаві, Прилуках, Чернігові, Одесі, Миколаєві, Балті. Пошуки майна і фондів вказаних навчальних закладів практичних результатів не дали, про що повідомили польську сторону. Вони були знищені, розграбовані, розпорошені в роки Першої світової і громадянської воєн. Частина з них була знищена через незадовільні умови зберігання у непристосованих приміщеннях.

Вимоги польської сторони поширювалися на 20 тисяч дзвонів, які були вивезені у 275 місць Російської імперії¹⁶⁹. Перед російсько-українською делегацією, яка почала розглядати цю проблему, з жовтня 1921 р. постали певні труднощі: 1) не було єдиних критеріїв, за якими можна було розпізнавати дзвони для реевакуації; 2) не було єдиної думки щодо повернення Польщі дзвонів некатолицьких храмів. Крім того, частина дзвонів була знищена, а також використана місцевими органами влади для власних потреб¹⁷⁰. Незважаючи на це, до кінця 1923 р. із 19848 виявлених дзвонів було відправлено до Польщі 5874 дзвони. Російсько-українські експерти визнали 13974 дзвони непольськими, які були вивезені із західних районів України, Білорусії і Литви¹⁷¹. Представники польської делегації мали можливість відібрати дзвони на складах, завантажити їх у вагони і відправити. Дзвони, які у кількості 7 225 передавалися Польщі, були оцінені у 3 030 000 злотих, не враховуючи їх історичної та художньої цінності¹⁷².

Стосовно польських вимог повернення литовських культурних цінностей, частини бібліотеки і нумізматичної колекції Віленського університету і бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії українська сторона зайняла негативну позицію. Вона збігалася з офіційною позицією Москви. У 1922 р. уряд РСФРР передав Литві архіви Віленського окружного суду і нотаріальний. Протести польської сторони до уваги не бралися. Уряд РСФРР мотивував свої дії тим, що між Польщею і Литвою ще не був встановлений кордон. А згідно зі статтею III Ризького договору уряди РСФРР і УСРР зобов'язувалися визнати польсько-литовський кордон тільки за умови його встановлення і державного врегулювання. Оскільки цього не було зроблено, російсько-українська сторона не розглядала Віленську область, анексовану Польщею, як польську територію¹⁷³. Російсько-українська делегація відхилила вимоги польської сторони про передачу їй “Литовської метрики” – архіву Великого князівства Литовського, який належав передусім до території України, Литви і Білорусі¹⁷⁴.

Відмова російсько-української делегації видати “Литовську метрику” була розцінена у Польщі як грубе порушення мирного договору. З протестами виступили польські міністерства релігійних культів, народної освіти, наукових установ¹⁷⁵. Міністр закордонних справ Польщі Р. Сейда у листі до посла в Москві Р. Кнолля 20 жовтня 1923 р. вказував, що ця обставина приведе до руйнування цілісності польської “Коронної метрики”¹⁷⁶. Тобто він пропонував використати аргументи, на які часто посилювалася радянська сторона. Питання повернення “Литовської метрики” польські дипломати планували повторно поставити на розгляд змішаної спеціальної комісії, вплинути на його долю під час польсько-радянських переговорів стосовно визнання СРСР¹⁷⁷.

Отже, до 1926 р. українська сторона фактично закінчила процес реалізації статті XI Ризького договору. Транспорти з культурними цінностями польського народу у 1926–1928 рр. прибували до Польщі лише з РСФРР¹⁷⁸. У Варшаві 16 листопада 1927 р. була підписана радянсько-польська Генеральна угода про повернення Польщі культурних цінностей і розподіл архівів, які знаходилися в СРСР. Це стосувалося архівів Мінської, Волинської, Гродненської і Віленської губерній¹⁷⁹. Генеральна угода остаточно завершила процес вирішення проблеми польських культурних цінностей у 1921–1939 рр.

Проте на цьому праця змішаної спеціальної комісії не завершилася. У 1933 р. Польщі були повернені архіви Варшавсько-Віденської і Надвіслянської залізниць (за період із 22 квітня 1933 р. по 8 квітня 1934 р. польській стороні передали 168 ящиків архівних документів). 29 червня 1933 р. на пленарному засіданні змішаної спеціальної комісії було підписано останній протокол про виконання пунктів Генеральної угоди 1927 р., а 18 квітня 1934 р. комісія припинила свою діяльність¹⁸⁰.

Принагідно варто зазначити, що українській громадськості надзвичайно мало відомі факти процесу повернення культурних цінностей Польщі з України у повоєнні роки. Тільки протягом 1946–1947 рр. до Вроцлава Національному інституту ім. Оссолінських було передано 210 393 одиниці видань, серед них 41 505 стародруків, у тому числі понад 100 інкунабул і палеотипів із

Львівської наукової бібліотеки АН УРСР ім. В. Стефаника¹⁸¹. Книги і мистецькі цінності із бібліотек і музейних фондів Львова без будь-якого вивчення питання їх правової належності передавалися Польщі у 1950–1980-ті роки. У зворотному процесі Україна донедавна майже участі не брала, польська сторона у відповідь повертала лише російські культурні цінності, які направлялися у Москву і Петербург.

¹ ДВП СССР. – Т. 3. – С. 639–640.

² Там само.

³ ЦДАВОУ. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 426, арк. 8; ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 297, арк. 18.

⁴ Гетьманчук М.П. Українська РСР у торгово-економічних зв'язках Радянського Союзу з Польщею в 1921–1923 роках // Проблеми слов'янознавства: Респуб. міжвідом. наук. зб. – Львів, 1985. – Вип. 32. – С. 46–47.

⁵ ДИМИСПО. – Т. 4. – С. 133–134.

⁶ ЦДАВОУ. – Ф. 423, оп. 3, спр. 32, арк. 1–83.

⁷ Известия. – 1922. – 9 фев.

⁸ Внешняя торговля за 20 лет 1918–1937: Статистический справочник. – М., 1939. – С. 28.

⁹ ЦДАВОУ. – Ф. 1, оп. 2, спр. 31, арк. 95.

¹⁰ Там само. – Арк. 94–95.

¹¹ Там само. – Арк. 62.

¹² Там само. – Арк. 60.

¹³ Там само. – Арк. 63; Ф. 4, оп. 1, спр. 15, арк. 28.

¹⁴ Там само. – Ф. 1, оп. 2, спр. 31, арк. 90.

¹⁵ Там само. – Арк. 89.

¹⁶ Ольшанский П.Н. О советско-польских торгово-экономических связях 1921–1924 // Советско-польские отношения 1918–1945. – М., 1974. – С. 80.

¹⁷ ЦДАВОУ. – Ф. 2, оп. 2, спр. 373, арк. 168.

¹⁸ Łopatniuk S. Rozwoj polsko-radzieckich stosunków gospodarczych w latach 1921–1923 // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa, 1976. – Т. 14. – С. 66–67.

¹⁹ ЦДАВОУ. – Ф. 2, оп. 2, спр. 373, арк. 391; Борці за воз'єднання: Біографічний довідник / Упор. Ю. Сливка. – Львів, 1989. – С. 287–288.

²⁰ ДИМИСПО. – Т. 4. – С. 215–216.

²¹ ЦДАВОУ. – Ф. 423, оп. 3, спр. 150, арк. 22.

²² Там само. – Ф. 1, оп. 2, спр. 23, арк. 26.

²³ Там само. – Ф. 423, оп. 3, спр. 92, арк. 4–8.

²⁴ Там само. – Спр. 93, арк. 3.

²⁵ Там само. – Спр. 92, арк. 5.

²⁶ Там само. – Арк. 7.

²⁷ Там само. – Ф. 337, оп. 1, спр. 358, арк. 1–6.

²⁸ Там само. – Арк. 1–2.

²⁹ Там само. – Ф. 423, оп. 3, спр. 152, арк. 109–114.

³⁰ Там само. – Оп. 2, спр. 16, арк. 47–49.

- ³¹ Там само. – Арк. 138.
- ³² Там само. – Арк. 45–46.
- ³³ Там само. – Арк. 121.
- ³⁴ Гетьманчук М.П. Реалізація Україною ХХІ–ХХІІ статей Ризького договору в радянсько-польських відносинах 1921–1924 рр. // Вісник українознавства: Вісник Державного ун-ту “Львівська політехніка”. – Львів, 1996. – № 309. – С. 44.
- ³⁵ ЦДАВОУ. – Ф. 1, оп. 2, спр. 955, арк. 31–34.
- ³⁶ Там само. – Спр. 40, арк. 8–9.
- ³⁷ ДАРО. – Ф. 30, оп. 3, спр. 704, арк. 11–12.
- ³⁸ Там само. – Арк. 6.
- ³⁹ Там само. – Ф. 204, оп. 1, спр. 48, арк. 5–85.
- ⁴⁰ Там само. – Ф. 86, оп. 6, спр. 27, арк. 1–3.
- ⁴¹ ДИМИСПО. – Т. 4. – С. 219.
- ⁴² Olszański P.N. Starania rządu radzieckiego o wznowienie stosunków gospodarczych z Polską w 1923 r. // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa, 1975. – Т. 11–12. – S. 105.
- ⁴³ ДИМИСПО. – Т. 4. – С. 249–252.
- ⁴⁴ Łopatniuk S. Misja Ludwika Darowskiego w Moskwie (1924 r.) // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa, 1978. – Т. 17. – S. 128.
- ⁴⁵ ДВП СССР. – Т. 7. – С. 140–141.
- ⁴⁶ Там само. – С. 177.
- ⁴⁷ Posłowie rewolucyjni w sejmie (lata 1920–1935): Wybór przemówień, interpelacji i wniosków. – Warszawa, 1961. – S. 80; Gwiżdż A. Frakcja komunistyczna w sejmach polskich (1921–1925) // Z pola walki. – 1958. – № 4. – S. 83.
- ⁴⁸ ДВП СССР. – Т. 7. – С. 178.
- ⁴⁹ Materski W. Polska a ZSRR 1923–1924. – Wrocław, 1981. – S. 179–180, 202–207, 378.
- ⁵⁰ Materski W. Polsko-radziecka konwencja kolejowa z kwietnia 1924 r. // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa, 1975. – Т. 11–12. – S. 128–129.
- ⁵¹ ЦДАВОУ. – Ф. 423, оп. 3, спр. 152, арк. 81–82.
- ⁵² Там само. – Ф. 4, оп. 1, спр. 15, арк. 119.
- ⁵³ Гетьманчук М.П. Вказ. праця. – С. 44.
- ⁵⁴ ДИМИСПО. – Т. 4. – С. 314.
- ⁵⁵ ДВП СССР. – Т. 7. – С. 400.
- ⁵⁶ Там само. – С. 227–229.
- ⁵⁷ ЦДАВОУ. – Ф. 1, оп. 2, спр. 932, арк. 715.
- ⁵⁸ ДАРО. – Ф. 86, оп. 3, спр. 593, арк. 1–3.
- ⁵⁹ ДАВО. – Ф. 191, оп. 1, спр. 21, арк. 1–7.
- ⁶⁰ ЦДАВОУ. – Ф. 166, оп. 2, спр. 926, арк. 6.
- ⁶¹ Kurjer Warszawski. – 1925. – 12 marz.
- ⁶² ДВП СССР. – Т. 8. – С. 27.
- ⁶³ ЦДАВОУ. – Ф. 30, оп. 4, спр. 27, арк. 166; ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2019, арк. 264–265; Оп. 16, спр. 1, арк. 40.
- ⁶⁴ Rzeczpospolita. – 1925. – 25 stycz.; Kurjer Warszawski. – 1925. – 7, 10, 31 stycz.
- ⁶⁵ ДВП СССР. – Т. 8. – С. 132–137.
- ⁶⁶ Gregorowicz S., Zacharias M.J. Polska – Związek Sowiecki: Stosunki polityczne 1925–1939. – Warszawa, 1995. – S. 19; Leczyk M. Polityka II Rzeczypospolitej wobec ZSRR w latach 1925–1934: Studium z historii dyplomacji. – Warszawa, 1976. – S. 53.
- ⁶⁷ ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 581, оп. 2, спр. 39, арк. 100–104.

⁶⁸ Grabski W. Dwa lata pracy i podstaw państwowości naszej (1924–1925). – Warszawa, 1927. – S. 24.

⁶⁹ Mowy i przemówienia ministra spraw zagranicznych Dr. Aleksandra Skrzyńskiego wygłoszone w czasie pobytu w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej w lipcu 1925 r. – Warszawa, 1925. – S. 77–78; Kurjer Warszawski. – 1925. – 25 maj.

⁷⁰ Ольшанский П.Н. От буржуазного парламентаризма – к режиму “санации” // Проблемы истории кризиса буржуазного политического строя: страны Центральной и Юго-Восточной Европы в межвоенный период. – М., 1984; Historia polskiego ruchu robotniczego 1864–1964. – Warszawa, 1967. – Т. 1. – S. 369.

⁷¹ ЦДАГОУ. – Ф. 6, оп. 1, спр. 190, арк. 3–11, 55–56.

⁷² ДАЛЮ. – Ф. 200, оп. 6, спр. 1432, арк. 80.

⁷³ Haller S. Wypadki Warszawskie od 12 do 15 maja 1926 r. – Kraków, 1926. – S. 85–86.

⁷⁴ Głabiński S. Wspomnienia polityczne. – Pełpin, 1939. – S. 545–546.

⁷⁵ Pękosiński J. Dla potomności. Z okresu zarania naszej niepodległości 1919–1926. – Warszawa, 1929. – S. 242.

⁷⁶ Нариси з історії дипломатії України. – С. 458.

⁷⁷ Миронюк Д., Миронюк Н. Симон Петлюра – засновник “Тризуба”. – Чернівці, 2006. – 272 с.

⁷⁸ Савченко В.А. Симон Петлюра. – Харьков, 2004. – С. 402; Великий жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 45.

⁷⁹ Дорошенко-Товмацький Б. Симон Петлюра: життя і діяльність. – К., 2005. – С. 552–554.

⁸⁰ Петлюровщина / Автор-сост. С.А. Шумов. – М., 2005. – С.109–204.

⁸¹ Шаповал Ю. Симон Петлюра: пароль незалежності чи юдофобії? // Експрес. – 2007. – 10–11 лютого. – С. 17.

⁸² Известия. – 1926. – 21 мая.

⁸³ Leczyk M. Ze studiów nad polską polityką Wschodnią po przewrocie majowym (V. 1926–V. 1927) // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa, 1975. – Т.11–12. – S. 137–165.

⁸⁴ Monitor Polski. – 1926. – 20 lip.; Bartel K. Mowy parlamentarne. – Warszawa, 1928. – 95 s.

⁸⁵ Zaleski A. Przemowy i deklaracje (od 15 maja 1929 do 15 maja 1931). – Warszawa, 1929. – Т. 1. – S. 11.

⁸⁶ ДВП СССР. – Т. 9. – С. 505; Landau Z. Przewrót majowy w raportach poselstwa RP w Londynie // Kwartalnik historyczny. – 1959. – № 1. – S. 154–158.

⁸⁷ Monitor Polski. – 1926. – 2 lip.

⁸⁸ Monitor Polski. – 1926. – 8 lip.

⁸⁹ Зиновьев Г. Набросок о задачах нашей внешней политики перед лицом ухудшения международного положения СССР // Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР 1923–1927. – М., 1990. – Т.2. – С. 157.

⁹⁰ Шишкин В.А. “Полоса признаний” и внешнеэкономическая политика СССР (1924–1928 гг.). – Л., 1983. – С. 196–198.

⁹¹ ДВП СССР. – Т. 11. – С. 50–55, 68–71.

⁹² Gregorowicz S., Zacharias M.J. Polska – Związek Sowiecki: Stosunki polityczne 1925–1939. – Warszawa, 1995. – S. 41.

⁹³ Głos Prawdy. – 1928. – 2 luty.

⁹⁴ ДИМИСПО. – Т. 5. – С. 272–273.

- ⁹⁵ Zaleski A. Przemowy i deklaracje (od 15 maja 1929 do 15 maja 1931). – Warszawa, 1931. – Т. 2. – S. 155–156.
- ⁹⁶ Ленин В. И. О монополии внешней торговли. – Полн. собр. соч. – Т. 42. – С. 336.
- ⁹⁷ ДИМИСПО. – Т. 5. – С. 308–320, 327–328; Landau Z., Tomaszewski J. Gospodarka Polski międzywojennej 1918–1939. Wielki kryzys 1930–1935. – Warszawa, 1982. – Т. 3. – С. 378–380; їх же: Trudna niepodległość. Rozważania o gospodarce Polski 1918–1939. – Warszawa, 1978. – S. 142–143.
- ⁹⁸ ДВП СССР. – Т. 3. – С. 633.
- ⁹⁹ Там само. – С. 639.
- ¹⁰⁰ Ольшанский П.Н. Рижский договор и развитие советско-польских отношений 1921–1924 гг. – М., 1974. – С. 198.
- ¹⁰¹ ДВП СССР. – Т. 3. – С. 635.
- ¹⁰² Ольшанський П.Н. Вказ. праця. – С. 198.
- ¹⁰³ Там само. – С. 198–199.
- ¹⁰⁴ ДВП СССР. – Т. 3. – С. 633–654.
- ¹⁰⁵ Там само. – С. 656.
- ¹⁰⁶ Там само. – С. 657.
- ¹⁰⁷ ДИМИСПО. – Т. 4. – С. 153; ДВП СССР. – Т. 4. – С. 705.
- ¹⁰⁸ Dokumenty dotyczące akcji delegacji polskich w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie 1922–1923. – Warszawa, 1922. – Zesz. 5. – S. 15.
- ¹⁰⁹ ААН. Акта Stanisława Kauzika. – Т. 22. К. 18.
- ¹¹⁰ Dokumenty dotyczące akcji ... – Warszawa, 1922. – Zesz. 5. – S. 33.
- ¹¹¹ Войков П.Л. Два года работы российско-украинской делегации в смешанных российско-украинско-польской реэвакуационной и специальной комиссиях по исполнению Рижского мирного договора: Доклад. – М., 1923. – С. 30–32.
- ¹¹² ЦДАВОУ. – Ф. 1, оп. 2, спр. 21, арк. 14–18.
- ¹¹³ Там само.
- ¹¹⁴ Войков П.Л. Два года работы российско-украинской делегации... – С. 41.
- ¹¹⁵ Там само. – С. 42–45.
- ¹¹⁶ Там само.
- ¹¹⁷ ДВП СССР. – Т. 7. – С. 636–643.
- ¹¹⁸ ДИМИСПО. – Т. 4. – С. 302–307.
- ¹¹⁹ Grzymała-Grahowiecki J. Polityka zagraniczna Polski w roku 1926. – Warszawa, 1928. – S. 149–150.
- ¹²⁰ ДВП СССР. – Т. 3. – С. 629.
- ¹²¹ Там само.
- ¹²² Там само. – С. 630.
- ¹²³ Там само.
- ¹²⁴ Там само. – С. 630–631.
- ¹²⁵ Там само. – С. 631–632.
- ¹²⁶ ЦДАВОУ. – Ф. 166, оп. 2, спр. 49, арк. 4.
- ¹²⁷ Там само. – Арк. 6; Гетьманчук М.П. До питання про реалізацію Українського РСР XI статті Ризького договору щодо повернення Польщі культурних цінностей у 1921–1926 рр. // Проблеми слов'янознавства: Зб. наук. праць. – Львів, 1999. – Вип. 50. – С. 194.
- ¹²⁸ Жуковский Н.П. Дипломаты нового мира. – М., 1986. – С. 311–312; Szczepański J. Rewindykacja polskich archiwaliów w świetle traktatu ryskiego // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń, 1998. – S. 202.

- ¹²⁹ Dokumenty dotyczące akcji ... – Warszawa, 1922. – Zesz. 2. – S. 19–20.
- ¹³⁰ Там само. – С. 5–8.
- ¹³¹ ДИМИСПО. – Т.4. – С. 153–154.
- ¹³² ЦДАВОУ. – Ф. 166, оп. 2, спр. 49, арк. 4–6; Гетьманчук М.П. Ризький договір 1921 р. і розв'язання проблеми польських культурних цінностей у міжвоєнний період // Українсько-польські відносини в ХХ столітті: державність, суспільство, культура: Матер. Міжнар. наук. конф. 15–16.04. 1999. – Тернопіль, 1999. – С. 201–202.
- ¹³³ ЦДАВОУ. – Ф. 166, оп. 2, спр. 975, арк. 21.
- ¹³⁴ Там само. – Арк. 23.
- ¹³⁵ Там само. – Арк. 34.
- ¹³⁶ Там само. – Арк. 35.
- ¹³⁷ Там само. – Арк. 24–34.
- ¹³⁸ Там само. – Арк. 25.
- ¹³⁹ Там само. – Арк. 30–33.
- ¹⁴⁰ Там само.
- ¹⁴¹ Dokumenty dotyczące akcji ... – Warszawa, 1922. – Zesz. 2. – S. 14.
- ¹⁴² Гетьманчук М.П. Питання належності фондів Кременецького ліцею в українсько-польських відносинах 1921–1924 рр. // Вісник українознавства: Вісник Державного ун-ту “Львівська політехніка”. – Львів, 1995. – № 296. – С. 30.
- ¹⁴³ ЦДАВОУ. – Ф. 166, оп. 2, спр. 975, арк. 40.
- ¹⁴⁴ Історія міст і сіл Української РСР: Тернопільська область. – К., 1973. – С. 370; Гетьманчук М.П. Боротьба за спадщину Волинської гімназії і Волинського ліцею ХІХ ст. у 20-х рр. ХХ ст. // Волинські Афіни. 1805–1833: 36. наук. праць. – Тернопіль, 2006. – С. 258.
- ¹⁴⁵ ЦДАВОУ. – Ф. 166, оп. 2, спр. 975, арк. 41–42.
- ¹⁴⁶ Там само. – Арк. 42–43.
- ¹⁴⁷ Багалій Д. Історія Слобідської України. – Харків, 1991. – С. 218–219.
- ¹⁴⁸ Полонська-Василенко Н. Історія України: Від середини ХVІІ століття до 1923 року. – В 2-х т. – К., 1993. – Т. 2. – С. 377; Радянська енциклопедія історії України. – В 4-х т. – К., 1971. – Т. 3. – С. 236.
- ¹⁴⁹ ЦДАВОУ. – Ф. 166, оп. 2, спр. 975, арк. 43–44.
- ¹⁵⁰ Ельгорт В. Кременець: Історико-краєзнавчий нарис. – Львів, 1977. – С. 8–9; Гетьманчук М.П. Проблема належності фондів Кременецького ліцею у відносинах Української СРР з Польщею в 1921–1923 рр. // Місто Кременець в історії освіти, науки і культури: Міжнар. наук. конф. 23–24.05.2002 р. – Кременець, 2002. – С. 92.
- ¹⁵¹ ЦДАВОУ. – Ф. 166, оп. 2, спр. 975, арк. 46.
- ¹⁵² Там само. – Арк. 47–48.
- ¹⁵³ Радзівський В. Кременецькі гори. – Львів, 1976. – С. 45; Радянська енциклопедія історії України. – Т. 2. – С. 501; Український Радянський Енциклопедичний словник: В 3-х т. – 2-ге вид. – К., 1987. – Т. 3. – С. 186.
- ¹⁵⁴ Кравчук Л., Медведєв С. Ліцей: короткий нарис з історії виникнення в біографіях його випускників // Діалог. – 1992. – № 80, 84, 87, 89, 94.
- ¹⁵⁵ ЦДАВОУ. – Ф. 166, оп. 2, спр. 975, арк. 48–49.
- ¹⁵⁶ Там само. – Арк. 51; Історія Києва: Киев периода позднего феодализма и капитализма. – К., 1984. – Т. 2. – С. 159.
- ¹⁵⁷ ЦДАВОУ. – Ф. 166, оп. 2, спр. 975, арк. 49.
- ¹⁵⁸ Там само. – Арк. 49–50.
- ¹⁵⁹ Liceum Krzemieniecki. – Krzemieniec, 1935. – S. 18–20; Оболончик Н. “Волинські Афіни”: спроба відродження традицій у міжвоєнний період (20-30-ті роки ХХ ст.) // Схід–Захід: Іст.- культуролог. зб. – Харків–К., 2005. – С. 45–51.

- ¹⁶⁰ ЦДАВОУ. – Ф. 166, оп. 2, спр. 975, арк. 53.
- ¹⁶¹ Там само. – Ф. 1, оп. 2, спр. 1563, арк. 15–16.
- ¹⁶² Там само. – Спр. 2681, арк. 142–143.
- ¹⁶³ Там само. – Арк. 144–146.
- ¹⁶⁴ Там само. – Арк. 149.
- ¹⁶⁵ Там само. – Арк. 150–156.
- ¹⁶⁶ Там само.
- ¹⁶⁷ Там само. – Спр. 1653, арк. 16.
- ¹⁶⁸ Там само. – Ф. 166, оп. 2, спр. 975, арк. 5–6.
- ¹⁶⁹ Dokumenty dotyczące akcji ... – Warszawa, 1923.– Zesz. 6. – S. 117.
- ¹⁷⁰ Там само. – С. 89–90.
- ¹⁷¹ Войков П.Л. Два года работы российско-украинской делегации... – С. 50.
- ¹⁷² ДИМИСПО. – Т. 4. – С. 305.
- ¹⁷³ Dokumenty dotyczące akcji ... – Warszawa, 1922.– Zesz. 6. – S. 8–9; Skrzypek A. Zagadnienie Niemna (1918–1928) // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa, 1969. – Т. 5. – S. 40–53.
- ¹⁷⁴ Dokumenty dotyczące akcji ... – Warszawa, 1922.– Zesz. 4. – S. 275.
- ¹⁷⁵ ААН. Министерство Spraw Zagranicznych. Sygn. 6769. К. 419–424.
- ¹⁷⁶ Там само. – К. 430.
- ¹⁷⁷ Там само. – К. 286. 431.
- ¹⁷⁸ ДИМИСПО. – Т. 5. – С. 273, 228–229; Kurjer Polski. – 1928. 19 wrzeń.; Kurjer Warszawski. – 1928. – 14 lip. Grzymała-Grabowiecki J. Polityka zagraniczna Polski w roku 1926. – Warszawa, 1928. – S. 149–150.
- ¹⁷⁹ ДВП СССР. – Т. 10. – С. 616–622.
- ¹⁸⁰ Szczepański J. Rewindykacja polskich archiwaliów.... – S. 206–207.
- ¹⁸¹ Прес-служба “Жовтня” повідомляє // Жовтень. – 1987. – № 8. – С. 101.

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

3.4. Статус польської національної меншини в Радянській Україні у контексті радянсько-польських відносин

Реалізація радянським урядом УСРР статті VII Ризького договору мала свої особливості. Три поділи Польщі у XVIII столітті за участю Росії призвели до посилення значної міграції польського населення в Україну. За переписом 1897 р. на території Росії проживало 7,4 мільйона поляків¹. У межах України в цей період перебувало два мільйони поляків, що становило 4,5 % від її мешканців². У Російській імперії поляки поряд з українцями перетворилися на поневолену національну групу, яка особливо гостро відчувала соціальний, національний і релігійний гніт.

Повалення в Росії монархічного ладу, відновлення незалежної Польщі посилили надії польської національної меншини в Україні на національне відродження. Тим більше, що українська нація мала за собою гарні традиції ставлення до своїх національних меншин, незважаючи на трагічні конфлікти, що неодноразово впродовж історії відбувалися в Україні. У проголошеному 19 листопада 1917 р. III Універсалі Центральної Ради, до складу якої входило 15 представників польських політичних партій, проголошувалося: "...Народам великоруському, єврейському, польському й іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права та свободи самоврядування в справах їх національного життя"³. Згідно з законом УНР від 9 січня 1918 р. полякам в Україні надавалася національно-персональна автономія і було створене Генеральне секретарство (міністерство) з польських справ, очолюване В. Міцкевичем. Воно мало три департаменти: освіти, національного самоврядування і загальної канцелярії⁴. Генеральне секретарство сприяло гуртуванню поляків, організації польських громад, підвищенню активності польських партій у політичному житті України. Директорія УНР у грудні 1918 р. відновила чинність закону Центральної Ради про національно-персональну автономію.

Але почата робота із задоволення потреб національних меншин в Україні була швидко припинена. Під тиском більшовицьких військ Директорія залишила Київ. Нова влада негативно поставилася до закону про персонально-національну автономію й існування національних міністерств. Уряд УСРР у квітні 1919 р. визнав комісаріат з національних справ "шкідливим для соціалістичного будівництва"⁵. Уже 23 квітня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про створення замість наркомату з національних справ відділу національних меншин у складі адміністративно-організаційного управління НКВС УСРР⁶. Протести представників національних меншин більшовицьке керівництво проігнорувало.

Щоб "визволення" не виглядало в очах українського народу черговою окупацією, керівництво більшовиків у листопаді 1919 р. прийняло документ "Про радянську владу на Україні". У ньому проголошувалося: "Члени РКП на

території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в радянських установах рідною мовою". Саме ця резолюція надала стимул до національно-культурного відродження, початку процесу, який отримав назву "українізація"⁷.

Проте певні кроки щодо розвитку національних меншин у 1920-х роках УСРР були зроблені. Вони випливали із проголошеного Москвою курсу на "коренізацію" партійного і радянського апарату. Вдатися до такого курсу, що суперечив централістській доктрині більшовизму, Москва була змушена під впливом багатьох факторів: 1) падіння престижу інтернаціональних гасел і цінностей в умовах переходу до НЕПу; 2) зростання антибільшовицьких опозиційних настроїв в республіках і регіонах; 3) практична складність управління територіями з іншими мовними та культурними традиціями; 4) погіршення міжнародної ситуації і намагання розігравати національну карту для виправдання геополітичних територіальних домагань. Взявши курс на "коренізацію", Москва сподівалася продемонструвати світовій спільноті протилежність своєї політики імперській політиці царської Росії. Новий курс передбачав цілеспрямований вплив держави і більшовицької партії на міжнаціональні процеси з метою компенсації несправедливості, якої зазнавали національні меншини в умовах царизму.

Суть радянської українізації як форми коренізації влади полягала передусім у проблемі освоєння та поширення на державному рівні національної мови і культури народу, який тривалий час піддавався асиміляційним впливам ззовні. Російське компартійно-радянське керівництво не могло обійтися без урочистих запевнень в необхідності розв'язання національного питання. Йому вдалося силою завоювати Україну, але неможливо було постійно контролювати становище в республіці тільки воєнними засобами. Українців та представників інших національних меншин, які проживали в УСРР, необхідно було переконати в тому, що радянська влада – це їхня влада. Наслідки українізації були вкрай небажаними для центральних властей. Тому здійснення політики коренізації покладалося на компартію республіки. Воля ієрархічно побудованої державної партії була законом для позбавленого суверенності суспільства. "Наші закони, – говорив у липні 1930 р. прокурор РСФРР М. Криленко, – це форми, в які партія втілює свою волю. Всі акти нашої партії, всі основні лозунги нашої партії негайно знаходили відбиття в радянських законах. Ці закони є не що інше як вказівки партії"⁸.

Починати політику українізації вимагали із залучення в партійний та радянський апарат місцевих кадрів. Державний апарат в УСРР був переважно неукраїнським. У 1923 р. в колегіях наркоматів, зокрема, налічувалося 47 % росіян, 26 % євреїв і 12 % українців. Основна маса службовців у наркоматах складалася на 40 % з євреїв, 37 % з росіян і тільки на 14 % – з українців⁹. Проте мовою міжнаціонального спілкування залишалася лише російська. Тільки чиновники повинні були спілкуватися в національних республіках мовою місцевого населення – в цьому й полягала офіційна політика коренізації. Утверджуючи свою диктатуру в СРСР, більшовицьке керівництво взяло курс на підтримку культурницьких форм національного життя, але нещадно придушуючи його державницькі форми. Культурницькі прояви національного життя

в УСРР мали природну тенденцію переростати в державницькі. Тому боротьба з цією небезпечною тенденцією супроводжувалася штучним створенням жупелів “націонал-ухильництва” та переслідування “буржуазних націоналістів”. Генеральний секретар ЦК КП(б)У у 1925–1928 рр. Л. Каганович зазначає: “Ми долали опір проведенню українізації великодержавних націоналістичних елементів, які виступали проти українізації. З іншого боку, доводилося боротися проти українських націоналістичних елементів, які вимагали форсування українізації із застосуванням адміністративно-насильницьких засобів, в тому числі й щодо українізації пролетаріату, який, як правильно писав тов. Сталін в листі до Політбюро ЦК КП(б)У, “не можна українізувати зверху...”¹⁰.

Робота з національними меншинами в УСРР проводилася через створені в системі наркоматів внутрішніх справ і освіти спеціальні органи. Наркомат освіти УСРР мав жорстку і централізовану структуру, що давало змогу партійним органам тримати культурно-освітню політику під щільним контролем. Його основу становили росіяни і зросійщені українці, оскільки з 1918 по 1919 рр. його новостворене ядро діяло лише в межах секцій українського відділу Наркомнацу РСФРР у Москві. У травні 1920 р. після підписання Наркоматами освіти УСРР і РСФРР договору “Про єдність освітньої політики” контроль за діяльністю та можливістю втручання у справи Наркомосу УСРР були закріплені юридично¹¹.

У квітні 1924 р. була створена Центральна комісія у справах національних меншостей при ВУЦВК (ЦКНМ), яка проіснувала до 1941 р. ЦКНМ брала участь у розробленні законодавчих актів, що стосувалися питань національних відносин, а також у діяльності органів влади щодо забезпечення потреб національних меншин¹². Проте державна партія РКП(б) на перший план ставила інше завдання – укоренитися в національних республіках, зміцнити свій вплив на них шляхом створення власних апаратників з місцевих кадрів. Тому створення Польської автономії в Україні на комуністичних засадах розглядалося більшовиками “найкращою зброєю, яку Комуністична партія Польщі отримає для боротьби з польським імперіалізмом”¹³. Крім того, більшовики вважали національні мови і національну освіту зброєю контрреволюції, тому намагалися їх використати і перетворити на “зброя комуністичної освіти трудових мас”¹⁴.

В УСРР на початку 1920-х років проживало 48 % поляків від загальної кількості поляків у СРСР. За даними 1926 р. в СРСР налічувалося поляків: в РСФРР – 197 тисяч, в УСРР – понад 476 тисяч, Білорусії – 97 тисяч осіб¹⁵. Стосовно чисельності польського населення в УСРР в оцінках українських і польських істориків існують розбіжності. За українськими джерелами у 1926 р. в УСРР проживало 476,435 тисяч поляків (1,64 % від всього населення республіки). З них 377,688 тисячі проживало у сільській місцевості і 98,447 тисячі поляків у містах. Польське населення переважно знаходилося у західних регіонах УСРР: Волинській окрузі – 86,6 тисячі, Шепетівській – 60,2 тисячі, Проскурівській – 58,5 тисячі, Бердичівській – 48,4 тисячі осіб¹⁶.

Польські історики вважають вказану чисельність поляків в УСРР цього періоду тенденційно заниженою. На думку польського дослідника Я. Купчака, існують достовірніші джерела, зокрема римо-католицьких костелів, які уможливають чисельність поляків окреслити в межах 650–700 тисяч осіб¹⁷. Тверд-

ження польських істориків мають під собою реальну основу. Навіть урядові джерела УСРР подають чисельність поляків із значними розходженнями. Так, за даними Польського бюро при наркоматі освіти за 1922 р. польське населення в УСРР становило 681,500 тисячі осіб¹⁸. А вже у доповіді ВУЦВК “Про проведену роботу по обслуговуванню нацменів в УСРР” у січні 1926 р. ця цифра значно менша – 362, 943 тисячі осіб¹⁹. На нашу думку, це було обумовлено багатьма причинами: 1) відсутністю правильних методик під час проведення переписів населення в УСРР; 2) репатріацією значної частини польського населення за умовами Ризького договору, виїзду його до Польщі. Тому матеріали перепису 1926 р. в УСРР, із врахуванням окремих неточностей, дають більш-менш реальну чисельність польської національної меншини.

Національною політикою щодо польського населення в УСРР керувало Польське бюро при ЦК РКП(б), яке основне завдання вбачало у насадженні серед поляків більшовицької ідеології. Соціально-політичний, культурний та релігійний стан польського населення серйозно непокоїв більшовицьке керівництво. Особливе роздратування у радянських і партійних органів викликала традиційна релігійність поляків, які вкрай негативно реагували на численні факти закриття і пограбування костелів. Поряд з іншими національними меншинами, наприклад єврейською, поляки неохоче сприймали насаджувані колективні, соціалістичні форми господарювання. ЦКНМ при ВУЦВК відзначала у 1925 р., що польське населення, перебуваючи під значним впливом духовенства, неохоче бере участь у радянському будівництві, особливо в акціях “розкуркулення” заможних господарів²⁰.

Починаючи з 1921 р., тобто моменту підписання Ризького договору, життя поляків в УСРР повністю контролювалося органами радянської влади і державної партії. У цей період було створено Польське бюро при наркоматі освіти УСРР, яке очолив С.Л. Вальденберг²¹. Вважалося, що найкращим методом “радянзації” польського населення є утворення навчальних закладів із викладанням польською мовою, виділення національних адміністративно-територіальних одиниць, а також запровадження інших заходів щодо забезпечення національно-культурних інтересів. Із 1923 р. в Україні розпочалося впровадження системи національно-територіального районування. За нею у місцевостях, де компактно проживали представники національних меншин, створювалися національні адміністративно-територіальні одиниці (райони, селищні та сільські ради). ВУЦВК постановою від 19 лютого 1925 р. “Про низове районування” встановив, що у випадку виділення таких одиниць норма населення зменшується вдвічі, тобто для організації сільради замість 1 000 жителів потрібно 500, а для районів замість 25 000 жителів – лише 10 000²².

У 1925 р. в місцевостях, де переважало польське населення, почалося виділення польських сільських рад. Включаючи Молдавську АССР, у 1925 р. польських рад в УСРР налічувалося 64. Наступного року їх було вже 129, у 1927 р. – 139, у 1931 р. – 164. Польські сільські ради за даними 1927 р. охоплювали 155 тисяч жителів, з яких 113 тисяч поляків (73 % від загальної чисельності їх жителів)²³. Проте ступінь охоплення польського населення національними адміністративними одиницями був незначний – 24 % поляків в УСРР. 126 польських

сільрад знаходилися в українських районах, а у 1928 р. було додатково створено 5 змішаних українсько-польських рад²⁴. У цей період був створений єдиний в Україні польський національний Мархлевський район Волинської округи. На його території проживали 41 тисяча осіб, 73 % становили поляки, 8 % – німці, 2% – євреї. Серед голів сільських рад Мархлевського району, а їх у 1931 р. було 34, 25 – були поляки, 7 – українці, 2 – німці, 1 – євреї²⁵.

Необхідно зазначити, що хоча під час створення низових польських адміністративних одиниць враховувався національний аспект, однак вони розглядалися лише як самоврядні органи “пролетарської влади”, а не як органи національно-персональної автономії. Радянська адміністративна система насаджувала жорстку модель їх існування, прискіпливу правову регламентацію. Органи влади польських національно-адміністративних одиниць не відрізнялися за своєю структурою і компетенцією від аналогічних органів влади УСРР. Специфіка їх діяльності полягала лише у задоволенні потреб польського населення у сфері мови та культури, що значно звужувало національну специфіку їх діяльності і існування.

Так, “Положення про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури” від 6 липня 1927 р. мало спеціальний розділ про вживання мов у національно-територіальних одиницях. Передбачалося, що в таких одиницях органи влади вживають для офіційних відносин мову місцевої національної більшості, а службовці повинні володіти, поряд з українською, мовою національної меншини. Законодавчі акти УСРР, розпорядження органів влади, печатки, штампи, вивіски, свідоцтва повинні складатися українською мовою та мовою національної більшості, на останній повинно вестися діловодство²⁶. Для польського населення в адміністративно-територіальних одиницях при судах вводилися посади помічників прокурорів, слідчих, судових виконавців, що знали особливості побуту поляків і володіли польською мовою.

Період 1923–1930 рр. характеризувався радянськими істориками як найсприятливіший у розвитку польської національної меншини в УСРР. Справді, поляки в умовах політики “коренізації” отримали чималі можливості розвивати свої, пригнічені тогочасними умовами, культуру і освіту. Однак усі вияви активного національного життя перебували під тотальним контролем. Особливо це було помітно у сфері освіти. Загалом в УСРР у 1925–1926 рр. було 192 польські школи (13050), 1926–1927 рр. – 279 шкіл (18673 учні), 1929–1930 рр. – 381 школа (24 185 учнів)²⁷. Щоправда, радянські дослідники тенденційно завищували їх кількість, вказуючи, що у 1932–1933 рр. в УСРР їх було аж 656²⁸. Матеріальний стан більшості польських шкіл був важкий, відчувалася нестача кваліфікованих педагогічних кадрів. У доповіді наркома освіти М. Скрипника на Політ-

*Микола Скрипник
(1872–1933)*

бюро ЦК КП(б)У 18 травня 1928 р. Вказувалося, що у 1926–1927 рр. із 64 599 польських дітей шкільного віку 21 658 дітей залишалися поза школою, а забезпеченість польських шкіл підручниками у 1927–1928 рр. становила лише 45 %²⁹. Рідною мовою навчання в УСРР у 1927 р. було охоплено 45,7 % поляків³⁰.

У 1921 р. у польських школах працювало всього 394 вчителі³¹. Пізніше їх кількість зросла, але недостатньо. Спеціалістів з польською мовою навчання готували в УСРР 2 педагогічні, 4 сільськогосподарські та 1 індустріальний технікуми, Польський інститут соціального виховання, денний та вечірній польські робітфаки. Радянські органи влади турбували політичні настрої вчителів, що працювали у польських школах. М. Скрипник вказував, що у 1928 р. тільки 100–150 польських вчителів підтримують політику більшовиків, а в польських школах серед них лише 18 – члени КП(б)У та 35 – комсомольці. Зокрема, нарком зауважував: “...більшість польського вчительства складається з малоактивних та з недостатньою політичною кваліфікацією людей, частину їх слід замінити, а частина має потребу в глибокому політичному перевихованні як мало радянізована”³². Інтелектуальний і професійний рівень нового поповнення польських вчителів поступався дорадянській інтелігенції. Серед нових кадрів було багато так званих “висуванців пролетарського походження” без спеціальної підготовки. Шкільний перепис, проведений у грудні 1927 р., засвідчив, що серед вчителів в УСРР тільки 22,9 % мали вищу і середню спеціальну освіту³³. Хоча кількість поляків, які навчалися у вищих навчальних закладах України, була досить велика. Лише в Києві у 1929 р. навчалася у вищих навчальних закладах близько 3 000 поляків³⁴.

Значна частина польських освітніх та наукових, культурних установ знаходилися у Києві. Серед них – Центральна польська бібліотека, Інститут польської культури, Польський центральний робітничий клуб. Польською мовою в Україні видавалася республіканська газета “Серп” та журнали “Голос млодзєжи”, “Штандар піонера”, функціонувало видавництво “Трибуна”. Асигнування на соціально-культурні потреби польського населення були набагато вищими, ніж у середньому по республіці. Наприклад, бюджетні витрати на ці цілі у 1931 р. були збільшені порівняно з 1930 р. на 109 %³⁵.

Проте більшовики, ідучи на економічні поступки (НЕП), не допускали їх у ділянці політичній. Самостійницькі прояви в Україні ставали небезпечними для російського центрального уряду. До квітня 1925 р. партійну організацію в Україні очолював Е. Квірінг, який звертав недостатньо уваги на здійснення українізації. Він активно сприяв Й. Сталіну в усуненні з України впливового члена ЦК РКП(б) Х. Раковського. Із квітня 1925 по липень 1928 рр. першим секретарем ЦК КП(б)У був обраний найближчий соратник Й. Сталіна Л. Каганович, який відіграв в історії радянської України особливо зловісну роль. Л. Каганович починаючи ретельно втілював у життя офіційний курс політики “коренізації”, розпочавши акцію репресій проти творців і виконавців цієї політики³⁶.

Першими (у 1925–1934 рр. – генеральними) секретарями ЦК КП(б)У із санкції московського керівництва обиралися тільки неукраїнці – німець Е. Квірінг, єврей Л. Каганович, поляк С. Косіор. КП(б)У прийшла до влади в Україні завдяки іноземній силі. Але чим довше партія існувала на українській землі, тим більше вона солідаризувалася з національними вимогами республіки. Багато комуністів з Росії, посланих в Україну повноважними представниками, самі поступово ставали жертвами необмеженого централізму. Тому не випадково найочевиднішим виявом політики “коренізації” була по суті поява націонал-комуністичних течій в КП(б)У, які відкрито і сміливо формулювали свої економічні, політичні і культурні програми. Фактично усі ухили в КП(б)У мали національну специфіку. В. Затонський, член Політбюро ЦК КП(б)У у 1928 р. вказував: “...будь-який ухил в Україні слід сприймати серйозно, бо кожен ухил в українських умовах може бути пов’язаний з національним питанням”³⁷. Хоча кожний з національних ухилів пов’язувався з окремими особами, насправді за ними стояли групи політичних діячів, які, зберігаючи вірність більшовицькій ідеології, почали усвідомлювати себе українцями.

*Л. Каганович і Й. Сталін
в Кремлі. 1934 р.*

Українські історики наголошують на тому, що під кінець 1920-х років намітився певний національний консенсус: українські політичні лідери надавали широкі національні права меншинам, натомість національні меншини (меншою мірою це стосується російської) готові були визнати домінуючі позиції українців у республіці³⁸. Проте із 1928 р. були завдані відчутні удари по політиці “коренізації” і розпочато атаку на українську інтелігенцію. Коли у 1929 р. новий генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор схвалював політику українізації, але критикував українську інтелігенцію й наполягав на тому, щоб її змістові надати “класового характеру”, то фактично проголошував початок кінця політики українізації³⁹. Мине ще п’ять років і саму форму українізації буде оголошено “підривною”.

Згортання політики “коренізації” негативно відобразилося на становищі поляків в УСРР. Воно обумовлювалося ще й тим, що більшовицьке керівництво розглядало Польщу як одну із основних антирадянських сил. Голова ВУЦВК Г. Петровський ще на I Всеукраїнській конференції КП(б)У у 1926 р. заявляв: “Українські робітники і селяни знають наміри польської реакції про завоювання країни, але цьому ніколи не бути”⁴⁰. У період 1929–1935 рр. посилювалися репресії проти польського населення, духовенства та інтелігенції. Репресивні органи УСРР в цей період почали активний пошук “польської агентури”, “куркулів і спекулянтів”⁴¹.

Свідченням наростання антипольських настроїв стали вибори польських делегатів в УСРР на I Всесвітній з’їзд поляків у Варшаві в липні 1929 р. У Москві був створений Всеросійський громадський комітет по виборах на Варшавський з’їзд, на чолі якого став Б.С. Пшибишевський⁴². Кампанія виборів проходила в усіх українських населених пунктах, де проживали поляки. Вона мала ідеологічний характер і проходила під гаслом міжнародної солідарності та ставила завдання “викрити наміри фашистських організаторів з’їзду і їх контрреволюційне обличчя”⁴³. Проте оргкомітет з’їзду зарубіжних поляків у Варшаві у червні 1929 р. заявив: “Делегація з СРСР... не буде дійсним представником всього польського населення в СРСР”⁴⁴. А у зв’язку з антипольською кампанією польський уряд відмовився видати в’їзні візи радянським делегатам⁴⁵.

Необхідно зауважити, що в цей період Москва ще не відмовилася від курсу на “світову революцію”. Особливо виразно це проявлялося у діяльності Комінтерну в Польщі. Більшовицьке керівництво ініціювало поїздки делегацій польських комуністів у СРСР у 1927–1931 рр.⁴⁶. Поїздки цих делегацій мали суто пропагандистський характер і щедро фінансувалися Москвою. Сьогодні доведено, що для підриву економіки капіталістичних країн і підтримки зару-

*Станіслав Косіор
(1889–1939)*

біжних комуністичних центрів у Москві (набагато раніше ніж у фашистській Німеччині) був налагоджений масовий випуск фальшивої іноземної валюти. У лютому 1929 р. у Варшаві і Львові були арештовані комуністичні діячі, які намагалися обміняти в банках великі суми фальшивих доларів⁴⁷.

У зв'язку з відмовою польського уряду дозволити приїзд делегацій радянських поляків до Варшави Москва організувала поїздку 46 польських комуністів у серпні 1929 р. в СРСР⁴⁸. Частина з них відвідала Одесу, Миколаїв, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, польський Мархлевський район⁴⁹. Намагаючись догодити Москві, вони на усі лади розхвалювали “успіхи” польського населення в УСРР у соціалістичному будівництві⁵⁰. Повернувшись до Польщі, члени делегації мали проводити “широку пропаганду успіхів Країни Рад”. Щоправда, після їх повернення польська поліція провела арешти серед членів делегації⁵¹.

Пропагандистські кроки радянських властей не могли приховати боягузливого і злочинного замовчування становища у сільській місцевості, де проживала більшість польського населення. У січні 1928 р. Й. Сталін висунув розгорнуту програму соціалістичних перетворень на селі, яка мала три пункти: 1) зажадати від куркулів здачі всіх надлишків хліба, а на випадок відмови – застосувати надзвичайні заходи; 2) у найближчі 3–4 роки провести часткову колективізацію; 3) услід за частковою провести суцільну колективізацію села⁵². Перед селянином-поляком поставала дилема: або вступити до колгоспу, або виступити противником колгоспу і бути розкуркуленим та репресованим. Гасло ліквідації куркульства як класу давало змогу ціною висилки сотень тисяч селянських сімей, оголошених куркульськими, змусити інших вступати до колгоспів.

Із 1928 р. в УСРР була започаткована злочинна практика насильницького переселення польського населення із прикордонних районів. Перші 145 сімей польських селян із Волинської, Проскурівської, Коростенської округ у 1928 р. були переселені на Херсонщину⁵³. Необхідно зазначити, що ступінь колективізації серед національних районів УСРР був найнижчим у поляків. За даними інформаційної групи Укрколгоспцентру, на грудень 1931 р. у місцях, де проживали національні меншини, було створено 2 322 колгоспи, які об'єднували 171 455 господарств. Проте польських колгоспів було лише 225, і вони об'єднували 10 145 селянських господарств (18,9 % від усіх господарств поляків і 21,2 % орної землі)⁵⁴.

Поляки виселялися з території УРСР у 1936 р. як “політично неблагонадійний елемент”. За постановою Раднаркому СРСР № 776–120 сс від 21 квітня 1936 р. їх виселяли в Казахстан і прирівнювали до куркулів. Виселення відбувалося лише за національними ознаками. На 1 жовтня 1947 р., як вказують російські дослідники, в Казахстані перебувало на обліку 41 772 спецпоселенці-поляки, які були інтерновані в 1936 р. З УРСР їх переважно направляли в Кокчетавську (більше 29 тис. осіб) і Акмолинську (більше 7 700 осіб) області⁵⁵. У 1947 р. спецпоселенців-поляків почали знімати з обліку і звільняти. Однак у вересні 1948 р. за розпорядженням міністра внутрішніх справ СРСР С. Круглова “Про взяття на облік поляків, висланих в 1936 р. з Української і Білоруської РСР, як неправильно звільнених за наказом 001044 від 7 жовтня 1947 року” всіх поляків знову позбавили свободи⁵⁶.

Експропріація приватної власності мільйонів дрібних виробників у формі примусової колективізації і розкуркулення призвела до страхітливо голоду в УСРР 1932–1933 рр. Внаслідок голоду Україна втратила майже 5 мільйонів осіб. Якщо врахувати, що у 1933 р. органи ЗАГС зареєстрували половину смертних випадків, то поляків, за оцінками українських істориків, загинуло від голоду 20,7 тисячі осіб (1,1 % від усього населення). На думку С. Кульчицького, прямі втрати від голодомору 1933 р. становлять від 3 до 3,5 мільйона осіб (з урахуванням зниження народжуваності) від 4,3 до 5 мільйонів⁵⁷. Частка поляків серед загиблих приблизно відповідає питомій вазі польського населення у республіці. Поляки майже повністю проживали у селах, а тому постраждали від голоду не менше, ніж українці. Відомий український історик М. Панчук вказує, що це була “трагедія українського села, та й не тільки українського, бо сталінська антиселянська політика не знала національних кордонів”⁵⁸.

Ці закономірності вказують на те, що люди гинули залежно від місця проживання, а не від національності. Отже, геноцид був націлений своїм вістрям не в українців і поляків як таких, а в сільське населення. Однак польське населення у період колективізації, перебуваючи під особливим наглядом каральних органів, як відзначають українські історики, зазнавало переслідувань більших, ніж інші національні меншини УСРР⁵⁹. В обезлюднені українські і польські села у цей період масово переселяли населення з інших регіонів СРСР. Тільки у 1933 р. в УСРР прибуло 329 ешелонів (21 856 господарств – 117 149 членів сімей)⁶⁰.

*П. Постишев
(1887–1939)*

*На урядовій трибуні. Зліва направо: П. Постишев,
Г. Петровський, І. Якір, О. Шліхтер. 1928 р.*

Постанова ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР “Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у західних областях” від 14 грудня 1932 р. та постанови Політбюро ЦК КП(б)У “Про заходи по посиленню хлібозаготівель” від 18 листопада 1932 р., “Про хід виконання постанов Політбюро про хлібозаготівлі від 30 жовтня та 18 листопада 1932 р.” поклали кінець грі Москви в дипломатію⁶¹. Відомий американський дослідник Дж. Мейс наголошує, що: “За своїм цинізмом і жорстокістю їм важко знайти аналоги у світовій практиці. Це справжні документи геноциду, які не мають нічого спільного з економічною діяльністю. У них все поза економікою, всі заходи спрямовані на викачку хліба з українського села, спираючись на механізм терору, репресій, страху”⁶². Ставало абсолютно очевидним, що політичною метою найвищих керівників СРСР є цілковите знищення будь-якої самодіяльності КП(б)У й УСРР як таких. Масовий терор 1933 р. проти українського населення – безсумнівна ознака знищення української національної ідентичності як основної бази такої самодіяльності.

Із 1933 р. ставлення до роботи серед національних меншин, в тому числі і польської, в умовах командно-бюрократичної партійно-державної системи почало змінюватися, вона почала згортатися. Політика сприяння національному розвитку втратила свою самоцінність і перетворилася на додаткове знаряддя антинародної соціальної політики, стала гальмом для тоталітарно-адміністративної машини. Ще у серпні 1931 р. були ліквідовані усі національні бюро і секції при ЦК КП(б)У. Відповідно змінилася політика КП(б)У стосовно польської національної меншини. Навесні 1933 р. почалися масові “чистки” в КП(б)У, які безпосередньо торкалися і польських комуністів. По усій Україні майже 15 000 осіб, що обіймали відповідальні посади, було виключено з партії. На листопадовому пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся 1933 р., П. Постишев повідомив, що “майже всіх звільнених людей заарештовано та розстріляно летючими загонами або заслано”⁶³. Загалом у 1933–1934 рр. КП(б)У втратила майже 100 тисяч осіб⁶⁴. Наприклад, у Польському інституті культури були арештовані всі комуністи, за винятком одного⁶⁵.

Українські дослідники вказують, що частину польської інтелігенції карали “по-старому” – як учасників підпільних антирадянських організацій. Впродовж 1933 р. було сфабриковано справу “Польської військової організації”. За цією справою весь склад Інституту польської культури – від директора до кур’єрів – поголовно займався шпигунством⁶⁶. Усього за справою “ПОВ” у 1934 р. судовою трійкою Колегії ДПУ УСРР було засуджено 70 осіб. В. Затонський на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У розповідав: “Весь склад Інституту від директора до посудомийки був підібраний повністю “одностаينو”. Серед них дехто мав партквиток у кишені, дехто не мав, але всі вони були членами контрреволюційної організації”⁶⁷.

Підписання 26 січня 1934 р. договору про ненапад між Польщею і Німеччиною ускладнило радянсько-польські відносини. Воно посилювало негативне ставлення до поляків з боку радянських властей. У 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У приймає постанови “Про польський робітфак у Бердичеві”, “Про польський педагогічний інститут”, “Про інститут польської культури”, “Про

реорганізацію сітки районних польських газет”, на підставі яких ці установи були закриті, а випуск польських газет припинено⁶⁸. Усі громадяни польської і німецької національностей були звільнені з роботи на великих оборонних заводах УСРР. На XIII з’їзді КП(б)У у 1937 р. вказувалося: “У Варшаві отамани буржуазних угруповань Західної України, Буковини, Закарпаття і центрів націоналістів у західних країнах домовилися з послами фашистської Німеччини, білопанської Польщі та Угорщини про єдність дій проти СРСР”⁶⁹.

Пізніше приймають постанови про розформування польських національно-адміністративних одиниць. У 1935 р. був ліквідований польський Мархлевський район і почалася масова депортація польського населення з місць його компактного проживання. 16 жовтня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову “Про переселення 1500 польських родин з прикордонних районів Вінницької області”⁷⁰. Основними районами, куди виселяли поляків, були східні та південні райони України, Казахстан, райони Сибіру. Депортація поляків зробила свою ганебну справу: зірвала людей з їхнього кореня, перемішала й розділила роди й родини. Москва сподівалася на те, що, перемішуючи народи, створить із цієї мішанини єдиний радянський народ. Контингенти осіб, виселених за національною ознакою, насправді не були однопольськими, – наголошують українські дослідники. Наприклад, національний склад польських спецпереселенців станом на 1 квітня 1941 р. був такий: поляки – 96 593, євреї – 59 034, українці – 9 334, білоруси – 9 084, німці – 271, інші – 2 730 осіб⁷¹.

Щоб втримати народ у покорі, більшовики створювали для українців і поляків спеціально сплановані суспільні умови, які негативно впливали на формування їхньої ментальності. Найжорстокішим методом були репресії, що нищили кращих представників польського населення, а решті поляків прищеплювали почуття страху за власне життя. Крім винищення свідомих представників польської національної меншини, вони вдалися до сіяння розбрату і ворожнечі до Польської держави та польського народу. У тоталітарній державі усе робилося для того, щоб поляки зневажали свою мову і національну належність.

Тривав процес закриття національних польських шкіл і культурних установ. Офіційні органи влади, заявляючи, що поляки знають українську мову, перетворювали польські школи на українські. Із таких мотивів у Барановському районі було закрито 200 польських шкіл⁷². На початку 1937/1938 навчального року в УСРР залишилося лише 50 польських шкіл (5 731 учень), 10 українсько-польських (2 153 учні), 2 російсько-польські (875 учнів), 1 російсько-українсько-польська (294 учні), 1 єврейсько-польська (35 учнів) із загальної кількості 21 656 шкіл⁷³. У 1938 р. Й. Сталін видав указ про обов’язкове вивчення російської мови в школах, інших навчальних закладах, що відрубувало коріння усім національним мовам в Україні. 10 квітня 1938 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову “Про реорганізацію національних шкіл в Україні”. У ній зазначалося, що “насадження національних шкіл завдавало великої шкоди справі правильного навчання і виховання”, і визнано “недоцільним і шкідливим далі існування особливих національних шкіл”. Враховуючи це, польські школи та інші навчальні заклади до

серпня 1938 р. мали бути закриті⁷⁴. Подібні дії, безумовно, були невинуватими, але не випадковими. Вони відображали сталінську концепцію розв'язання національного питання, штучне підштовхування націй і народностей до прискороного злиття та асиміляції.

Масові репресії щодо польської національної меншини в УСРР були тісно пов'язані з терором, який Москва розгорнула проти українців. Ліберальний курс стосовно поляків міг утримуватися доти, доки місцеве керівництво могло чинити опір русифікаторській політиці більшовицької Росії. Закладена у фундамент СРСР суперечність між принципами федералізму і централізму перетворила політику “коренізації” і пов'язаний з нею процес задоволення потреб польської меншини в Україні на чергову політичну кампанію. Як тільки зростання національної свідомості українців стало здаватися державній партії небезпечним, вона різко змінила курс, відмовившись від лінії на сприяння національного розвитку і розправилася з ентузіастами політики “коренізації”. Розправа з ними поховала надії польської національної меншини в УСРР на задоволення своїх культурних потреб і вільного розвитку.

Якщо хвилі репресій, що котилися по Україні, на початку 1930-х років були насамперед спрямовані проти українців, то “Велика чистка” 1936–1938 рр. охопила усі національності СРСР. Вона ставила метою повністю ліквідувати усіх реальних і уявних ворогів Й. Сталіна і пронизати населення УРСР почуттям незахищеності, рабської залежності й покори “великому вождеві”. Україна опинилася серед республік, що зазнали найдошкульніших репресивних ударів. Сталінський НКВС планував знищити цілі верстви населення України, зокрема й польського. Навіть прості громадяни гинули у величезних кількостях. Про масштаби репресій свідчить знайдене у Вінниці під час Другої світової війни масове поховання 10 000 розстріляних у 1937–1938 рр. місцевих жителів⁷⁵. Серед них було чимало представників польської національної меншини в УРСР.

Радянські органи державної безпеки кожного поляка в Україні розглядали як потенційного шпигуна. Свідченням цього є наказ наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова “Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, шкідницьку і терористичну діяльність польської розвідки в СРСР”⁷⁶. Згідно з цим наказом з 20 серпня по 20 листопада 1937 р. необхідно було провести масові арешти серед поляків “шести категорій”: 1) членів ПОВ (за списками); 2) всіх військовополонених польської армії, які залишилися в СРСР; 3) втікачів з Польщі, незалежно від часу їх прибуття в СРСР; 4) всіх політичних емігрантів з Польщі; 5) всіх колишніх членів польських політичних партій; 6) “активну частину місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів”. Усі арештовані поляки ділилися на дві категорії: перша – підлягала розстрілу; друга – ув'язненню до 10 років⁷⁷. Крім того, заборонялося звільняти з в'язниць і таборів громадян польської національності, які відбули покарання.

Колишній перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов згадував, що він добре запам'ятав репресії проти польського населення: “... свою недовіру до керівників буржуазно-поміщицької Польщі Сталін направляв проти кожного поляка. Поляки

класифікувалися як агенти Пілсудського... Кожний поляк – “наш ворог”, він засланий Пілсудським, звучав заклик. Як колись чорносотенці кричали: “Бий жидів, спасай Росію!”, так тепер закликають: “Бий поляків, спасай Радянський Союз”⁷⁸. Оцінюючи масштаби сталінських репресій, відомий англійський історик Н. Дейвіс вказує, що: “Сталіна, на відміну від Гітлера, не виводили на прилюдний суд. Загальну кількість його жертв ніколи не вдасться точно підрахувати, але вона навряд чи набагато менша за 50 мільйонів”⁷⁹.

Попри усі негаразди сьогодні важко звинувачувати Україну у такому характері реалізації VII статті Ризького договору. Доля польського населення в УСРР залежала не від українців, а політика масових репресій щодо поляків творилася не в Україні. Знищення націонал-комуністів у 1933 р. започаткувало період в історії КП(б)У, названий істориками “поверненням росіян”. Із Росії в Україну у 1933 р. було послано тисячі працівників політвідділів на додаток до 3 000 керівних кадрів, призначених на посади Москвою, а також кілька тисяч функціонерів-росіян, скерованих у райони. Серед 12 членів Політбюро ЦК КП(б)У, обраних на XII з’їзді у 1934 р., було лише чотири українці. Із чотирьох секретарів ЦК КП(б)У лише один, четвертий секретар, був українець⁸⁰. Та й вірне служіння Й. Сталіну не рятувало партійно-державне керівництво республіки. Серед 62 членів ЦК КП(б)У, обраних XII з’їздом у 1937 р., репресовано 55 осіб, а з 11 членів Політбюро ЦК КП(б)У – 10, загинули усі 9 членів Оргбюро ЦК КП(б)У⁸¹. Відомо, що керівники УСРР, поляк С. Косіор і росіянин П. Постишев були розстріляні в один день – 26 лютого 1939 р.⁸².

Українські дослідники зазначають, що Сталін використав їх для кривавої розправи над українським народом, щоб потім на обох перекинути вину. Вони були віддані не так партії, як своєму хазяїнові Сталіну. В організації голоду, в ліквідації українізації П. Постишев був до певної міри жертвою партійного апарату, підсунутого йому Сталіним і відібраного з безпринципових елементів українського містечка, пронизаного ненавистю до України. Пізніше Сталін винищив і цих людей, але посіяв по всьому СРСР отруйне зілля антисемітизму. Голод 1933 р. вплинув і на самого П. Постишева, який почав усвідомлювати, що йому судилося стати найбільшим в історії людства злочинцем⁸³.

В умовах суцільної заміни керівних кадрів республіки у січні 1938 р. до Києва на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У із Москви прибув М. Хрущов, який став автором ліквідації польських шкіл в Україні. У червні 1939 р. на XIV з’їзді КП(б)У він заявив: “Польсько-німецькі агенти, буржуазні націоналісти створили так звані національні школи під виглядом шкіл польських..., де вороги утворили гнізда для ведення контрреволюційної роботи”⁸⁴. Наслідки такої політики були катастрофічними для поляків і українців. 16 січня 1937 р. під керівництвом М. Єжова почалася “польська операція” НКВС, яка тривала до липня 1938 р. За цей період в СРСР було заарештовано 143 870 поляків (в Україні 53 641). З них 111 091 поляків засуджено до смерті, 28 744 – до ув’язнення в таборах. Звільнено від відповідальності лише 40 поляків, які були заарештовані НКВС⁸⁵.

В оперативному наказі НКВС № 00485 перелічувалися категорії осіб, яких необхідно було арештувати: 1) усіх уцілілих польських військовополонених польсько-радянської війни 1920 р.; 2) польських біженців та емігрантів в СРСР; 3) всіх, хто коли-небудь був членом якоїсь польської політичної партії; 4) всіх “антирадянських діячів” з польськомовних районів СРСР⁸⁶. На практиці підозра падала на усіх мешканців УРСР, які мали польське походження. В деяких селах УРСР арештовували “всіх осіб польського походження і навіть усіх, чий прізвища звучали як польські”. Оскільки винного у своєму польському прізвищі не можна було звинуватити офіційно, наказ 00485 вимагав від обласних керівників НКВС офіційно “починати слідство одночасно з арештами”⁸⁷. Спочатку арештованих поляків запитували про їх членство в шпигунській мережі, а потім їх били й катували поки вони не “згадували”.

Великого винищення зазнала комуністична партія Польщі, яку Комінтерн ліквідував на початку 1938 р. За однією з оцінок, навесні і влітку 1938 р. було страчено 5 тис. польських комуністів⁸⁸. Ще в серпні 1937 р. в СРСР було арештовано генерального секретаря КПП Ю. Ленського-Лещинського, якого спеціально викликали із Франції. Згодом було страчено більшість членів Політбюро і ЦК КПП: А. Варського-Варшавського, М. Горвіца-Валецького, В. Штейна-Краєвського, Г. Штейна-Домського, Е. Прухняка, С. Бобінського, С. Будзинського та ін. Впродовж двох наступних років в сталінських таборах загинули Ю. Уншлихт, С. Ланцуцький, В. Кошутська-Костшеба, С. Круліковський, Т. Домбаль, а також польські революційні поети Б. Ясеньський, С. Штанде, В. Вандурський⁸⁹.

Практика реалізації статті VII Ризького договору засвідчила, що Варшава і Москва використовували приблизно однакові методи стосовно своїх національних меншин. Приклад Польщі вчив українців, якою не повинна бути національна держава. Проблема української національної меншини у Польщі стала пробним каменем для її демократичного устрою. При всій критиці щодо радянської політики стосовно польської національної меншини в УСРР не можна не відзначити, що чимала увага приділялася розвитку освіти і культури серед польського населення. Тільки це робилося методами, властивими командно-адміністративній системі. Під час нагнітання культу особи Сталіна, штучного роздмухування класової боротьби, невтомного вишукування “ворогів народу” і репресій польське населення в Україні стало її жертвою.

¹ Козлов В.И. Национальности СССР: Этнодемографический обзор. – М., 1982. – С. 62; Водарский Я.Е. Население России за 400 лет (XVI – начало XX вв.). – М., 1973. – С. 159. Наприкінці 1916 р. населення Російської імперії становило 186,5 млн. осіб, серед яких 67 % росіян, українців, білорусів, 10,6 % тюрко-татарських народів, 5,8 % поляків, 3,9 % (7 млн.) євреїв та ін. Див.: Мельник І.А. Міжнародні відносини: радянський експеримент та історичні реалії. – К., 2006. – С. 56.

² Національні меншини в Україні. 1920–1930-ті роки: Іст. картограф. атлас / Упор. М.І. Панчук і ін. – К., 1995. – С. 52.

³ Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали: У 2-х ч. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 410, 428.

⁴ Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1986. – С. 272.

⁵ Гетьманчук М.П. Політика українізації і польська національна меншина в Україні у 1921–1939 рр. // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – Львів, 2000. – № 408. – С. 31.

⁶ ЦДАВОУ. – Ф.1, оп. 2, спр. 3773, арк. 1012.

⁷ Дашкевич Я. Українізація: причини і наслідки // Слово і час. – 1990. – № 8. – С. 55–64; Лозицький В.С. Політика українізації в 20–30-х роках: Історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал. – 1989. – № 3. – С. 46–55.

⁸ Цит. за: Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.). – К., 2003. – С. 75.

⁹ Політична історія України. XX століття: У 6 т. – К., 2003. – Т. 3. – С. 191.

¹⁰ Каганович Л. Памятные записки. – М., 2003. – С. 364.

¹¹ Осташко Т.С. Создание и деятельность Наркомоса Украины в годы гражданской войны и иностранной интервенции. – Автореф. дисс... канд. ист. наук. – К., 1989. – С. 11.

¹² ЦДАВОУ. – Ф.1, оп. 2, спр. 3773, арк. 3–4.

¹³ Iwanow M. Przyczynki do historii Polskich Sekcji Narodowościowych w WKP(b) 1921–1930 // Z pola walki. – 1988. – № 3. – S. 42.

¹⁴ Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали... – К., 1997. – Ч. 2. – С. 11–15; Оширов А. Коренизация в советском строительстве // Революция и национальности. – 1930. – № 4–5. – С. 110–114.

¹⁵ Горный В.А., Луковцева И.И. Из истории деятельности РКП(б) по вовлечению польских трудящихся СССР в социалистическое строительство (1921–1929 гг.) // СССР и Польша: Интернациональные связи – история и современность. – М., 1977. – Т. 1. – С. 434.

¹⁶ Національні меншини в Україні. 1920–1930-ті роки: Іст. картограф. атлас... – С. 52; Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 рр. XX ст.). – К., 1995. – С. 13–14; Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. – Харків, 1926; Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów. Cz.1: Lata 1917–1939 / Pod red. S. Stępnia. – Przemysł, 1998. – Т. 1. – S. 296–297.

¹⁷ Alexandrowicz S. Sytuacja ludności polskiej za “tyską granicą” 1921–1939 // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń, 1998. – S. 218; Kupczak J. Polityka państwa radzieckiego wobec polskiej ludności na Ukrainie w latach 1921–1939 // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993. – С. 222; Mniejszości polskie i polonia w ZSRR / Pod red. H. Kubiaka. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1992.

¹⁸ ЦДАВОУ. – Ф. 166, оп. 2, спр. 133, арк. 28–29.

¹⁹ Там само. – Ф. 1, оп. 2, спр. 2933, арк. 2–10.

²⁰ Там само. – Ф. 413, оп. 1, спр. 147, арк. 155–157.

²¹ Там само. – Ф. 166, оп. 2, спр. 626, арк. 14.

²² Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О.М. Мироненка. – К., 1997. – С. 313.

²³ Національні меншини в Україні. 1920–1930-ті роки: Іст. картограф. атлас... – С. 52.

²⁴ Коммунист. – 1928. – 20 ноября.

²⁵ Національні меншини в Україні. 1920–1930-ті роки: Іст. картограф. атлас... – С. 52–53.

²⁶ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали... – Ч. 2. – С. 139–143.

- ²⁷ Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів / Упор. М.І. Панчук і ін. – К., 1994. – С. 194; Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927: Збірник документів і матеріалів. – К., 1979. – С. 490–491.
- ²⁸ Куличенко М.И. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития. – М., 1972. – С. 348.
- ²⁹ Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів...– С. 194.
- ³⁰ Национальная политика ВКП(б) в цифрах. – М., 1930. – С. 278–279.
- ³¹ ЦДАВОУ. – Ф.166, оп. 2, спр. 626, арк. 11.
- ³² Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів...– С. 195.
- ³³ Історія України: нове бачення. – В 2-х т. – К., 1996. – Т. 2. – С. 207.
- ³⁴ Podgorodecki L. Dzieje Kijowa. – Warszawa, 1982. – S. 240.
- ³⁵ Чирко Б.В. Национальные меньшинства на Украине. – К., 1990. – С. 77.
- ³⁶ Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 105–106.
- ³⁷ Вісті. – 1928. – 2 груд.
- ³⁸ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст.: Навч. посібник. – К., 1996. – С. 174.
- ³⁹ Вісті. – 1929. – 8 січ.
- ⁴⁰ Петровский Г.И. Избранные произведения. – М., 1987. – С. 164.
- ⁴¹ Стронський Г. Репресії проти польського населення України у 30-роки // Проблеми слов'язнознавства: Вісник Львів. держ. ун-ту імені Івана Франка. – Львів, 1994. – Вип. 46. – С. 49–60; Шаповал Ю. ГПУ – НКВС як інструмент антиукраїнізації в 20-і і 30-і роки // Український історик. – 1995. – № 1–4. – С. 57–72.
- ⁴² ДИМИСПО. – Т. 5. – С. 397
- ⁴³ Kurczak J. Polityka państwa radzieckiego wobec polskiej ludności na Ukrainie w latach 1921–1939... – S. 228.
- ⁴⁴ ДИМИСПО. Т. 5. – С. 397; Правда. – 1929. – 6 июля.
- ⁴⁵ Kurjer Warszawski. – 1929. – 6 lip.
- ⁴⁶ Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР 1917–1939: Збірник документів і матеріалів. – К., 1979. – С. 230; Іванців М.О. З історії робітничо-селянських делегацій з Польщі та Західної України до Радянського Союзу в 1927–1931 рр. // Український історичний журнал. – 1969. – № 9. – С. 33–37.
- ⁴⁷ Шлаен А. Кремлевские фальшивомонетчики // Зеркало недели. – 1998. – 31 янв. – С. 23.
- ⁴⁸ Макарова Г.В. Поездка делегации трудящихся Польши в СССР (1929 г.) // Советско-польские отношения, 1918–1945. – М., 1974. – С. 111–128.
- ⁴⁹ ДИМИСПО. Т. 5. – С. 424; Нерод В.А. Интернациональные связи трудящихся Украинской ССР и Польши 1929–1933. – К., 1983. – 123 с.
- ⁵⁰ Правда. – 1929. – 17 сент., 20 окт.
- ⁵¹ ЦДАРФ. – Ф. 4459, оп. 2, спр. 355, арк. 13; Спр. 327, арк. 6; Спр. 357, арк. 682.
- ⁵² Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. – К., 1989. – С. 16.
- ⁵³ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 рр. ХХ ст.). – К., 1995. – С. 71.
- ⁵⁴ Там само. – С. 88.
- ⁵⁵ Бердинских В.А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советкой России. – М., 2005. – С. 632.
- ⁵⁶ Там само. – С. 632–633.

⁵⁷ Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. – К., 1991. – С. 357; його ж: Сталінський терор голодом і його демографічні наслідки // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу: Матер. Всеукраїнської наук. конф. 15. XI. 2002 р. – К., 2003. – С. 30.

⁵⁸ Панчук М.І. Злочин Сталіна та його оточення // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків і мовою документів. – К., 1990. – С. 66.

⁵⁹ Польовий Л.П., Чирко Б.В. Національні меншини українського села в умовах колективізації // Український історичний журнал. – 1993. – № 4/6. – С. 64–69.

⁶⁰ Колективізація і голод на Україні 1929–1933: Збірник документів і матеріалів. – К., 1992. – С. 642, 681; Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – К., 2006. – Т. 2. – С. 198–199. Репресії та депортації польського населення в УСРР, які проводилися сталінським тоталітарним режимом, започаткували процес різкого скорочення його чисельності. Якщо в 1921–1926 рр. в Україні налічувалося поляків 2 193 800 осіб (5,7 % від всього населення), то в 1959 р. – 363 300 осіб (0,9 %), в 1979 р. – 358 300 (0,5 %), 1989 р. – 218 900 (0,4 %). Див.: Дністрянський М.С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. – Львів, 2006. – С. 177.

⁶¹ Колективізація і голод на Україні 1929–1933: Збірник документів і матеріалів... – С. 548–549; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів... – С. 291–294, 271–275.

⁶² Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933) // Відлуння голодомору – геноциду. Етнокультурні наслідки голоду в Україні. – Львів, 2005. – С. 21. Разом з тим Дж. Мейс зазначає, що чимало акцій радянського режиму можна оцінювати як протогеноцидні. Масову кампанію знищення польської культури у Західній Україні під час 1939–1941 рр. з кульмінацією масового вбивства польських офіцерів, депортацію близько 2 млн. осіб з Західної України у післявоєнний період можна вважати локальними акціями кампанії геноциду в межах чинних міжнародних документів. Див.: Мейс Дж. Україна як постгеноцидна держава або як успадковані від СРСР структури блокують будь-які реформи // Вісник Національного ун-ту “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 2003. – № 493. – С. 27.

⁶³ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. – К., 1997. – С. 189.

⁶⁴ Правда. – 1933. – 24 янв.

⁶⁵ Kurczak J. Polityka państwa radzieckiego wobec polskiej ludności na Ukrainie w latach 1921–1939... – С. 229.

⁶⁶ Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. – К., 1990. – С. 112.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 рр. ХХ ст.)... – С. 126–128.

⁶⁹ Ісаєнко Ж. Тринадцятий з’їзд КП(б)У. – К., 1962. – С. 9–10.

⁷⁰ Національні меншини в Україні. 1920–1930-ті роки: Іст. картограф. атлас... – С. 53.

⁷¹ Бугай М.Ф. Депортації населення з України (30-50-ті роки) // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 32–38; Пирожков С. Демографічна катастрофа: Де ж вихід? // Вітчизна. – 1996. – № 11–12. – С. 97–98.

⁷² Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів... – С. 223–226.

⁷³ Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали... – Ч. 2. – С. 254–255.

⁷⁴ Там само. – С. 255–256.

- ⁷⁵ Субтельний О. Україна: історія . – К., 1991. – С. 366.
- ⁷⁶ Судоплатов А.П. Тайная жизнь генерала Судоплатова: Правда и вымыслы о моем отце: В 2 кн. – М., 1998. – Кн. 1. – С. 363.
- ⁷⁷ Там само. – С. 364–365.
- ⁷⁸ Жуковский В.С. Лубянская империя НКВД. 1937–1939. – М., 2001. – С. 163.
- ⁷⁹ Дейвіс Н. Європа: історія / Пер. з англ. – К., 2006. – С. 995.
- ⁸⁰ Кравченко Б. Вказ. праця. – С. 189–190; Компартія України. Цифри. Матеріали: До ХХVІІІ з'їзду Компартії України. – К., 1990. – С. 113–114.
- ⁸¹ Історія України / За ред. Ю. Зайцева. – Львів, 1996. – С. 295.
- ⁸² Зотов В. Национальный вопрос: деформации прошлого // Суровая драма народа: Ученые и публицисты о природе сталинизма. – М., 1989. – С. 264; Волковинский В.Н. Павел Петрович Постышев. – К., 1987. – С. 185.
- ⁸³ Майстренко І. Сторінки з історії Комуністичної партії України. – Мюнхен, 1969. – Ч. 2. – С. 105–106.
- ⁸⁴ Чирко Б. В. Национальные меньшинства на Украине... – С. 22.
- ⁸⁵ Петров Н.В., Рогинский А.В. Польская операция НКВД 1937–1938 гг. // Репрессии против поляков и польских граждан: Исторические сборники “Мемориала”. – М., 1997. – Вып. 1. – С. 22–43.
- ⁸⁶ Там само. – С. 24–25.
- ⁸⁷ Там само. – С. 27–29.
- ⁸⁸ Ешлбом Е. Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. – К., 2006. – С. 115.
- ⁸⁹ Roszkowski W. Najnowsza historia Polski. 1914–1945. – Warszawa, 2003. – S. 331.

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

3.5. Політика польського та радянського урядів стосовно вирішення українського питання у Польщі

Після входження західноукраїнських земель до складу Польської держави виняткового значення набула VII стаття Ризького договору. Вона передбачала, що українці у Польщі мають право, в межах внутрішнього законодавства, культивувати свою рідну мову, створювати і підтримувати свої школи, розвивати свою культуру, безперешкодно влаштовувати життя церкви і вільно виконувати релігійні обряди¹. Тим більше, що згідно з договором у Версалі, який 28 червня 1919 р. уклали США, Великобританія, Франція, Італія, Японія і Польща, польський уряд взяв на себе односторонні зобов'язання забезпечити своїм національним меншинам усю повноту політичних і громадянських прав². Конституція Польської держави 1921 р. також у статтях 109–110 підтверджувала правовий статус національних меншин згідно з нормами міжнародного права³. Закон від 26 вересня 1922 р. надавав право самоврядування Станіславівському, Львівському і Тернопільському воєводствам⁴. Адже територія Східної Галичини перейшла під юрисдикцію Польщі лише за умови, що цим етнічним українським землям буде надано статус автономії.

Особливість ситуації полягала в тому, як зауважують українські історики, що, по-перше, західні українці опинились у складі Другої Речі Посполитої всупереч своїй волі, внаслідок воєнних дій, а тому в їхніх очах Польська держава поставала як окупант-загарбник, а, по-друге, неприязне, почасти вороже відношення українців підкріплювалося дискримінаційною щодо українців державною національною політикою⁵. З погляду міжнародного права, вказують польські історики, територія Польської держави, також землі, на яких проживали українці, була законною. Як польська влада, так і польська державність на цій території були визнані міжнародними договорами, в тому числі й Ризьким договором⁶. Таке становище, виборене Польщею збройно та схвалене пізніше мирними договорами, як наголошує польський історик А. Айненкель, відповідало прагненням та відчуттям польського суспільства: “В роки Другої Речі Посполитої, більшість поляків вважала, що її незалежність без земель, які до поділу належали Речі Посполитій, без Львова, який вписався в історію Польщі та її культуру є неповною. Ми не помічали, що це земля наших сусідів-українців, з якими ми довго жили в одній державі, що вони теж мають до наших, в минулому спільних теренів, свої права”⁷.

Вказані обставини, як зазначають вітчизняні дослідники, у вирішальний спосіб впливали на формування національної політики Польської держави щодо українців і виконання нею умов Ризького договору⁸. У міжвоєнному періоді вона характеризувалася невизначеністю, половинчастими рішеннями та несправедливими й жорстокими дискримінаційними заходами стосовно українців. Навіть польські історики зазначають, що шанси на польсько-українське порозуміння залишалися невикористаними з вини передусім польської: “З польського боку в

період II Речі Посполитої порозумінню заважали як брак програми розв'язання українського питання в Польській державі, так і значний вплив націоналістичних угруповань на польську адміністрацію і військо. Останні в будь-якій ситуації намагалися бити на сполох з приводу так званої “загрози для польського стану посідання” й навіть для стабілізації відродженої держави”⁹.

Необхідно зазначити й те, що на політику Польщі щодо українців у певний спосіб впливав фактор її стосунків з Радянським Союзом, оскільки Україна лише в окремих епізодах розцінювалася Варшавою як рівноправний партнер. Існуючий постійний страх перед більшовицькою Москвою, побоювання за цілісність східних кордонів змушували польські уряди вносити істотні корективи у політику на західноукраїнських землях. Тим більше, що польсько-українські взаємини після поразки національно-визвольних змагань були напруженими, а у половині 1920-х – на початку і у другій половині 1930-х років досягли небаченої гостроти. У цей час у політичному житті Західної України визначалися три тенденції: 1) радянофільська, яку активно використовували більшовики; 2) опора на власні сили, частина політичних партій пішла у підпілля для продовження збройної боротьби; 3) визнання примату Польської держави, яка привела найбільшу частину українських політичних партій до легальної діяльності і парламентської боротьби¹⁰. Новоповстала Польська держава на відміну від Радянського Союзу була хоч і авторитарною, але й плюралістичною та парламентською державою. Українці в ній, незважаючи на перешкоди, отримали можливість легітимним шляхом захищати свої інтереси.

За Ризьким договором до Польщі відійшли землі з переважаючим українським населенням. Дані перепису населення у Польщі, який проводився у 1921 р., показали, що поляки в державі становили 69 %, а українці 14 %¹¹. Вказаний перепис не міг точно назвати кількість українців у Польщі, оскільки значна частина українського населення його бойкотувала¹². Згідно з переписом 1931 р. на західноукраїнських землях проживало понад 7 млн. осіб, абсолютну більшість з яких становили українці – 4 442 тис., і це за даними офіційної польської статистики. Згідно з переписом 1931 р. найбільший відсоток українців був у Станіславівському (68,9 %) і Волинському (68,4 %) воєводствах, а найменший у Поліському (4,8 %), Львівському (36,1 %) і Тернопільському (45,5 %) воєводствах. Крім того, українці становили 3 % від населення Люблінського та 2,6 % від Краківського воєводств¹³. Окремі польські дослідники називають кількість українців 5 152 тис. осіб, або 16 % від населення Польщі. Польські вчені справедливо відносять до українців 707,4 тис. “тутешніх” Поліського воєводства, які становили 62,6 % від його населення¹⁴. За підрахунками українських істориків польське населення на західноукраїнських землях становило 21,49 % від загальної його кількості¹⁵. Поляки на цій території були другою за величиною національною групою, яка домінувала лише у найбільших містах Західної України. Зважаючи на вищезазначені розбіжності, найбільш об'єктивними є підрахунки українського історика С. Макарчука, який стверджує, що на території сучасних Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської та Тернопільської областей у 1921 р.

проживало 3 920 тис. українців (66,2 % від їх населення). Якщо до цього додати 366 тисяч українців, які знаходилися на заході від сучасного українсько-польського кордону, то у Польщі у 1921–1939 рр. налічувалося 4 686 тисяч українців (17,2 % від усього населення держави)¹⁶.

Західноукраїнське населення в складі Польської держави становило дві великі громади. Переважна частина українців проживала у Східній Галичині, колишніх землях Австро-Угорської імперії. Цей регіон польський уряд у 1920 р. розділив на Львівське, Тернопільське і Станіславівське воєводства, в яких проживало понад 3 млн. галицьких українців. Решта українців населяли Волинь, Полісся, Холмщину і Підляшшя, тобто землі, які до Першої світової війни входили до складу царської Росії. В адміністративному сенсі з цих земель було виділено Волинське і Поліське воєводства, які населяли майже 2 млн. українців¹⁷. Більшість західноукраїнського населення, що становило три чверті українців Західної України, проживало у сільській місцевості.

Суспільство Західної України було неоднорідним і різнилося за рівнем національної свідомості, культурним розвитком та релігійною належністю. Національно-визвольні змагання українського народу 1917–1920 рр. показали, що галичани, які знаходилися під владою конституційної Австро-Угорщини, набули вищого досвіду політичної та економічної самоорганізації. Рівень національної свідомості українців, які входили до складу Російської імперії, був значно нижчим, до Першої світової війни національний рух на цих землях не набрав жодних організаційних форм. Він поживався в роки революції і повоєнний час лише з приходом політичних діячів та представників української інтелігенції з Наддніпрянщини. Крім того, майже усі “російські” українці належали до Православної церкви, яка в руках царського самодержавства перетворилася на знаряддя їх русифікації. Греко-католицька церква в Східній Галичині, навпаки, стала українською національною церквою¹⁸.

Післявоєнне влаштування кордонів Польщі для більшості західних українців здавалося найгіршим з усіх можливих варіантів. Тому суспільне життя краю проходило під знаком протистояння більшості українського населення польським панівним верствам, які підтримувалися державою. Воно охоплювало усі сфери життя, набираючи неодноразово характеру конфронтації. Відверту співпрацю з новим політичним режимом декларували лише москвофільські угруповання. У Галичині повну лояльність щодо Польської держави проповідувала лише Українська католицька народна партія, очолювана греко-католицьким єпископом Г. Хомишиним і О. Назаруком, яка в 1931 р. змінила назву на “Українську народну обнову”. На Волині лінії на співпрацю з польським урядом дотримувалися українські політичні емігранти із Східної України (“уенерівці”)¹⁹.

Із самого початку зобов'язання, які випливали із статті VII Ризького договору, польським урядом майже не виконувалися. Польські власті ввели на західноукраїнських землях режим національного і соціального поневолення. Зовнішня політика Польської держави у 1921–1923 рр. була спрямована винятково на домагання від держав Антанти затвердження стану своїх східних кордонів. Досягнувши мети, польський уряд став відкрито ігнорувати міжнародні зобов'язання щодо української національної меншини. 13 березня 1934 р. Польща офіційно

відкликала свій підпис під договором 28 червня 1919 р. у Версалі, а її міністр закордонних справ вніс до сейму проект закону про скасування зобов'язань стосовно національних меншин. “Ми його підписали, бо були змушені”, – цинічно заявив міністр Ю. Бек²⁰. Польща, вже починаючи з 1921 р., неодноразово виступала проти існуючої процедури розгляду петицій від національних меншин у Лізі Націй. У Варшаві вважали, що безпосереднє звертання національних меншин у Лігу Націй самим меншинам лише “шкодить”²¹.

Першим кроком польських властей на території Східної Галичини була ліквідація тих інституцій, які забезпечували її статус як окремої адміністративної одиниці. Саму назву “Східна Галичина” було офіційно замінено терміном “Східна Малопольща”, а потім просто “Польщею “Б” на відміну від корінної “Польщі “А”. Польський уряд відмовлявся надати автономію українським землям, що було явним порушенням взятих Польщею міжнародних зобов'язань та невиконанням закону 1922 р. про надання самоврядування трьом східно-галицьким воєводствам. Він намагався перетворити Західну Україну на аграрно-сировинний придаток і ринок збуту продукції промисловості центральних і західних районів Польщі. Це негативно позначилося на економічному розвитку західноукраїнських земель.

Польська державна адміністрація відмовлялася визнавати сам факт існування українського населення. Було заборонено вживати слова “українець” і “український”. Хоча за Ризьким договором Польща зобов'язалася визнавати назву “українець” як єдину²². В офіційних державних документах Польщі 1921–1939 рр., зокрема й затверджених сеймом законодавчих актах, почав вживатися архаїчний термін “руські”, а в дужках “русинські”, щоб не сплутати з російським поняттям “український”²³. Міністерство внутрішніх справ Польщі в лютому 1939 р. затвердило нову “Політичну програму державної політики Польщі на Волині”. Так, в ній прямо зазначалося, що назва “українець” і “український” стали “символом ворожого Польщі напряму і відцентрового руху, який ставить за мету утворення України на землях, які входять до складу Польської держави і на яких одвічно проживають поляки”²⁴. Одночасно замість них рекомендувалося вживати терміни “русин”, “русинський”, “православний”, “тутешній”, “волиняк”, “поліщук”. Тогочасні польські автори закликали поляків не вважати термін “українець” і “русин” синонімом, оскільки це шкодить “кресовій політиці” Польської держави. У своїх працях вони в терміні “українець” бачили лише “орієнтацію на прихований сепаратизм”²⁵. Мета подібної політики Польщі щодо українців була очевидною, це була повна колонізація західноукраїнських земель.

Після укладення Ризького договору при Кабінеті міністрів Польщі був створений Кабінет трьох у справах національних меншин, персональний склад якого часто змінювався. У різні часи до нього входили Л. Василевський, С. Тугут, С. Грабський, Т. Голувко та ін.²⁶. Але навіть члени цього кабінету називали його “мертвою установою”. Польський уряд і суспільство ніяк не могли вирішити, як ставитися до українців: чи як до “внутрішніх ворогів”, проти яких потрібно застосовувати поліцейські репресії, чи як до співгромадян, які разом з обов'язками до держави мають і права та повинні отримати в ній частину влади. Відомий український журналіст і політичний діяч І. Кедрин-Рудницький констатував:

“У національній ділянці ні один польський відповідальний політик не виявив мужності піти проти задурманеної ендецькими гаслами вулиці та ні один уряд чи міністр впровадити на практиці позитивні і конструктивні програми, бо не мали відваги навіть виразно їх сформулювати та явно проголосити”²⁷.

Особливо болючими для українського населення у Польщі стали закони про земельну реформу й колонізацію Західної України напливом польського елементу. Частиною тієї політики стала військова колонізація північно-західних українських земель. 17 грудня 1920 р. польський сейм прийняв закон про поселення військових колоністів (осадників) на землях Волинського воєводства. Ним встановлювалося, що солдати і офіцери, які відзначалися в українсько-польській і польсько-радянській війнах 1918–1920 рр., мали право безкоштовно отримати до 45 га землі²⁸. За цим законом між 7 745 осадниками було розподілено 142 562 га землі і виділено їм урядову допомогу на суму 2 022 230 доларів²⁹. Вже до січня 1923 р. між поляками було розподілено: в Галичині – майже 200 тис. га землі, на Волині – 112 тис., на Поліссі – 113 тис. га³⁰.

Особливість проведення земельної реформи в Західній Україні полягала в тому, що польські власті розглядали її як національно-політичну проблему, під час вирішення якої планували перетворити польську національну меншість у переважну більшість і досягнути своїх політичних цілей – асимілювати та полонізувати українців. Уся державна машина від сейму до уряду та повітових властей свої зусилля зосередила на здійсненні сільськогосподарської колонізації Східної Галичини і Західної Волині. Для цих цілей у Західній Україні до 1935 р. було розparcelьовано 624 тис. га землі, з яких на три воєводства Східної Галичини припадало 315,6 тис. га, на Волинське воєводство – 308,4 тис. га³¹. За офіційною польською статистикою, у Львівському, Тернопільському, Станіславському, Волинському воєводствах у 1919–1937 рр. Налічувалося 47 тис. господарств цивільних і військових осадників³². Характерним є й те, що польські поселення (осади) навіть назви мали “політичні” – Вітусовка, Бельведер, Воля Пілсудська, Галлерова, Воля Стрілецька та ін.³³. Оскільки частина польських колоністів продавала свої господарства, переважно через вороже ставлення до них місцевого населення, то українські дослідники називають їх кількість у міжвоєнному періоді 40 тис. осіб³⁴.

Колонізація українських земель натрапляла на серйозні труднощі, нові господарі часто не могли адаптуватися до місцевих умов, бракувало державних коштів для їх підтримки. Коли в лютому 1930 р. прем’єр-міністр польщі К. Бартель вніс до сейму чотири законопроекти щодо подальшої військової колонізації краю, то українські депутати в сеймі розцінили це як виклик українському населенню³⁵. Адже такі політичні кроки польського уряду ще більше загострювали аграрні

*К. Бартель
(1882–1941)*

й національні відносини в малоземельному українському селі. Навіть еміграція українського селянства у Польщі, яку заохочував уряд, не знімала напруги. У Західній Україні 33,8 % від усіх земель належали великим землевласникам, 8 % – державі, 2,1 % – церкві, 48,4 % господарствам, які мали до 2 га кожне, а майже 1 млн. господарств були взагалі безземельними і малоземельними³⁶.

Цілеспрямовану еміграційну політику щодо західних українців польський уряд почав активно втілювати з середини 1920-х років. До його планів входили наміри надати українській еміграції безповоротного характеру, а також сприяти його найшвидшій асиміляції на чужині. Для посилення еміграції українців у 1936 р. була навіть створена польська корабельна лінія до Північної Америки. В офіційних документах міністерства закордонних справ Польщі вказувалося: “ У результаті можна отримати у першій фазі діяльності коридор з перевагою польського населення від Збруча аж до території етнічно повністю польської. Хребтом цього коридору буде залізнична магістраль Краків – Ярослав – Перемишль – Львів – Тернопіль, яка дає змогу належно організувати й економічно допомогти польському населенню”³⁷.

Одночасно видавалися розпорядження: 1) заборонити еміграцію поляків із східних воєводств Польщі; 2) вербування проводити лише серед національних меншин, які проживають в 13 південно-східних повітах; 3) заборонялося перешкоджати еміграції українців з інших польських теренів³⁸.

Переїзд українців до інших держав, особливо Північної і Латинської Америки, вимагав чимало коштів. Багато хто з них продавав усе, що мав, щоб купити квитки. Подеколи частина членів родини залишалася на батьківщині як заложники, коли кошти бралися в борг під майбутні заробітки. Українські дослідники вказують, що у міжвоєнний період західноукраїнські землі залишили 200 тис. українців³⁹.

Проводячи сплановану політику суцільної полонізації західноукраїнських земель, польські власті використовували для цього і засоби, які породжував поточний історичний момент. Один із ендецьких діячів Г. Заленцький, формулюючи основні ідеї політики польської колонізації, зазначав: “Польська держава повинна прагнути до повної полонізації шляхом розселення польського елемента так, щоб своєю кількістю, культурною силою надати політичний і культурний тон кожному клаптику землі. При цьому ми не порушуємо конституційних прав національних меншин щодо їх розселення. Власних політичних цілей досягаємо впровадженням законних міграційних переміщень населення”⁴⁰. Вважалося, що зменшення українського населення у Польщі значно послабить його господарську і політичну позицію, нехай навіть шляхом втрати його капіталів⁴¹.

Офіційна Варшава вперто і послідовно не бажала усувати штучні перепони між Східною Галичиною і Волинню, так званий “сокальський кордон”, який відповідав колишньому державному між Росією та Австро-Угорщиною. Розмежування західноукраїнських земель мало виправдати проведення стосовно них різної політики, а саме – курсу на їх протиставлення та роз’єднання. По суті це було продовженням “федераціоністської політики” в українському питанні. Східна Галичина повинна була повністю деукраїнізуватися і назавжди

відірватися від України, а Волинь стати центром тяжіння для українців з-за Збруча з перспективою створення там пропольської української держави в дусі Варшавського договору 1920 р.⁴².

Всупереч статті VII Ризького договору, наступ на національні права українського населення у Польщі був всеохопним. Але головними жертвами асиміляторської політики польських властей стали освіта і церква. Для цього польський уряд розробив конкретну програму ліквідації шкіл з українською мовою навчання. У 1923 р. ним була закрита єдина українська чоловіча семінарія у Львові, а згодом жіночі учительські семінарії у Перемишлі та Львові переведено на “утраквізм” (двомовність). Відразу ж розгорнулося масове переселення вчителів-українців із Східної Галичини до Західної і в центральні райони Польщі. За декілька років із Східної Галичини в такий спосіб було переведено 1,5 тис. вчителів української національності, а 2,5 тис. звільнено з роботи⁴³.

Щоб узаконити ліквідацію українських шкіл, польський сейм затвердив 31 липня 1924 р. “кресовий” шкільний закон для Західної України і Західної Білорусії. За цим законом запроваджувалися шкільні плебісцити, наслідки яких завчасно планувалися шкільними та політичними органами⁴⁴. Вони проводилися в умовах поліцейського терору, шантажу і підкупів. Викладання української мови вводили у школі лише в тому разі, коли громада налічувала не менше як 25 % українського населення і якщо батьки не менше ніж 40 учнів подавали відповідні прохання-декларації. Однак коли було 20 учнів, батьки яких бажали навчати дітей польською мовою, така школа ставала двомовною. В усіх інших випадках школи переходили на суто польську мову навчання⁴⁵. В історії довоєнної Польщі це був один з ганебних законів, спрямованих проти українців.

Поряд із “кресовим” шкільним законом у липні 1924 р. на пропозицію ендецького уряду В. Грабського сейм прийняв закон про державну мову адміністрації та органів самоврядування. Згідно з цим актом польська мова визнавалася єдиною, обов'язковою для усіх державних органів та установ самоврядування. Винятком було те, що органи влади могли приймати письмові та усні заяви від українців рідною мовою на території Львівського, Тернопільського і Станіславівського воєводств, але власті чинили усілякі перешкоди на шляху застосування цих статей. Подібні винятки існували і в законі щодо офіційної мови суддів та прокуратури⁴⁶.

У вересні 1924 р. польський уряд видав розпорядження, в якому йшлося про осіб, які звертаються в органи влади рідною, але не державною мовою. Від них вимагалася підтвердження польського громадянства і належності до цієї національності. За відсутності таких підтверджень адміністрація не брала документи рідною мовою. А в січні 1925 р. сейм прийняв рішення про те, що офіційною мовою в судочинстві є виключно польська⁴⁷. Обґрунтовуючи необхідність подібних кроків у національній політиці, глава польського уряду В. Грабський заявляв: “Меншини ці будуть розуміти, що коли уряд у Варшаві рахується з ними більше, ніж з місцевими поляками, то, очевидно, боїться Москви, і що це їм необхідно використати”⁴⁸. “Метою польської політики в Західній Україні не може бути розвиток української національної культури,

прищеплення любові до української книги і мови та розвиток української термінології цієї мовою”, – вказував він, – бо це, мовляв, призведе до “національно-політичного сепаратизму”.

Результати політики польського уряду в галузі освіти негативно відобразилися на загальному стані освіти українського населення. Про це переконливо свідчать статистичні дані: якщо в 1919 р. на території Західної України працювало 3 662 початкові школи з українською мовою навчання, то в 1925 р. їх кількість зменшилася до 1055, у 1930 р. – до 650, а в 1939 р. їх залишилося тільки 139⁴⁹. Фінансування польським урядом освіти було дуже мізерним. Як стверджується у звіті львівського воєводи, по Львову воно становило у 1931–1932 рр. – 1 311 884 золотих (5,3 % від бюджету), в 1932–1933 рр. – 1 066 954 золотих (5,4 % від бюджету), в 1933–1934 рр. – 922 196 золотих (5 % від бюджету). Видатки на освіту у повітах Львівського воєводства були ще менші – від 0,4 до 0,7 % від бюджету⁵⁰. Тому не було нічого дивного в тому, що з початку 1930-х років майже 400 тисяч українських дітей були поза школою. На Волині в 1936 р., зазначалося у звіті волинського воєводи Г. Юзевського, із 1732 початкових шкіл українськими залишалися лише 11, а 141 957 українських дітей взагалі не відвідували школу. До 1939 р. тут були райони, де не було жодної школи⁵¹. Неписьменність серед українського населення становила у Львівському воєводстві 29,2 %, Тернопільському – 39,3 %, Станіславівському – 46 %, Волинському найбільше – 68,8 %⁵².

Поступово польські власті закривали і середні школи з українською мовою навчання. У 1930 р. уряд закрив гімназію в Тернополі, а в 1938 р. – у Кременці. Із 138 загальноосвітніх середніх навчальних закладів Західної України у 1939 р. працювало лише 5 державних українських та 2 “утраквістичні” гімназії, де навчалося 2378 учнів⁵³. Гальмувалося видання підручників для українських шкіл. Створена 16 лютого 1934 р. комісія з рецензування книжок для українських шкіл була навіть проти написання підручників літературною українською мовою. Її вважали “впливом Сходу”, на який потрібно “відповідно реагувати, а не йти на компроміс”⁵⁴.

Та й “утраквістичні” школи в Західній Україні майже нічим не відрізнялися від польських, бо в них вже у першому класі читання й писання велися польською мовою. Українською мовою викладалися лише природознавство (1 год на тиждень), малювання, ручна праця і фізкультура. Видатний український педагог, колишній міністр освіти УНР С. Сірополко, характеризуючи політику польських властей у сфері освіти, зазначав, що остаточному знищенню українського шкільництва і послідовній денаціоналізації українського населення сприяють: 1) розпорядження про те, що всі школи мають виявляти польський характер; 2) ведення всіх шкільних актів лише польською мовою; 3) введення до українських шкіл польських навчальних планів; 4) в результаті українські школи позбавлялися національних прикмет. Його особливо турбувала підготовка підручників для українських шкіл, в яких відверто ображалася національна гідність українців і спотворювалася їх історія⁵⁵.

У міжвоєнний період поляки становили більшість вчительського персоналу на етнічних українських землях. На території Західної України у 1935 р. поляків-вчителів серед загальної кількості було 77,7 %, українців – 21,67 %, німців – 0,03 %, євреїв – 0,60 %⁵⁶. Польські власті вважали вказане співвідношення дуже корисним для себе. Вони тільки із занепокоєнням говорили про повіті, де кількість вчителів-українців була вища: Бережани – вчителів-українців 54 (35 %), Перемишляни – 36 (25 %), Бучач – 162 (22 %), Рогатин – 66 (34 %)⁵⁷. Навіть польські історики вказують, що на 5716 тис. українського населення Польщі в 1937–1938 рр. припадало 8099 початкових шкіл, в яких працювало 4029 вчителів-українців. Із цієї кількості українських вчителів 1009 працювало на Заході Польщі – Варшавському, Лодзькому, Познаньському, Поморському воєводствах. Як бачимо, на західноукраїнських землях на одного вчителя-українця припадало 3 школи і 2 тис. населення⁵⁸. Усі українські вчительські кадри, і навіть їх сім'ї, розцінювалися польськими властями як українські націоналісти. Так, у 1937 р. у Волинському воєводстві працювало майже 400 вчителів-українців, яких зарахували до таких, що “поширюють український націоналізм серед несвідомої маси русинського населення і ворогів польського патріотизму”⁵⁹.

Під спеціальний контроль було взято процес формування кадрів інтелігенції в Західній Україні. За весь міжвоєнний період вищі навчальні заклади Польщі закінчило 83 тис. осіб, але українців серед них було надзвичайно мало⁶⁰. Захопивши Львів, – головне місто Східної Галичини, польські власті ліквідували усі українські кафедри Львівського університету, який за Австро-Угорщини мав двомовний (польсько-український) статус. На навчання до університету із серпня 1918 р. допускалися лише ті українці, які служили у польській армії⁶¹. Вводилася процентна норма (так званий “numerus clausus”) прийому українців у вищі навчальні заклади. У 1922–1923 рр. у Львівському університеті українці становили лише 3,9 % від усіх студентів, а в політехнічному інституті, ветеринарній академії, торговельній вищій школі навчалася всього 167 студентів-українців⁶². Особливо лякала польську адміністрацію українська молодь, яка брала участь у національно-визвольних змаганнях і боролася з окупантами.

Стаття 24 закону про самоврядування трьох східногалицьких воєводств від 26 вересня 1922 р. зобов'язувала польський уряд відкрити український (“русинський”) університет та виділити для цього фінансові кошти⁶³. Але, незважаючи на наполегливі вимоги населення краю, польський уряд відмовлявся відкрити у Львові український університет⁶⁴. У польському сеймі та уряді розроблялося багато проектів, метою яких була відмова і зволікання відкрити такий університет у Львові: 1) утворити університет з українською

*Андрей Шенцицький
(1865–1944)*

мовою навчання в Станіславові; 2) перенести до Польщі Український університет з Праги; 3) організація курсів для української молоді при Варшавському університеті; 4) організувати декілька українських кафедр під назвою “Інститут Руські” при Львівському університеті; 5) перенести ідею створення “Інституту Руського” до Ягеллонського університету в Кракові⁶⁵. Та й громадська думка у Польщі переважно негативно ставилася до факту створення українського університету. Польська преса відзначала, що “русинським шовіністам йдеться не про університет, а тільки про автономію”⁶⁶. Із української сторони переговори з польським урядом щодо відкриття українського університету, але не у Львові, вели голова НТШ К. Студинський і професор Празького університету Р. Смаль-Стоцький. Це дало змогу польському урядові спекулювати цим у Лізі Націй, запевняючи міжнародну громадськість у тому, що Польща виконує свої зобов’язання щодо відкриття українського університету⁶⁷.

Отже, усі заходи українського населення, спрямовані на відкриття свого вищого навчального закладу, натикалися на заборону польських властей. Залишалася єдина можливість власними силами організувати систематичні університетські курси, які з допомогою вчених Наукового товариства ім. Т. Шевченка почали функціонувати вже з березня 1920 р. Негайна їх заборона змусила курси працювати таємно. У липні 1921 р. за ініціативою дійсних членів НТШ В. Щурата, І. Свенціцького, І. Крип’якевича, В. Герасимчука та ін. курси реорганізуються в таємний університет з юридичним, філософським і медичним факультетами. Ректором університету було обрано відомого літературознавця і поета В. Щурата. Вже у 1921–1922 рр. в ньому навчалася 1 258 студентів⁶⁸. Крім того, було організовано таємний політехнічний інститут (Вища технічна школа) у Львові.

Проіснувавши майже 4 роки, таємний університет засвідчив прагнення українців у Польщі відстояти свою національну ідентичність. Вищі навчальні заклади Чехословаччини, Австрії, Німеччини, міста Гданьська навіть зарахували студентам Українського таємного університету у Львові роки навчання в підпіллі⁶⁹. Проте нечувані переслідування польських властей, арешти, конфіскації навчальної бази призвели до того, що у 1925 р. українські вищі навчальні заклади перестали існувати. У цей самий час польська адміністрація не допускала до викладання у Львівському університеті жодного професора і доцента української національності. Тільки у 1933 р. право викладання східно- і південнослов’янських літератур отримав як екстраординарний доцент І. Свенціцький⁷⁰. На відміну від часів австрійського панування, коли кожна особа, яка мала документ про закінчення гімназії, могла записатися на будь-який факультет, тепер прийом регулювали факультетські ради і сенат. Щодо українців була запроваджена норма прийому – не більше 15 %⁷¹.

Народний артист України О. Гринько так згадує про свою невдалу спробу вступити на медичний факультет Львівського університету у 1938 р.: “При вступі до університету я на власній шкурі пізнав, що таке “номерус кляузуз” і “номерус плюс” – обмеження для абітурієнтів за національною ознакою. У цей час фактичним господарем університету була профашистська організація ендеків (націонал-демократів), яка діяла безкарно, відкрито і зухвало. Ніякими засобами ці молодчики не гребували і жодних моральних

погамувань не визнавали. Силою перешкоджали представникам національних меншин навіть подати документи до приймальної комісії. В одного хлопця-єврея, який приїхав з якогось містечка вступати до університету, витягли з кишені, вирвали з рук усі документи, які подавалися до вступу, і під дикий галас рвали їх на дрібні клаптики і спалювали”⁷².

Занепокоєння польських властей викликали українські товариства “Рідна школа” і “Просвіта”, які мали великий вплив на населення і сприяли розбудові українського шкільництва та культури. За офіційними даними у 1934–1935 рр. “Рідна школа” налічувала 80123 члени (1910 гуртків), а “Просвіта” – 275324 члени (3071 читальня)⁷³. Членів цих організацій польські власті розцінювали як активних ворогів освітньої державної політики. Зокрема вказувалося, що всі вчителі-українці є членами “Рідної школи”, а їх діти і родичі “переконані” націоналісти і члени ОУН. Наголошувалося на тому, що “спільно з греко-католицьким духовенством вони активно пропагують націоналізм серед українського суспільства, а польська адміністрація легковажить їх лояльністю до держави”⁷⁴. Виховуючи польську молодь в шовіністичному дусі, власті часто спрямовували її на погром українських товариств і установ. Погромами українських громадських і культурних установ відзначили польські шовіністи 10-річчя захоплення Львова в 1929 р.⁷⁵. Наприклад, 3 листопада 1928 р. близько тисячі польських студентів і гімназистів при повній бездіяльності поліції вчинили розгром редакції газети “Діло” у Львові. Вони завдали редакції збитків на суму 181450 злотих⁷⁶. Подібні погроми українських культурних товариств відбувалися майже кожного року на західноукраїнських землях.

Для українців Західної України основою їхньої ідентичності була належність до своєї церкви. Це однаково стосувалося як галицьких греко-католиків, так і православного українського населення Холмщини, Волині, Полісся. Найбільшою і найвпливовішою організацією галицьких українців залишалася, без сумніву, Греко-Католицька Церква. На початку 1930-х років вона об’єднувала 2002 священники у 2121 парафії, 2160 церквах, 1300 каплицях⁷⁷. До 1939 р. у трьох східногалицьких воеводствах і Лемківщині їх кількість зросла і становила 2284 священники, 2491 парафії при 3587 тис. віруючих греко-католиків⁷⁸. Того часу римо-католицька церква мала на території Східної Галичини лише 881 священника в 707 парафіях, 730 костелах і 1032 каплицях⁷⁹. Греко-католицька церква у 1928 р. заснувала єдиний вищий український навчальний заклад у Польщі – Теологічну академію у Львові, а також три семінарії⁸⁰.

Існування і діяльність греко-католицької церкви в Східній Галичині мали подвійний вплив на українське державотворення. З одного боку, залежна від Ватикану уніатська церква формувала універсальний західноєвропейський католицький менталітет, який відрізнявся від православного візантійського. З іншого, – за часів панування Польщі, особливо в міжвоєнний період, саме належність до греко-католицької церкви ідентифікувала національну належність українців Галичини, зберігала українську окремішність краю, допомагала їм попри всі історичні катаклізми втримати “український дух”. Вона стала єдиним чинником східногалицького суспільства і мала величезний авторитет та довіру усіх верств населення.

Після 1923 р. стосунки Польської держави і Української Греко-Католицької Церкви характеризувалися протистоянням між ними у царині національно-культурних прав українців. Законодавчим актом, який юридично оформив стосунки між польським державним апаратом і греко-католицькою церквою, став конкордат, підписаний між Ватиканом і Польщею 10 лютого 1925 р.⁸¹. Конкордат встановлював конкретні правила у стосунках між державою, яка виражала інтереси польського населення і греко-католицькою церквою, українською за своєю суттю. 8 вересня 1925 р. греко-католицькі єпископи склали присягу на вірність Польській Речі Посполитій, якою визнавали, що будуть лояльними у стосунках з державою і зроблять все, щоб лояльним до неї було духовенство⁸².

Із цього моменту ієрархія церкви та її духовенство боролися за дотримання тих прав, які були гарантовані українцям законами і договорами. Вони гостро реагували на несприйняття урядом та польським суспільством української ідеї загалом, на ігнорування прагнень українців мати свою вищу школу, на шкільну політику польських властей, дискримінацію української мови і культури, на політичні репресії, на денационалізацію Волині і Полісся. Греко-католицьке духовенство в цих умовах визнавало “рацію існування українського націоналізму”, який на його думку, єдиний, крім християнства, міг протидіяти більшовицькому комуністичному тоталітаризмові. Митрополит А. Шептицький радив священикам і віруючим співпрацювати з націоналістичними суспільно-політичними організаціями в ім'я збереження духовності українців та здобуття державності⁸³.

У міжвоєнний період загально визнаним не лише духовним, а й національним лідером українського населення Західної України став глава Української Греко-Католицької Церкви митрополит А. Шептицький. Його діяльність дуже високо оцінюється як українськими, так і польськими дослідниками⁸⁴. Щоправда, деякі польські історики, зокрема Е. Прус, характеризуючи його постать, користуються штампами колишньої комуністичної пропаганди⁸⁵. У публікаціях, які вийшли у Польщі, вказану працю Е. Пруса прямо називають “пасквілем”⁸⁶. Вплив А. Шептицького відчувався у кожній ділянці суспільного життя. Особливо важливе значення мала підтримка митрополитом просвітницько-культурного руху українців. Він зумів у період між двома війнами розвинути власну культурну, освітню, виховну, господарську, добродійну діяльність церкви, завданням якої було виховання українців у релігійному та національному дусі.

Православна церква в межах Польської держави налічувала 3,8 млн. віруючих. Враховуючи розбіжності в оцінках українського православного населення різними дослідниками (від 1,5 до 2,7 млн.), можна стверджувати, що православних українців у Польщі було понад 2,2 млн. осіб⁸⁷. На 1300 православних парафій, які входили до цієї церкви, 800 парафій була на Волині, а 250 в українській частині Полісся, Підляшшя і Холмщини⁸⁸. За переписом населення 1931 р. найбільше православних віруючих проживало у Волинському воєводстві – 1456 тис. осіб (українців з них 1380 тис.)⁸⁹. Православна церква на західноукраїнських землях у 1921–1939 рр. утворювала Автокефальну церкву під управлінням митрополита Діонісія і п'яти єпископів.

Особливість православної церкви у Польщі полягала в тому, що більшість її віруючих були українцями, а найвищі ієрархи і духовенство – росіяна-

ми. Більшість православного духовенства вороже поставилась як до Польської держави, так і до національних прагнень українського населення. Мета, яку ставило православне духовенство, була очевидна, – це возз'єднання із російською православною церквою. Тому воно захищало російський характер церкви, вживання російської мови під час виконання релігійних обрядів та навчання⁹⁰. Навіть польські власті вважали, що єпископат православної церкви, цілковито залежний від них, не прагне реформувати церковне життя, оскільки до її керівництва можуть прийти українці⁹¹.

Позиція духовенства православної церкви викликала протести серед віруючих українців, які розпочали боротьбу за українізацію церкви. Вже у вересні 1924 р. Варшавський Синод православної церкви був змушений дозволити богослужіння українською мовою⁹². Рух за українізацію православної церкви знайшов своє відображення в ухвалах українського православного церковного з'їзду 5–6 червня 1927 р. Цікаво, що в урядових колах Польщі прихильно поставилися до його скликання, а єпископат православної церкви заборонив духовенству брати в ньому участь. На з'їзді, який проходив у Луцьку, представники української православної громади вимагали скликання церковного собору, запровадження української мови, відокремлення українських парафій з українськими єпископами на чолі⁹³.

Офіційні польські власті вважали, що в умовах українсько-польського протистояння відбудеться зближення греко-католиків з православними – як на ґрунті релігійному, так і національно-визвольному. Так звана Пінська унія (п'ята) у вигляді щорічних нарад єзуїтів у Пінську після 1921 р., яка обговорювала шляхи окатоличення населення Західної України і Західної Білорусії, стала акцією блокування можливого союзу православних та греко-католиків. Її організатори обмежували участь ієрархів греко-католицької церкви в акціях Пінської унії, оскільки боялися, що вони виступатимуть проти окатоличення православних і все робитимуть, щоб їх не полонізували.

Духовні та світські власті Польської держави сповна врахували сумний досвід Брестської унії і вирішили йти іншим шляхом: по-перше, ніякої прямої унії православної церкви з Римом, як це було у Бресті і зробило греко-католиків рівноправними з польським костьолом; по-друге, ніякої мови про збереження східного обряду, тому що саме врятування обряду дало можливість греко-католицькій церкві стати національною українською; по-третє, унеможливити участь греко-католицької церкви в окатоличенні православних⁹⁴. Вони розуміли, що національно свідоме греко-католицьке духовенство, схиляючи православних до союзу з Римом, не допустить їх ополячення, а якраз останнє було основною метою польських великодержавників. Тому Польща активно впроваджувала у життя політику, спрямовану на ослаблення греко-католицької церкви. Нападки та репресії проти неї польські власті розпочали вже, починаючи з 1918 р.⁹⁵

Спочатку польський уряд підтримував російську меншість православної церкви, оскільки боявся поширення в ній процесів українізації. Використовуючи лояльність російських вищих ієрархів православної церкви, польські власті намагалися залучити їх до співпраці з державою. До частини православного

духовенства, яке цьому противилося, застосовувалася тактика його застрашування, інтернування і депортація за межі Польщі⁹⁶. Польський уряд до 1937 р. щодо православної церкви проводив політику “доброзичливого нейтралітету”, розраховуючи на те, що російські ієрархи допоможуть йому її колонізувати. Коли це йому не вдалося, російське духовенство за будь-яку ціну намагалося зберегти російський характер церкви, на практиці почала втілюватися у життя програма ендецької національної політики⁹⁷.

На відміну від греко-католицької церкви, православна не мала протекції Риму і стала центральним об’єктом асиміляційної репресивної політики Польщі. Незважаючи на те, що в 1924 р. за наполяганням польського уряду православна церква розірвала зв’язки з московською патріархією, розпочалася насильницька кампанія навернення православних до католицизму. У процесі “ревіндикції” (примусового навернення до католицької віри) польські власті повністю запозичили варварську практику більшовиків. Наприкінці 1930-х років, за короткий час було знищено 200 православних храмів, а 150 передано римо-католикам. Лише за два місяці – червень і липень 1938 р., на Холмщині було зруйновано 112 церков, в тому числі багато старовинних, збудованих ще у XII–XVI століттях⁹⁸. Із діючих тут у 1914 р. 389 православних храмів у 1939 р. залишилося лише 51⁹⁹.

Глава Греко-Католицької Церкви, митрополит А. Шептицький в окремому листі-меморіалі до уряду Польщі гостро осудив варварське нищення православних святинь¹⁰⁰. У своєму листі ксьондзу Е. Косібовичу у Варшаву 28 липня 1938 р. він писав: “...Очікую і думаю, що і Отці разом зі мною, щоби католицька думка здала собі справу з силами сучасного поганьства, котре так в польському суспільстві розперезалося... В тім становищі є всі українці. Терплять переслідування під претекстом, що є ворогами Польської держави. Терплять переслідування, бо ціле польське суспільство, за дуже рідким винятком, робить майже все, що тільки може, аби нищити українців на кожному полі життя – суспільного чи народного. В тій поганьській акції помагає суспільству цілий апарат державної влади...”¹⁰¹. Представники українського духовенства, оцінюючи цю ганебну акцію Польської держави, зазначають: “В 1930-х роках нищівний курс польської політики у відношенні до українців, під впливом якогось незрозумілого божевілля, посунувся так далеко, що нагадалися часи переслідування перших християн римськими Неронами. На Холмщині збурено або перетворено на костели сотні церков, в ХХ-му столітті, на очах цивілізованого світу, заорано цвинтарі, порозбивано кам’яні хрести, навіть не пошановано гліних останків православних владик”¹⁰². Із різкими протестами на адресу Ватикану виступив також московський патріархат, який осудив передачу православних храмів римо-католикам¹⁰³. Польський дослідник А. Хойновський, підсумовуючи наслідки цієї варварської акції, відзначає, що чи не єдиним її “здобутком” було те, що вона “успішно збурила українське населення, примножуючи польській державності цілі маси непримиримих і палаючих бажанням помсти ворогів”¹⁰⁴.

Доведене до відчаю українське населення зверталося до органів влади, через депутатів-українців до сейму, уряду, судових інстанцій. Український

історик Ю. Макар констатує, що був відомий лише один випадок, коли суд у Замості виправдав жителів села Хмільки Холмського повіту, яких було звинувачено у “спротиві владі”, коли руйнувалася сільська церква. У вирокі суду вказувалося, що “опечатання і збурення церкви не мало правових і формальних підстав”¹⁰⁵.

Одночасно власті розгорнули репресії і проти священників греко-католицької церкви за те, що співали пісню “Боже єдиний...”, що не вчили у школах дітей польських державно-патріотичних пісень, що відправляли панахиди на могилах вояків УГА, за виголошування патріотичних проповідей, посвячування прапорів українських культурно-освітніх товариств тощо. Часто звинувачення польської адміністрації були настільки абсурдними, що суд скасовував накладені на священників покарання. У 1938–1939 рр. було репресовано 500 греко-католицьких священників. Із них 135 священників ув’язнено (92 – від шести до 12 місяців, 16 – від 1,5 до 2 років), 25 священників оштрафовано на загальну суму 4 795 злотих¹⁰⁶.

Намагаючись полонізувати українське населення, польські власті розпочали у 1938–1939 рр. справжню “війну за прізвища” проти греко-католицьких священників. Адміністрація, нехтуючи волею батьків, забороняла священникам хрестити дітей в українському католицькому обряді і змушувала при виписуванні свідоцтва про народження спольщувати прізвища охрещуваних (Дзядик замість Дідик тощо). Священники відмовлялися бути знаряддям полонізації своїх парафіян і зазнавали переслідувань. За неповні два роки за це було засуджено 122 греко-католицьких священники¹⁰⁷. Протягом цього періоду було здійснено 14 бандитських нападів на священників, а у листопаді 1938 р. розгромлено духовну семінарію у Львові.

Польські студенти й гімназисти, одурманені шовінізмом люмпенізовані елементи, поліція та військові підрозділи із Корпусу охорони прикордоння били священників навіть у церквах, закидали камінням, шмагали шомполами, катували навіть дружин священників. 20 листопада 1938 р. була оприлюднена “Заява” – протест, який підписали греко-католицькі ієрархи на чолі з А. Шептицьким і 12 провідних та громадських діячів. У заяві висловлювався протест проти масових репресій польських властей і зазначалося: “В обличчі важкого лихоліття закликаємо всіх українців до братньої солідарності з неповинними жертвами до впертої праці для успішної оборони слухних прав української нації”¹⁰⁸. Стурбованість подіями на західноукраїнських землях висловив польський нунцій Кортезій, який, перебуваючи у Львові в грудні 1938 р., провів спільні наради з українським і польським духовенством¹⁰⁹.

Безперечно, що Польська держава вибрала найгірший варіант розв’язання українського національного питання. Польський історик В. Побуг-Маліновський вказує, що після смерті Ю. Пілсудського національну політику в державі проводили генерали, поручники та капітани, не тільки командири корпусів, але й коменданти невеликих гарнізонів¹¹⁰. Маючи в державі вагу, більшу ніж члени уряду, зауважує польський історик, вони національну політику щодо українців зводили до трьох аспектів: 1) не допускати злиття “національно небезпечних територій”, відокремлювати Волинь від Малопольщі і Полісся; 2) стосовно українців “не

морочити собі голови, а просто тримати їх за лоба”; 3) всіляко підтримувати польський елемент в містах і селах, особливо військових осадників, розбудовувати польські організації, створювати “шляхту загородову”, шукати поляків серед православних і торувати дорогу до католицизму¹¹¹.

Основні ознаки політики Польської держави на західноукраїнських землях чітко сформулював у 1936 р. президент Луцька підполковник М. Венжик: “Державний інтерес Польщі в східних воєводствах ґрунтується на містах, садибах і костелах. Без Львова і Вільна, без польських землевласників, без костелів у східних воєводствах ми були б тільки окупантами, оскільки село не є польським. Якщо ми хочемо будувати Польщу в східних воєводствах, то повинні зміцнювати там міста, садиби (“польських осадників” – М. Г.) і костели”¹¹². Характерним було й те, що все це дуже нагадувало імперську політику більшовицької Москви, тільки на сході України: зросійщення українських міст, насадження колгоспів, повне контролювання органами державної влади Московської православної церкви.

Впровадження у життя основних засад такої політики вкрай негативно позначилося на становищі українського населення, особливо з початку 1930-х років. Найкричущим порушенням прав українського населення була його “пацифікація” (умиротворення) польськими властями восени 1930 р. Саме в цей період у політиці Радянського Союзу і Польщі, до складу яких входили найбільші українські області – УСРР та Західна Україна, посилювалися антиукраїнські тенденції. У 1930 р. в Західній Україні склалася кризова ситуація, яка характеризувалася різким посиленням репресивної політики польських властей, численними відплатними акціями підпільних українських організацій, загостренням польсько-українських взаємин взагалі. Результатом цієї політики стало тотальне відчуження українського населення від Польської держави.

Влітку 1930 р. по селах Галичини пройшла хвиля підпалів господарств польських поміщиків, колоністів та осадників, пошкодженень телефонних і телеграфних ліній зв’язку (у липні – 11, серпні – 54, вересні – 101, жовтні – 22 акції)¹¹³. Підпали та інші акції у період липня–жовтня відбулися в 30 повітах східногалицьких воєводств¹¹⁴. Польська адміністрація вину за вказані протестаційні акти почала приписувати Українській Військовій Організації (ОУН) Є. Коновальця та урядовим установам Німеччини, Комуністичній партії Західної України. На думку українського історика М. Швагуляка, існували три категорії підпалів та інших акцій в Західній Україні: 1) найменш численну групу становили підпали будівель польськими власниками; 2) певну їх кількість зробили прокомуністично налаштовані селяни; 3) основну частину саботажних акцій було здійснено УВО¹¹⁵. Польські власті зазначали, що члени УВО (ОУН) виконували “саботажно-диверсійні” акції у 290 місцевостях¹¹⁶.

Розпочавши протестаційні акції, керівництво УВО (ОУН) мету своєї політики обґрунтувало в декларації Проводу, яка була опублікована у листопаді 1930 р. Намагаючись підняти авторитет організації, Провід ОУН прагнув революціонізувати українське суспільство, поглибити його неримириме ставлення до Польської держави та готувати до збройної боротьби, протидіяти зростанню

лояльних настроїв деяких українських політичних сил, зокрема Українського національно-демократичного об'єднання до польського режиму¹¹⁷. Вибір засобів боротьби був також не випадковим, оскільки підпали розцінювалися як найпридатніший спосіб впливу на селянство і менш небезпечний для їх виконавців.

Політичні сили Польщі, особливо правого спрямування, висували різні версії щодо діяльності ОУН в цей період. Було висунуте твердження, хоча і бездоказове, що між ОУН і УНДО існує таємна домовленість про вибір тактики в боротьбі з Польською державою: 1) УНДО веде легальну боротьбу з польським урядом; 2) ОУН, застосовуючи “ірландську” тактику терору, провокуючи її, нейтралізує політику компромісів і хоче перетворити українське питання у фактор міжнародної політики. Вказувалося й на те, що в УВО проникли комуністичні більшовицькі елементи, яким Москва надає фінансову допомогу і керує їхніми діями. Звідси робився висновок, що УВО поступово втягується в орбіту радянської політики¹¹⁸.

У відповідь польський уряд приступив до придушення будь-яких опозиційних виступів. 9 вересня 1930 р. поліцією було арештовано групу депутатів сейму від опозиційного блоку “Центролів”, а також ув'язнено 6 українських депутатів, серед яких і відомих діячів УНДО В. Целевича і Д. Палієва¹¹⁹. На території Східної Галичини польські власті зосередили 17 рот поліції (1041 чоловік), 10 ескадронів кавалерії, мобілізували службовців повітових і волосних відділів поліції¹²⁰. Каральна операція з “умиротворення” українського населення проводилася під безпосереднім керівництвом уряду та Ю. Пілсудського. Вона охопила більше як 325 населених пунктів трьох східногалицьких воєводств Польщі¹²¹.

Поліція та військові підрозділи провели масові арешти й побиття українців, закривали українські культурно-освітні, фінансово-економічні та спортивні установи і організації. Найвідразливішою стороною “пацифікації” було застосування принципу колективної відповідальності населення за дії окремих його представників. Членство в легальних українських організаціях, навчання дітей в українських школах, передплата українських періодичних видань, заповнення офіційних документів українською мовою – розглядалися каральними органами як вияв ворожості до держави. Фізичні розправи над українським населенням стали повсякденним явищем і набрали політичного характеру.

За період з 1 липня до 1 грудня 1930 р. у Львівському, Тернопільському і Станіславівському воєводствах поліція заарештувала 1739 чоловік, 1143 із них були віддані до суду. У вересні-жовтні польські власті розпустили 28 осередків спортивно-пожежного товариства “Луг”, 21 – спортивного товариства “Сокіл”, 21 філію “Просвіти”, закрили українські гімназії в Тернополі, Рогатині, Станіславові і 6-й клас гімназії у Львові¹²². Закривалися українські кооперативні підприємства, які для українців стали засобом соціально-економічної оборони їх інтересів. Активних кооператорів без суду арештовували і прилюдно катували, а запаси товарів по кооперативах спалювали, обливали нафтою, нищили майно¹²³. На Волині було закрито 128 українських коопера-

тивних підприємств, які, на думку польських властей, підтримували українські націоналістичні організації і КПЗУ¹²⁴.

Режимові “санації” за допомогою репресій вдалося на певний час “заспокоїти” Західну Україну. Але, послабивши український національний рух, польські власті не змогли його ліквідувати. Взаємна ворожість Польської держави і української національної меншини означала щось більше, ніж просто невдачу польської національної політики. Навіть польські історики, критично оцінюючи політику Польщі щодо українців у міжвоєнний період, вказують: “До прагнень 6-мільйонної української меншості стосувалися пацифікація, військове осадництво та архаїчні принципи федералізму епохи Ягеллонів... Хто ж не взявся б за сокиру, якби замкнули школу, церкву, наказали молитися полковим коням”¹²⁵.

У цей самий час польські політики навіть не припускали можливості відокремлення Західної України від Польщі або зміну політичного курсу щодо українців. Відвертий прихильник повної колонізації західноукраїнських земель В. Вітос наголошував, що в іншому випадку: “Від Польщі відійшли б найбільш родючі землі, які сьогодні є її житницею, і будуть нею завжди, тому що наші ченстоховські піски і познаньські болота та торф’яники не забезпечать такої кількості хліба, який необхідний польському народові для виживання”¹²⁶. Ці обставини стали на перешкоді співпраці українців з Польською державою у міжвоєнний період. Вони були змушені вести боротьбу з польською окупацією, незважаючи на усвідомлення деякими політичними українськими діячами її потреби.

Для політичних сил Західної України центристського соціал-демократичного напряму співпраця з Польською державою переважно мала вимушений характер. Серед суспільства ідея компромісу з українцями не користувалася популярністю, її підтримували лише окремі політичні і громадські діячі Польщі. Легальні українські центристські політичні партії, які переживали процес переоцінки цінностей та пошуку нових організаційних форм національно-визвольного руху, головну мету вбачали у здобутті культурної незалежності і автономії в межах Польської держави. Незважаючи на численні перешкоди польських властей, вони стали основним чинником розбудови сильного громадянського суспільства, яке охопило усі сфери національного життя Західної України. Поштовхом до їх згуртування та консолідації став широкий наступ органів державної влади на всіх ділянках суспільно-політичного життя західноукраїнського населення. Серед внутрішньополітичних завдань центристських політичних сил цього періоду були такі: 1) вироблення тактичної лінії у боротьбі проти польського натиску; 2) розроблення програми власної діяльності в існуючих умовах; 3) робота із загальнонаціонального усвідомлення українців себе як нації; 4) піднесення культури і науки, моральних цінностей українців за допомогою релігії; 5) матеріальний добробут і економічний розвиток.

Наймасовішою і найвпливовішою серед таких політичних партій була УНДО, яку утворено на з’їзді представників ряду політичних груп 11 липня 1925 р. (голова Д. Левицький, а із 1935 р. В. Мудрий). Крім представників сільського населення, до партії входили представники інтелігенції – вчителі, лікарі, журналісти, юристи, греко-католицьке духовенство¹²⁷. По суті це був

широкий національний рух, що намагався легальним шляхом відстоювати свої права та інтереси українського населення. Програма партії проголошувала: “УНДО не визнає ніяких міжнародних актів, що сталися проти волі української нації, українського народу та поділу його території між поодинокі чужонаціональні держави”¹²⁸. Діяльність КПЗУ, радянофілів і угодовських партій УНДО вважала “шкідливою та антинаціональною”. Близькою за програмними установками до УНДО на Волині було Волинське українське об’єднання, утворене 29 червня 1931 р. у Луцьку.

Необхідно зазначити, що під безпосереднім керівництвом УНДО діяли українські культурно-освітні і громадські організації “Просвіта”, “Союз українок”, “Рідна школа”, спортивні товариства “Сокіл”, “Луг”, українські торгово-господарські об’єднання – Центросоюз, Маслосоюз, кредитне товариство “Дністер”, Ревізійний союз українських кооператорів. Партія постійно отримувала переважну більшість мандатів на виборах до польського сейму і сенату: в 1928 р. 35 із 51, в 1930 р. – 17 із 30, в 1935 та 1938 рр. по 23¹²⁹. Коли у 1928 р. був сформований Український сеймовий клуб (Українська парламентарна репрезентація – УПР), до нього увійшло 23 депутати від УНДО. Тільки за період 1930–1934 рр. українські депутати польського сейму внесли 138 інтерпеляцій та 42 запити стосовно українського питання¹³⁰. Щоправда польські власті ретельно стежили за діяльністю українських депутатів, особливо за їх лояльністю до Польської держави¹³¹. Представники польських націоналістичних сил, намагаючись обмежити кількість українських депутатів у сеймі, пропонували прийняти дискримінаційні поправки як до виборчого закону, так і до конституції держави¹³².

На початку 1930-х років УНДО змінює тактику і відмовляється від орієнтації “на власні сили” та укладає угоду з польським урядом, метою якої стала нормалізація українсько-польських стосунків. Ця угода закликала західно-українське населення визнати примат інтересів Польської держави, а польські власті обіцяли припинити репресії і переслідування українських демократичних організацій. Угодовська політика УНДО викликала протести багатьох українських політичних партій – ОУН, КПЗУ, Української соціалістичної радикальної партії та ін. Із УНДО вийшла націоналістично налаштована частина членів партії на чолі з Д. Паліївим, які утворили нову партію – Фронт національної єдності (ФНЕ). Голова УНДО Д. Левицький на з’їзді партії в 1932 р. визнавав, що зміна тактики партії, спрямованої на покращання взаємин з польським урядом “не відповідала настроєві народних мас, який вони показали на виборах”¹³³.

Однак навіть у такий нелегкий для громадськості Західної України час подібні кроки УНДО та представників інших українських політичних сил і організацій знаходили розуміння серед частини критично мислячих польських політичних діячів, науковців, письменників, духовенства. На ґрунті польсько-українського зближення з боку польської громадськості певну роль відігравав заснований у 1932 р. “Польсько-український бюлетень”. Матеріали цього видання мали на меті переконати польську громадськість у потребі справедливого вирішення українського питання, ознайомлювати її із кращими здобутками української культури. На

сторінках видання публікувалися статті українських політичних і громадських діячів, політичні погляди яких не завжди збігалися з інтересами офіційної Варшави, – І. Кедрина, В. Кубійовича, Р. Смаль-Стоцького, С. Барана, генерала П. Шандрука, В. Дорошенка, Б. Лепкого та ін. Тут друкувалися навіть матеріали членів ОУН, які виступали під псевдонімами¹³⁴.

8 червня 1933 р. було створене Польсько-українське товариство, статутною метою якого стало поглиблення польсько-української співпраці¹³⁵. Очолюване С. Стемповським, воно намагалося сприяти польсько-українському зближенню, але на основі ідеї пілсудчиків. Діяльність товариства, видання “Бюлетеня” та інших компромісних газет і журналів пробуджували як в українському, так і польському суспільстві багато емоцій. Коли міністерство до справ релігії Польщі рекомендувало твір Г. Сенкевича “Вогнем і мечем” для обов’язкового вивчення в школах, то польські осередки, які працювали в дусі прозуміння з українцями, вимагали відмовитися від цього, вважаючи, що твір сприятиме нагнітання ненависті між двома народами¹³⁶. При цьому справедливо зазначалось, що не література стала причиною ненависті українців до Польщі, а тільки відсутність справедливої та конструктивної політики держави у розв’язанні українського питання¹³⁷.

Проте навіть такі польські діячі, як С. Лось, що із порозумінням ставилися до української проблеми, вказували: 1) Польща не винна у тому, що у 1918–1920 рр. не повстала незалежна Україна; 2) всяка зміна нинішнього статус-кво Польщі буде для українців “лиховісною”; 3) у разі поразки Польщі “до більшовицького котла влетить та єдина гілка українського народу, яка може вважати, що збудує майбутнє своєму народові на засадах європейської і християнської цивілізації”; 4) українці в будь-якому випадку зобов’язані підтримувати зовнішню політику Польщі; 5) якщо українці не можуть мати своєї держави, то чи не краще, щоб у Польщі їх було яконайбільше; 6) в інтересах українців кращим є пересунення ризького кордону на схід та ін.¹³⁸.

Окремі спроби українсько-польського зближення у міжвоєнній Польщі радше були винятком із правил. Польський уряд і суспільство свідомо їх ігнорували, намагаючись асиміляторськими методами зламати опір українського населення. Тодішні державні керівники у Варшаві абсолютно не звертали увагу на позицію невеликої групи польських політиків і науковців, які противилися такому курсу. Наприклад, чи міг польський уряд зважати на думку Л. Василевського, колишнього першого міністра закордонних справ незалежної Польщі, який згодом писав, визнавши по суті, що: 1) Польща силою захопила Східну Галичину і більшість українців не визнає влади Польської держави; 2) про необхідність надати українцям максимальні автономні права, які б не чіпали інтересів польського населення; 3) українське питання у Польщі не вирішене і центр його вирішення знаходиться в СРСР, де зосереджена більшість українців; 4) українська нація може успішно розвиватися тільки як державна і об’єднана; 5) нормалізація польсько-українських відносин є вирішальною у подальшому історичному розвитку Східної Європи¹³⁹.

Тому радикалізацію українського руху у 1930-х роках можна розцінювати як зворотний бік все більшого відходу польського режиму від демократії та наростання поліцейської сваволі. Радикально налаштовані націоналістичні політичні сили як польські, так і українські відкидали процес нормалізації. У цьому контексті шанси на більш-менш тривке польсько-українське порозуміння залишалися не реалізованими з вини як польської, навіть передусім польської, так, частково, й української сторони. Проте помилки і вина польської сторони були, без сумніву більшими, ніж української. Виступаючи стороною сильнішою, поляки мали свою державу і формували та визначали характер цих стосунків, вони несли й більшу відповідальність за стан справ. До цього спричинилися й ті обставини, що: 1) українські легальні політичні партії часто основну увагу зосереджували на прийнятті численних резолюцій, протестів, запереченні польської державності; 2) діяльність українських нелегальних партій, зокрема ОУН, часто зводили нанівець вже досягнуті порозуміння з Польською державою. Від рук членів бойової дружини ОУН загинув один з головних ініціаторів польсько-українського порозуміння Т. Голувко¹⁴⁰.

Безпосередньою реакцією польських властей, особливо після вбивства 15 червня 1934 р. членом ОУН міністра внутрішніх справ Б. Перацького, було рішення про створення всупереч чинному законодавству концентраційного табору в Березі Картузькій, офіційно названого “Місцем відособлення”. Цей табір створили на основі спеціального декрету президента Польщі у 1934 р. для осіб, які загрожували “безпеці, спокою та громадському порядку”¹⁴¹. Його відразу ж почали заповнювати члени польської опозиції і українці, яких запідозрювали у революційній діяльності, переважно члени ОУН та комуністи. Сучасні польські історики, вказуючи на недобру славу, яку здобула Береза Картузька, зазначають: “Береза, як своєрідний символ, негативно впливала на внормування польсько-українського конфлікту. Користь від цього мали лише крайні націоналісти обох держав та комуністи в державі й поза нею”¹⁴².

Після смерті маршала Ю. Пілсудського у 1935 р. стала особливо помітною двоїстість політики польських властей щодо українців. Військові – велика частина урядового табору, на практиці почали втілювати у життя ендецькі концепції денационалізації українського населення. Усю організаторську роботу під час проведення такої політики польські військові швидко почали брати у свої руки. Наприклад, вже 23 листопада 1935 р. у Львові під головуванням генерала Я. Глуховського була скликана таємна міжорганізаційна конференція польських громадсько-політичних товариств і організацій за участю львівського воєводи В. Беліни-Прахмовського та командування VI військового округу. Оцінюючи ситуацію на теренах “Східної Малопольщі” як “нездорову і застрашуючу”, конференція висловилася за об’єднання зусиль у справі повної перемоги “польського елемента” на українських землях. Постійно діючий Секретаріат Порозуміння Польських суспільних організацій (СППОС) у складі 15 осіб очолив генерал О. Літвінович, командувач VI округу. У 1937 р. до складу СППОС входило 77 організацій, які активно підтримував уряд¹⁴³.

Поряд із запровадженням “твердого” політичного курсу щодо українців, польські власті приступили до реалізації програми “господарського націоналізму”. Її ідеологія спиралася на посилення економічної експансії середніх верств польського населення за рахунок національних меншин, особливо української та єврейської. Мета, яку переслідував при цьому польський уряд, стосувалася збільшення кількості польських власників на українських землях, їх позицій в економіці. Для цього польським урядом впроваджувалися спеціальні заходи обмеження діяльності українських господарських організацій. Одночасно польське населення отримувало від уряду податкові й інвестиційні пільги, кредити, дотації для Товариства розвитку східних земель та ін.¹⁴⁴.

Символічним прикладом нового політичного курсу властей в Західній Україні стала відставка у березні 1938 р. волинського воєводи Г. Юзевського¹⁴⁵. Польські націоналісти звинувачували воєводу у тому, що він сприяв розбудові українського шкільництва та українізації православної церкви, керівництво українських культурних, освітніх та господарських товариств і організацій доручав вихідцям з Київщини, не боровся з українськими терористичними політичними партіями, проводив парцеляцію землі на користь українців, “підривав в очах суспільства авторитет польських властей” та ін.¹⁴⁶. Насправді відставка воєводи означала інше, крах проведення політики окремого курсу щодо Волині, який відстоювали Ю. Пілсудський, Л. Василевський, Т. Голувко, а практично здійснював Г. Юзевський.

Починаючи з 1929 р., Г. Юзевський перейшов до висунення програми конкретних заходів у стосунках з українським населенням Волині. Передусім йшлося про збільшення інвестицій, розширення мережі “утраквістичних” шкіл, урбанізацію православної церкви, деяке пом’якшення неоунійної акції римокатолицької церкви. Така політика якнайтісніше пов’язувалася із зовнішньополітичними амбіціями Варшави, яка намагалася зайняти місце лідера визвольної боротьби народів від Прибалтики до Кавказу. Українські історики зазначають, що з Волині хотіли створити “анклав”, привабливий для всієї України, приклад польсько-українського співробітництва, підтриманий Польщею “П’ємонт українського руху”¹⁴⁷. Мета була очевидною, – міцніше зав’язати українські землі з Річчю Посполитою для того, щоб навіть відновлення незалежної Української держави не призвело до зміни східних кордонів Польщі.

Політика волинського воєводи Г. Юзевського, а це фактично була політика державної асиміляції, полягала у перенесенні ідей польсько-українського союзу 1920 р. на волинський ґрунт. За роки його урядування (1928–1938 рр.) було проведено низку заходів, спрямованих на залучення українців до активного співжиття з поляками в різних сферах суспільного життя Волині з метою перетворення їх у лояльних громадян Польщі. Однак ця політика зіткнулася з сильною протидією на нижчих щаблях владних структур Волинського воєводства і була бойкотована фактично від 1935 р. Ідейний противник воєводи Г. Юзевського К. Грабик вказував, що інтереси Польської держави вимагають польського осадництва на “кресах”, обов’язкової польської мови в установах, заміни кирилиці на латинський алфавіт, запровадження польської мови в церквах, ліквідації українських шкіл¹⁴⁸.

Проте навіть така, порівняно невелика увага Г. Юзевського до національних запитів українців супроводжувалася переслідуваннями і утисками українських кооперативів, політичних партій, культурно-освітніх товариств. Так, за 1928–1936 рр. на Волині було ліквідовано 630 осередків “Просвіти” лише тому, що її керівні органи знаходилися у Львові¹⁴⁹. Польська адміністрація робила обшуки в читальнях, нищила їх майно, арештовувала активістів, навіть забороняла виступи українських хорів. На зміну ліквідованим українським організаціям мали прийти змішані польсько-українські, які б діяли під контролем адміністрації. Тим самим втілювалася в життя ідея Г. Юзевського про прискорення “творчого процесу взаємопроникнення культур”, під якою він розумів “насичення” національних рис українців польськими елементами¹⁵⁰. За своєю суттю це був процес колонізації українського населення, але дещо уповільнений і цивілізованіший.

Результати нового політичного курсу Польської держави свідчили про зростання антипольських настроїв в українському суспільстві. Для українців на той час стало очевидним, що політика “нормалізації” польсько-українських взаємин, яка проводилася на основі угоди 1935 р. між УНДО та польським урядом, їх сподівань не виправдала і призвела до кризи у національно-політичному житті. Її характерними ознаками стали суперечки і взаємне поборювання партій та організацій, поглиблення суперечностей між легальними українськими політичними партіями та націоналістичним підпіллям. Провід ОУН звинувачував партії у зраді інтересів українського народу і опортунізмі, а останні засуджували революційні методи боротьби ОУН, вбачаючи у них загрозу для свого існування. Спроби консолідацій національних сил у 1934–1935 рр. шляхом скликання Всеукраїнського національного конгресу завершилися безрезультатно через позицію керівництва УНДО.

Проте перед лицем організованого наступу польських властей проти українців політичні партії і групи, які стояли на позиціях несприйняття та заперечення політики “нормалізації”, закликали відкинути ідейно-політичні розбіжності і стати на захист інтересів українського населення. На цьому ґрунті впродовж листопада–грудня 1937 р. у Львові було створено Український контактний комітет (УКК), до якого увійшли від УСРП – М. Стахів, ФНЄ – Д. Паліїв, УНО – О. Назарук, опозиції УНДО – Д. Левицький і В. Кузьмович, Союзу українок – М. Рудницька¹⁵¹. В умовах політичного розмежування створення УКК стало значною подією у житті українського громадянства. Його активна участь у політичному житті Галичини і підтримка з боку Греко-Католицької Церкви стали серйозно непокоїти польські власті. Тим більше, що 16 лютого 1939 р. провід УНДО, визнавши політику “нормалізації” нереальною, прийняв рішення вступити до УКК¹⁵².

Розмежування українських політичних сил розглядалося польським урядом як обставина, надзвичайно сприятлива для Польської держави, а тому будь-які спроби їх консолідації сприймалися ним негативно. Поряд із ендеками таку політику активно підтримували представники проурядового об’єднання “Табір Національної Єдності”, діяльність якого високо оцінювалася президен-

том Польщі І. Мосціцьким¹⁵³. Характерною особливістю ситуації було й те, що проти створення УКК одночасно виступали як владні структури і польські політичні кола Галичини, так і крайні українські націоналісти. Організаторів створення УКК польські націоналісти почали звинувачувати у тому, що вони формують центр української політики, спрямований проти Польської держави¹⁵⁴. Щоб зірвати зусилля УКК із згуртування української національної преси, польські власті 6 травня 1938 р. заборонили діяльність Союзу українок та видання їх друкованих органів – “Жінка” і “Українка”¹⁵⁵.

Польські політичні кола особливо негативно зреагували на зміну дотеперішнього політичного курсу УНДО, провід якого із травня 1938 р. висунув завдання досягнення територіальної автономії для українських земель. Це суперечило планам уряду Польщі, який завершив підготовку таємної програми “зміцнення польськості” у “Східній Малопольщі”, фактично повного злиття західноукраїнських земель з корінними польськими територіями: 1) інтенсифікацію осадництва; 2) посилення еміграції українців за кордон; 3) посилення адміністративно-поліцейського режиму; 4) спольщення управлінського персоналу; 5) розширення мережі польських суспільних і воєнізованих організацій¹⁵⁶. Через рік, 25 травня 1939 р. прем’єр-міністр Польщі Ф. Славой-Складковський під час зустрічі із представниками УНДО В. Мудрим і В. Целевичем категорично відмовився задовольнити українські вимоги щодо надання автономії, а вину за загострення польсько-українських стосунків переклав на українців¹⁵⁷.

Напередодні Другої світової війни подібні заходи українських політичних сил розцінювалися польськими властями не інакше як антидержавна діяльність. Вказана обставина безумовно вплинула й на спробу УКК утворити єдиний національний керівний орган – Український Національний Провід (УНП), необхідність якого широко обговорювалася на сторінках українських газет¹⁵⁸. 28–31 серпня 1939 р. УКК намагався виробити концепцію такого керівного органу, проекти основних документів якого запропонували представники УНДО: Конституцію УНП, Правильника устрою та компетенції УНП, Маніфест до народу, Особового складу УНП, Декларацію Конгресу українських громадян, Запрошення на конгрес. У них йшлося про необхідність припинення суперечок та конфліктів в нових екстремальних умовах і бути готовими до майбутніх докорінних змін в українському питанні. Конгрес українських громадян планувалося скликати у Львові 4 вересня 1939 р. Проте напад німецьких військ 1 вересня на Польщу перекреслив ці плани, а провід УНДО, побоюючись репресій з боку польських властей, відкликав з УКК розроблені ним проекти документів¹⁵⁹.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що впродовж 1921–1939 рр. Польща, ігноруючи VII статтю Ризького договору, проводила на західноукраїнських землях антиукраїнську політику, спрямовану на колонізацію, асиміляцію та окатоличення українського населення. Опинившись у становищі завойованого народу, населення Західної України вело боротьбу за свою рівноправність з поляками і повноправність території, на якій воно проживало. Дискримінаційна політика польського уряду на західноукраїнських землях перетворила їх на справжнє вогнище і центр визвольних змагань, що істотно впливало

й на міжнародні відносини. Посилаючись на Ризький договір, радянська сторона висловлювала неодноразові протести щодо асиміляційної політики Польщі стосовно українців, але вони мали суто формальний характер. У ряді радянських нот протесту вказувалося, що стаття VII Ризького договору залишається у Польщі “мертвою буквою”¹⁶⁰.

Уряд УСРР, особливо в середині 1920-х років, намагався впливати на політичну ситуацію в Західній Україні. Це робилося через радянське посольство у Варшаві, де працював радником Ю. Лебединець, представник УСРР. Щомісяця у 1926 р. уряд УСРР виділяв йому “на українські справи” 1500 доларів, які спрямовувалися: 1) на потреби “Сельробу”; 2) для роботи “по розвалу УНДО”; 3) для підтримки кооперації і шкільництва¹⁶¹. У 1927 р. Ю. Лебединець просив уряд УСРР виділити йому кошти в сумі 168100 доларів. Вони повинні були йти на боротьбу з УНДО і українськими національними партіями, підтримку українських організацій лівого спрямування (наприклад, “Сельробу” – 30000 доларів річно), допомогу радянофільському студентству, приватному українському шкільництву (77100 доларів), НТШ у Львові (12 000 доларів), “Просвітам”, кооперативам. Цікаво, що для боротьби з УНДО та впливу на нього Ю. Лебединець пропонував уряду УСРР закупити акції Земельного банку на суму 60 000 доларів¹⁶².

Радянське посольство у Варшаві, особливо посол П. Войков, постійно контактували із представниками КПП, КПЗУ, КПЗБ і надавали їм допомогу. Дуже тісні контакти П. Войков мав з українськими депутатами-комуністами польського сейму, але вони відбувалися без відома Лебединця. На зустрічі із членами КПП, КПЗУ і білоруської “Громади” 3 листопада 1926 р. П. Войков навіть заявив: “Що українці, не виключаючи й комуністів, страшенні шовіністи... Найбільш шовіністичні із всіх комуністів в Україні, це харківські комуністи...”¹⁶³. За “шовінізм” Ю. Лебединця П. Войков сприймав те, що він читав українські газети, писав українською мовою, розмовляв нею в сім’ї. Невипадково, що українські працівники посольства для нього були “непридатними радянськими працівниками” і навіть просто “помийною ямою”¹⁶⁴.

Було б несправедливо не зазначити й те, що українське населення у Польщі міжвоєнного періоду перебувало у вигіднішому становищі, ніж українці та поляки на території більшовицької України. На щастя, його не торкнулися штучні голодомори, колективізація і націоналізація, сталінські депортації та репресії. Незважаючи на антиукраїнську політику, Польська держава забезпечувала певні права і свободи українцям, давала їм змогу, хоча й в обмежених формах, розвивати культуру, національну тожність, колективне та релігійне життя.

¹ ДВП СССР. – Т. 3. – С. 626–627.

² Traktat między głównymi mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a Polską, podpisany w Wersalu 1919 r. – Warszawa, 1919. – S. 205–207.

³ Kumaniecki K. Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912 – styczeń 1924 r. – Warszawa–Kraków, 1924. – S. 519.

⁴ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925. – Warszawa, 1984. – S. 689–693.

⁵ Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.) // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава, 1998. – Т.1–2. – С. 11–28; Красівський О.Я. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин. – К., 1998. – 298 с.

⁶ Ольшанський Т.А. Формування українсько-польського кордону // “Г”: Незалежний культурологічний часопис. – 1998. – № 12. – С. 128–137.

⁷ Айненкель А. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава, 1998. – Т.1–2. – С. 29.

⁸ Кугутяк М. Українсько-польські стосунки 20–30-х років: від конфронтації до “нормалізації” // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 18–26.

⁹ Стемпень С. Поляки й українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993. – С. 221–222.

¹⁰ Історія суспільних рухів і політичних партій України (XIX–XX ст.): Навч. посібник. – Львів, 1998. – С. 121–150.

¹¹ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 1362, арк. 1–30.

¹² Krzywicki L. Rozbiór krytyczny wyników spisu // Miesięcznik Statystyczny. – 1922. – № 6. – S. 5–6; Красівський О. Вказ. праця. – С. 149.

¹³ Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. – Warszawa, 1937–1938. – Zesz. 58, 69–70, 78, 87; Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. – Warszawa, 1973. – S. 374; Мєдзрєцькі В. Liczebność i rozmieszczenie grup narodowościowych w Drugiej Rzeczypospolitej w świetle wyników spisu powszechnego (1931 r.) // Dzieje Najnowsze. – 1983. – № 1–2. – S. 24–31.

¹⁴ Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów. – Warszawa, 1985. – S. 78.

¹⁵ Макарчук С.А. Етносоціальне розвитие и національніє отношения на западноукраїнських землях в период империализма. – Львов, 1983. – С. 128.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Історія України від найдавніших часів до наших днів: Навч. посібник. – Чернівці, 1998. – С. 205–206.

¹⁸ Дашкевич Я. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети // Україна в минулому. – К. – Львів, 1994. – Вип. 6. – С. 78–93.

¹⁹ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: Навч. посібник. – К., 1996. – С. 193.

²⁰ Цит. за: Кєдрин І. Україна як підмет і предмет міжнародної політики (З нагоди 64-х роковин признання Галичини Польщі) // Альманах Українського Народного Союзу. – 1983. – С. 130–131.

²¹ Kierski K. Ochrona praw mniejszości w Polsce. – Poznań, 1933. – S. 317–318; Sworakowski W. Międzynarodowe zobowiązania mniejszościowe Polski. – Warszawa, 1935. – S. 196–197.

²² ДВП СССР. – Т. 3. – С. 626–627.

²³ Наконечний Є. Украдене ім’я (Чому русини стали українцями). – Львів, 1995. – С. 72–73.

²⁴ ДАВО. – Ф. 46, оп. 9, спр. 4671, арк. 1–18.

²⁵ Podhorski B. Zagadnienia społeczeństwa i państwa polskiego na Wołyniu. – Poznań, 1938. – S. 28–31.

²⁶ Holówko T. Kwestia narodowościowa w Polsce. – Warszawa, 1922. – S. 9–10; Zieliński H. Historia Polski 1914–1939. – Wrocław – Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1983. – S. 165–167.

²⁷ Кедрин-Рудницький І. Причини упадку Польщі. – Краків, 1940. – С. 96.

²⁸ Смолей В. Польське сільськогосподарське осадництво в Західній Україні 1920–1939 років // Україна в минулому. – Київ – Львів, 1996. – Вип. 9. – С. 163.

²⁹ Павликовський Ю. За землю Батьківщини: Реферат виголошений на протестаційних зборах Українського Львова 15 жовтня 1936 р. в справі колонізації українських земель у Польщі. – Львів, 1936. – С. 29–31.

³⁰ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 205.

³¹ ДАЛО. – Ф. 1, оп. 13, спр. 859, арк. 61.

³² Гетьманчук М.П. Реалізація умов VII статті Ризького договору в політиці Польської держави на західноукраїнських землях з 1921–1939 рр. // Військово-науковий вісник Військового інституту при Національному університеті “Львівська політехніка”. – Львів, 2000. – Вип. 2. – С. 23.

³³ ДАТО. – Ф. 231, оп. 1, спр. 3034, арк. 3–11.

³⁴ Смолей В. Вказ. праця. – С. 176.

³⁵ Діло. – 1930. – 28 лют.

³⁶ Історія України: Курс лекцій. – У 2 кн. – К., 1992. – Кн. 2. – С. 290.

³⁷ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / Пер. з пол. – К., 2005. – Т. 1. – С. 312.

³⁸ Там само. – С. 312–313.

³⁹ Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.). – К., 2003. – С. 418.

⁴⁰ Załęcki G. Polska polityka kolonialna i kolonizacyjna. – Warszawa, 1925. – S. 117.

⁴¹ Krasocki M. Emigracja osadnicza. – Warszawa, 1938. – S. 116–118.

⁴² Історія України: нове бачення. – В 2-х т. – К., 1996. – Т. 2. – С. 261.

⁴³ Гетьманчук М.П. Політика Польщі щодо українського шкільництва у процесі реалізації умов Ризького договору (1921–1939 рр.) // Військово-науковий вісник Військового інституту при Національному університеті “Львівська політехніка”. – Львів, 2002. – Вип. 4. – С. 51.

⁴⁴ ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 179, оп. 1, спр. 1320, 3820.

⁴⁵ Там само. – Спр. 268, арк. 1–2.

⁴⁶ Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. – Kraków, 1979. – S. 222–224.

⁴⁷ Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). – Київ, 1985. – С. 127.

⁴⁸ Grański W. Dwa lata pracy u podstaw państwowości naszej (1924–1925). – Warszawa, 1927. – S. 88.

⁴⁹ Розквіт народної освіти в західних областях України. – К., 1979. – С. 33.

⁵⁰ ДАЛО. – Ф. 1, оп. 3, спр. 883, арк. 63; спр. 1043, таб. 1.

⁵¹ Історія міст і сіл Української РСР: Волинська область. – К., 1970. – С. 25; Mędrzecki W. Województwo wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1988. – S. 32.

⁵² Гетьманчук М.П. Вказ. праця. – С. 53.

⁵³ Розвиток народної освіти на Львівщині. – Львів, 1957. – С. 24.

⁵⁴ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 179, оп. 1, спр. 1189, арк. 124.

⁵⁵ Беднаржова Т. Степан Сірополко – подвижник українського шкільництва. – Львів, 1998. – С. 59.

⁵⁶ AAN. Instytucje Wojskowe. Sygn. 296 / III – 48. K.1.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939. Praca habilitacyjna. – Siedlce, 1975. – S. 162–191.

⁵⁹ Podhorski B. Zagadnienia społeczeństwa i państwa polskiego na Wołyniu. – Poznań, 1938. – S. 126–127.

⁶⁰ Żarnowski J. Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918–1939. – Warszawa, 1964. – S. 151.

⁶¹ Нариси історії Львова. – Львів, 1956. – С. 218.

⁶² Історія Львова. – К., 1984. – С. 216.

⁶³ Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925... – S. 688.

⁶⁴ Баран З. Ставлення української інтелігенції Галичини до польської політики у сфері освіти (1919–1923) // Проблеми слов'язнознавства: Міжвід. наук. зб. – Львів, 1995. – Вип. 47. – С. 86–88; Мудрий В. Український університет у Львові у рр. 1921–1925. – Нюрнберг, 1948. – 59 с.; його ж: Змагання за українські університети в Галичині. – Львів – Нью-Йорк, 1999. – 190 с.; Кислий В.М. Українські високі школи у Львові і студентський рух у Західній Україні у 1-й половині ХХ століття. – Львів, 1991. – 144 с.

⁶⁵ Chojnowski A. Kwestia ukraińskiego szkolnictwa wyższego w Drugiej Rzeczypospolitej // Historia XIX i XX wieku. Studia i szkice. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1979. – S. 153–167.

⁶⁶ Piotrkiewicz T. Ukraińcy w Polsce na łamach “Pustrowanego Kuriera Codziennego” 1926–1930 // Historia XIX i XX wieku. Studia i szkice. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1979. – S. 178–179. Разом з тим польські історики відзначають, що саме ці зобов'язання польського уряду відкрити у Львові український університет й надати самоврядування трьом воєводствам (Львівському, Станіславівському, Тернопільському) переконали Раду Послів в 1923 р. визнати східний кордон Польщі. Див.: Roszkowski W. Najnowsza historia Polski. 1914–1945. – Warszawa, 2003. – S. 122.

⁶⁷ Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926... – S. 159–162. В. Мудрий, зокрема відзначає, що переговори про відкриття українського університету в Східній Галичині відбувалися за участю польського міністра освіти М. Ратая в серпні–вересні 1920 р. Українська сторона (К. Студинський, С. Федак, В. Щурат) не схвалювали ідею відкриття університету в Станіславі. Характерним було й те, що польський міністр намагався ці переговори тримати в таємниці, особливо перед поляками у Львові. Див.: Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині... – С. 85.

⁶⁸ Лазечко П. Таємний університет // Літопис Червоної Калини. – 1995. – № 4–6. – С. 15.

⁶⁹ Історія України: нове бачення. – В 2-х т. – К., 1996. – Т. 2. – С. 263.

⁷⁰ ДАЛО. – Ф. 26, оп. 14, спр. 142, арк. 471.

⁷¹ Львівський університет / Під ред. В. Чугайова. – Львів, 1986. – С. 35.

⁷² Гринько О. Білі ночі, чорні дні. Автобіографічна повість колишнього політв'язня Комі – ГУЛАГу. – Львів, 1997. – С. 31. Вітчизняні дослідники вказують, що у другій половині 30-х років польські шовіністи розпочали акцію “лавкового гето”, яку українські студенти відмовилися підтримувати. Вона спрямовувалася на примусове

навчання євреїв окремо від інших, найчастіше – в кінці аудиторії. Акцію “лавкового гето” вперше було запроваджено у Львівській політехніці в 1935 р. Один із студентів-євреїв Львівського університету згодом писав: “Перед війною... не раз не впушені до аудиторії слухали лекції стоячи, за дверима”. Див.: Гон М.М. Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939). – Рівне, 2005. – С. 43.

⁷³ AAN. Instytucje Wojskowe. Sygn. 296 / III – 48. K.1.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Становище трудящих Львова 1917-1939: Документи і матеріали. – Львів, 1961. – С. 174–180.

⁷⁶ ЦДАВОУ. – Ф.4465, оп. 1, спр. 317, арк. 1–3.

⁷⁷ AAN. Instytucje Wojskowe. Sygn. 296 / III – 48. K.1; Historia kościoła w Polsce: T. 2. – 1764–1945. – Cz. 2. – 1918–1945. – Warszawa, 1979. – S. 78–79.

⁷⁸ Chodkiewicz A. Zarys historii kościoła grekokatolickiego // Chrześcijanin w świecie. – Warszawa, 1984. – № 10. – S. 25.

⁷⁹ AAN. Instytucje Wojskowe. Sygn. 296 / III – 48. K.1.; Гетьманчук М.П. Українська Греко-католицька церква і політика Польщі в українському питанні міжвоєнного періоду (березень 1921 – серпень 1939 рр.) // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. – Чернівці, 2002. – Т. 9. – С. 48.

⁸⁰ Літопис Голготи України: Репресована церква. – Дрогобич, 1994. – Т. 2. – С. 40.

⁸¹ Historia kościoła w Polsce... – S. 15–19.

⁸² Перевезій В. Українська греко-католицька церква у східногалицькому суспільстві (20–30-ті роки ХХ століття) // Розбудова держави. – 1998. – № 11–12. – С. 122.

⁸³ Голубенко І. Греко-католицька церква і національно-визвольний рух в західноукраїнських землях (30-ті – 40-ві роки ХХ ст.) // Церква і соціальні проблеми (Енцикліка “Софій рік”): Матер. Міжнар. наук. конф. 1992 р. – Львів, 1993. – С. 290–291.

⁸⁴ Красівський О., Пилипів І. Митрополит Андрей Шептицький і польська держава (1918–1923 рр.) // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ, 1997. – С.152–155; Кошетар У.П. Українська греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини (1900–1939 рр.): Навч. посібник. – К., 2005. – 128 с; Torzecki R. Metropolita Andrzej Szeptycki // Znak. – Kraków, 1988. – № 400 (9). – S. 55–63; його ж: Postawa Metropolity Andrzeja Szeptyckiego wobec zagadnień współczesności (tezy referatu) // Golloquium Narodów: Materiały z Sympozjum “Litwini, Białorusini, Ukraińcy, Polacy – przesłanki pojednania”. – Łódź, 1991. – S. 103–104.

⁸⁵ Prus E. Władysław świętojurski. Rzecz o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim (1865–1944). – Warszawa, 1985. – 336 s.

⁸⁶ Łesiów M. Unia Brzeska a rozwój kultury i świadomości narodowej Ukraińców // Unia Brzeska z perspektywy czterech stuleci: Materiały międzynarodowego sympozjum naukowego. Lublin, 20–21.IX.1995. – Lublin, 1998. – S. 164–165.

⁸⁷ Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження. – Дрогобич, 1990. – С. 61; Купранець О.Ф. Православна церква в міжвоєнній Польщі 1918–1939. – Рим, 1974. – С. 9; Krasowski K. Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historycznoprawne. – Warszawa; Poznań, 1988. – S. 106.

⁸⁸ Гетьманчук М.П. Православна церква у політиці Польської держави міжвоєнного періоду (1921–1939 рр.) // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: 36. наук. праць. – Львів, 2000. – Вип. 5. – С. 128; Із минулого історії українізації Православної церкви Волині // Літопис Волині: Наук.-попул. зб. Інституту Волині і Товариства “Волинь” у Вінніпезі. – 1990. – Ч. 16. – С. 75.

⁸⁹ Мędrzecki W. Województwo wołyńskie 1921–1939... – S. 69.

⁹⁰ Біланіч І. Еволюція Української Православної Церкви в 1917–1942 роках: автономія чи автокефалія / Пер. з лат. – Львів, 2004. – С. 159–163.

⁹¹ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1979. – S. 152.

⁹² Papierzyńska-Turek M. Kościół Prawosławny w Polsce w latach 1918–1927. Sytuacja prawna i konflikty wewnętrzne // Dzieje Najnowsze. – 1976. – № 3. – S. 15–32.

⁹³ Sprawy ukraińskiego cerkiewnego zjazdu prawosławnego 5–6.VI. 1927 r. w Łucku // Sprawy Narodowościowe. – 1927. – № 4. – S. 398–405; Сіях Д. Православна церква в Польщі 1918–1939 // Сучасність. – 1975. – № 11. – С. 118–119.

⁹⁴ Правда про унію: Документи і матеріали. – Львів, 1981. – С. 156–157; Гетьманчук М.П. Вказ. праця. – С. 128–135.

⁹⁵ Конференції Архирейів Української Греко-католицької Церкви (1902–1937). – Львів, 1997. – С. 55–61.

⁹⁶ Krasowski K. Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historycznoprawne... – S. 109. У 1939 р. на Волині під наглядом поліції перебувало 85 українських православних священиків, яких переслідували, переміщали в парафіях, ув'язнювали. Див.: Рожко В. Новітні мученики і праведники Українського православ'я на історичній Волині // Історія релігії в Україні: Праці XIII Міжнар. наук. конф. (Львів, 20–22. 05.2003 р.). – Львів, 2003. – С. 468–469.

⁹⁷ Купранець О.Ф. Православна церква в міжвоєнній Польщі 1918–1939... – С. 52.

⁹⁸ Там само. – С. 107–117; Kania J. Likwidacja cerkwi na Lubelszczyźnie w okresie międzywojennym // Rocznik Lubelski. – 1982. – № 108. – S. 1–85.

⁹⁹ Гришак Я. Вказ. праця. – С. 190; Іванусів О.В. Церква в руїні. Загибель українських церков Перемишльської єпархії. – Канада, 1987. – С. 15. Водночас 149 уцілілих церков Холмської єпархії були забрані від православних і передані польським віруючим-католикам. Див.: Біланіч І. Вказ. праця. – С. 177.

¹⁰⁰ Літопис Голготи України: Репресована церква... – Т. 2. – С. 49.

¹⁰¹ Церква і церковна єдність: Документи і матеріали 1899–1944. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 301.

¹⁰² Федорів Ю. Історія церкви в Україні. – Люблін, 1991. – С. 292.

¹⁰³ Вим Род. Рим и Москва: Отношения между Святым Престолом и Россией (Советским Союзом) в период Октябрьской революции 1917 г. до 1 декабря 1989 г. – Львів, 1995. – С. 100.

¹⁰⁴ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich... – S. 231–232.

¹⁰⁵ Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття: Історико-політична проблематика. – Львів, 2003. – С. 20.

¹⁰⁶ Завадка Б. Переслідування Української греко-католицької церкви в Галичині у 1938–1939 роках за участь у процесі національного виставання // Церква і соціальні проблеми (Енциклопедія “Сотий рік”): Матер. Міжнар. наук. конф. 1992 р. – Львів; 1993. – С. 272–273.

¹⁰⁷ Там само. – С. 274.

¹⁰⁸ Діло. – 1938. – 20 лист.

¹⁰⁹ Діло. – 1939. – 24 січ.

¹¹⁰ Pobyg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. – Т. 2: 1914–1939. – London, 1967. – S. 634.

¹¹¹ Там само. – С. 635.

¹¹² Stawecki P. Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939. – Warszawa, 1969. – S. 173.

- ¹¹³ ДАЛО. – Ф. 121, оп. 3, спр. 600, арк. 10–55; Спр. 643, арк. 1–9.
- ¹¹⁴ Там само. – Спр. 601, арк. 10.
- ¹¹⁵ Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. // Записки НТШ: Праці історико-філософ. секції. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 115–119.
- ¹¹⁶ AAN. Instytucje Wojskowe. Sygn. 296 / III – 48. К. 1.
- ¹¹⁷ Там само.
- ¹¹⁸ Там само. Akta Artura Dobieckiego. Sygn. 5. К. 17.
- ¹¹⁹ Діло. – 1930. – 13 верес.
- ¹²⁰ Швагуляк М. “Пацифікація”. Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. та українська суспільність. – Львів, 1993. – С. 17.
- ¹²¹ Там само. – С. 23.
- ¹²² Там само. – С. 20–22.
- ¹²³ Тяньчин І. Український кооперативний рух у міжвоєнний період // Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси / Упор. та відп. ред. Ю. Бірюльов. – Львів, 1998. – С. 302–303.
- ¹²⁴ AAN. Akta Artura Dobieckiego. Sygn. 5. К. 17.
- ¹²⁵ Цит. за: Прокоп М. Чи ми приречені ворогувати? До питання українсько-польських взаємин // Сучасність. – 1972. – № 9. – С. 106.
- ¹²⁶ Witos W. Zagadnienia państwowe i społeczne Polski. – Warszawa, 1924. – S. 11.
- ¹²⁷ Чоповський В.Ю. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні (1918–1939). – Львів, 1993. – С. 124.
- ¹²⁸ Історія суспільних рухів і політичних партій України (XIX–XX ст.)... – С. 145.
- ¹²⁹ Там само. – С. 147.
- ¹³⁰ Там само. – С. 146–147.
- ¹³¹ AAN. Instytucje Wojskowe. Sygn. 296 / III – 48. К. 1.
- ¹³² AAN. Akta Artura Dobieckiego. Sygn. 2. К. 20.
- ¹³³ Діло. – 1932. – 6 квіт.
- ¹³⁴ Łoś S. Ukraińcy na łamach “Biuletynu polsko-ukraińskiego” // Biuletyn polsko-ukraiński. – 1933. – № 24. – S. 4–6; № 25. – S. 3–5; № 26. – S. 3–6.
- ¹³⁵ Стемпень С. Українсько-польські культурні взаємини на перетині віків // “Ї”: Незалеж. культуролог. часопис. – Львів, 1998. – № 12. – С. 166.
- ¹³⁶ Górka O. “Ogniem i mieczem” a rzeczywistość historyczna. – Warszawa, 1986. – 263 s.
- ¹³⁷ Zachora F. W siodlch uprzedzeń // Biuletyn polsko-ukraiński. – 1933. – № 12. – S. 4–5.
- ¹³⁸ Лось Ст. Міжнародне положення Польщі та Галицькі українці. – Львів, 1932. – С. 32–49.
- ¹³⁹ Зашкільняк Л. Українське питання в працях і діяльності Леона Василевського // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993. – С. 142–150; Wasilewski Ł. Ukraińska sprawa narodowa w jej rozwoju historycznym. – Warszawa–Kraków, 1925. – 221 s.; його ж: Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe / Праці Українського наукового інституту. – Warszawa, 1934. – Т. XXVIII. – 146 s.
- ¹⁴⁰ Werschler J. Tadeusz Hołowko: życie i działalność. – Warszawa, 1984. – S. 325.
- ¹⁴¹ Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол. В.А. Смолій та ін. – К., 2005. – Т. 1. – С. 226.
- ¹⁴² Айнєнкель А. Вказ. праця. – С. 43.
- ¹⁴³ AAN. Instytucje Wojskowe. Sygn. 296 / III – 18. К. 2; ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 392, оп. 1, спр. 45, арк. 22.

¹⁴⁴ Zieliński H. Historia Polski 1914–1939. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1983. – S. 269–270; Roszkowski W. Najnowsza historia Polski. 1914–1945. – Warszawa, 2003. – S. 334–341.

¹⁴⁵ Mędrzecki W. Województwo wołyńskie 1921–1939... – S. 171.

¹⁴⁶ Krasicki S. Polityka wojewody Józefowskiego na Wołyniu w świetle cyfr i faktów. – Stratyń, 1937. – S. 98.

¹⁴⁷ Історія України: нове бачення. – Т. 2. – С. 269–270.

¹⁴⁸ Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów. – Warszawa, 1985. – S. 100

¹⁴⁹ Кучерепа М.М., Дмитрук В.Г., Прокопчук В.І. Волинь у міжвоєнний період (1921-1939 рр.). – Луцьк, 1994. – С. 13.

¹⁵⁰ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich... – S. 97–98; Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach piśsudczyzny 1926–1930. – Warszawa, 1981. – S. 39–42.

¹⁵¹ Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України напередодні Другої світової війни (3 історії Контактного комітету. 1937–1939 роки) // Записки НТШ: Праці істор.-філософ. секцій. – Львів, 1994. – Т. 228. – С. 213–217; ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 359, оп. 1, спр. 212, арк. 4–52; Спр. 28, арк. 1–34.

¹⁵² ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 359, оп. 1, спр. 214, арк. 45.

¹⁵³ Mościcki I. Prawdy proste i ważne (Przemówienie Pana Prezydenta Rzeczypospolitej wygłoszone przez radio dnia 19 marca 1938 r. na Zamku Królewskim w Warszawie) // XX lat Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1938. – Lwów, 1938. – S. 142.

¹⁵⁴ Швагуляк М. Вказ. праця. – С. 223.

¹⁵⁵ Там само. – С. 224.

¹⁵⁶ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich... – S. 238.

¹⁵⁷ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 359, оп. 1, спр. 219, арк. 57–58.

¹⁵⁸ Діло. – 1939. – 27 лип., 10, 26 серп.

¹⁵⁹ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 359, оп. 1, спр. 135, арк. 140; Ф. 344, оп. 1, спр. 20, арк. 3–4.

¹⁶⁰ ДВП СССР. – Т. 4. – С. 290; Т. 5. – С. 521–529; Т. 8. – С. 287.

¹⁶¹ ЦДАГОУ. – Ф. 6, оп. 1, спр. 225, арк. 35.

¹⁶² Там само. – Арк. 36

¹⁶³ Там само. – Арк. 19–21.

¹⁶⁴ Там само. – Арк. 19–21, 34.

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

Розділ 4

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1930-х РОКІВ

4.1. Українське питання та радянсько-польський договір про ненапад 1932–1934 рр.

Розвиток радянсько-польських стосунків кінця 1920-х – початку 1930-х років був тісно пов'язаний із глибокими змінами міжнародної ситуації у світі та Європі. В західних країнах спалахнула небачена економічна криза (до кінця 1933 р. включно), яка вкрай загострила внутрішні соціальні суперечності країн, що зазнали поразки у Першій світовій війні. Криза спричинила різке загострення міжнародних стосунків та остаточно підтвердила неспроможність Версальської системи мирних договорів. Порівняно з 1929 р. промислове виробництво під час кризи зменшилося в США на 46,2 %, в Німеччині – на 40,6 %, у Франції – на 32,9 %, в Англії – на 23,8 %¹. Становище економіки Польщі було також незавидним. У 1932 р. її показники скоротилися на 41 % порівняно з 1928 р.² Значно поглибилися суперечності між великими державами, переможцями і переможеними, метрополіями та колоніями. У цей період почали виразно вимальовуватись ознаки нової війни. Ідеї реваншу в переможених країнах набували все більшої популярності, а реваншистські настрої почали широко використовуватися екстремістськими політичними силами. Диктаторські і військові режими розгорнули боротьбу за руйнування існуючого статус-кво у міжнародних відносинах, нехай навіть ціною війни.

Ставало надто очевидним, що доля українського питання в радянсько-польських відносинах значною мірою залежатиме від міжнародної ситуації, особливо політики великих держав та фактора німецької зовнішньої політики. Ще з початку 1920-х років політичний інтерес до західноукраїнських земель проявляла Франція. Під її гегемонією будувався політичний блок східноєвропейських держав, який, з одного боку, мав стати бар'єром проти російського більшовизму, а з іншого, – проти німецького реваншизму. До його складу повинні були увійти Польща, Чехословаччина, Румунія, Болгарія, Греція та Австрія. Серед “карт”, які розігрувалися у цій дипломатичній грі, були і “буковинська”, і “бесарабська”, і “карпатська” та, звичайно, “східногалицька”. Маючи сильні політичні і економічні позиції в цьому регіоні, Франція усіяко підтримувала окупаційний режим Польщі, відкидаючи справедливі домагання українців.

До початку 1930-х років в Англії спостерігалось зацікавлення українським питанням лише у контексті політики щодо Радянського Союзу, який був

найбільшою державою на Сході Європи. Британські урядовці розглядали прагнення українців до створення власної держави тільки як “австро-німецький витвір”³. Поштовхом до зміни позицій Лондона в українському питанні стали події 1930 р., зокрема, українська підпільна акція та польська “паціфікація” на західноукраїнських землях. 16 грудня 1930 р. на адресу генерального секретаря Ліги Націй була надіслана заява за підписами 65 депутатів британського парламенту, в якій містилися вимоги провести розслідування подій у Західній Україні⁴. Певне зацікавлення в цьому питанні мав і німецький уряд.

Зацікавлення німецького уряду полягало в тому, щоб українське питання завдало Польщі якомога більше труднощів як у внутрішній, так і зовнішній політиці. Із приходом 30 січня 1933 р. А. Гітлера владу в Німеччині захопив не просто найзапекліший націоналізм, але й утвердився новий підхід у галузі міждержавних відносин. Новий нацистський уряд почав на практиці доводити, що “життєвий простір на Сході” є для нього не тільки ідеологічним постулатом, але й реальною політикою. Плани нацистів щодо завоювання нових територій і, зокрема, щодо України, ніколи не були таємницею. Головний теоретик і фундатор стратегії “дранг нах остен” А. Розенберг ще наприкінці 1920-х років визначив місце і роль України в геополітичних планах нацизму. Він зазначив, що після знищення Польської держави та створення спільного кордону між Україною і Німеччиною союз між Києвом і Берліном стане “державною необхідністю для майбутньої німецької політики”.

Українське питання в радянсько-польських стосунках у цих умовах набуло нового звучання, помітно вплинуло на активізацію діяльності українських політичних сил. 27 січня – 3 лютого 1929 р. у Відні була створена Організація Українських Націоналістів (ОУН), яка відіграла визначну роль в українському національно-визвольному русі. ОУН об’єднала усі українські націоналістичні формації: Українську Військову Організацію, Союз української націоналістичної молоді, Легію українських націоналістів, Союз організацій українських націоналістів, які почали виступати як єдина політична сила⁵. Перший конгрес ОУН ухвалив постанови та устрій організації вибрав Провід на чолі з Є. Коновальцем. До його складу увійшли М. Сціборський, В. Мартинець, П. Кожевников, Д. Андрієвський, Ю. Вассиян, М. Капустянський, Д. Демчук, Л. Костарів⁶. Згідно з устроєм ОУН територія України поділялась на 10 країв, а на чужих землях – на 10 теренів. Кожний край поділявся на 5 округ, а терен на держави (за політичними кордонами). Округ і держава поділялися на відділи, які складались з членів ОУН. Членами ОУН могли стати особи у віці 21 рік. На чолі відділу стояла управа, яка складалась з голови і двох членів, а край чи терен очолював провідник, призначений Проводом ОУН. На чолі округи і держави стояв секретар, якого призначав провідник. Найвищим

*Євген Коновалець
(1891–1938)*

органом ОУН був Великий збір українських націоналістів, виконавчим – Провід ОУН⁷. Це був якісно інший крок на шляху творення структур, які мали боротися за незалежну Українську державу. Постанови об'єднаної Конгресу ОУН наголошували на необхідності створення Української самостійної держави, “не признаючи всіх тих міжнародних актів, умов та установ, що стан українського державного розірвання сотворили і закріпили”⁸.

Конгрес ОУН у Відні затвердив свою військову доктрину, яка передбачала формування єдиної армії, “збудованої на підставі загальної, обов'язкової повинності, разом з територіальними козацькими частинами”⁹. Щодо перспектив розбудови армії в ОУН існували дві концепції: перша – українська армія буде організовуватися на територіях іноземних держав в еміграції, а друга – її необхідно творити на західноукраїнських землях. У 1931 р. Є. Коновалець вважав, що на Польшу нападуть Німеччина і Радянський Союз, тому офіцерські кадри ОУН необхідно готувати в еміграції, а на території Західної України розпочати терористичні акції проти Польської держави¹⁰. Провід ОУН налагодив зв'язки навіть з військовими колами Японії, відправивши членів організації на Далекий Схід для здійснення антирадянських акцій: поширення впливів ОУН серед українського населення Зеленого Клину та українців у Червоній армії¹¹.

Навесні 1929 р. у Празі відбулася конференція українських військових старшин, скликана за ініціативою Є. Коновальця. На конференцію прибуло чотири генерали, хоча були запрошені й інші, а саме: М. Омелянович-Павленко, М. Капустянський, А. Кравс, В. Курманович і полковники Р. Сушко, М. Сціборський, К. Плохий¹². Конференція у своїй роботі керувалася тезою ОУН про те, що: “Кожна нація, хоча б і найменша, має право на своє самостійне державне існування”¹³. Згідно з її рішеннями, військовий штаб ОУН створив три військові центри організації: 1) у Парижі – очолюваний М. Капустянським; 2) у Відні – полковником Р. Сушком; 3) у Нідерландах – колишнім військовим аташе УНР у Франції полковником В. Колосовським. Паризький центр мав координувати діяльність усіх осередків, забезпечувати зв'язок з усіма емігрантськими організаціями та організаціями на окупованих українських землях.

Військова референтура ОУН, яку очолив генерал М. Капустянський, мала визначені завдання: 1) розгорнути роботу в ділянці теоретичної та практичної військової підготовки членів ОУН; 2) розпочати підготовчу роботу із створення майбутньої української армії. Конгрес українських націоналістів окреслив основні етапи розвитку військового будівництва: “Організація української військової сили буде поступово розвиватися, а її форми змінюватимуться відповідно до трьох етапів політичного стану в Україні: 1) ворожого займанщини; 2) Національної Революції; 3) закріплення державного існування. В обставинах займанщини наголошується на підготовці українських мас до збройної боротьби. Підготовку організаторів і вишколених провідників перебирає окремий осередок. Оборону упорядкованої держави перебирає регулярна, надкласова національна армія...”¹⁴. Військова референтура у 1931–1932 рр. підготувала й видала друком “Загальний курс військового вишколу” та інші підручники з військової підготовки для членів ОУН¹⁵.

Своїм першочерговим завданням ОУН вважала боротьбу з польським окупаційним режимом на західноукраїнських землях. У 1930 р. вона розпочала саботажні акції проти колоністів-осадників¹⁶. Оскільки криза 1929–1933 рр. дуже болісно вплинула на економічний стан заселених українцями сільськогосподарських районів Польщі, то за цих обставин ненависть до осадників та великих польських землевласників дуже загострилася. Тим більше, що ОУН закликала чинити опір польському пануванню на українських землях. Влітку 1930 р. прокотилася хвиля нападів на польські маєтки, кількість яких було зафіксовано близько 2200¹⁷. Це викликало зворотню реакцію польських властей. Почалася польська акція масового і жорстокого “умиротворення” українців Західної України, яка тільки породила зростання з обидвох сторін екстремізму та значно ускладнила українсько-польські взаємини.

Каральні акції польських властей у Західній Україні викликали широкий відгомін у світі. Вперше після 1923 р., коли Рада послів Антанти санкціонувала окупацію Польщею західноукраїнських земель, українське питання стало предметом міжнародної політики. Неодноразові спроби польського уряду вилучити питання польсько-українських взаємин із зовнішньополітичної сфери і надати йому лише внутрішнього характеру зазнали невдачі. Справа “паціфікації” для офіційної Варшави почала завдавати чимало клопоту, ускладнюючи міжнародне становище Польщі та створюючи їй негативний імідж. Знову на порядок денний для Польщі виступила проблема виконання міжнародних зобов’язань щодо української національної меншини, надання їй автономії.

Використовуючи позитивну для себе реакцію світової громадськості, українські політичні сили вирішили звернутися до Ліги Націй. Колишній міністр ЗУНР В. Панейко, який підтримував тісні контакти з ОУН і, зокрема, Є. Коновальцем, подав петицію із скаргами на дії польських властей у секретаріат Ліги Націй¹⁸. На початку січня 1931 р. до секретаріату Ліги Націй надійшла заява, підписана українськими депутатами польського сейму. Парламентарії домагалися, щоб Рада Ліги Націй осудила репресивну політику Польщі і змусила її виконувати міжнародні зобов’язання щодо українців¹⁹. У 1924–1930 рр. становище українців у Польщі стало темою численних звернень до Ліги Націй від “Комітету поневолених народів Польщі”. Його було створено влітку 1924 р. із українських, литовських та білоруських представників. Головою “Комітету” було обрано М. Лозинського²⁰. У 1931 р. до Генерального секретаріату Ліги Націй надійшла колективна скарга групи українських політичних в’язнів у Польщі, яка свідчила про жорстоке поводження та знущання над ними польської поліції²¹.

Сенатор польського сейму М. Рудницька в Женеві, під час зустрічі з міністром закордонних справ Великобританії А. Гендерсоном, заявила, що більшість галицьких українців вже не задовольняють міжнародні зобов’язання Польщі, а вони “змагаються за оновлення своєї суверенної держави”²². М. Рудницька також здійснила поїздку до Англії та Німеччини. У Лондоні вона мала зустрічі з англійськими політиками, виступила на зборах у парламенті, Королівському інституті закордонних справ²³.

Документи свідчать, що діяльність М. Рудницької за кордоном серйозно непокоїла польський уряд. Польський посол у Лондоні К. Скірмунт у конфі-

денційному повідомленні у Варшаву 5 червня 1931 р. писав: “У четвер, дня 4 червня відбулися в Королівському Інституті Закордонних справ приватні дискусійні збори, на яких український посол п. Мілена Рудницька виголосила реферат “Ситуація в Україні...”. Пані Рудницька, не володіючи англійською, розпочала по-німецьки, висловом вдячності за можливість її виступу перед так “чисельним і видатним кругом людей”. Заявила, що українці всі свої надії опирають на закордонну допомогу, зокрема Англії, завдяки якій справа набрала світового розголосу. На її думку, українську справу врятував від занепащення відомий меморіал, підписаний 65 послами до Палати Громад, надісланий міністрові закордонних справ”²⁴.

Польський посол особливо відзначив ті місця із доповіді М. Рудницької, де вона заявляла, що УНДО не має з ОУН нічого спільного і засуджує терористичні акції на західноукраїнських землях. Щодо діяльності УНДО, то М. Рудницька скаала, що партія прагне до здійснення ідеалу цілковитої незалежності України і об’єднання всіх етнографічних українських територій. У Польщі, наголосила вона: “Партія прагне до одержання на українській території, в границях Польської держави, умов незв’язаного вільного національного розвитку, згідно з зобов’язаннями, прийнятими Польщею і накладеними на неї Радою Послів перед визнанням границь Польщі в 1923 р.”²⁵. Одночасно К. Скірмунт доносив, що М. Рудницька не може мати успіху в Лондоні, тому що її оточують переважно “приятелі” Польщі.

Офіційні польські власті усю вину за “терористично-саботажні” акції, які були здійснені в 290 місцевостях Польської держави, покладали на керовану Є. Коновальцем ОУН. Виступаючи в комісії у закордонних справах польського сейму, Т. Голувко 24 лютого 1931 р. заявив депутатам-українцям: “Ви, українці, на роздоріжжі. Або будете лояльними громадянами держави, і тоді багато речей, досі не налагоджених, буде полагоджено, або, коли підете до Женеви, то не дивуйтеся, що польська суспільність займе супроти ваших хоча б і справедливих домагань відповідне становище... Коли станете на позиції, що Польща не є у Східній Галичині, – то будете змушені цю боротьбу програти, бо половина місцевого громадянства буде проти вас. Коли підете до Женеви, то нам робитимуть там прикрасі, а я вам не раджу цього робити і не розраховувати на це, що хтось чужий примусить Польщу виконати ваші домагання – це шлях довгий і непевний...”²⁶. З неприхованим роздратуванням вони стежили за безпрецедентною українською пропагандистською кампанією за кордоном, особливо за видавничими центрами ОУН в Німеччині, Литві, Женеві та Лондоні. Побоювання Варшави були небезпідставними, адже у 1930 – 1931 рр. матеріали про “пацифікацію” в Західній Україні були в 160 публікаціях англійської преси, 80 – чехословацької, 400 – німецької, 20 – французької і 20 – італійської²⁷.

19 січня 1931 р. відбулося засідання Ради Ліги Націй, на якому з певних причин українське питання не знайшло належної підтримки. Було тільки створено Комітет трьох у складі представників Англії, Італії і Норвегії, перед яким поставили завдання вивчити ситуацію в Західній Україні. Із свого боку, Польща прагнула уникнути обговорення цього питання в Лізі Націй. Її дипломати провели переговори з членами Комітету трьох, переконуючи їх у тому, що проблему можна найвірогідніше вирішити засобами польської внутрішньої

політики²⁸. У хід були запущені польські документи, які тенденційно висвітлювали і фальсифікували перебіг подій на західноукраїнських землях під час “паціфікації”²⁹. Отже, подальший розгляд українського питання в Лізі Націй було поставлено під загрозу. Поступово воно почало відходити на задній план. Однією із причин було те, що польському урядові вдалося підірвати довіру західних держав до українських петицій. На засіданнях Ради Ліги Націй у травні 1931 р. Комітет трьох розглянув тільки інформацію польського уряду³⁰. У серпні 1931 р. Західну Україну відвідали депутати англійського парламенту (лейбористи) Р. Девіс і Дж. Барр. Вони побували у Львові, Рогатині і на власні очі побачили результати “паціфікації”³¹.

Сподіваних результатів українці не отримали і від поїздки у Західну Україну депутатів британського парламенту та західних журналістів. Польща за кордоном вміло використовувала кожен можливість, щоб відповідальність перекласти на українців, зокрема, напади членів ОУН на поштові відділення для здобуття коштів, вбивство відомого польського діяча Т. Голувки³². Відповідно і почала формуватися громадська думка про українські політичні організації як виключно терористичні. Тому польська сторона пропозицію Комітету трьох про перенесення розгляду українського питання на засідання Ради Ліги Націй у січні 1932 р. зустріла з неприхованим задоволенням³³.

30 січня 1932 р. відбулося засідання Ради Ліги Націй, яке фактично завершило розгляд українського питання. Рішення Ради Ліги Націй були не на користь населення Західної України. Японський посол у Брюсселі Наотаке Сато, основний доповідач на засіданні, зробив лише легкі докори польським властям та осудив терористичну діяльність українців, звинувативши їх у використанні Ліги Націй для боротьби з Польською державою³⁴.

Хоч невдале вирішення Лігою Націй українського питання не було випадковістю, проте переконливо засвідчило, що воно є реальністю повоєнної Європи. У листі Українського народно-демократичного об'єднання від 5 березня 1932 р. до активу партії зазначалось: “Союз народів вправді в дуже чемних словах і дуже оглядно, але все таки осудив т. зв. паціфікацію, а тим самим осудив політичний режим на українських землях під Польщею. Але для українського народу має ще більше значення те, що нею мусів цікавитися цілий світ, що про положення українського народу в межах Польщі пише світова преса”³⁵.

Повернувшись із Лондона, Женеви та Брюсселя М. Рудницька констатувала, що “...Польща витратила цілий свій моральний авторитет в Англії, яка сьогодні рахується з українцями як з державою”, а “українська справа не може краще стояти на закордонному форумі, як стоїть тепер”³⁶. До певної міри це справді було так, у справі паціфікації до Женеви надійшло понад 700 закордонних протестів, насамперед від американських українців. Щоправда, багато з них було анульовано, однак певне враження вони справили. Крім того, у Берліні, Женеві і Лондоні вийшло понад 2 700 брошур про Польщу, недотримання нею зобов'язань щодо національних меншин, про паціфікацію³⁷. Відомо й те, що кожний протест, який надходив з-за кордону, польські посольства в інших країнах офіційно спростовували.

Намагаючись в якийсь спосіб нейтралізувати антипольські виступи населення Західної України, офіційна Варшава у цей період активізувала співпрацю із Державним центром УНР та українськими емігрантськими організаціями. У Варшаві за розпорядженням польського уряду 7 березня 1930 р. було утворено Український науковий інститут для вивчення проблем економіки, історії, культури, мови, літератури, релігійного та інтелектуального життя, українсько-польських взаємин. Підконтрольний урядам Польщі та УНР, інститут мав чотири кафедри і секції, які очолювали професори О. Лотоцький, Р. Смаль-Стоцький, Б. Лепкий³⁸. Східний відділ МЗС Польщі почав активніше сприяти дипломатії УНР.

За допомогою польської сторони уряду УНР в 1930 р. вдалося домовитися з татарськими емігрантськими організаціями про самостійність Криму. Російська загальновійськова спілка (РОВС) завдяки зусиллям Ю. Пілсудського і лідера ендеків Р. Дмовського визнала не тільки нові кордони Польщі, але й незалежність УНР³⁹. Було домовлено, що у разі війни проти СРСР біле військо рушить не в Україну, а на Дон і Кубань, як це запланував генерал Врангель. Державний центр УНР у цій ситуації розраховував, що у війні з більшовиками українська еміграція може становити істотну силу: щонайменше 38 тис. емігрантів (з них 3,5 тис. старшин), 300 тис. навченого резерву, гімнастичне й пожежне товариство “Луч” – чисельністю до 100 тис., 100–120 тис. українців із солдатів Війська Польського⁴⁰. Проте варто зазначити, що попри фінансову підтримку Варшави, українська еміграція не була слухняним зряддям у руках поляків. Уряд УНР виступив з різким протестом проти дій польських властей під час пацифікації 1930–1931 рр.⁴¹.

Український національно-визвольний рух усе очевидніше становив загрозу як для територіальної цілісності Польщі, так і Радянського Союзу. Тому Москва і Варшава боролися з ним не тільки тоді, коли він починав відстоювати прагнення народу України, які суперечили їхнім інтересам, але й постійно висували підозри про його підтримку іноземними державами. До початку 1930-х років Радянський Союз утримувався відкрито звинувачувати Німеччину в українських справах, задовольняючись висуненням звинувачень лише Польщі, Румунії і Франції. Причину такої поведінки Москви можна було легко пояснити. Започатковане ще В. Леніним співробітництво з Німеччиною набуло значного розвитку, особливо у військовій сфері, за Й. Сталіна. Річ у тім, що в обхід Версальських обмежень німецька армія набирала сили у більшовицькій Росії. Радянсько-німецькі відносини особливо дружніми не були, але розвиваючи їх, обидві сторони розраховували на взаємну вигоду. Широкомасштабне співробітництво Німеччини і Радянського Союзу у військовій галузі тривало аж до 1933 р.

Документи свідчать, що результати таємної радянсько-німецької співпраці у 1922–1933 рр. були вражаючими. Для потреб рейхсверу Німеччина виробляла сотні літаків під Москвою, щорічно 300 тис. снарядів у Ленінграді і Тулі, підводні човни і надводні кораблі в Миколаєві та Ленінграді. СРСР передав у розпорядження Німеччини для підготовки військових кадрів: авіаційний центр біля Ліпецька, танкову школу в Казані, школу хімічного захисту в Саратові, спеціальні бюро з конструювання артилерійських систем. У Москві в 1931 р. підвищували стратегічне мистецтво генерали-фельдмаршали Другої світової В. Кейтель, Е. Манштейн, В. Модель, в Казані Г. Гудеріан. Тільки у 1926 р. понад 150 млн. марок – третину бюджету рейхсверу – було затрачено на закупку озброєнь в СРСР⁴².

Німеччина часів Веймарської республіки виявляла зацікавленість становищем на українських землях у складі Польщі. Оскільки політичні діячі УНР, які більш прихильно ставилися до Польщі і Франції, були небажані, то німецький уряд для співпраці запрошував членів УВО-ОУН, угруповання колишнього гетьмана П. Скоропадського, Українське народно-демократичне об'єднання. Початкові взаємовигідні стосунки Німеччини з Радянським Союзом зумовлювали гострі випаді обох держав лише на адресу Польщі, а це створювало немалі труднощі в діяльності українських політичних організацій. Співробітництво німецького уряду з П. Скоропадським відповідало не стільки потребам тогочасних політичних реалій, як майбутнім планам обох сторін. Використання Берліном постаті колишнього царського генерала у боротьбі з Польщею було сумнівним, але з його особою ідентифікувала себе частина населення України, тому його підтримували. Ще у 1926 р. міністерство закордонних справ Німеччини створило Український науковий інститут, який мав політичну мету: "...ознайомлення української інтелігенції з духовним життям німців"⁴³. На його діяльність у 1926 р. було асигновано 64 тис. марок на стипендійний фонд для українців⁴⁴. Цей науковий заклад згодом став одним із важливих елементів політичної гри Німеччини в українському питанні.

Перехід Українського наукового інституту під керівництво ОУН після 1933 р., активізація стосунків нацистського керівництва з цією організацією свідчили про те, що вони прагнули використати "українську карту" у своїй східній політиці. Контакти між ними тривали навіть тоді, коли після укладення 26 січня 1934 р. декларації про незастосування сили між Польщею і Німеччиною, німці припинили принаймні відкрити підтримку українських націоналістів. Тут необхідно зазначити, що українські націоналістичні кола, зокрема голова ОУН Є. Коновалець, усвідомлювали той факт, що політика А. Гітлера не сприятиме справедливому вирішенню українського питання. Невипадково після укладення німецько-польського договору про ненапад Є. Коновалець переїхав із Берліна до Женеви. Незважаючи на відсутність прямих доказів про те, що Німеччина проводить сприятливу для українців політику, польська преса почала галасливу кампанію про дискредитацію ОУН, стверджуючи, що Є. Коновалець перебуває на утриманні німців⁴⁵.

Польська сторона не змогла підтвердити звинувачення ОУН в тому, що організація запозичила свою ідеологію та програму в нацистів. Але Варшава постійно намагалася за будь-яку ціну роздобути подібні факти. У 1933 р. до рук польського уряду потрапили секретні архіви Проводу ОУН: таємна кореспонденція за 1928–1933 рр., звіти зборів, донесення про діяльність, усього близько 15 тис. друкованих сторінок. У викраденому архіві знаходилося 418 документів в оригіналі та 2 055 фотокопій машинописних і рукописних текстів⁴⁶. Ці архівні матеріали були викрадені у Празі агентом польської контррозвідки при сприянні чеської поліції⁴⁷. Однак польські власті не знайшли в них нічого, що могло б підтвердити опубліковані у пресі матеріали. У книзі спогадів відомого діяча ОУН-УПА Л. Павлишина висловлені твердження про причетність до викрадення архіву органів НКВС, а також діячів ОУН М. Сеника і Р. Барановського⁴⁸.

Політичне керівництво Польщі навіть не намагалася в'яснити основні причини швидкого поширення націоналістичного руху. Серед польського суспільства

міцно вкорінилося переконання, що знесилений “руський народ” – українці, втративши почуття власної ідентичності, неспроможний піднятися з колін і назавжди зник з політичної карти Європи⁴⁹. Партія національних демократів аж до 1939 р. так і не вживала слів “Україна” і “українці”. Її представник С. Грабський заявляв: “Через 25 років на території Малої Польщі не повинно бути жодних українців”⁵⁰. Для українського народу це був справді трагічний період: час сталінських чисток і голодомору в Радянській Україні та посилення шовінізму й окупаційного гніту на західноукраїнських землях. Як зазначає український історик І. Лисяк-Рудницький: “За таких умов націоналістичний рух виступив утіленням палкого бажання українського народу вижити. Ореол героїзму і самопожертви, що його мала ОУН, вабив тисячі ідеалістів – чоловіків і жінок. Ні млява опозиція старіших демократичних партій, ні репресивні заходи польської адміністрації не були спроможні зупинити цю хвилю. Прогалини в лавах організації, спричинені арештами, легко заповнювали нові члени. У польських тюрмах і концентраційних таборах зелена молодь перетворювалася на незламних революціонерів – категорію людей, раніше не відому в Західній Україні. У ті роки в Галичині та на Волині побутував вислів, що “тюрма – це український університет”⁵¹.

Найбільше занепокоєння Варшави викликали революційні методи боротьби ОУН. Хоча штаб ОУН перебував за кордоном, але основним полем діяльності були етнічні українські землі у Польщі. Задекларована у програмних документах ОУН революційна боротьба мала вестися проти усіх окупантів одночасно, але фактично терористична діяльність спрямовувалася лише проти Польщі. Антирадянська позиція ОУН в цей період виражалася тільки в замаху на радянських дипломатів та у боротьбі з поширенням комуністичної ідеології серед українців за межами СРСР. Лідери ОУН були переконані в тому, що це насамперед демократія відповідальна за падіння української державності в 1917–1921 роках. Вони обурювалися політикою західних демократій, які відмовлялися підтримувати

українську націю та прагнули наслідувати успіх російських більшовиків і авторитарний режим Ю. Пілсудського у Польщі. В ОУН вважали, що жорстокості і цинізму цих іноземних поневолювачів України можна було протистояти такими самими безжалісними засобами.

Завдяки фанатичним кадрам ОУН ідея революційної боротьби за національне визволення поширювалася серед українського населення дуже швидко. Особливу активність при цьому проявляла молодь. Представники сільської, робітничої і студентської молоді становили 80 % членів ОУН. Тому лідери ОУН у своїй практиці активно використовували досвід молодіжних організацій ірландських революціонерів (сінфайнерів) і навіть ППС. Стиль життя, контрольованість і організованість перетворили ОУН у справжню дисципліновану парамілітарну органі-

*Степан Бандера
(1909–1959)*

зацію. А зберігання засад суворой конспірації сприяло успішному виживанню ОУН в умовах переслідувань польських властей. Серед членів ОУН поширювалися культ жертвовності, почуття непереможності, не тільки ідейної, але навіть організаційної переваги над ворогами⁵².

На відміну від співвітчизників у Радянській Україні населення Західної України не зазнало драматичних соціально-економічних змін, і навіть за вкрай низького життєвого рівня його думками володів не дискредитований сталінський соціалізм, а інтегральний націоналізм. Відтак найбільшого поширення український націоналізм набув серед покоління західних українців, які вступили в дорослий вік у 1930-х роках, і проявлявся як своєрідна суміш “фанатичності та ідеалізму”⁵³. Як справедливо зазначив І. Лисяк-Рудницький, “найближчих родичів” українському націоналізму необхідно шукати в аграрних суспільствах Центрально-Східної Європи. Членів ОУН можна було порівнювати з хорватськими усташами, румунськими залізогвардійцями, словацькими глінківцями, польськими націонал-радикалами. Разом з тим вчений наголошує, що український націоналізм був явищем генетично самостійним, хоч зазнав впливу з боку відповідних чужоземних зразків⁵⁴. Характерним було й те, що йому не були властиві расизм та антисемітизм, хоча в працях деяких публіцистів з табору ОУН було немало антисемітських висловів⁵⁵.

Подальша доля українського питання в радянсько-польських відносинах стала все більше залежати від фактора німецької політики. Наприкінці 1933 р. у Берліні відбулася конференція представників нацистської партії, міністерств закордонних справ і оборони, присвячена виробленню політики щодо українського питання. Учасники конференції висловилися за підтримку ОУН як єдиної сили, що заслуговує на увагу і схвалює політику Німеччини проти Польщі⁵⁶. Антирадянські і антипольські плани нацистської Німеччини, розраховані на використання в них українців, не могли залишатися непоміченими в Москві та Варшаві. Невипадково у доповіді на XVII з'їзді ВКП(б) Й. Сталін, який дуже серйозно сприймав загрозу від українського національного руху, зазначав: “Ще зовсім недавно ухил українського націоналізму не становив на Україні головної небезпеки, але коли з ним перестали боротися, і йому дозволили розвиватися аж до змови з інтервентами, цей ухил став головною небезпекою”⁵⁷.

Необхідно зауважити, що в кінці 1920-х років Й. Сталін та його оточення почали посилено культивувати “військову психологію”, перебільшувати небезпеку інтервенціоністських настроїв західних держав щодо СРСР. Акцентування можливості нової війни, агресивних дій ззовні давало змогу Й. Сталіну виправдовувати застосування репресій всередині країни, перекладати провину за прорахунки на “капіталістичне оточення” та його агентів – “українських буржуазних націоналістів”. Були визначені і носії українського націоналізму – закордонні українські центри, Українська автокефальна православна церква, Всеукраїнська академія наук, сфера освіти, культури, літератури, селянство.

У практиці більшовицького тоталітаризму, створюваного протягом 1920–1930-х років в Україні, важливе місце належало своєрідній системі жупелів, кожен з яких виконував свої політико-ідеологічні функції. Боротьба з міфом “націоналізму” чи “націонал-ухильництва” зумовлювалася потребами формування тоталітарної держави. У червні 1930 р. на XI з'їзді КП(б)У пові-

домлялося, що за звітний період партія “вкрай викрила і розгромила у своїх лавах шумськізм, волобуєвщину, хвильовизм”⁵⁸. На відміну від “націонал-ухильництва” та “націоналізму” в партії, зазначають українські історики, жупел боротьби з “буржуазним націоналізмом” від самого початку свого існування мав не ідеологічну, а політичну природу. Тому питання боротьби проти “буржуазного націоналізму непролетарських верств” одразу ж стало питанням класової боротьби, складовою частиною міфології сталінізму.

Більшовицьке керівництво постійно шукало і “знаходило” сліди ворожих до СРСР держав в українському питанні. Усього в 1930–1941 рр., за неповними підрахунками, в Радянській Україні органами ДПУ-НКВС було викрито 110 різного роду “контрреволюційних націоналістичних організацій”. Були сфабриковані справи “Української військової організації” (УВО), “Об’єднання українських націоналістів” (ОУН), “Буржуазно-націоналістичної антирадянської організації колишніх боротьбистів”, “Блоку українських націоналістичних партій”, “Польської організації військової” (ПОВ) та інших⁵⁹. Усіх членів цих організацій радянські репресивні органи кваліфікували як агентів розвідок капіталістичних держав. С. Косіор, виступаючи в 1934 р. на I Всеукраїнському з’їзді письменників, навіть українських письменників характеризував як “націоналістів, шкідників і інтервенціоністів”⁶⁰. Зловісний симбіоз більшовицької партії з органами ДПУ-НКВС відіграв вирішальну роль у перетворенні України на духовну та політичну провінцію російської імперії – СРСР з центром у Москві.

У своїх відносинах з Польщею більшовицька Москва активно використовувала Комуністичну партію Західної України, яка стала рупором радянофільства та провідником більшовицьких ідей на західноукраїнських землях. Ще з початку 1920-х років діяльність комуністичних організацій в Західній Україні завдавала Польщі чимало клопоту. Революційні організації та формування, зокрема Українська національно-повстанська організація, Українська червона повстанча армія, Українська революційно-повстанська організація, Західноукраїнська народно-революційна організація за змістом, формою і методами діяльності були прокомуністичного спрямування і ставили за мету збройне повстання, повалення польської влади і приєднання до СРСР⁶¹. II з’їзд КПЗУ, що відбувся у жовтні 1925 р. під Москвою, закликав до повалення існуючого режиму в Польщі і встановлення “диктатури пролетаріату”⁶².

Наприкінці 1920-х років в умовах масових політичних репресій і голодомору 1932–1933 рр. в Радянській Україні радянофільські тенденції почали згасати, але КПЗУ і керовані нею Комуністична спілка молоді Західної України, “Сельроб”, Українське селянське об’єднання не припиняли своєї діяльності. Нараховуючи у своїх рядах близько 5 тис. членів, КПЗУ підтримувала тісні організаційні й ідейні зв’язки з КП(б)У, РКП(б), Комінтерном, тим самим перетворившись на сліпе знаряддя Москви. У постанові III з’їзду КПЗУ вказувалося, що “боротьбу за визволення Західної України від польської буржуазної окупації та за об’єднання Західної України з Радянською Україною треба зв’язати зі всіма акціями, які веде КПЗУ”⁶³. З початку 1930-х років вона стала організатором робітничих страйків, селянських виступів у 1932–1933 рр., політичних маніфестацій у Львові⁶⁴. КПЗУ проводила тактику й індивідуального терору,

зокрема член КПЗУ Н. Ботвін виконав вирок партії над поліцейським агентом Ю. Цехновським⁶⁵. Західноукраїнські комуністи прагнули бути єдиним виразником інтересів народу, що було типовим у практиці більшовиків, ігноруючи той факт, що більшість населення підтримує інші партії та об'єднання.

ЦК КПЗУ розробив “Мобілізаційний план про підпільну роботу на випадок виникнення війни проти Радянського Союзу”, який було передано до Комінтерну. Він передбачав створення на території Західної України Центрального штабу (5 осіб), штабів Південно-західної (21 особа) і Північно-східної (27 осіб) груп. У випадку війни перед ними ставилося завдання: 1) знищити засоби зв'язку між Польщею і Чехословаччиною; 2) знищення засобів зв'язку і транспортних комунікацій між Польщею і Румунією; 3) організація партизанського руху на території Польщі; 4) ведення антипольської пропагандистської кампанії⁶⁶.

В подібний спосіб діяла і Комуністична партія Польщі, складовою частиною якої була КПЗУ. Виконуючи волю Москви, польські комуністи зайшли так далеко, що на V з'їзді КПП у 1930 р. у привітанні Виконкому Комінтерну продовжували обстоювати ідею “Світового Союзу Радянських Республік”⁶⁷. Возвеличуючи заслуги Й. Сталіна, КПП обіцяла йому захищати СРСР, повалити “фашистську диктатуру” у Польщі, шляхом революційної боротьби возз'єднати Західну Україну з Українською РСР⁶⁸. Цілком очевидно, що польський уряд був змушений зважати на очевидний дуалізм радянської зовнішньої політики, який і без того ускладнював непрості стосунки між двома державами.

Психологічний злам, який відбувся на початку 1930-х років у ставленні західноукраїнської громадськості до СРСР, зводив нанівець зусилля Москви. Особливо гнітюче на населення Західної України вплинув голод в Україні 1932–1933 рр. Інформацію про справжній стан речей в українському селі під час колективізації повідомляли втікачі з УСРР, які сотнями переходили кордон з Польщею. Частину втікачів польські власті після допитів відправляли назад. Щоб запобігти таким випадкам, радянські власті збільшували кількість військ на кордоні з Польщею і почали надавати допомогу продовольством мешканцям прикордонних районів⁶⁹. Преса Західної України друкувала численні свідчення очевидців цієї трагедії⁷⁰. Необхідно вказати й на той факт, що в Західній Україні у 1934 р. діяло 31 українське видавництво, Чехословаччині – 30, Австрії – 10, Німеччині – 7, тоді як в УСРР – тільки 19⁷¹.

Українські історики відзначають, що для радянофільської інтелігенції Західної України настали важкі часи, інформація про репресії та голодомор викликала багато запитань і ятрила сумніння. Запевнення працівників консульства СРСР у Львові, що це вигадки “буржуазних засобів масової інформації”, не були спроможні заспокоїти західноукраїнську громадськість⁷². УНДО, українські соціалістичні партії, Український греко-католицький єпископат осудили геноцид більшовицької Москви проти українського народу. У відозві Центрального Комітету УНДО від 24 червня 1933 р. зазначалось: “Центральний Комітет Українського Національно-Демократичного об'єднання якнайгостріше осуджує цю грабіжницьку, обраховану на фізичне й моральне винищення українського народу політику комуністів на Україні й закликає все українське громадянство протиставитися місцевим агентурам московського комунізму, який є найзавзяті-

шим ворогом самого існування української нації”⁷³. А уряд УНР в екзилі 18 вересня 1933 р. виступив з проханням перед західними державами, щоб вони протестували проти вивозу зерна і продовольства з Радянського Союзу⁷⁴.

У цьому контексті негативну реакцію комуністичних і радянофільських елементів Західної України викликала публікація спогадів втікача з СРСР В. Юрченка (справжнє прізвище Ю. Карась-Глинський). Навіть голова НТШ К. Студинський, вважаючи, що автор фальшиво змальовує радянську дійсність, подав на нього в суд. Радянський консул у Львові також дуже цікавився цією справою. В результаті суд визнав вину автора недоведеною, а К. Студинський був змушений залишити посаду голови НТШ. Це було розцінено як серйозну поразку радянської дипломатії у Польщі⁷⁵.

Сенатор польського сейму М. Рудницька у цей період згадувала: “Уже протягом цілого 1932 р. ходили у Львові вперті чутки, що на підсоветській Україні голод. Але ніхто, мабуть, тоді ще не усвідомлював, наскільки ситуація серйозна й загрозна. Щойно вістка про самогубство Скрипника стала для всіх доказом, що за Збручем твориться щось несамовите, і власне ця вістка спонукала до активного виступу українську поцейбічну суспільність в обороні загроженого життя українського народу”⁷⁶. Справді, смерть М. Скрипника 7 липня 1933 р. приголомшила громадськість Західної України.

Великий розголос у Західній Україні мало самогубство секретаря радянського консульства у Львові М. Стронського, колишнього старшини УГА⁷⁷. Причини його смерті 3 серпня 1933 р. широко обговорювалися в українській пресі. Газета “Діло” вказувала на те, що смерть М. Стронського пов’язана із “антиукраїнським терором за Збручем”. Вона звертала увагу на вплив, який мали самогубства М. Хвильового, М. Скрипника, М. Стронського на галичан: “Знаємо силу тої їхньої демонстрації. Адже від стрілів Хвильового й Скрипника розвіялися рештки галицького радянофільства... Почали відскакувати від більшовицького табору всі чесніші одиниці, появилися... заяви, каяття, посипалися протибільшовицькі ревеляції, самочинно припинили своє животіння радянофільські часописи...”⁷⁸.

Через самогубство М. Стронського західноукраїнські вчені, академіки Всеукраїнської академії наук (Ф. Колесса, К. Студинський, В. Щурат, М. Возняк) передали радянському консулові заяву про те, що вони зрікаються звання академіків⁷⁹. 22 вересня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило: “Постанову про позбавлення звання академіків Возняка, Колессу, Студинського, Щурата опублікувати від імені РНК, одночасно з опублікуванням резолюції Президії ВУАН з цього питання”⁸⁰. 4 жовтня 1933 р. на засіданні ВУАН їх було позбавлено звання академіків “як ворогів трудящих мас України”. В газеті “Діло” наголошували, що резолюція ВУАН “навіть формально перериває останню нитку культурних зв’язків з Галичиною, що й стали неможливі внаслідок всевладної контролю ППУ над усім духовним життям Великої України”⁸¹.

16 липня 1933 р. за ініціативою Української Парламентарної Репрезентації (УПР) – фракції українських депутатів польського сейму – відбулася нарада представників різних політичних сил у справі голоду в УСРР. Після підготовчої роботи УПР 25 липня 1933 р. скликали другу нараду, в якій взяли участь представники 44 політичних, наукових, культурно-освітніх, економічних

організацій і товариств⁸². На цій нараді було створено Громадський Комітет Рятунку України (ГКРУ), який став центром проведення всіх акцій у зв'язку з голодомором. Комітет очолив Д. Левицький, голова УНДО і УПР, а практичну роботу здійснював Діловий комітет на чолі з В. Мудрим, М. Рудницькою, В. Дорошенком, З. Пеленським⁸³. До ГКРУ не приєдналися лише галицькі радикали і соціал-демократи, які утворили Спільний Комітет Української соціал-радикальної та Української соціал-демократичної партій⁸⁴.

Першим актом діяльності ГКРУ була відозва до українського населення, яку підписали 44 крайові організації Східної Галичини. Ще перед її появою у пресі глава Української Греко-Католицької Церкви митрополит А. Шептицький 24 липня 1933 р. видав звернення "Україна в предсмертних судорогах"⁸⁵. Звернення А. Шептицького отримало схвальні відгуки і підтримку у багатьох країнах Європи. Віденський архієпископ, кардинал Т. Інніцер, під впливом звернення А. Шептицького, закликав європейську громадськість допомогти Радянській Росії (СРСР), де від голоду є навіть випадки канібалізму. Радянські дипломати у відповідь цинічно заявляли: "...в Росії нема ні канібалів, ні кардиналів"⁸⁶.

Діловий комітет у Львові розробив низку інструкцій про те, як утворювати повітові громадські комітети, як організовувати акції протесту, як вести роботу із втікачами з УСРР, як збирати грошові пожертвування, збіжжя, одяг і матеріали про діяльність місцевих комітетів. День 29 жовтня 1933 р. у Західній Україні було проголошено Днем загальнонаціональної жалоби й протесту⁸⁷. В усіх громадських установах міст і сіл Західної України відбувалися збори і публічні віча українського населення. У цей день також була проведена акція збору пожертвувань для допомоги голодуючим в Україні. Щоправда, згодом виявилось, що мало не найскладнішим у цій благородній роботі було подолання самоблокади СРСР, який заперечував факт гуманітарної катастрофи в УСРР і закордонної допомоги не приймав⁸⁸.

На початку вересня 1933 р. до Женеви були скеровані М. Рудницька і З. Пеленський. Їх завданням було: 1) налагодити контакти з українськими комітетами допомоги голодуючим у Празі, Берліні, Відні, Брюсселі, Парижі; 2) взяти участь у Конгресі Національностей в Швейцарії; 3) зацікавити міжнародні організації справою голоду в Україні; 4) справу про голод в Україні включити до порядку денного сесії Ліги Націй⁸⁹. Напередодні сесії Ліги Націй швейцарські газети почали друкувати матеріали про голод, які їм передали галицькі представники. За таких умов уряд СРСР вдавався до різноманітних засобів брехні і шантажу. Він рішуче заперечував існування будь-якого голоду в Україні, а відомості про голод вважав наклепами та злобною антирадянською пропагандою. Доцільно зазначити, що навіть через багато років В. Молотов, один із соратників Й. Сталіна, категорично заперечував факт голодомору, а людей, які про це говорять, назвав "ворогами комунізму"⁹⁰.

Зініціювати питання голодомору на сесії Ліги Націй галицьким представникам не вдалося. М. Рудницька згодом стверджувала: "Права ініціативи мали тільки уряди держав, що були членами Ліги Націй. Думати про те, що в тодішній міжнародній ситуації будь-яка держава захоче задиратися з Советським Союзом і брати на себе роль чемпіона справи голодуючих, була б марна надія. Українці самі

не мали жодної змоги спонукати Лігу Націй турбуватися трагічним становищем України, бо до такої ми не мали жодної законної підстави”⁹¹. Західноукраїнських делегатів підтримав представник уряду УНР О. Шульгін, який 25 вересня 1933 р. надіслав листа голові Ради Ліги Націй Мовінкелло⁹².

Відхід Польської держави і СРСР від демократії та посилення репресій сприяли радикалізації українського національного руху. Зворотним боком репресивної політики Польщі на західноукраїнських землях, більшовицької Москви в Радянській Україні були терористичні акти націоналістичного підпілля. Усього за 1921–1939 рр. українське націоналістичне підпілля здійснило 63 замах. Їхніми жертвами стали 25 поляків, 36 українців, один росіянин і один єврей⁹³. Ці акції проводилися з метою привернути увагу світової громадськості до політики утисків українського населення у Польщі та СРСР. Після вбивства польського державного діяча Т. Голувки у 1931 р. у світі дізналися про плани “тихої колонізації” українців у Польщі. Замах на чиновника поліції Є. Чеховського у 1932 р. засвідчив жахливі умови перебування українських в’язнів у польських тюрмах. Судовий процес над членом ОУН М. Лемиком, який здійснив замах на працівника радянського консульства у Львові О. Майлова в 1933 р., сприяв поширенню у світі правди про голодомор в Радянській Україні. У червні 1934 р. членами ОУН був вбитий у Варшаві польський міністр внутрішніх справ Б. Перацький, якого вважали відповідальним за жорстоку пацифікацію українців у 1930 р.

У справі про обвинувачення М. Лемика та інших за вчинений замах на радянського дипломата О. Майлова головуючий на судовому процесі заборонив адвокатам посилатися у своїх виступах на організований Й. Сталіним голод в Україні. Незважаючи на це, адвокат С. Шухевич, говорячи про причини і мотиви злочину, про соціально-економічні відносини в Радянській Україні, встиг сказати: “Вісім мільйонів з голоду...”⁹⁴. Після цих слів головуючий перебив С. Шухевича, нагадавши про свою заборону. Але вже цього достатньо було, щоб усі газети надрукували статті про процес, в яких вказувалося про страшний голод в Українській СРР⁹⁵.

Українські дослідники наголошують, що у польських в’язницях члени ОУН позбавлялися найелементарніших прав. Щодо них розпочався етап масових систематичних репресій, тортур і вбивств. Права політичних в’язнів існували у Польщі лише на папері. Зловживання польських властей щодо ув’язнених членів ОУН проявлялися, передусім, у таких формах: 1) скасування для них усіх пільг; 2) придушення грубою силою і суворим режимом будь-яких проявів незадоволення у формі голодувань, бунтів; 3) штучне створення для них таких умов відбуття покарання, за яких вони помирали б від інфекційних хвороб, закінчували б життя самогубством, божеволіли⁹⁶.

На судових процесах над членами ОУН польські власті постійно намагалися відшукати закордонні сліди ворожих до Польщі держав. Зокрема це стосувалося Литви, на території якої друкувалися і переправлялися у Польщу друковані органи ОУН “Сурма”, “Націоналіст” та ін.⁹⁷. Вказані друковані видання ОУН та інша література справді виходили за кошти литовського уряду, який часто надавав фінансову підтримку цій організації. Наприклад, співробітник Є. Коновальця О. Бойків згадує, що у 1937 р. він отримав для ОУН в

литовському посольстві у Парижі 2 500 доларів⁹⁸. Під час слідства у справі вбивства Б. Перацького польські власті звинуватили Литву у фінансовій підтримці ОУН. Вони висунули звинувачення Є. Коновальцю, вважаючи його головним організатором замаху. Із метою нейтралізації діяльності Є. Коновальця польський уряд звернувся до Федеральної прокуратури Швейцарії з вимогою вислати його за межі країни. Як доказ наводилося твердження про те, що Є. Коновалець готує замах на міністра закордонних справ Польщі Ю. Бека⁹⁹.

У Радянському Союзі кремлівські вожді також із занепокоєнням спостерігали за розвитком українського національного руху на західноукраїнських землях. На сторінках радянської преси публікувалися численні матеріали про події в Західній Україні початку 1930-х років¹⁰⁰. Розгорнувши галасливу пропагандистську кампанію про підтримку населення Західної України, більшовицьке керівництво тим самим намагалось приховати власну політику геноциду щодо українців. Його серйозно турбували протести політичних партій та громадських організацій Західної України проти голодомору 1932–1933 рр., які звернулися зі скаргами до Ліги Націй, звинувачуючи більшовиків у політиці геноциду. За вказівкою Москви, у протестах радянських організацій проти репресивної політики польських властей вказувалося, що вона є можливою лише “за мовчазної підтримки УНДО, українських націонал-демократів, есерів та радикалів”¹⁰¹. Намагання скомпрометувати позицію українських організацій Західної України більшовицьким керівництвом перед громадськістю були очевидними.

Найрадикальніше проти голодомору в Україні, як вже згадувалося, протестувала ОУН. На конференції Проводу ОУН в Берліні 3 червня 1933 р. було прийнято рішення виконати замах на радянського консула у Львові¹⁰². 21 жовтня 1933 р. член ОУН М. Лемик, помилково прийнявши за консула чиновника ДПУ-НКВС в радянському консульстві О. Майлова, смертельно його поранив. Метою вбивства радянського дипломата була спроба ОУН донести світовій громадськості правду про голодомор в Україні. Це пізніше підтвердив С. Бандера на судовому процесі над членами ОУН в 1936 р.: “Я особисто дав Лемикові наказ і подав йому мотиви та інструкції. Ми знали, що більшовики будуть у фальшивому світлі представляти те вбивство й тому ми вирішили, що Лемик має віддатися в руки поліції, не стріляти до неї і таким чином дати спроможність зробити судову розправу”¹⁰³. Вбивство О. Майлова, як і інші терористичні акти, викликали широкий резонанс у світі. Про українські справи заговорили у багатьох країнах. А Москва ще більше почала цікавитися діяльністю ОУН, з’ясовуючи мету, стратегію і тактику боротьби націоналістичного підпілля проти комунізму.

Необхідно зазначити, що Провід ОУН трактував терор не як самоціль, а як засіб підготовки українського населення в боротьбі за незалежну Україну. В умовах загострення міжнародних відносин і початку майбутньої війни українці, на думку Проводу ОУН, мали взятися за зброю і розправитися з ворогами. Метою терористичних актів, як зауважував С. Бандера, було “задемонструвати єдність визвольного фронту, солідарність Західної України з протибільшовицькою боротьбою Середніх і Східних земель України та викоринити на Західній Україні комуністичну й агентурно-советофільську роботу серед українського населення”¹⁰⁴. Проте, як стверджують українські дослідники: “Діяльність ОУН, яка, зокрема,

широко застосовувала терор, не завжди виправданий і доцільний, не мала безумовного схвалення. Наслідки цієї жорстокої конфронтації відчуються і сьогодні у взаємовідносинах між українським і польським народами”¹⁰⁵.

Після здійснення замаху на радянського дипломата О. Майлова голова ОДПУ В. Менжинський в 1934 р. видав наказ про розроблення плану дій для нейтралізації терористичних акцій українського націоналістичного підпілля. З цією метою більшовицькі каральні органи активізували діяльність своєї аген-тури, яка діяла в ОУН. Через більшовицьких агентів в ОУН, як згадує у своїх мемуарах П. Судоплатов, відомий організатор і виконавець терористичних актів НКВС, він після восьмимісячної підготовки проник в оточення Є. Коновальця і став його довіреною особою¹⁰⁶. Подібні операції радянських спецслужб проводилися за прямими вказівками найвищого керівництва СРСР.

У руслі подій міжнародного життя першої половини 1930-х років, коли українське питання все більше перетворювалося на його невід’ємний елемент, поступово формувалися два принципово відмінні блоки держав. З одного боку, великі західні демократії, які дотримувалися правової основи Версальської системи мирних договорів, гарантій колективної безпеки та здійснювали політику ізоляціонізму, а з іншого, – Радянський Союз, так само не обтяжений моральними принципами, що й нацистська Німеччина, але ворожий як до неї, так і до західних демократій. Згуртувавшись навколо Й. Сталіна, радянське партійно-державне керівництво у 1929 р. відмовилося від НЕПу і розпочало нову спробу побудувати в СРСР комуністичну систему виробництва і розподілу суспільного продукту. Припинивши у 1933 р. військове співробітництво з Німеччиною, радянська дипломатія почала шукати шляхів зближення із західними демократіями. Для цього навіть було переорієнтовано діяльність Комінтерну. VII конгрес Комінтерну закликав комуністів співпрацювати з соціал-демократичними партіями для створення народних антифашистських фронтів¹⁰⁷.

Обставини цього переламного в історії міжнародних відносин періоду, що розпочався економічною кризою, безумовно впливали на радянсько-польські стосунки. Їх перебіг свідчив, що українське питання тією чи іншою мірою було пов’язане з укладенням радянсько-польського договору про ненапад та Лігою Націй, а також впливом на нього фактора німецької політики. Для Польщі наслідки економічної кризи були особливо відчутними. Польська економіка була відрізана від найближчих зовнішніх ринків. Відсутність торгового договору з Радянським Союзом, митна війна і нерегульованість територіальних проблем з Німеччиною значно звужували її можливості. Підписання 17 березня 1930 р. польсько-німецької торгової угоди не принесло Польщі очікуваних результатів. У Німеччині розпочалася істерична антипольська кампанія, яку підігрівали офіційні представники німецького уряду¹⁰⁸. Її дипломати за кордоном відверто заявили, що “...для Німеччини не буде миру, доки питання Коридору та Сілезії не будуть позитивно для неї розв’язані”¹⁰⁹.

Істотно погіршилося і міжнародне становище Польщі. У Варшаві із неприхованим незадоволенням сприйняли зовнішньополітичні кроки свого союзника Франції, яка без погодження з Польщею вивела 30 червня 1930 р. достроково свої війська з Рейнської зони. Польсько-французький союз почав втрачати антині-

мецьку спрямованість, що стало прямим результатом Локарнських угод 1925 р.¹¹⁰. Маючи обмежені можливості, Польська держава не могла протистояти цим негативним для неї явищам. Виступаючи в ролі спостерігача, вона могла лише простежити розвиток французько-німецьких і радянсько-німецьких стосунків.

У цих умовах питання про покращання польсько-радянських стосунків було у Варшаві знову поставлене на порядок денний. Намагаючись використати усі наявні можливості для покращання свого міжнародного становища, Польща восени 1930 р. провела низку консультацій з радянськими дипломатами стосовно укладення договору про ненапад¹¹¹. Позиція Москви у цьому питанні прояснилася під час зустрічі у Варшаві посла СРСР у Польщі В. Антонова-Овсієнко із польським міністром закордонних справ А. Залеським і послом у Москві С. Патеком¹¹². Ці зустрічі мали характер неофіційного обміну думками та з'ясування розбіжностей у підходах сторін. Тому вони не містили жодних конкретних пропозицій з боку радянського посла. Проте А. Залеський у листі від 21 грудня 1930 р. послу в Москві С. Патеку повідомляв, що Ю. Пілсудський погодився з пропозицією В. Антонова-Овсієнко розпочати офіційні переговори¹¹³.

Більше того, польська сторона сповістила уряди Румунії, Латвії, Естонії і Фінляндії про початок переговорів, зазначаючи при цьому, що вона може забезпечити приєднання цих держав разом з Польщею до договору з Радянським Союзом¹¹⁴. Дипломатичну активність Польщі у Москві сприйняли негативно. Нарком закордонних справ СРСР М. Литвинов 5 січня 1931 р. у розмові із С. Патеком заявив: "Ніяких пропозицій ми за останній час Польщі не робили та від неї не отримували"¹¹⁵. Радянська преса 6 січня опублікувала заяву ТАРС, в якій зазначалося, що "жодні переговори між СРСР і Польщею не мали місця"¹¹⁶.

Ситуація змінилася лише влітку 1931 р., коли Радянський Союз і Франція 10 серпня парафували погоджений текст радянсько-французького договору про ненапад¹¹⁷. Вказана подія засвідчила зміну зовнішньополітичного курсу Франції щодо Польщі. Уряд Франції перестав пов'язувати договір про ненапад з Радянським Союзом і з Польщею та Румунією¹¹⁸. Німеччина позитивно оцінила такий розвиток подій, переслідуючи свої цілі, вона сподівалася на швидкий крах французько-польського союзу¹¹⁹. З огляду на ситуацію польський уряд вирішив відновити переговори з Москвою.

23 серпня 1931 р. С. Патек вручив польський проект договору про ненапад Л. Карахану, заступнику наркома закордонних справ СРСР. При цьому С. Патек наголосив, що пропонуванний проект договору є тільки підведенням підсумків тих переговорів, які відбулися в минулому¹²⁰. Ініціативу Польщі в Москві сприйняли доволі скептично. Вже 27 серпня радянська сторона оцінила її негативно, вказавши, що польський проект включає всі ті пункти, які уряд СРСР відкинув ще в 1926–1927 рр.¹²¹. Більшовицьке керівництво, спираючись на ідеологічні основи радянської зовнішньої політики, продовжувало розглядати польський проект як чергову спробу "...відгородити СРСР санітарним кордоном слухняних Польщі держав, яка намагається контролювати їх зовнішню політику"¹²².

У відповідь польська преса почала писати про "узгоджувальну, гармонійну акцію Франції і Польщі"¹²³. Проте реальність була іншою. Радянські дипломати у вересні 1931 р. домовилися у Парижі, що французька сторона

переконає Варшаву зняти неприйнятні для СРСР умови договору. Під час зустрічі з А. Залеським міністр закордонних справ Франції А. Бріан запропонував польському міністрові переговори з СРСР вести на базі радянсько-французького проекту¹²⁴. А. Залеський спочатку погодився з французькими пропозиціями і, виступаючи 30 жовтня 1931 р. в сеймі, заявив, що Польща готова на нових умовах підписати з СРСР договір про ненапад¹²⁵.

Проте прогресу на переговорах не було. Посол С. Патек, отримавши вказівку на їх продовження, обумовлював підписання договору тільки у зв'язку з аналогічними договорами з Латвією, Естонією, Фінляндією та Румунією. Це свідчило про те, що Польща відмовилася взяти за основу проект радянсько-французького договору і повернулася на попередні позиції свого проекту 1926 р., тільки з доповненнями¹²⁶. Особливо наполегливо С. Патек протестував проти включення у договір статті, яка зобов'язувала "не брати участі в угодах, ворожих з агресивної точки зору щодо іншої сторони"¹²⁷. Коли Франція вирішила доповнити договір з СРСР конвенцією про узгоджувальну процедуру, яка передбачала вирішення спірних питань шляхом їх обговорення в комісіях представників зацікавлених сторін, С. Патек почав поступово відмовлятися від ідеї арбітражу¹²⁸. Тим більше, що радянський уряд категорично не погоджувався, щоб у договорі з Польщею згадувалися треті країни. Польські вимоги у цьому питанні, отже, не могли бути реалізовані.

У січні–травні 1932 р. договори про ненапад з СРСР підписали і ратифікували Фінляндія, Латвія і Естонія¹²⁹. Лише Румунія відхилила радянські пропозиції, оскільки Москва не визнавала анексії Бухарестом української Бесарабії. Природно, що вимоги польського уряду про укладення договорів про ненапад між СРСР, Польщею і балтійськими державами почали втрачати сенс. У процесі подальших переговорів Польща узгодила усі пункти договору. 25 січня 1932 р. він був парафований в Москві заступником наркома закордонних справ СРСР М. Крестинським і послом С. Патеком¹³⁰.

Парафування договору про ненапад у Польщі розцінювали як незаперечний успіх її дипломатії. Узалежнивши підписання договору з СРСР від укладання подібних договорів з балтійськими країнами і Румунією, Польща вважала, що отримає від непередбачуваної Москви дійсні гарантії безпеки на східному кордоні. Тому вона постійно намагалася відіграти роль посередника в радянсько-румунських переговорах, хоча для неї це було дуже складно¹³¹. Румунські політики постійно прагнули домогтися визнання радянським урядом анексії Бесарабії в 1918 р. шляхом вилучення з тексту договору пунктів про належність українських земель. Оскільки обидві сторони не йшли на поступки, радянсько-румунські переговори виявилися найважчими у комплексі договорів про ненапад між СРСР і сусідніми країнами.

Польща, з одного боку, прагнула нейтралізувати тиск Німеччини на румунський уряд, яка рекомендувала Бухаресту висувати максимальні вимоги на переговорах з Москвою¹³². З іншого, – вона була повністю солідарною з Румунією у питанні Бесарабії. Захопивши українські етнічні землі, Польща і Румунія відкидали будь-які спроби навіть обговорення факту їх належності. Подібна політика Польщі негативно позначилася на польському населенні, яке проживало на

українських етнічних землях в складі румунської держави. Виконуючи волю Варшави, голова Буковинської Польської Народної Ради Квятковський навіть підписав у свій час декларацію про визнання анексії Буковини Румунією історичною справедливістю¹³³. Українські історики вказують: “Проте і таке плазування не врятувало поляків від жорстокої румунізації. Припинили своє існування польські школи, ледь животили декілька товариств. Як і українці, поляки відчували на собі всю “привабливість” румунської держави”¹³⁴.

У перші місяці 1932 р. польський уряд не поспішав з підписанням парафованого договору. На його позицію впливали декілька чинників, позиція Франції та фактор німецької політики. Новий французький уряд офіційно заявив про те, що підписання французько-радянського договору можливе лише за умови позитивного завершення радянсько-польських переговорів. Заохочуваний Францією А. Залеський в лютому 1932 р. повідомив радянську сторону, що підписання договору можливе, але тільки спільно з балтійськими державами. При цьому він заявив М. Литвинову, що ця умова залишиться в силі навіть тоді, якщо балтійські держави і Румунія навмисне зірвуть переговори¹³⁵.

Одночасно погіршилися німецько-польські стосунки, конфлікти на межі військових зіткнень виникли по всій лінії німецько-польського кордону. Заяви про “виправлення версальських несправедливостей” стали звичайним явищем у виступах німецьких політиків. Крім того, німецький уряд прагнув ізолювати Польщу на Сході і не допустити нормалізації її відносин з СРСР. Німецький уряд фон Папена був прихильником німецько-французького зближення. На конференції у Лозанні у червні 1932 р. він навіть запропонував Франції союз і співпрацю, щоправда ці пропозиції Е. Ерріо були відхилені¹³⁶. Але сам факт такої постановки питання викликав стурбованість Москви і Варшави. Щоб пришвидшити процес радянсько-польських переговорів, М. Литвинов погодився на нову спробу посередництва Польщі у радянсько-румунських переговорах¹³⁷.

Польща почала посилено декларувати свої мирні наміри у відносинах з Німеччиною, а польська преса відстоювала ідею, що “найгірший компроміс завжди кращий, ніж найсправедливіша війна”¹³⁸. 15 червня 1931 р. Ю. Бек повідомив у Женеві А. Залеському, що Ю. Пілсудський відмовився від наміру підтримувати Румунію, оскільки вона робить неможливими узгоджувальні дії Польщі і балтійських держав¹³⁹. Польському послові С. Патеку було доручено завершити переговори, які увінчалися укладенням договору про ненапад. Його у Москві 25 липня 1932 р. підписали М. Крестинський і С. Патек¹⁴⁰.

Згідно з договором Радянський Союз і Польща відмовлялися від війни як засобу ведення зовнішньої політики, окреслили поняття агресії і визначили її форми. Спеціальна стаття договору зобов'язувала обидві держави не укладати договорів, ворожих іншій стороні, не надавати прямої чи опосередкованої допомоги третій, нападаючій стороні. 23 листопада 1932 р. М. Литвинов і С. Патек підписали також конвенцію про узгоджувальну процедуру, яка доповнила і завершила вказаний договір. У Варшаві 23 грудня 1932 р. сторони обмінялися ратифікаційними грамотами, після чого договір про ненапад став чинним.

Укладення договору позитивно сприйняли як у Радянському Союзі, так і в Польщі. В Москві договір назвали “великою перемогою в справі миру”, а

також наголошували на тому, що він укладений з Польщею, державою, якій “імперіалістичні сили відводили роль головного плацдарму інтервенції проти СРСР”¹⁴¹. Польська преса вказувала на те, що “мир на великій ділянці Європи буде міцнішим”, і зауважувала про особливі заслуги Польщі, яка домоглася колективного підписання договорів з СРСР разом з балтійськими державами¹⁴². Мине лише декілька років і акценти в оцінці договору про ненапад у Радянському Союзі та Польщі зміняться. Наприклад, тогочасні польські автори писатимуть про С. Патека, що він “...на посаді в Москві був шкідливим; тому що спричинився до польсько-радянського пакту про ненапад, який дезорієнтував нашу громадську думку і став важливим знаряддям радянської політики, а також сприяв визнанню Сполученими Штатами Америки радянської Росії”¹⁴³. А Й. Сталін, виступаючи 26 січня 1934 р. на XVII з’їзді ВКП(б), зазначив, що: “Непередбачувані випадки і зигзаги політики у Польщі, де антирадянські традиції ще дуже сильні, не можуть вважатися цілковито виключеними”¹⁴⁴.

Уклавши договір про ненапад, Радянський Союз і Польща почали боротьбу за утвердження своїх позицій в міжнародній політиці. У Польщі ця тенденція зміцніла із приходом Ю. Бека в листопаді 1932 р. на посаду міністра закордонних справ. Його призначення знаменувало нові підходи Ю. Пілсудського у діяльності польської дипломатії. Будучи прихильником “твердих методів” ведення зовнішньої політики, Ю. Бек одразу ж зосередив зусилля на боротьбі із спробами великих держав допустити перегляд Версальської системи договорів. Керівництво Польської держави чітко усвідомлювало, що всякі спроби перегляду існуючих кордонів неминуче викличуть активізацію українського питання у політиці багатьох держав, особливо Німеччини і Радянського Союзу.

У березні 1933 р. Б. Муссоліні запропонував укласти “пакт чотирьох” великих європейських держав – Франції, Італії, Німеччини і Англії “Про згоду й співробітництво з метою підтримання миру”¹⁴⁵. Йшлося про можливість перегляду Версальської системи договорів, фактично про територіальні зміни в Європі. Німеччина з ентузіазмом сприйняла проект пакту. Для Франції, що була пов’язана з країнами, які виграли у Версалі – Малою Антантою й Польщею, цей проект мав зовсім інший зміст. Тому прем’єр-міністр Франції Е. Деладьє відхилив проект пакту, вказавши на те, що він підриває основи діяльності Ліги Націй¹⁴⁶. Реакція Польщі на цю подію виявилась дуже гострою. 5 квітня 1933 р. Ю. Бек заявив французькому послу в Варшаві Ж. Лярошу, що “...коли хтось з власної ініціативи, або заохочений іншими порушить нашу територію, то посли замовкнуть і заговорять гармати”¹⁴⁷. В Радянському Союзі також почали наголошувати на антирадянському спрямуванні “пакту чотирьох”¹⁴⁸.

Через загострення суперечностей між державами “пакт чотирьох”, підписаний 15 липня в Римі на 10 років, не був ратифікований¹⁴⁹. Отже, поразка пакту зробила нездійсненною надію на мирний перегляд Версальської системи договорів. На ґрунті несприйняття пакту відбулося зближення позицій Радянського Союзу і Польщі. Проте Москва, зацікавлена у такому розвитку подій, хотіла використати його як засіб впливу на політику німецького уряду. Цікавою у цьому аспекті була позиція СРСР і Польщі на Міжнародній конференції із роззброєння, яка відбулася в Женеві ще в лютому 1932 р.

*М. Литвінов
(1876–1952)*

Керівник радянської делегації на конференції М. Литвінов 11 лютого 1932 р. запропонував план загального і повного роззброєння¹⁵⁰. Оскільки реалізувати його в цих умовах було фактично неможливо, то учасники конференції, а це 62 країни, розцінили радянський проект як пропагандистський. 17 грудня 1932 р. США, Англія, Франція, Італія і Німеччина в Женеві домовились про те, що Німеччина отримає рівні права в рамках безпеки, однакової для всіх країн. Радянський Союз і Польща спільно виступили із застереженням до декларації п'яти держав¹⁵¹. У Москві і Варшаві погодилися на тому, що невелика група держав, нехай навіть великих, не може безроздільно вирішувати долю конференції.

Події навколо “пакту чотирьох”, конференції із роззброєння привели до покращання радянсько-польських стосунків. Влітку 1933 р. вони досягли найвищого рівня взаєморозуміння за весь міжвоєнний період. Значно позбавилися економічні, культурні, наукові зв'язки між двома державами. Радянська і польська преса навіть почали писати про “нову епоху” в цих стосунках¹⁵². 3 липня 1933 р. Польща разом з державами, які уклали з СРСР договори про ненапад, підписала регіональну конвенцію про визначення агресії¹⁵³. На пропозицію радянської сторони Ю. Бек дав згоду на одночасну ратифікацію підписаної конвенції 15 вересня 1933 р.¹⁵⁴. Одночасну ратифікацію конвенції у Польщі оцінили дуже високо і вважали такою, що значно “зміцнить мир у східній частині Європи”¹⁵⁵.

Проте СРСР і Польща розглядали таке зближення тільки з погляду своїх політичних інтересів. Оскільки прихід А. Гітлера до влади змінив розташування політичних сил, то радянське керівництво намагалося запобігти ізоляції СРСР в Європі. У тій ситуації Москва почала шукати шляхів зближення з Францією, а співпраця з нею без участі Польщі була б значно ускладненою. Крім того, в СРСР боялися німецько-польського зближення, яке, на думку радянських політиків, могло мати лише одне, антирадянське спрямування¹⁵⁶. Польський фактор у радянській політиці використовувався і як подразник для Німеччини, де почали говорити, що від погіршення радянсько-німецьких відносин виграла лише Польща.

Позицію Польщі у відносинах з СРСР можна проаналізувати в кількох взаємопов'язаних площинах: врегулювання цих стосунків у Варшаві розглядали як один із двох головних елементів зміцнення становища Польщі в європейській політиці, особливо щодо Франції. Другим елементом було налагодження нормальних стосунків з Німеччиною. Суть такого підходу Польщі у зовнішній політиці була висловлена Ю. Пілсудським у липні 1932 р.: “Польща, позбавлена небезпеки на Сході і Заході вступить нарешті в стадію своєї незалежної політики, яка буде служити тільки власним, польським, а не чужим інтересам”¹⁵⁷. У цьому випадку,

як вважали у Варшаві, зближення з СРСР було лише засобом тиску на Німеччину, але за умови, що воно не буде мати антинімецький характер¹⁵⁸. Тобто у відносинах з СРСР існувала певна межа, яку польські політики не хотіли переступати, щоб не зашкодити стосункам з Німеччиною.

Ця політична гра, із постійно присутнім фактом німецької політики, яку сторони реалізовували у своїй зовнішній політиці, мала безпосередній вплив на українське питання. У листопаді 1933 р. Польща розпочала переговори з Німеччиною з метою врегулювання стосунків. 16 листопада, після зустрічі А. Гітлера і польського посла в Берліні Ю. Ліпського, було оприлюднене комюніке, яким повідомлялося, що обидві сторони відмовляються від застосування сили у відносинах між ними¹⁵⁹. Подібний розвиток подій викликав незадоволення у Парижі і Лондоні, адже настійливі спроби А. Гітлера розвалити систему французьких альянсів в Європі отримали реальні шанси на успіх¹⁶⁰. 27 листопада німецький посол у Варшаві фон Мольтке передав Ю. Пілсудському проект договору, який пропонувалося підписати у формі декларації¹⁶¹.

Необхідно визнати, що Ю. Пілсудський і його оточення занадто легковажили небезпекою, яку почала створювати нацистська Німеччина. Підставою для такої позиції польської сторони були висновки Ю. Пілсудського, сформульовані Ю. Беком: 1) німецький народно-соціалістичний рух має революційний характер; 2) всі реформатори світу, зокрема А. Гітлер, розпочинають історію свого краю від початку, а тому щодо них можна використовувати нові аргументи при вирішенні “старих справ”; 3) кожний реформатор внутрішнього життя держави, а таким є А. Гітлер, вимагає тривалого періоду “заспокоєння” в ділянці зовнішньої політики; 4) А. Гітлер більше австрієць, але в жодному випадку не пруссак; 5) гітлерівський рух – це останній акт народного об’єднання Німеччини¹⁶².

Варто зауважити, що подібна оцінка політики нацистської Німеччини викликала критику з боку польських опозиційних партій, окремих політичних діячів. На експансіоністський характер німецької зовнішньої політики постійно звертав увагу генерал В. Сікорський¹⁶³. Особливо критикували Ю. Бека, який 15 лютого 1933 р. на засіданні комісії у закордонних справах польського сейму заявив: “Наші стосунки і їх подальший розвиток з Німеччиною будуть такі самі, як стосунки Німеччини щодо Польщі. На практиці в цьому питанні завжди буде більше залежати від Берліна, ніж від Варшави”¹⁶⁴.

Для Польщі, яка розпочала переговори з Німеччиною, необхідно було розвіяти підозри Москви. 23 листопада 1933 р. Ю. Бек зустрівся з радянським послом В. Антоновим-Овсієнко і запропонував виробити нові підходи у спільній політиці щодо балтійських держав¹⁶⁵. Це було якісно новим явищем у радянсько-польських

*Владислав Сікорський
(1881–1943)*

відносинах. Уже 14 грудня М. Литвинов висловив побажання спільно з Польщею оприлюднити декларацію, яка передбачала, у разі загрози незалежності цих держав, спільні дії сторін. Польщу не влаштувала радянська пропозиція, оскільки вона могла негативно вплинути на її переговори з Німеччиною. Тому польські дипломати лише формально підтримали радянський проект декларації¹⁶⁶. Та й балтійські держави заперечували, щоб гарантами їхньої незалежності виступали Радянський Союз і Польща.

26 січня 1934 р. польський посол Ю. Ліпський і міністр закордонних справ Німеччини К. фон Нейрат підписали в Берліні декларацію про незастосування сили¹⁶⁷. Через місяць сторони підписали також угоду про “моральне роззброєння”, яка мала заборонити антипольську і антинімецьку пропаганду в засобах масової інформації двох держав. Проте в декларації нічого не зазначалося про дві найважливіші проблеми польсько-німецьких стосунків, – це непорушність кордонів та права національних меншин.

В урядових колах Польщі невинувато високо оцінювали підписану декларацію. Польському суспільству нав'язувалися ілюзії про незалежну позицію Варшави у відносинах з Німеччиною. Політика “рівноваги” або “балансування” між СРСР і Німеччиною розглядалася у Польщі як велике досягнення її керівництва. Хоча було відомо, що А. Гітлер вважав декларацію своєрідним маневром, який допоміг йому подолати міжнародну ізоляцію без будь-яких взятих на себе зобов'язань. У Москві почали писати про те, що Польща, очевидно, приховує деякі таємні аспекти порозуміння з Німеччиною¹⁶⁸.

13 лютого 1934 р. Ю. Бек здійснив візит до Радянського Союзу. Під час переговорів з М. Литвиновим йому було вказано на той факт, що існуючий радянсько-польський договір про ненапад укладено на три роки, а польсько-німецький на 10 років. Польський міністр дав згоду на продовження терміну договору. 5 травня 1934 р. в Москві було підписано два протоколи: один – продовжував договір про ненапад до 31 грудня 1945 р., другий – про відсутність претензій, пов'язаних з умовами Ризького договору¹⁶⁹. Як показали наступні події, продовження договору про ненапад не привело до покращання радянсько-польських стосунків.

¹ Цветков Г.М. Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917–1945 рр. – К., 1997. – С. 104.

² Landau Z., Tomaszewski J. Gospodarka Polski międzywojennej 1918–1939. Wielki kryzys 1930–1935. – Warszawa, 1982. – Т. 3. – С. 30.

³ Історія міжнародних відносин України (XX століття) / Під ред. В. Трофимовича. – Львів, 1996. – С. 81.

⁴ Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. // Записки НТШ: Праці історико-філософ. секції. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 135–136.

⁵ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Мюнхен–Лондон–Нью-Йорк, 1968. – Т. 1. – С. 88–90; Книш З. Становлення ОУН. – К., 1994;

Мудрик-Мечник С. Вшануймо дату створення ОУН (28.01–3.02.1929 р.) // Українська ідея і чин. – 1998. – № 2. – С. 36–39.

⁶ Мірчук П. Вказ. праця. – С. 90; Ковальчук М. Генерал Микола Капустянський (1881–1969). – К., 2006. – С. 62–63.

⁷ Історія суспільних рухів і політичних партій України (XIX–XX ст.): Навч. посібник. – Львів, 1998. – С. 133.

⁸ Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали. – К., 1997. – Ч. 2. – С. 178.

⁹ Там само. – С. 182.

¹⁰ ДАЛО. – Ф. 121, оп. 1, спр. 1020, арк. 17.

¹¹ Гаврилів І.Ю. Військове питання в діяльності УВО-ОУН у міжвоєнний період // Вісник Державного ун-ту “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – Львів, 1998. – № 344. – С. 37.

¹² Бойків О. Моя співпраця з полковником // Життя і смерть полковника Коновальця. – Львів, 1993. – С. 110–111.

¹³ Дужий П. Український націоналізм проти нацизму // Українська ідея і чин. – 1998. – № 2. – С.41.

¹⁴ Капустянський М. Нариси споминів 1929-1939 років // Український історик. – 1987. – № 1–4. – С. 98.

¹⁵ Ковальчук М. Вказ. праця. – С. 65–66.

¹⁶ Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 108–109.

¹⁷ Історія України від найдавніших часів до наших днів: Навч. посібник. – Чернівці, 1998. – С. 207.

¹⁸ ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 344, оп.1, спр. 144, арк. 1–3; Бачина-Бачинський Є. Щоденник із Женеви // Життя і смерть полковника Коновальця. – Львів, 1993. – С. 129.

¹⁹ Швагуляк М. “Пацифікація”. Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. та українська суспільність. – Львів, 1993. – С. 36–37.

²⁰ Лозинський М. Моє співробітництво з Президентом Петрушевичем. – Львів, 1925. – С. 19.

²¹ ЦДАВОУ. – Ф. 4465, оп. 1, спр. 344; спр. 346.

²² Бойків О. Вказ. праця. – С. 124.

²³ Рудницька М. Статті, листи, документи. – Львів-Жовква, 1998. – С.148–150, 359–360, 616–619.

²⁴ Там само. – С. 617.

²⁵ Там само. – С. 619.

²⁶ ААН. Instytucje Wojskowe. Sygn. 296 / III – 48. К. 1; ЦДАГОУ. – Ф. 6, оп. 1, спр. 265, арк. 74.

²⁷ ААН. Instytucje Wojskowe. Sygn. 296 / III – 48. К. 1

²⁸ Gazeta Polska. – 1931. – 24 maja.

²⁹ ДАЛО. – Ф. 1, оп. 51, спр. 235, арк. 1.

³⁰ Олесницький Я. Травнева сесія Ліги Націй і українські петиції // Діло. – 1931. – 28 травня.

³¹ Діло. – 1931. – 12 серп.

³² ДАЛО. – Ф. 1, оп. 51, спр. 250, арк. 14; Книш З. Дрижить підземний гук. Спогади з 1930 і 1931 років у Галичині. – Вінніпер, 1953. – 338 с.

³³ Gazeta Polska. – 1931. – 21 wrześ.

³⁴ Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. – К., 1998. – С. 320.

- ³⁵ ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 344, оп.1, спр. 553, арк. 13.
- ³⁶ Рудницька М. Вказ. праця. – С. 622.
- ³⁷ ДАЛО. – Ф. 1, оп. 51, спр. 446, арк.42–43.
- ³⁸ Potocki R. Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920–1939). – Lublin, 1999. – S. 209–219.
- ³⁹ Нариси з історії дипломатії України. – К. 2001. – С. 462.
- ⁴⁰ Potocki R. Idea restytucji... S. 278.
- ⁴¹ Там само. – С. 176–177.
- ⁴² Шелленберг В. Мемуари / Пер. с нем. – Минск, 1998. – С. 54–55; Орлов А. Сталин: в преддверии войны. – М., 2003. – С. 28–31; Емельянов Ю.В. Заметки о Бухарине: Революция. История. Личность. – М., 1989. – С. 236–237. Німецькі дослідники звертають увагу на те, що подібна співпраця Берліна і Москви має глибоке коріння. Намагаючись вивести Росію із війни, міністерство закордонних справ кайзерівської Німеччини вже з 1915 р. почало фінансувати підривну діяльність більшовицької партії. Завдяки німецькій фінансовій допомозі В. Ленін захопив владу у Петрограді в 1917 р. Вже через два дні після захоплення влади більшовиками з Берліна В. Леніну було виділено 15 млн. марок. Із Берліна, зазначають німецькі науковці, лише спостерігали за тим, як В. Ленін і Л. Троцький за німецькі гроші створювали ЧК та Червону армію. Див.: Шиссер Г., Трауптман Й. Русская рулетка: Немецкие деньги для русской революции. – М., 2004. – С.137, 207.
- ⁴³ Гольчевський Ф., Ягніщак В. Україна у планах Німеччини в міжвоєнний період // Українські варіанти. – 1998. – № 2(4). – С. 101.
- ⁴⁴ Історія міжнародних відносин України (XX століття)... – С. 90–91.
- ⁴⁵ Gazeta Polska. – 1931. – 27 maja.
- ⁴⁶ Дужий П. Степан Бандера – символ нації: Ескізний нарис про життя і діяльність Провідника ОУН. – Львів, 1996. – Ч. 1. – С. 140.
- ⁴⁷ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. – С. 40–41.
- ⁴⁸ Щеглюк В.Р. “...Як роса на сонці”: Політичний роман-хроніка, написаний на основі спогадів колишнього діяча ОУН-УПА Л.С. Павлишина. – Львів, 1992. – С. 35; Дужий П. Роман Шухевич – політик, воїн, громадянин. – Львів, 1998. – С. 86.
- ⁴⁹ Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. – Львів, 1992. – С. 21–25.
- ⁵⁰ Синяк Д., Ярема Г. Чи був маршал другом України? // Високий замок. – 1998. – 25 грудня.
- ⁵¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – В 2-х т. – К., 1994. – Т. 2. – С. 79.
- ⁵² Бандера С. Перспективи Української Революції: Репринтне видання. – Дрогобич, 1998. – 656 с.; Перепічка Є.В. Феномен Степана Бандери. – Львів, 2006. – С. 164–180.
- ⁵³ Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 391.
- ⁵⁴ Лисяк-Рудницький І. Вказ. праця. – С. 251–252.
- ⁵⁵ Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.). – К., 2003. – С. 439.
- ⁵⁶ Історія міжнародних відносин України (XX століття)... – С. 92.
- ⁵⁷ Правда. – 1934. – 28 янв.
- ⁵⁸ XI з'їзд КП (б)У: Стенографічний звіт. – Харків, 1930. – С. 708.
- ⁵⁹ Шаповал Ю. ГПУ - НКВС як інструмент антиукраїнізації в 20-ті і 30-ті роки // Український історик. – 1995. – № 1–4. – С. 70–72.
- ⁶⁰ Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. – К., 1990. – С. 109.
- ⁶¹ Історія суспільних рухів і політичних партій України (XIX–XX ст.)... – С. 125.

⁶² Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні: Документи і матеріали. – В 3-х кн. – Львів, 1964. – Кн. 2. – С. 194–195; Постанови II з'їзду Комуністичної партії Західної України. – Львів, 1925. – 100 с.

⁶³ Постанови III з'їзду КПЗУ (серпень 1928 р.). – Львів, 1928. – 35 с.

⁶⁴ Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації. – Ужгород, 1979. – С. 25–35; Нариси історії Львівської обласної партійної організації. – Львів, 1980. – С. 140; Панчук М.І. “Білі плями” героїчного літопису: Із історії Комуністичної партії Західної України. – К., 1989. – С. 68–104.; Карпенко О.Ю. Селянські повстання в Польщі в 1932–1933 рр. – К., 1955. – 131 с.

⁶⁵ Історія Львова / Відп. ред. В.В. Секретарюк. – К., 1984. – С. 195.

⁶⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 6, оп. 2, спр. 221, арк. 8–19.

⁶⁷ КРР. Uchwały i rezolucje. – Warszawa, 1956. – Т. 3. – С. 267.

⁶⁸ Там само. – С. 270; Bolesław Bierut. Życie i działalność / Oprac. J. Kowalczyk. – Warszawa, 1952. – S. 62–63.

⁶⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 16, спр. 9, арк. 174.

⁷⁰ Діло. – 1933. – 26 січ.; 27 лют.; 5 трав.; 22, 30 черв.; 19 серп.; 18, 30 верес.; 16 жовт.

⁷¹ ЦДАВОУ. – Ф. 4465, оп. 1, спр. 372, арк. 1–7.

⁷² Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). – К., 1994. – С. 163.

⁷³ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали... – Ч. 2. – С. 242.

⁷⁴ Там само. – С. 246.

⁷⁵ Юрченко В. Пекло на землі / Передрук видання 1931 р. – Львів, 1994. – 375 с.; Діло. – 1932. – 21 трав.

⁷⁶ Рудницька М. Статті, листи, документи... – С. 405–407.

⁷⁷ Гетьманчук М.П. Ставлення громадскості Західної України до голодомору 1932–1933 рр. в Українській СРР у контексті радянсько-польських відносин // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – Львів, 2003. – № 493. – С. 210; Борці за воз'єднання: Біограф. довідник / Упор. Ю. Сливка. – Львів, 1989. – С. 302.

⁷⁸ Діло. – 1933. – 6 серп.

⁷⁹ Діло. – 1933. – 7 серп.

⁸⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 16, спр. 10, арк. 151–157.

⁸¹ Діло. – 1933. – 15–16 серп.

⁸² Рудницька М. Вказ. праця. – С. 408.

⁸³ Клювак В.В., Куцинда В.І. Голгофа українського народу (До 70-річчя голодомору в Україні 1932–1933 років за матеріалами Державного архіву Львівської області). – Львів, 2003. – С. 12–14.

⁸⁴ Гетьманчук М.П. Громадськість Західної України і голодомор в Українській РСР 1932–1933 рр. // Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Української Академії державного управління при Президентові України. – Львів, 2002. – Вип. 1/2. – С. 121.

⁸⁵ Клювак В.В., Куцинда В.І. Вказ. праця. – С. 13.

⁸⁶ Гетьманчук М.П. Вказ. праця. – С. 121.

⁸⁷ Діло. – 1933. – 15 жовт.

⁸⁸ Діло. – 1933. – 6 груд.

- ⁸⁹ Рудницька М. Вказ. праця. – С. 411.
- ⁹⁰ Чувє Ф.И. Молотов: Полудержавный властелин. – М., 1999. – С. 453.
- ⁹¹ Рудницька М. Вказ. праця. – С. 424.
- ⁹² Шульгин О. Вказ. праця. – С. 207.
- ⁹³ ААН. Instytucje Wojskowe. Sygn. 296 / III – 48. К. 1; Замахи // Вбивство Степана Бандери. – Львів, 1993. – С. 16–26; Гетьманчук М.П. ОУН і політика Польщі в українському питанні перед Другою світовою війною (1935–серпень 1939 рр.). // Військово-науковий вісник Львівського військового інституту НУ “Львівська полехніка”. – 2003. – Вип. 5. – С. 59.
- ⁹⁴ Новий час. – 1933. – 1–2 листоп.
- ⁹⁵ Гловацький І. Українські адвокати у політичних судових процесах у Східній Галичині (1921–1939 рр.). – Львів, 2003. – С. 315.
- ⁹⁶ Там само. – С. 167.
- ⁹⁷ ААН. Instytucje Wojskowe. Sygn. 296 / III – 48. К. 1.
- ⁹⁸ Бойків О. Вказ. праця. – С. 123.
- ⁹⁹ Маковецький Я. Євген Коновалець у Швейцарії (2.03.1930–8.06.1936) // Життя і смерть полковника Коновальця. – Львів, 1993. – С. 169–179.
- ¹⁰⁰ Тищенко В.М. Відгуки в СРСР на революційно-визвольну боротьбу трудящих Західної України (1929–1933) // Вісник Львівського держуніверситету: Серія іст. – Львів, 1972. – Вип. 8. – С. 41–60; Тищенко І.П. Становище та боротьба трудящих Західної України у висвітленні радянської преси (1929–1933 рр.) // Український історичний журнал. – 1971. – № 6. – С. 105–106.
- ¹⁰¹ Луцьку 900 років (1085–1985): Збірник документів і матеріалів. – К., 1985. – С. 113.
- ¹⁰² Дужий П. Степан Бандера – символ нації... – Ч. 1. – С. 132.
- ¹⁰³ Діло. – 1936. – 25 лип. Вітчизняні дослідники звертають увагу на те, що О. Майлов був таємним агентом ОДПУ. Прикриваючись дипломатичним паспортом, він отримав завдання нейтралізувати масові акції протесту західноукраїнської громадськості в підтримку голодуючого населення УСРР. Див.: Частий Р.В. Степан Бандера: мифы, легенды, действительность. – Харьков, 2007. – С. 67; Перепічка Є.В. Вказ. праця. – С. 211.
- ¹⁰⁴ Бандера С. Вказ. праця. – С. 7.
- ¹⁰⁵ Історія суспільних рухів і політичних партій України (XIX–XX ст.)... – С. 136.
- ¹⁰⁶ Судоплатов П.А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930-1950 годы. – М., 1998. – С. 22–36.
- ¹⁰⁷ VII Конгресс Коммунистического Интернационала в борьбе против фашизма и войны: Сборник документов. – М., 1975. – 527 с.; Коммунистический Интернационализм: Краткий исторический очерк. – М., 1969. – С. 377. Разом з тим дослідники зазначають, що рішення VII Конгресу Комінтерну діяли лише декілька років, з 1935 по 1938 рр. Сам Комінтерн поступово скорочував свою діяльність. Згодом, заграваючи з А. Гітлером, більшовицький вождь Й. Сталін передав нацистам 800 німецьких комуністів, які як політичні емігранти перебували в СРСР. На кордоні працівники НКВС передали їх прямо в руки гестапівцям. У кінцевому підсумку Й. Сталін убив більше членів політбюро компартії догітлерівської Німеччини, ніж сам А. Гітлер: з 68 німецьких комуністичних вождів, які втекли в СРСР, 41 загинув – страчений або у таборах ГУЛАГу. Див.: Пятницький В.И. Осип Пятницький и Коминтерн на весах истории. – Минск, 2004. – С. 352–353; Епллбом Е. Історія ГУЛАГу. – К., 2006. – С. 115.

- ¹⁰⁸ Krasuski J. Stosunki polsko-niemieckie 1919–1932. – Wyd. 2-e. – Poznań, 1975. – S. 353–354; Ratyńska B. Stosunki polsko-niemieckie w okresie wojny gospodarczej 1919–1930. – Warszawa, 1968. – S. 318–325.
- ¹⁰⁹ AAN. Ministerstwo Spraw Zagranicznych. P. III. T. 422/ 1 Sow. K. 53.
- ¹¹⁰ Ciałowicz J. Polsko-francuski sojusz wojskowy 1921–1933. – Warszawa, 1970. – S. 142–169.
- ¹¹¹ ДВП СССР. – Т. 13. – С. 523–524, 560, 563, 669, 686, 768–770.
- ¹¹² Там само. – Т. 14. – С. 47–52, 767–769; Łopatniuk S. Polsko-radzieckie rokowania w sprawie zawarcia paktu o nieagresji (1925–1932) // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa, 1965. – Т. 1. – S. 81–83.
- ¹¹³ ДИМИСПО. – Т. 5. – С. 473.
- ¹¹⁴ Там само.
- ¹¹⁵ Там само. – С. 474–475.
- ¹¹⁶ Правда. – 1931. – 6 янв.
- ¹¹⁷ Борисов Ю.В. Советско-французские отношения (1924–1945). – М., 1964. – С. 164–167.
- ¹¹⁸ ДВП СССР. – Т. 14. – С. 351, 360.
- ¹¹⁹ AAN. Ministerstwo Spraw Zagranicznych. P. III. T. 422/ 1 Sow. K. 53.
- ¹²⁰ ДИМИСПО. – Т. 5. – С. 492–496.
- ¹²¹ Известия. – 1931. – 27 авг.
- ¹²² Михутина И.В. Советско-польский пакт о ненападении и внешняя политика Польши в 1931–1932 гг. // Советско-польские отношения 1918–1945. – М., 1974. – С. 140–143.
- ¹²³ Gazeta Polska. 1931. – 28 sierp.
- ¹²⁴ ДВП СССР. – Т. 14. – С. 562–563.
- ¹²⁵ Gazeta Polska. 1931. – 31 paźdz.
- ¹²⁶ ДИМИСПО. – Т. 5. – С. 502–505.
- ¹²⁷ Там само. – С. 501–502, 514–517, 519–523, 541–544.
- ¹²⁸ Leczyk M. Podpisanie paktu o nieagresji między Polską a ZSRR w 1932 r. // Dzieje Najnowsze. – 1973. – № 2. – S. 75–93.
- ¹²⁹ ДВП СССР. – Т. 15. – С. 45–48, 83–86, 296–298.
- ¹³⁰ Jaworznicki B. Polsko-radziecki pakt o nieagresji z roku 1932 // Sprawy Międzynarodowe. – 1952. – № 5. – S. 48–54; Skrzypek A. Polsko-radziecki pakt o nieagresji z 1932 r. // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa, 1976. – Т. 13. – S. 34–35.
- ¹³¹ Kowalewski J. Cykl rumuński // Zeszyty Historyczne. – 1964. – Zesz. 6. – S. 117–144; Skrzypek A. Zagadnienia rumuńskie w stosunkach polsko-radzieckich w latach 1932–1938 // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa, 1975. – Т. 11–12. – S. 189–207.
- ¹³² AAN. Ministerstwo Spraw Zagranicznych. P. III. T. 422/ 1 Sow. K. 53.
- ¹³³ Biedrzycki E. Historia polaków na Bukowinie. – Warszawa – Kraków, 1973. – S. 194–195.
- ¹³⁴ Філіпчук В. Деякі аспекти історії поляків та польсько-українських стосунків на Буковині // “Г”: Незалеж. культуролог. часопис. – Львів, 1998. – № 14. – С. 97.
- ¹³⁵ ДВП СССР. – Т. 15. – С. 140–141.
- ¹³⁶ Эррио Э. Из прошлого: Между двумя войнами (1914–1936 гг.). – М., 1958. – С. 416.

- ¹³⁷ ДВП СССР. – Т. 15. – С. 331.
- ¹³⁸ Gazeta Polska. 1932. – 15 czerw.
- ¹³⁹ AAN. Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Gab. Min. T. 59. K.49.
- ¹⁴⁰ ДВП СССР. – Т. 15. – С. 436–439.
- ¹⁴¹ Известия. – 1932. – 28 нояб.
- ¹⁴² Gazeta Polska. 1932. – 28 list.
- ¹⁴³ Studnicki W. Ludzie, Idee i Czyny. – Warszawa, 1937. – S. 45.
- ¹⁴⁴ ДВП СССР. – Т. 17. – С. 85.
- ¹⁴⁵ Цветков Г.М. Вказ. праця. – С. 117; Дюрозель Жан-Батист. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. – К., 2005. – С. 138–139.
- ¹⁴⁶ Gazeta Polska. 1933. – 25 marz.
- ¹⁴⁷ Laroche J. Polska lat 1926–1935. Wspomnienia ambasadora francuzkiego. – Warszawa, 1966. – S. 123.
- ¹⁴⁸ Известия. – 1933. – 20 март., 4 апр.
- ¹⁴⁹ Белоусова З. С. “Пакт четырех” 1933 года // Новая и новейшая история. – 1972. – № 2. – С. 137.
- ¹⁵⁰ Внешняя политика СССР: Сборник документов (1925–1934 гг.): В 3-х т. – М., 1945. – Т. 3. – С. 528–543.
- ¹⁵¹ Gregorowicz S., Zacharias M.J. Polska - Związek Sowiecki: Stosunki polityczne 1925–1939. – Warszawa, 1995. – S. 62.
- ¹⁵² Известия. – 1933. – 29 авг.; Gazeta Polska. 1933. – 29 sierp.
- ¹⁵³ ДИМИСПО. – Т. 5. – С. 56–60.
- ¹⁵⁴ ДВП СССР. – Т. 16. – С. 500–502.
- ¹⁵⁵ Gazeta Polska. 1933. – 16 wrześ.
- ¹⁵⁶ ДВП СССР. – Т. 16. – С. 355–356.
- ¹⁵⁷ Wysocki A. Tajemnice dyplomatycznego sejfu / Wybór i oprac. W. Jankowerny. – Warszawa, 1979. – S. 179.
- ¹⁵⁸ Zacharias M. J. Józef Beck i “polityka równowagi” // Dzieje Najnowsze. – 1988. – № 2. – S. 3–37.
- ¹⁵⁹ Lapter K. Pakt Piłsudski – Hitler. Polsko-niemiecka deklaracja o niezastosowaniu przemocy z 26 stycznia 1934 r. – Warszawa, 1962. – S. 270–273.
- ¹⁶⁰ ДИМИСПО. – Т. 6. – С. 130.
- ¹⁶¹ Wojciechowski M. Stosunki polsko-niemieckie 1933–1938. – Poznań, 1980. – S. 87 – 89.
- ¹⁶² Grünberg K. Adolf Hitler: biografia Führera. – Warszawa, 1989. – S. 141.
- ¹⁶³ Sikorski W. Przyszła wojna – jej możliwości i charakter oraz związane z nimi zagadnienia obrony kraju. – Lwów, 1934. – 225 s.
- ¹⁶⁴ Beck J. Przemyslenia, deklaracje, wywiady 1931–1939. – Warszawa, 1939. – S. 58.
- ¹⁶⁵ ДВП СССР. – Т. 16. – С. 697–698.
- ¹⁶⁶ Gregorowicz S. Sprawa deklaracji bałtyckiej na tle polityki Polski wobec Niemiec i Związku Sowieckiego na przełomie lat 1933–1934 // Z dziejów polityki i dyplomacji polskiej. Studia poświęcane pamięci E.hr. Kaczyńskiego Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wychodźstwie. – Warszawa, 1994. – S. 317–331.
- ¹⁶⁷ Lapter K. Pakt Piłsudski – Hitler... – S. 305–307.
- ¹⁶⁸ Известия. – 1934. – 29 янв.
- ¹⁶⁹ ДВП СССР. – Т. 17. – С. 315–317.

4.2. Радянсько-польські відносини під час вступу СРСР до Ліги Націй і українське питання

Розбіжності у позиціях сторін стали особливо помітними під час переговорів щодо створення Східного пакту, або як його називали “Східного Локарно”. Ще у грудні 1933 р. Політбюро ЦК ВКП(б) схвалило пропозиції, які були передані французькому урядові і в яких зазначалося: 1) СРСР на певних умовах згідний вступити до Ліги Націй; 2) СРСР погоджується на те, щоб в рамках Ліги Націй укласти регіональну угоду на випадок агресії з боку Німеччини; 3) СРСР хотів би залучити до цієї угоди Бельгію, Францію, Чехословаччину, Польщу, Латвію, Литву, Естонію та Фінляндію.¹ Принципове значення для Москви мала участь Польщі у пропонованому регіональному пакті, адже її розцінювали як “активного учасника всіх антирадянських акцій імперіалізму”.

Проте Ю. Бек у Женеві у червні 1934 р. не приховував скептицизму стосовно радянських пропозицій². В розмові з міністром закордонних справ Франції Л. Барту він зазначив: “Ви знаєте, що франко-польський союз Польщу більше не цікавить... Щодо Росії, то я не знаходжу достатньо епітетів, щоб охарактеризувати ненависть, яку в нас відчувають щодо неї”³. Тому приєднання до регіонального пакту польські дипломати обумовлювали численними застереженнями, кількість яких постійно зростала⁴. Стало очевидним, що Польща відкрито вирішила не виступати проти пакту, але шукала формальні причини для відмови. Французький посол у Варшаві Ж. Лярош доповідав своєму урядові: “Поляки бояться Росії, яка при нашій підтримці, на їх думку, зможе впливати на політику Польщі”⁵. Про ці побоювання, оцінюючи проект пакту, пізніше згадував Ю. Бек: “Насправді тут йшлося лише про те, щоб кинути країни Східної Європи, нас і Чехословаччину зокрема, в обійми російської політики і об’єднати це угруповання із французькою політикою. Адже було цілком очевидно, що в тодішній ситуації Німеччина до нього не приєднається, виникне тільки якась антинімецька псевдокоаліція під егідою Франції”⁶.

У цій ситуації польський уряд пішов шляхом, який пропонувала нацистська Німеччина. Вона намагалася зірвати укладення пакту і вела переговори на цю тему з Польщею. 27 вересня 1934 р. уряд Польщі офіційно заявив, що не може погодитися на участь у Східному пакті без Німеччини, а також відмовляється співпрацювати в ньому разом з Литвою і Чехословаччиною⁷. При цьому виникла досить дивна ситуація, що під час безпосередніх контактів радянські і польські дипломати намагалися оминати проблему пакту. Усі радянські пропозиції стосовно варіантів проекту пакту надходили у Варшаву через Париж. Атмосфера недовіри у цьому питанні породжувала зростання недовіри в радянсько-польських стосунках. У Москві почали невинувато вважати, що Польща повністю увійшла в орбіту німецької політики, вістря якої спрямоване проти СРСР⁸.

Тільки при вирішенні однієї проблеми, пов'язаної з українським питанням, сторони досягнули компромісу. У вересні 1934 р. 30 членів Ліги Націй звернулися до радянського уряду із пропозицією вступити до цієї міжнародної організації. ЦК ВКП(б) і уряд СРСР погодилися її прийняти⁹. Москву насторожувала лише позиція Польщі, яка, на думку радянської сторони, “вела скажену агітацію проти нашого вступу в Лігу”¹⁰. Ці звинувачення на адресу Польщі не спиралися на якісь конкретні дії чи факти, а швидше впливали із загальної неприязні кремлівських політиків до Польської держави.

Насправді Польща проти вступу СРСР до Ліги Націй категорично не виступала, однак мала одне важливе застереження. Воно стосувалося міжнародних зобов'язань Польщі з охорони прав національних меншин, тобто проблеми, обговорення якої польські власті намагалися уникати. У міністерстві закордонних справ Польщі вважали, що коли Радянський Союз стане постійним членом Ліги Націй, то завдяки цьому зможе втручатися у польську політику на західноукраїнських землях¹¹. Невипадково, виступаючи 13 вересня 1934 р. в Лізі Націй, Ю. Бек закликав усунути помилки минулого і створити “здорову та справедливу” основу для захисту національних меншин. Існуючу систему захисту прав національних меншин Лігою Націй він назвав “дивною, побудованою на випадковій грі сил і політичних парадоксах”. Конституція і закони Польщі, заявив Ю. Бек, повною мірою гарантують національним меншинам на її території мовну, релігійну та культурну свободу і рівноправність¹². Польські політики чудово розуміли популізм таких заяв і усвідомлювали вразливість польської національної політики, адже справжній стан речей на західноукраїнських землях був відомий світовій громадськості.

Тому 4 вересня 1934 р. польський уряд звернувся до радянської сторони із таким запитом, від відповіді на який мала залежати позиція Польщі: 1) чи радянський уряд не змінив своїх позицій у радянсько-польських стосунках, які ґрунтуються на існуючих договорах; 2) чи готовий він це підтвердити шляхом двостороннього обміну нотами¹³. Не обтяжена жодними міжнародними зобов'язаннями щодо охорони прав національних меншин, більшовицька Москва охоче погодилася. Після обміну нотами, який відбувся 10 вересня 1934 р., Польща заявила про свою підтримку СРСР при вступі до Ліги Націй¹⁴.

18 вересня 1934 р. це питання розглядалося на засіданні асамблеї Ліги Націй. Для прийняття вимагалась більшість у дві третини голосів, для виборів у члени Ради – одноголосне рішення. За вступ СРСР до Ліги Націй проголосували 39 її членів, проти – 3, утрималися від голосування – 7. Проти включення СРСР до складу Ради Ліги Націй не було подано жодного голосу, але представники 10 країн утрималися¹⁵. Проте компромісне вирішення проблеми вступу СРСР до Ліги Націй позитивно не позначилося на радянсько-польських відносинах. У своїй зовнішній політиці Польща почала відкрито орієнтуватися на Німеччину. В Берліні Польщу почали називати “великою державою” і натякали на можливість здійснення спільних дій, зокрема щодо України.

У 1935 р. Польщу відвідав з напівофіційним візитом підручний нацистського фюрера Г. Герінг. Напередодні візиту у Берліні він зустрівся з польським послом Ю. Ліпським, якому заявив про готовність Німеччини співпрацювати з Польщею у пошуку експансії: “Цю експансію Німеччина за згодою Польщі може знайти на сході, визначивши район інтересів для Польщі на Україні, для Німеччини ж – на північному сході”¹⁶. Під час розмови з польськими генералами у Біловезькій пуці Г. Герінг навіть запропонував їм “спільний похід на Москву”. Він погоджувався, щоб об’єднаними польсько-німецькими військами у разі війни командував Ю. Пілсудський, а захоплену територію розділити: “Україна була б сферою впливу Польщі, тоді як північний захід Росії залишився Німеччині”¹⁷. Візит Г. Герінга не увінчався успіхом. Його пропозиції були авантюристичними, але вони не натрапили на категоричну відмову. Ю. Пілсудський погодився на польсько-німецьку військову співпрацю, а це означало – Польща не буде противитися відродженню потенціалу німецької армії, що суперечило Версальському договору.

Настрої певних політичних сил Польщі знайшли своє відображення у публікаціях відомих авторів цього періоду, зокрема В. Студніцького. Схвалюючи плани спільної експансії Польщі, Німеччини, Японії та Фінляндії проти Радянського Союзу, В.Студніцький писав: “Для Польщі український експеримент пов’язаний з певною небезпекою, тому що вона володіє Східною Галичиною і Волиню, територіями із змішаним українським та польським населенням. У часи Брестського договору Україна сягала навіть до холмських земель. Польща може піти на український експеримент тільки спільно з Німеччиною, як головною опорою середньо-європейського блоку, але за умови, що відроджена Україна прийме на свою територію 3 млн. українців з Польщі для забезпечення їй повного володіння польсько-українськими провінціями”¹⁸.

У цих умовах укладання Східного пакту стало неможливим, оскільки Польща і Німеччина були його противниками. Історики радянських часів, враховуючи ідеологічні настанови, основну провину і відповідальність за це перекладали на Польщу, що не завжди відповідало реальному стану речей. Після смерті Ю. Пілсудського у 1935 р. самостійним керівником польської зовнішньої політики став Ю. Бек, який продовжував дотримуватися принципів “політики рівноваги”¹⁹. Безперечно, така політика Москву не влаштовувала, і це добре розуміли польські дипломати. У польському міністерстві закордонних справ небезпідставно панувала думка, що головною метою радянської політики є зближення з Німеччиною²⁰. Вважалося, що погіршення польсько-німецьких стосунків в СРСР хочуть лише використати для того, щоб змусити Німеччину дотримуватися духу Рапалло. В цьому контексті, а це найправдоподібніше, Польща намагалася покращити власні стосунки з Берліном.

Необхідно зазначити й те, що Ю. Бек вважав повернення часів Рапалло у радянсько-німецьких стосунках неможливими²¹. Така оцінка ситуації дала йому змогу зробити висновок, що небезпеки спільного нападу СРСР та Німеччини на Польщу немає, оскільки А. Гітлер є головною перешкодою на

шляху німецько-радянської співпраці. Це суперечило концепції Ю. Пілсудського, який найбільшу небезпеку для Польщі вбачав саме у такій співпраці. Вважаючи одночасну боротьбу з цими державами безнадійною, Ю. Пілсудський готував суспільство для війни лише проти однієї з них²². Крім того, Ю. Бек оцінював зовнішню політику Радянського Союзу як більш небезпечну і менш передбачувану, ніж Німеччини.

Розігруючи українську карту, нацистське керівництво вдало маніпулювало нею у відносинах з Польщею. Намагаючись схилити на свій бік Варшаву і створити доброзичливу атмосферу серед польських урядових кіл, воно у 1935 р. здійснило такі заходи: 1) Український науковий інститут в Берліні було передано із юрисдикції міністерства закордонних справ у відання міністерства освіти; 2) німецька армія розірвала зв'язки з ОУН; 3) укладено договір між польською поліцією і гестапо щодо спільної боротьби з комуністичними організаціями та ОУН. За цим договором після вдалого замаху ОУН на міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького німецький уряд видав М. Лебідя польській поліції²³.

Розпочавши репресії проти українського національного руху, Польща 14 вересня 1934 р. відмовилася виконувати свої міжнародні зобов'язання про захист національних меншин²⁴. Рішення про відмову Польщею виконувати трактат про права меншин у Лізі Націй було прийнято ще у 1931 р. У Варшаві лише чекали слушного моменту. Готовність до односторонньої відмови від цього важливого міжнародного зобов'язання було проявом прагнення Ю. Пілсудського змістити акценти зовнішньополітичного курсу, відмовитися від тісної прив'язки до союзу з Францією. Усю підготовчу роботу у Лізі Націй провів представник Польщі Е. Рачинський, який згодом відзначав: "... відмова від зобов'язань – моя дитина, мною виплекана і вихована"²⁵.

У Варшаві вважали, що внаслідок заходів польських каральних органів у 1934–1935 рр. діяльність ОУН значно послаблена, а головне, що вона позбавлена підтримки інших держав. На думку польських властей, ОУН, переживаючи певну фазу еволюції, перестала бути суто антипольською організацією. Із полегшенням вони констатують, що ОУН почала приділяти значну увагу боротьбі з більшовицьким режимом в Радянській Україні, а це розцінювалося як позитивне для Польщі явище²⁶. Разом з тим польський уряд першочерговим завданням у боротьбі з націоналістичним підпіллям вважав повне обмеження впливу на українське населення закордонних центрів ОУН.

Практика становлення тоталітарного режиму в СРСР показала, що в ідеології більшовицької партії чітко проглядалися дві сторони: офіційна і для "внутрішнього використання". Так, СРСР декларував у масштабах партії і держави марксизм-ленінізм. Це був офіційний курс, але існували й інші засади – сталінізм, про який відкрито ніколи не говорили. Сталінізм на практиці придушував найменші прояви самостійності комуністичних партій інших країн, які діяли за власною ініціативою, і тому викликали підозру. КПЗУ була єдиною серед членів Комінтерну, яка виступила з осудом сталінської політики і зазнала

репресій та переслідувань: вперше наприкінці 1920-х років за підтримку “шумськізму”, невизнання “правого ухилу”, підтримку “куркульської стихії”; вдруге у 1933 р. за підтримку “націоналістичного ухилу” М. Скрипника, “ідеалізацію ЗУНР, УНДО, ОУН”²⁷. Тому в СРСР було викликано і репресовано керівників КПЗУ, зокрема Й. Крілика, Р. Кузьми, М. Заячківського, Г. Іваненка та сотні рядових членів. Сталінський режим фактично розгромив КПЗУ, внаслідок чого вона у 1927–1929 рр. втратила 2/3 своїх членів²⁸. Коли з Луцької тюрми втекла група українських політичних в’язнів – членів КПЗУ, 6 з них перебралися в СРСР. Їх 4 місяці тримали в ув’язненні у Житомирі, потім Києві, а згодом відправили на заслання²⁹.

Особливо абсурдні звинувачення висувалися М. Скрипнику за його підтримку КПЗУ. На листопадовому 1933 р. об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У П. Постишев вказував: “М. Скрипник висував на відповідальну роботу баданів, яворських і іншу контрреволюційну наволоч; тягнув у партію Лозинського – члена УВО, вимагав прийняти у партію Курбаса; вимагав завозу на Україну 1500 учителів з Західної України, яких готував надіслати до нас міжнародний імперіалізм”³⁰. Відомий український історик Ю. Сливка відзначає, що: “На IV з’їзді КПЗУ (жовтень–листопад 1934 р.) уже з попереднього складу Політбюро не було кому звітувати про роботу партії між з’їздами...”³¹. Із складу більшості репресованого ЦК КПЗУ вдалося врятуватися і вижити лише одному М. Теслюку³².

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що Радянський Союз і Польща, незважаючи на протилежні цілі у своїй зовнішній політиці стосовно українського питання, займали подібні позиції. Використовуючи людські й сировинні ресурси українських земель для задоволення своїх державних інтересів, вони вели нещадну боротьбу з національно-визвольним рухом українського народу. Як для більшовицької Москви, так і для Польщі, українська проблема була однією з найважливіших, тому вона посідала особливе місце у їх внутрішній і зовнішній політиці 1929–1935 рр. У відносинах СРСР і Польщі, їх ставленні до української проблеми фігурували лише питання, що були націлені на зміцнення державності панівних російської і польської націй, а не на підтримку національних прагнень українців. Тому СРСР і Польща однаковою мірою вели боротьбу із спробами використати українське питання як фактор міжнародної політики.

¹ ДВП СССР. – Т. 16. – С. 876–877.

² Beck J. Ostatni raport / Oprac. A. Skrzypek. – Warszawa, 1987. – S. 78–83.

³ Табуи Ж. Двадцать лет дипломатической борьбы / Пер. с фр. – М., 1960. – С. 227.

⁴ Jurkiewicz J. Pakt Wschodni. Z historii stosunków międzynarodowych w latach 1934-1935. – Warszawa, 1963. – S. 147–148.

⁵ Laroche J. Polska lat 1926–1935. Wspomnienia ambasadora francuzkiego. – Warszawa, 1966. – S. 168.

⁶ Beck J. Ostatni raport... – S. 78.

⁷ ДИМИСПО. – Т. 6. – С. 217–219, 228–230.

⁸ ДВП СССР. – Т. 17. – С. 441–443.

⁹ Гетьманчук М.П. Українське питання в радянсько-польських відносинах періоду вступу СРСР до Ліги Націй // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. – Дрогобич, 2002. – Вип. 10. – С. 180.

¹⁰ ДВП СССР. – Т. 17. – С. 371.

¹¹ Michowicz W. Walka dyplomacji polskiej przeciwko traktatowi mniejszościowemu w Lidze Narodów w 1934 r. – Łódź, 1963. – S. 62–63; його ж: Wstąpienie ZSRR do Ligi Narodów a dyplomacja polska // Studia z najnowszych dziejów powszechnych. – Warszawa, 1963. – Т. 5. – S. 43–66.

¹² Studnicki W. System polityczny Europy a Polska. – Warszawa, 1935. – S. 23–25.

¹³ Oregorowicz S., Zacharias M.J. Polska – Związek Sowiecki: Stosunki polityczne 1925–1939. – Warszawa, 1995. – S. 119–120.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Сиполс В. Я. Дипломатическая борьба накануне Второй мировой войны. – 2-е изд., дораб. и доп. – М., 1989. – С. 70.

¹⁶ ДИМИСПО. – Т. 6. – С. 250.

¹⁷ Михутина И.В. Советско-польские отношения 1931–1935. – М., 1977. – С. 240–241.

¹⁸ Studnicki W. System polityczny Europy... – S. 223.

¹⁹ Kamiński M. K., Zacharias M.J. W cieniu zagrożenia. Polityka zagraniczna RP 1918–1939. – Warszawa, 1993. – S. 170–171.

²⁰ Oregorowicz S. Polsko-radzieckie stosunki polityczne w latach 1932–1935. – Wrocław, 1982. – S. 177.

²¹ Zacharias M. J. Józef Beck i “polityka równowagi” // Dzieje Najnowsze. – 1988. – № 2. – S. 11–12.

²² Wapiński R. Świadomość polityczna w Drugiej Rzeczypospolitej. – Łódź, 1989. – S. 544–545.

²³ Історія міжнародних відносин України (XX століття) / Під ред. В. Трофимовича. – Львів, 1996. – С. 94.

²⁴ Zieliński H. Historia Polski 1914–1939. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1983. – S. 234.

²⁵ Raczyński E. W sojusznicy Londynie. Dziennik ambasadora E. Raczyńskiego 1939–1945. – Londyn, 1960. – S. 12.

²⁶ ААН. Інституція Воєськове. Сгно. 296 / III – 48. К. 1.

²⁷ Історія суспільних рухів і політичних партій України (XIX–XX ст.): Навч. посібник. – Львів, 1998. – С. 126–127.

²⁸ Сливка Ю.Ю. Сторінки історії КПЗУ. – Львів, 1989. – С. 86–87.

²⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 6, оп. 2, спр. 227, арк. 1–4.

³⁰ Більшовик України. – 1934. – № 3. – С. 47.

³¹ Сливка Ю.Ю. Вказ. праця. – С. 88–89.

³² Теслюк М.М. У боротьбі за возз'єднання: Сторінки спогадів. – Львів, 1979. – 243 с.; Radziejowski J. Komunistyczna partia Zachodniej Ukrainy 1919–1929. Węzłowe problemy ideologiczne. – Kraków, 1976. – S. 232.

Розділ 5

РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ (1936 – серпень 1939 рр.)

5.1. Проблема Карпатської України в контексті радянсько-польських відносин (1938 – березень 1939 рр.)

Друга половина 1930-х років ознаменувалася докорінними змінами в міжнародному житті, які мали доленосне значення для вирішення українського питання – одного з найскладніших політичних питань Центральної і Східної Європи міжвоєнного періоду. Версальсько-Вашингтонська система повоєнного устрою світу не витримала випробування часом, а закладені в ній суперечності призвели врешті-решт до назрівання нового світового конфлікту. Українське питання, залишаючись актуальним з початку 1930-х років, стало предметом спекуляцій дипломатій багатьох держав при досягненні ними їхніх зовнішньополітичних цілей, призвело до повних драматизму подій у житті українського народу.

Зовнішня політика Радянського Союзу і Польщі в умовах наближення війни відзначалася своїми особливостями. Кремлівські політики, починаючи з 1936–1937 рр., постійно заявляли про свою готовність надати військову допомогу Франції і Чехословаччині у разі німецької агресії проти них¹. Вони робили численні заяви про необхідність створення системи колективної безпеки для відвернення нової світової війни, про зміцнення позиції Ліги Націй як органу укріплення миру. Чи були щирими і реальними подібні кроки Москви? Сьогодні можна однозначно сказати що ні. Причину цього потрібно шукати в самій природі сталінського режиму в СРСР. Побудований в кінці 1930-х років сталінізм характеризувався жорстокими тоталітарними, командно-адміністративними методами управління. Для Й. Сталіна та його оточення приймати виважені рішення у міжнародних справах перешкождала концепція, що випливала з хибної уяви про Радянський Союз як про “оточену ворогами фортецю”. Цілком зрозуміло, що кремлівські політики, спираючись на подібну концепцію, не були спроможні відрізнити справжніх ворогів від уявних і реально розраховувати на співпрацю із сусідніми державами. Хоча, якщо говорити про безпосередніх сусідів СРСР, зокрема Польщу, то жодна з цих країн у кінці 1930-х років не мала наміру і не була готова воювати з ним.

*Й. Сталін, В. Молотов.
1930-ті рр.*

Для Й. Сталіна дипломатія була лише засобом, щоб уникнути війни за усіляку ціну, оскільки його теза про повну перемогу соціалізму ще не була досягнута. Крім того, йому імпонувала постать нацистського фюрера А. Гітлера, як ініціативного, віроломного і безжального диктатора. Оцінюючи позицію Й. Сталіна в цей період, Л. Троцький в 1939 р. наголошував: “Союз з Францією, Англією, навіть із Сполученими Штатами може принести СРСР користь тільки у випадку війни. Сталін знає, що якби СРСР в союзі з демократіями вийшов із війни переможним, то на шляху до перемоги він напевно послабив би та скинув нинішню олігархію. Завдання Кремля не в тому, щоб знайти союзників для перемоги, а в тому, щоб уникнути війни. Досягнути цього можна тільки дружбою з Берліном і Токіо. Такою є вихідна позиція Сталіна з часу перемоги нацистів”². Якраз із таких мотивів Й. Сталін призначив В. Молотова наркомом закордонних справ, тому що М. Литвинов, на його думку, виділявся чітко вираженими антифашистськими позиціями. В. Молотов став слухняним виконавцем волі “вождя народів”. Як зазначав У. Черчілль: “Він стояв вище всіх серед людей, придатних бути агентами і знаряддям політики машини, дії якої неможливо було передбачити... Я ніколи не бачив людської істоти, котра більше всього підходила під сучасну уяву про робота”³.

Необхідно вказати й на те, що кремлівська верхівка й далі намагалася перебудувати світ за своєю подобою на засадах ідеалів світової революції та планетарного “визволення трудящих”, хоч це з тактичних міркувань маскувала⁴. Отже, в основі радянської зовнішньої політики продовжувала існувати,

крім тактичних розрахунків, і стратегічна революційна концепція війни на поразку світової буржуазії, особливо у процесі глобального протиборства капіталістичних країн.

Для реалізації своїх амбіціозних планів радянське керівництво інтенсивно поглиблювало мілітаризацію народного господарства СРСР. За роки другої п'ятирічки (1933–1937) значно зросла кількість підприємств військово-промислового комплексу, які збільшили випуск танків більше ніж удвічі, літаків у 7,5 раза, артилерійського та стрілецького озброєння – вчетверо. У 1938 р. на озброєнні Червоної армії налічувалося 15 тис. танків, з яких 12 тис. основних типів. До кінця другої п'ятирічки було побудовано 500 бойових і допоміжних кораблів різного класу. Радянський Союз, завдяки цим заходам, істотно випереджав інші держави за кількісними та якісними показниками озброєнь.⁵

Радянська пропаганда зробила ключовим твердження про загрозу інтервенції капіталістичних країн проти СРСР. Саме цим аргументувалася не менш поширена теза про неминучість війни. У цей період Й. Сталін у своїх виступах, які не підлягали розголошенню, почав давати вказівки пропагандистам готувати громадську думку до сприйняття ідеї превентивної наступальної війни. Під час обговорення “Короткого курсу історії ВКП(б)” у жовтні 1938 р. він заперечив отожднення більшовиків з пацифістами, які завжди захищають мир і вдаються до зброї лише у разі агресивних дій. Радянський вождь зокрема наголошував, що більшовики “самі нападуть, якщо війна справедлива, ... якщо умови сприяють”⁶.

Безперечно, Польща також вела політику з вигідними для себе розрахунками. Для кращого розуміння суті польської зовнішньої політики необхідно проаналізувати діяльність міністра Ю. Бека, який постійно декларує принципи “політики рівноваги”, почав вносити до неї істотні зміни. Польща, на думку польського міністра, в умовах кардинальних змін міжнародної ситуації повинна енергійніше захищати свої “інтереси”, а її зовнішня політика стати “динамічною”. В інструкції для польської делегації в Лізі Націй у вересні 1937 р. він наголошував: “...спочатку потрібно довгий час повторювати свої претензії, щоб люди повірили у їх слушність і погодилися реалізувати. Тепер заклопотаний світ боїться динамічних держав і, щоб не допустити авантюристичних дій, охоче йде їм назустріч, – тому постійно підкреслюйте ті елементи, які можуть справити враження та свідчать про те, що ми є динамічними”⁷. Безумовно, потужним каталізатором для подібної позиції Ю. Бека могла бути тільки агресивна політика А. Гітлера. Не випадково, що відразу після аншлосу Австрії 12 березня 1938 р., Ю. Бек скерував 17 березня ультиматум Литві, намагаючись змусити її встановити дипломатичні відносини з Польщею⁸. Йому, очевидно, імпонувала гітлерівська політика з позиції сили, яка сприймалася як ефективний засіб вирішення міжнародних проблем. Проте “динамічну” зовнішню політику Ю. Бек впроваджував у життя, постійно озираючись на А. Гітлера, намагаючись за усіляку ціну його не драгувати і не допускати конфліктів з Німеччиною.

У цьому контексті необхідно зазначити, що в 1937–1938 рр. посилювалися спекуляції, здійснювані з подачі нацистської Німеччини навколо українського питання. Оскільки можливості для прямої анексії Радянської України не було,

гітлерівська дипломатія прагнула розіграти “українську карту” підступним шляхом. Її керівництву необхідно було домогтися якомога більшої поступливості Польщі. Під час чергового візиту до Польщі 16 лютого 1937 р. Г. Герінг намагався переконати маршала Е. Ридз-Смігли у потребі більш точної співпраці в боротьбі з Радянським Союзом. Однак маршал уникав дискусій про подібну співпрацю, зауваживши тільки, що “Польща у разі конфлікту ніколи не стане на стороні більшовиків”⁹. Цієї позиції дотримувався і Ю. Бек під час приватної зустрічі з У. Черчиллем у березні 1937 р. Польський міністр вказував, що Польща у разі війни підтримає Великобританію, але не погодиться на співпрацю з Москвою¹⁰. Це суперечило планам англійської дипломатії, оскільки в Лондоні вважали, що залучення СРСР до спільної боротьби з Німеччиною можливе лише в одному випадку, – якщо Польща займе дружню позицію стосовно такого союзу¹¹.

Справжні наміри Радянського Союзу і Польщі в українському питанні яскраво проявилися у 1938–1939 рр. під час спроби населення Карпатської України вибороти незалежність. 29–30 вересня 1938 р. в Мюнхені відбулася конференція за участю Німеччини, Італії, Франції і Великобританії, яка розглянула претензії А. Гітлера до Чехословаччини. Як відзначав американський історик Т. Тейлор: “Мюнхен був справою Адольфа Гітлера, і тільки в Берліні велася ціленаправлена підготовка до конференції”¹². Бажаючи за будь-яку ціну “умиротворити” нацистського фюрера, ці країни погодилися на приєднання до рейху Судетської області Чехословаччини, що була населена переважно німцями¹³. Західні демократії, особливо Франція, в результаті “мюнхенської змови” втратили свої стратегічні позиції в Європі. Зарубіжні історики зауважують, що повністю втративши довір’я до Франції, у Варшаві, Будапешті, Бухаресті “заметушилися, намагаючись досягнути домовленостей з нацистськими завойовниками”¹⁴.

Мюнхен, а це очевидно, став переламним моментом усього періоду міжвоєнної дипломатії. Англійський історик Н. Дейвіс зазначає, що він ще не зробив війну неминучою, але породив розгубленість, яка призвела до утвердження двох фатальних припущень: по-перше, Мюнхен переконав А. Гітлера, а можливо, і Й. Сталіна, що “мирна агресія” й надалі даватиме дармові дивіденди; по-друге, на Заході склалося враження, що проводити переговори з нацистами – помилка. Тому під час наступного раунду гри, коли під загрозою опинилася Польща, Мюнхен дав змогу А. Гітлеру і Й. Сталіну здійснити агресію мирними методами: Захід намагався стримувати агресора, не ведучи переговорів, а Польща за всяку ціну намагалася уникнути долі Чехословаччини¹⁵.

У цих умовах Польща та Угорщина активізували свої територіальні претензії на Карпатську Україну. Проте міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп 2 листопада 1938 р. під час Віденського арбітражу не погодився на домагання Польщі і Угорщини про передачу останній Карпатської України та Словаччини. Разом з тим було прийнято рішення про передачу Угорщині Ужгорода, Мукачєво і Берегово з прилеглими районами. Рішенням реваншистського Віденського арбітражу Німеччина та Італія передали Угорщині 11,9 тис. кв. км території Словаччини та Карпатської України. Остання втра-

тила 1 545 тис. кв. км території і 182 тис. населення, в тому числі понад 30 тис. українців. Після Віденського арбітражу територія автономії становила 11 100 кв. км з населенням 552 тис. осіб¹⁶.

Проти цього акту з рішучим протестом виступило населення Карпатської України, українці у Польщі та українська діаспора. Населення Східної Галичини з особливим захопленням прийняло звістку про те, що Закарпаття 8 жовтня 1938 р. домоглося автономії. Коли стало відомо, що уряди Польщі та Угорщини ведуть переговори про створення спільного кордону, то західно-українськими землями покотилася хвиля мітингів і демонстрацій. Ініціатором переважної більшості з них стала ОУН. 11 жовтня близько 20 тис. осіб сформували похід до угорського консульства у Львові під гаслами “Хай живе Україна”, “Геть з мадярами”. Польська поліція брутально розігнала демонстрацію українців¹⁷. У жовтні – грудні 1938 р. почалися масові переходи польсько-чеського кордону членами ОУН. Найбільшу їх кількість польські власті фіксували у Турківському повіті¹⁸. Під час таких переходів були навіть вбивства польських прикордонників. Це змушувало польську сторону звертатися до угорських властей про “допомогу у розслідуванні таких злочинів”¹⁹. Суворо розправляючись з членами ОУН, які перетинали кордон, офіційні польські власті класифікували їх як “українських терористів”.

За цих обставин уряд А. Волошина приступив до державного будівництва на урізаній території Карпатської України, переїхавши у нову столицю Хуст. Враховуючи агресивні наміри Угорщини, Українська Національна Оборона створила парамілітарну організацію – Карпатську Січ. У створенні регулярних військових сил закарпатцям велику допомогу надала ОУН, особливо старшинськими кадрами-галичанами. Карпатська Січ як масова організація в лютому 1939 р. налічувала 6000 вишколених членів²⁰. Однак, як зазначає український дослідник М. Вегеш, кількість вишколених січовиків, або так званих дійсних членів Січі, не перевищувала двох тисяч вояків²¹. Курс уряду автономії А. Волошина на утвердження національної державності отримав безумовне схвалення переважної частини населення.

Оточена агресивними сусідами, Карпатська Україна фактично перебувала в стані облоги. Її становище значно ускладнювали безперервні напади угорських і польських терористів, які 27 жовтня здійснили спробу висадити в повітря міст у Вучковому. Напади польських терористичних банд не припинялися до лютого 1939 р. Подібні акції завдавали автономії великої моральної і матеріальної шкоди. Лише польські терористи станом на 25 листопада 1938 р. завдали збитків на суму 277 500 чеських крон²². Майже після кожного їх нападу були людські жертви. Поряд з численними диверсіями внутрішній спокій в краї порушувала антиукраїнська і античеська пропаганда, яку здійснювали Угорщина й Польща, заклики до повалення законної влади. Тому уряд А. Волошина заборонив антиукраїнські газети і партії, згуртував усі патріотичні сили в Українське національне об'єднання, яке на виборах до крайового парламенту (Сейму) 12 лютого 1939 р. отримало 86 % голосів виборців²³.

Однак це не усувало загрози агресивних дій Угорщини щодо Карпатської України. Польський уряд принципово стояв на тому, що у будь-який момент може підтримати збройні зусилля Угорщини, тобто військове вторгнення. Він розпочав проти Карпатської України ворожу пропагандистську кампанію, надсилаючи уряду Чехословаччини заяви, скарги проти діючої там ОУН, в яких Варшава наголошувала, що січовики – члени ОУН є громадянами Польської держави, і за мовчазної згоди чехословацьких властей вони створюють в Карпатській Україні антипольський центр²⁴. Хоч Угорщина і Польща вирішили відкласти силове вирішення українського питання до весни, але це зовсім не означало, що Польща відмовилась від планів створити спільний польсько-угорський кордон. Міністерство закордонних справ Польщі активно працювало над цією проблемою²⁵.

Мюнхенська угода, що означала капітуляцію перед вимогами А. Гітлера, викликала дипломатичне піднесення у Варшаві, хоча на конференцію Ю. Бек не був запрошений. Денонсувавши ще у 1937 р. договір про ненапад з Чехословаччиною, Польща змусила її задовольнити свої територіальні претензії (області Тешину і Спишу із населенням 224 тис. осіб)²⁶. Польські власті змусили переїхати до Чехословаччини чеське населення, яке проживало в цих областях. В інструкції польському послу в Берліні від 18 жовтня 1938 р. Варшава рекомендувала у розмовах з керівництвом третього рейху наголошувати на тому, що підтримка Польщею гітлерівської політики щодо Чехословаччини сприяла “практичному виключенню впливу Радянської Росії”²⁷.

Очевидно, що подібні зовнішньополітичні кроки Польщі об’єктивно не могли залишатися без негативних для неї наслідків. У Лондоні і Парижі одразу ж почалися розмови про доцільність надання їй допомоги у разі німецької агресії²⁸. Польський посол в Лондоні Е. Рачинський інформував Варшаву, що в Англії дії Польщі розцінюють як “знуцання над трупом” (Чехословаччини)²⁹. Німеччина ж, навпаки, намагалася втягнути Польщу у свої плани і вирішити на свою користь спірні з нею проблеми. 24 жовтня 1938 р. Й. Ріббентроп відкрито запропонував Польщі: 1) передати Німеччині вільне місто Данціг; 2) дозволити побудувати екстериторіальну автостраду і залізницю через польську територію; 3) приєднатися до антикомінтернівського пакту з метою координації спільної політики щодо СРСР³⁰. Нацистські вожді вважали, що разом з Італією та Японією Польща у майбутньому німецько-радянському конфлікті може стати “природним союзником Німеччини”³¹. Комісар Ліги Націй в Данцігу К. Буркхардт писав 20 грудня 1938 р. після перебування в Німеччині, що там обговорюють питання про Україну і певною мірою пов’язують з цими планами Польщу, але за умови, що вона буде “розумною”³².

Проте до кінця 1938 р. черговість планів агресії, які розроблялися у Берліні, кардинально змінилася. Якщо у перші місяці після Мюнхена нацистське керівництво не виключало можливість спільного з Польщею виступу проти СРСР, то в листопаді – грудні передумало. Було вирішено завдати удару на Захід. Визначалася й черговість: навесні 1939 р. – Чехословаччина, потім Польща, а далі Франція та Англія³³. Військові дії проти СРСР переносилися

на наступний період. Німецька преса з метою дезінформації продовжувала активно обговорювати українське питання.

Найбільшу стурбованість польських політиків викликала позиція Радянського Союзу, який негативно сприйняв результати конференції в Мюнхені і постанови Віденського арбітражу. Ще 23 вересня 1938 р. польський уряд отримав заяву радянського керівництва про те, що у разі переходу польськими військами кордону із Чехословаччиною, уряд СРСР буде змушений денонсувати радянсько-польський договір про ненапад³⁴. Тим більше, що радянський уряд у зв'язку з чехословацькою кризою привів у бойову готовність на західному кордоні 30 стрілецьких і 10 кавалерійських дивізій, один танковий корпус, 7 танкових і 1 моторизовану бригаду, 17 авіаційних бригад, а в ППО – 2 корпуси, одну дивізію, 2 бригади, 16 полків і окремі зенітні артилерійські дивізіони. Нарком оборони СРСР К. Ворошилов заявив про готовність скерувати до Чехословаччини 8 авіаційних полків, у складі яких налічувалося 548 літаків³⁵. Хоча вказані кроки радянської сторони мали демонстраційний характер, але вони змушували Варшаву вносити корективи у свою зовнішню політику, принаймні формально розпочати переговори з Москвою.

Розвиток міжнародної ситуації восени 1938 р. засвідчив ще один незаперечний факт, – радянська політика створення системи колективної безпеки зазнала поразки, а Радянський Союз опинився в міжнародній ізоляції. Радянсько-польські переговори, які розпочалися восени 1938 р. також істотних результатів не дали. У повідомленні ТАРС від 27 листопада 1938 р. про стан радянсько-польських стосунків лише констатувалося, що сторони погоджуються позитивно вирішити усі спірні проблеми³⁶. Радянські дипломати, перекладаючи вину на Польщу, наголошували, що вона сама підготовлює свій “четвертий поділ”³⁷. Із відвертим незадоволенням радянська сторона сприймала позицію Ю. Бека, який продовжував дотримуватися поглядів, що участь Радянського Союзу в європейській політиці є абсолютно зайвою³⁸.

Натомість Радянський Союз і Польща зайняли однозначну ворожу позицію щодо Карпатської України. Перебуваючи під контролем Німеччини, вона становила для Москви небезпеку як джерело українського національного руху за незалежність. Для кремлівських вождів головну небезпеку становила ОУН, яка найбільш непримиримо відстоювала інтереси української державності. Ще в листопаді 1937 р., віддаючи особистий наказ агенту НКВС П. Судоплатову вбити Є. Коновальця, Й. Сталін зазначав: “Це не акт помсти, хоча Коновалець є агентом німецького фашизму. Наша мета – обезглавити рух українського фашизму напередодні війни і заставити цих бандитів знищувати один одного в боротьбі за владу”³⁹. Замах на Є. Коновальця було здійснено П. Судоплатовим в Роттердамі 23 травня 1938 р. Характерно, що в деталі замаху на Є. Коновальця були посвячені і керівники УРСР С. Косіор та Г. Петровський. В УРСР лідеру ОУН заочно було винесено смертний вирок за “важкі злочини проти українського пролетаріату”⁴⁰.

Вітчизняні дослідники наголошують, що спекулятивні заходи нацистів породжували надію у праворадикальної української політичної еліти “перетво-

рити Карпатську Україну у своєрідний плацдарм для створення Великої України за рахунок майбутнього приєднання радянської України, Галичини, Волині й Буковини”⁴¹. Ця перспектива, якою б утопічною вона не була, найбільше турбувала Москву. У Кремлі не відкидали можливості використання Карпатської України для здійснення Німеччиною експансіоністських намірів щодо УРСР. Тому радянське керівництво вдавало, що українського питання не існує, що воно вигадане Німеччиною для розвалу держав Східної Європи⁴². Як зазначає український історик В. Косик, поставало, що “не українці бажають мати національну державу, а Гітлер хотів створити Українську державу, а отже, він створив і автономну Карпато-Українську державу”⁴³. Оскільки Карпатська Україна, на думку кремлівських політиків, була “створена” А. Гітлером, то вони її розцінювали як фашистське державне утворення.

Тут інтереси Москви і Варшави збігалися, адже нереалізований український націоналізм був небезпечним для обох держав. Привношуваний з Карпатської України до Галичини, він викликав у Польщі страх бути оточеною. Цю обставину вміло використовував А. Гітлер. Німецькі дипломати пускали поголос про доцільність гарантування рейхом незалежності Карпатської України і можливість її об’єднання із Західною Україною або навіть з Радянською Україною⁴⁴. Поряд з чутками такого змісту німецькі політики майстерно використовували документи закарпатських українців, які засвідчували їхній патріотизм, але викликали тривогу у Варшаві та Москві.

Усвідомлення того, що Німеччина може реалізувати плани створення Великої України, змушували Польщу діяти. У Варшаві відчували, що це стосується життєвих інтересів Польської держави. Тому Ю. Бек 5–6 січня 1939 р. провів переговори в Берліні з А. Гітлером і Й. Ріббентропом. Він із задоволенням сприйняв запевнення А. Гітлера про те, що Німеччина не має ніяких намірів щодо України⁴⁵. Щоправда, Й. Ріббентроп уточнив позицію А. Гітлера: рейх має інтереси в Радянській Україні, але тільки для того, щоб “шкодити росіянам”. Те, що німецька політика стосовно Радянської України має зворотний вплив на українців у Польщі, Й. Ріббентроп не заперечував. При цьому він зазначав, що Німеччина і Польща можуть знайти спільну мову для поєднання інтересів в українському питанні, але за умови, що Польща займе чітку антирадянську позицію⁴⁶. Оскільки недовіри Ю. Бека не вдалося остаточно розвіяти, переговори було продовжено 9 січня. Нацистський міністр відзначав, що при врегулюванні проблем між двома країнами, можна буде розглядати “українське питання як привілей для Польщі і всіляко підтримувати її під час розгляду цього питання”⁴⁷. На запитання Ю. Беку, чи відмовилися поляки від планів Ю. Пілсудського щодо України, польський міністр відповів, що вони вже побували в Києві, і що подібні претензії сьогодні існують⁴⁸.

На переговорах польський міністр заявив А. Гітлеру, що Карпатська Україна створює для Польщі великі труднощі. Його міркування звелися до того, що населення Карпатської України – русини, “не мають нічого спільного з населенням власне України”, а слово “Україна” – це польське слово і означає “східні прикордонні землі”. Поляки упродовж десятиліть, зазначив Ю. Бек, нази-

вають так землі, які лежать на схід від їх території⁴⁹. Небезпека, яка йде від Карпатської України, вказував Ю. Бек, змушує Польщу встановлювати спільний кордон з Угорщиною, а у разі конфлікту надати їй допомогу. Він тільки з жалем констатував, що Угорщина не проявляє у цьому питанні ініціативи⁵⁰.

Спостерігаючи за ходом цих переговорів, у Москві побоювалися, що Польща у своїй політиці балансування між Німеччиною і Радянським Союзом стане ще більше непередбачуваною. Проте в Кремлі сподівалися, що А. Гітлер перестане загравати з Польщею, тому що в іншому разі загроза для СРСР нічим не буде стримуватися. Тим більше, що Польщі не імпонувала ідея створення підвладної Німеччині самостійної Української держави, оскільки поляки остерігалися, що нацистські політики захочуть приєднати до неї землі, які увійшли до складу Польської держави після 1920 р. Й. Сталін, маючи подібну інформацію, почав діяти так, як від нього чекали в Берліні. Це засвідчила виголошена ним 10 березня 1939 р. доповідь на XVIII з'їзді ВКП(б). На ньому він приділив багато уваги висміюванню ідеї приєднання до Карпатської України країни з населенням в 30 млн. осіб (Радянської України)⁵¹. Найбільше здивування у світі викликало те, що Й. Сталін розгнівався не на фашистську Німеччину, а на демократичні держави Заходу, де зацікавлення українським питанням було великим. Тільки за останні чотири місяці 1938 р. в англійських газетах і журналах було опубліковано 900 статей та матеріалів, присвячених українській темі⁵². Це показало А. Гітлеру, що Радянський Союз не зацікавлений в існуванні Карпатської України, і він 12 березня 1939 р. дав згоду Угорщині на поглинання Закарпаття.

Виступ Й. Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б) історики часто розцінюють як такий, що дав стартовий імпульс до зближення Радянського Союзу і нацистської Німеччини. Він засвідчив, а це було очевидним, про роздратованість та розгубленість кремлівського вождя перед небезпечною ситуацією, яку він не міг збагнути та реально оцінити. За логікою Й. Сталіна, СРСР прагне миру та зміцнення ділових стосунків з усіма державами, але не дозволить себе втягнути у військові конфлікти. Тому він осудив Німеччину, Італію і Японію за їх агресивні дії, а Англію, Францію і США – за політику “умиротворення”⁵³.

Не останню роль у цих подіях зіграли й чутки, майстерно пущені німецькими дипломатами, про доцільність гарантування нацистським рейхом незалежності Карпатської України. Вона розглядалась як своєрідний П'ємонт, навколо якого мали об'єднатися усі інші українські землі. За це вхопилися англійські і французькі дипломати. В грудні 1938 р. Д. Ллойд-Джордж у розмові з радянським послом в Англії І. Майським висловив думку, що план Гітлера полягає у відторгненні від Польщі українських земель, приєднанні їх до Карпатської України й створенні васальної Української держави. Наступним кроком у реалізації А. Гітлером цього плану, запевняв Д. Ллойд-Джордж, могла бути УРСР. Серед французьких дипломатів також існувала думка, що в оточенні А. Гітлера розглядають умови надання Польщею, Румунією та Радянським Союзом незалежності українським землям, щоб вони

могли об'єднатися навколо Карпатської України⁵⁴. Безперечно, що це не могло не турбувати Москву і Варшаву. Маючи подібну інформацію, Й. Сталін проковтнув гачок і став діяти так, як від нього чекали.

Й. Сталін суперечив собі, заявляючи на з'їзді: "Ще більше характерно, що деякі політики і діячі преси Європи і США, втративши терпіння в очікуванні походу на Радянську Україну (малося на увазі похід вермахту. – М. Г.), самі починають викривати дійсну суть політики невтручання. Вони прямо говорять і пишуть чорним по-білому, що німці їх жорстоко "розчарували", тому що замість того, щоб вирушити далі на Схід, проти Радянського Союзу, вони бачите, повернули на Захід і вимагають собі колоній"⁵⁵. Цю сталінську тезу на з'їзді у своєму виступі до певної міри спростував Д. Мануїльський, який відзначив: 1) Англія і Франція протидіють агресивним намірам фашистських агресорів; 2) США в усіх кінцях світу активізують опір агресивним планам німецького фашизму; 3) для Польщі існує загроза її розчленування Німеччиною. Висновки Д. Мануїльського прозвучали різким дисонансом поряд із штучно підвищеною антианглійською та антифранцузькою тональністю звітної доповіді. Проте й він, побоюючись гніву Й. Сталіна у зв'язку з його самостійною оцінкою ситуації, дав вкрай негативну оцінку політиці Англії: "Але англійська буржуазія не любить воювати своїми власними руками. Вона завжди віддавала перевагу війні чужими руками"⁵⁶.

Звинувачуючи західні демократії, Й. Сталін став перед проблемою, або разом з Францією, Англією і Польщею захищати рештки версальської системи в Європі, або підтримувати агресивну політику Німеччини. Однак, схилиючись більше до союзу з Німеччиною, він не міг повністю довіряти А. Гітлеру, а тому був змушений співпрацювати з Англією і Францією. Політика нацистської Німеччини, на думку Сталіна, своїм вістрям була спрямована проти західних демократій і меншою мірою проти СРСР.

Зате у позиції Ю. Бека щодо українського питання в контексті польсько-німецьких відносин з'явилися нові акценти, які вносили до нього серйозні корективи. Це було особливо помітним під час візиту Й. Ріббентропа 26 січня 1939 р. до Варшави, який у розмові з Ю. Беком знову порушив українську тему⁵⁷. Йшлося про німецько-польську співпрацю проти Радянського Союзу та питання Радянської України. Ю. Бек не робив таємниці з того, що польські претензії на Радянську Україну продовжують існувати. Але водночас він вказав на серйозні перешкоди при укладенні німецько-польського договору, який може ізолювати Польщу від її сусідів⁵⁸. Потрібно віддати належне польському міністру, який однозначної відповіді не дав Й. Ріббентропу стосовно Радянської України, а тим самим підтвердив, що Польща відмовляється діяти в руслі політики нацистського рейху. Й. Ріббентроп змушений був констатувати, що, незважаючи на живу у Польщі ідею "від моря до моря", спокусити її цим не вдасться.

Насправді нацистське керівництво в Берліні не планувало укладати будь-який союз з Польщею. Подібними пропозиціями воно лише маскувало суть своєї політики. Реакція польського міністра була саме такою, якою її бажали бачити в

Берліні. Вона засвідчувала, що у Варшаві не усвідомлюють наростаючої загрози, яка нависла над Польщею з боку Німеччини. На територію Польщі в цей період німецькі спецслужби засилали сотні своїх агентів. Керовані місцевими відділеннями абверу в Кенігсберзі, Берліні, Бреслау, Штеттині, вони проникали у польську адміністрацію, штаби військових округів, військове міністерство, Генеральний штаб. Працівники абверу із оточення В. Канаріса зазначали, що їм було “відомо все про польські маневри і плани польських штабів”⁵⁹.

Проте у питанні Карпатської України політика Ю. Бека не тільки не змінилася, але й значно активізувалася. Спільно з Угорщиною Польща посилила свої підривні дії проти Карпатської України. Очевидно на Ю. Бека надто обнадійливо вплинули висловлювання А. Гітлера про те, що він особисто питанням Карпатської України не займається. У лютому 1939 р., за словами Й. Ріббентропа, А. Гітлер почав заперечувати свою участь у вирішенні проблеми Карпатської України: “Якщо б я зв’язався з українцями і їх політичними планами, то у Відні не було б прийнято третейського рішення, яке зробило Карпатську Україну нежиттєздатною”⁶⁰. Але справжні наміри нацистського фюрера щодо Карпатської України Ю. Беку не були відомі. На початку весни 1939 р. А. Гітлер прийняв рішення покінчити з самостійним існуванням Чехословаччини. Карпатську Україну планувалося передати Угорщині, яка мала стати союзником Німеччини у європейській війні. Припинення Німеччиною допомоги Карпатській Україні обумовлювалося ще й тим, що А. Гітлер взяв курс у зовнішній політиці на зближення з СРСР⁶¹.

Вже 12 березня 1939 р. у Варшаві помітили, що угорський уряд перестав узгоджувати з нею свої дії. Регент Угорщини М. Хоргі, отримавши санкцію А. Гітлера на самостійну окупацію Карпатської України, надіслав йому вдячний лист: “Не можу сказати, яким я є щасливим... В четвер 16 поточного місяця ми створимо прикордонний інцидент, а в суботу розпочнемо за ним великий наступ”⁶². Будапешт, звичайно, не думав тепер залучати до справи своїх польських союзників і Польща не повинна була брати участі в інкорпорації Карпатської України. Концентрацію польських військ на кордоні з Карпатською Україною в Будапешті розглядали лише як демонстрацію.

Увечері 14 березня 1939 р., коли до Хуста надійшла звістка про проголошення словацької незалежності і підготовку угорської армії, уряд А. Волошина почав діяти. 15 березня 1939 р. Перший сейм Карпатської України проголосив її самостійність⁶³. Закарпатські українці зробили цей крок з вірою у підтримку Німеччини. Тоді ніхто не думав, що самостійна Українська держава існуватиме лише 24 години. 15 березня 1939 р. німецька армія вступила до Чехословаччини, а угорські війська протягом двох днів – 15–16 березня – окупували Закарпаття. Слабко озброєна та погано навчена українська самооборона – “Січ” зазнала поразки від угорців, які діяли з незвичайною жорстокістю⁶⁴. Тим більше, що з півночі їм прийшли на допомогу польські добровольці і заатакували “Січ”. Вони були послані польськими властями, які вважали, що навіть невелика Карпатська Україна становить загрозу для їхнього панування на західноукраїнських землях⁶⁵.

У зв'язку з агресією прем'єр-міністр Карпатської України А. Волошин декілька разів звертався до німецького уряду, щоб він виступив посередником у Будапешті для припинення наступу угорської армії. Однак міністерство закордонних справ Німеччини 15 березня 1939 р. через свого представника в Хусті Г. Гофмана відповіло, щоб уряд Карпатської України не чинив опору наступаючим угорським військам. При цьому зазначалося, що "уряд Німеччини, на жаль, не в стані взяти на себе захист"⁶⁶. Угорські війська 16 березня 1939 р. зайняли Хуст. В боях із 40-тисячною угорською армією полягло близько 5 тис. закарпатців і декілька сотень галичан. Утворені за допомогою ОУН військові підрозділи Карпатської Січі перейшли до партизанської боротьби, а потім покинули територію Карпатської України⁶⁷.

Галицькі добровольці взяли посильну участь в обороні Карпатської України. Нелегкою була доля і тих галичан, які були взяті в полон і опинилися в угорських концтаборах. Вони перебували в угорському полоні до 7 червня 1939 р. Офіційні представники Німеччини та Польщі запропонували їм зробити вибір – їхати до Німеччини або повернутися до Польщі. Галичани від останньої пропозиції категорично відмовилися. Вітчизняні дослідники встановили чисельність галицьких січовиків, які вирішили їхати до Німеччини – 500 осіб⁶⁸.

Появу державності Карпатської України можна було вважати чимось парадоксальним. Серед усіх західноукраїнських земель цей регіон був найменш розвинутим соціально-економічно, культурно і політично. Однак саме на цій території був досягнутий певний рівень самоврядування. Керівники та ініціатори створення Карпатської України щиро вірили в те, що Німеччина веде чисту гру й, обіцяючи розпочати із Закарпаття визволення всієї України, стримає своє слово, дане перед усім світом⁶⁹. Вони ще не знали всієї підступності нацистських вождів, які у зневажанні законів знаходили особливу втіху. Тому цей епізод слугував переконливим доказом того, як мало українці могли покладатися на слова А. Гітлера та його підручних. Разом з тим, незважаючи на свій короткий вік, уряд Карпатської України мав вплив, який можна порівняти із впливом українських урядів 1917–1920 рр., й сприяв перетворенню великої частини населення краю на національно свідомих українців.

На такий розвиток подій у Радянському Союзі і Польщі реагували по-різному. Нарком закордонних справ СРСР М. Литвинов 18 березня 1939 р. обмежився скеруванням Німеччині ноти, в якій вказувалося: 1) анексію Німеччиною Чехії не можна вважати правильною; 2) чехословацький президент Е. Гаха, підписуючи берлінський акт від 15 березня, не мав на це повноважень, тому він не має законної сили; 3) при цьому порушено принцип самовизначення народів; 4) тому дії німецького уряду визнаються насильницькими та агресивними; 5) зміна статусу Словаччини і підпорядкування її рейху не пов'язана з волевиявленням словацького народу; 6) дії німецького уряду послужили сигналом для вторгнення угорських військ в "Карпатську Русь" і до порушення прав її населення; 7) радянський уряд не може визнати ці акти правомірними і такими, які відповідають нормам міжнародного права⁷⁰.

Оцінюючи стан польсько-українських стосунків, які навесні 1939 р. значно загострилися, українські політичні сили основну причину цього вбачали у ставленні польських правлячих груп до українського населення. Український історик М. Швагуляк наголошує: “Відмовляючись визнати українців як окрему націю зі своїми політичними, економічними та культурними інтересами, вони зводили візію українського питання головним чином до проблеми захисту державної безпеки Польщі”⁷¹. Тому немає нічого дивного в тому, що у Польщі з тріумфом зустріли вихід угорських військ до польського кордону в районі Тухольського перевалу. Польська преса цитувала слова генерала З. Боруті-Спеховича, який при цьому заявив: “За наказом вождя ми знаходимося тут, щоб привітати угорський народ. На цю хвилину ми довго чекали”⁷². Хоч прозріння для польських політиків наступить дуже швидко. Польща опинилася в ізоляції на своїх кордонах, а її дипломати вже у березні 1939 р. були змушені спрямувати свої зусилля на нейтралізацію очевидних негативних для себе наслідків розпаду Чехословаччини⁷³.

Плани Польщі щодо Карпатської України здійснилися, але не справдилися її надії на те, що Угорщина забезпечить нейтралізацію українського національного руху. Угорський Генеральний штаб не видав на вимогу Польщі за погодженням з Берліном понад 200 українців – польських громадян. Цих “терористів із Східної Галичини”, як їх називали польські власті, було направлено в розпорядження Німеччини⁷⁴. Угорська сторона, пішовши назустріч шефу абверу В. Канарісу, 22 квітня 1939 р. погодилася: 1) утриматися від видачі Польщі січовиків; 2) не переслідувати їх; 3) дати можливість українцям, вихідцям з рейху, повернутися в Карпатську Україну; 4) відкрити в Будапешті та Хусті дві радіостанції для пропаганди “на українські території”; 5) видати “українським втікачам” угорські паспорти⁷⁵. Крім того, працівники абверу в австрійській місцевості Зауберсдорф приступили до створення Українського легіону із колишніх січовиків та оунівців, які переходили з Польщі. Легіон, яким з української сторони командував полковник Р. Сушко, налічував на цей час 600 осіб⁷⁶. Фашистській верхівці в Берліні потрібно було, щоб зусиллями українців підготувати масові антипольські виступи в Західній Україні.

Українські політичні партії, які мали представників у польському сенаті, розпочали протести проти захоплення Угорщиною Карпатської України. 17 березня 1939 р. Українська Парламентська Репрезентація у польському сеймі спробувала зробити заяву щодо подій у Карпатській Україні, але виголосити її не дозволили⁷⁷. Львівські газети 25 березня опублікували спільну заяву легальних українських партій, партій Галичини під назвою “Українці”, в якій повідомлялося: “Майже всю державну територію Карпатської України зайняла Мадярщина... Оперта лише на власні сили Карпатська Україна не змогла держатися під збройним напором мадярських військ... Зрозумілий біль, що огортає нас сьогодні... Не час на біль, зневіру. Нехай у гарті духа і моральній силі Української Нації кується її доля”⁷⁸. Польські власті вже з березня 1939 р. розпочали арешти і судові процеси проти небагатьох січовиків, які після трагедії Карпатської України повернулися до Польщі.

Події весни 1939 р. показали, що Радянський Союз і Польща все більше ставали заручниками своїх планів пошуку виходу із небезпечної ситуації. Незва-

жаючи на те, що Польща остаточно відмовилася піти на союз з нацистською Німеччиною, в Москві продовжували розцінювати її як потенціального ворога. Радянське керівництво вважало, що у разі спільної з Німеччиною війни проти СРСР польські урядові кола віддадуть перевагу тому, щоб німецькі війська рушили проти Радянського Союзу не через Польщу, а через території інших країн. Нарком закордонних справ СРСР М. Литвинов 19 лютого 1939 р. відзначив, що Польща мріє перетворити Україну у власну сферу впливу: “Вона, однак, буде готова у випадку необхідності поступитися своїми мріями і не буде заперечувати проти походу Гітлера через Румунію... Не буде заперечувати також Польща проти походу Гітлера через Прибалтику і Фінляндію, для того, щоб самій виступити проти України, синхронізуючи все це з політикою Японії”⁷⁹.

Радянська сторона мала інформацію про зустріч віце-директора політичного департаменту МЗС Польщі Т. Кобилянського та радника німецького посольства у Варшаві Р. фон Шелія. 18 листопада 1938 р. Т. Кобилянський заявив Р. фон Шелія, що коли німці не будуть висувати ідеї “Великої України”, то “Польща погодиться виступити на стороні Німеччини у поході на Радянську Україну”. Інформацію про цю зустріч Р. фон Шелія передав І. Штебе, яка активно співпрацювала з радянською розвідницькою організацією, очолюваною Л. Треппером⁸⁰.

Радянський Союз ще з більшою недовірою почав сприймати зовнішньополітичні ініціативи західних держав. Коли англійський уряд 21 березня 1939 р. звернувся до урядів Франції, СРСР і Польщі з пропозицією підписати спільну декларацію про необхідність консультацій у разі агресії проти будь-якої європейської держави, то Й. Сталін відмовився. При цьому він заявив, що не підпише декларацію без участі Польщі⁸¹. 2 квітня 1939 р. під час зустрічі в Москві М. Литвинова з польським послом В. Гжибовським з’ясувалося, що Польща також декларації не підпише, оскільки не бажає входити до блоків, спрямованих проти Німеччини. Проте, за словами польського посла, Польща відмовляється також від участі в антирадянських союзах, зокрема в антикомінтернівському пакті⁸². Москву не могла задовольнити така позиція Польщі. Радянський ТАРС поспішив спростувати публікації зарубіжної преси про те, що Радянський Союз готовий надати Польщі допомогу у разі агресії, навіть за умови звернення польського уряду до неї⁸³.

¹ ДВП СССР. – Т. 20. – С. 88, 703–704.

² Троцкий Л. Иосиф Сталин. Опыт характеристики // Осмыслить культ Сталина / Сост. Х. Кобо. – М., 1989. – С. 634.

³ Черчилль У. Вторая мировая война. – В 3-х кн. / Сокращ. перевод с англ. – М., 1991. – Кн. 1. – Т.1–2. – С. 167.

⁴ Ундасынов И.Н., Яхимович З.П. Коммунистический Интернационал: достижения, просчеты, уроки. – М., 1990. – С. 198–199.

⁵ История Коммунистической партии Советского Союза. – В 6-ти т. – М., 1971. – Т. 4. – Кн. 2. – С. 396–403.

⁶ Небезин В.А. Сталинский выбор 1941 года: оборона или “лозунг наступательной войны” // Отечественная история. – 1996. – № 3. – С. 60.

⁷ Nurek M. Polska w polityce Wielkiej Brytanii w latach 1936–1941. – Warszawa, 1983. – S. 79.

⁸ Beck J. Ostatni raport / Oprac. A. Skrzypek. – Warszawa, 1987. – S. 139–140; Kamiński M.K., Zacharias M.J. W cieniu zagrożenia. Polityka zagraniczna RP 1918–1939. – Warszawa, 1993. – S. 236–238.

⁹ Wojciechowski M. Stosunki polsko-niemieckie 1933–1938. – Poznań, 1980. – S. 323.

¹⁰ Beck J. Ostatni raport. – S. 120.

¹¹ Сиполс В. Я. Внешняя политика Советского Союза 1936–1939. – М., 1987. – С. 18.

¹² Тейлор Т. На пути к Мюнхену // От Мюнхена до Токийского залива: Взгляд с Запада на трагические страницы истории Второй мировой войны: Перевод. – М., 1992. – С. 18.

¹³ Крал В. Дни, которые потрясли Чехословакию / Пер. с чеш. – М., 1980. – С. 316–326.

¹⁴ Ширер У. Капитуляция в Мюнхене // От Мюнхена до Токийского залива: Взгляд с Запада на трагические страницы истории второй мировой войны: Перевод. – М., 1992. – С. 22.

¹⁵ Дейвіс Н. Європа: Історія. – К., 2006. – С. 1021–1022.

¹⁶ Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. / Редкол. І.Ф. Курас та ін. – К., 2003. – Т. 4. – С. 28.; Маначинський О. Під прапором боротьби за мир. Мюнхен – 38 і “оксамитова” окупація Чехословаччини // Політика і час. – 1998. – № 10. – С. 79.

¹⁷ Вегеш М. Солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців (1938–39) // Сучасність. – 1995. – № 2. – С. 84.

¹⁸ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 205, оп. 1, спр. 1083, арк. 1–39.

¹⁹ Там само. – Спр. 1085, арк. 1–16.

²⁰ Злепко Д. Українське питання у 1938–1939 роках і Третій райх // Записки НТШ: Праці істор.-філософ. секцій. – Львів, 1994. – Т. 228. – С. 261.

²¹ Вегеш М.М. Карпатська Україна (1938–1939): соціально-економічний і політичний розвиток. – Ужгород, 1993. – С. 54.

²² Вегеш М.М. та ін. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. – Ужгород, 2002. – С. 298–299.

²³ Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.). – К., 2003. – С. 460; Ресент О.П., Коляда І.А. Україна між світовими війнами (1914–1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії: Навч. посібник. – К., 2004. – С. 495–497.

²⁴ Гетьманчук М.П. ОУН і політика Польщі в українському питанні перед Другою світовою війною (1935– серпень 1939 рр.) // Військово-науковий вісник Львівського військового інституту НУ “Львівська політехніка”. – 2003. – Вип. 5. – С. 65.

²⁵ Koźmiński M. Polska i Węgry przed drugą wojną światową (październik 1938 – wrzesień 1939). Z dziejów dyplomacji i irredenty. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1970. – S. 110–134.

²⁶ Batowski H. Między dwiema wojnami 1919–1939. Zarys historii dyplomatycznej / Wyd. drugie, uzupełnione. – Kraków, 2001. – 8. 332.

²⁷ Сардачук П.Д., Швагуляк М.М. Насувалась воєнна гроза... – Ужгород, 1984. – С. 107.

²⁸ Kamiński M.K., Zacharias M.J. W cieniu zagrożenia. Polityka zagraniczna RP 1918–1939. – Warszawa, 1993. – S. 252.

²⁹ Сиполс В. Я. Дипломатическая борьба накануне Второй мировой войны. – 2-е изд., дораб. и доп. – М., 1989. – С. 215.

- ³⁰ СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны (сентябрь 1938 г. – август 1939 г.). Документы и материалы. – М., 1971. – С. 63; Polska w polityce międzynarodowej (1939–1945). Zbiór dokumentów / Oprac. W. T. Kowalski. – Warszawa, 1989. – S. 17.
- ³¹ ДИМИСПО. – Т. 6. – С. 372–373.
- ³² Анатомия войны. Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении Второй мировой войны. – М., 1971. – С. 186.
- ³³ Орлов А. Сталин: в преддверии войны. – М., 2003. – С. 151.
- ³⁴ Документы и материалы кануна Второй мировой войны 1937–1939: ноябрь 1937 г. – декабрь 1938. – М., 1981. – Т. 1. – С. 214–215.
- ³⁵ Захаров М.В. Генеральный штаб в предвоенные годы. – М., 2005. – С. 254; Зуев Ф.Г. Советско-польские отношения накануне и в период европейского кризиса 1938 г. // Советско-польские отношения 1918–1945. – М., 1974. – С. 244–245.
- ³⁶ СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (сентябрь 1938 г. – август 1939 г.): Документы и материалы. – М., 1971. – С. 96–97.
- ³⁷ Gregorowicz S., Zacharias M.J. Polska – Związek Sowiecki: Stosunki polityczne 1925–1939. – Warszawa, 1995. – S. 166–167.
- ³⁸ Документы и материалы кануна Второй мировой войны 1937–1939: ноябрь 1937 г. – декабрь 1938. – Т. 1. – С. 256–257.
- ³⁹ Судоплатов П.А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. – М., 1998. – С. 39.
- ⁴⁰ Там само. – С. 37–54; Степанков В.Н. Павел Судоплатов – гений террора // Чекисты Сталина. – СПб., 2006. – С. 61–66.
- ⁴¹ Литвин М.Р., Луцкий О.І., Науменко К.Є. 1939. Західні землі України. – Львів, 1999. – С. 5.
- ⁴² Гетьманчук М.П. Боротьба Карпатської України за незалежність в контексті радянсько-польських відносин (1938 – березень 1939 рр.) // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 2003. – № 474. – С. 49.
- ⁴³ Косик В. Україна і Намеччина у Другій світовій війні. – Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. – С. 63.
- ⁴⁴ Злепко Д. Українське питання у 1938–1939 роках і Третій райх... – С. 254–263.
- ⁴⁵ Документы и материалы кануна Второй мировой войны 1937–1939: январь – август 1939 г. – М., 1981. – Т. 2. – С. 6.
- ⁴⁶ Там само. – С. 13.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Там само. – С. 14
- ⁴⁹ Там само. – С. 10–11.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Правда. – 1939. – 11 марта.
- ⁵² Швагуляк М. На крутому переломі // Ленінська молодь. – 1989. – 3 серп.
- ⁵³ XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 10–12 марта 1939 г.: Стенограф. отчет. – М., 1939. – С. 11–15; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Изд. 9-е, доп. и испр. – М., 1985. – Т. 7. – С. 79.
- ⁵⁴ Кульчицкий С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999. – С. 317.
- ⁵⁵ XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 10–12 марта 1939 г.: Стенограф. отчет. – С. 14.
- ⁵⁶ Там само. – С. 49–50.
- ⁵⁷ Документы и материалы кануна второй мировой войны 1937–1939: январь–август 1939. – Т. 2. – С. 16–17.

- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Там само. – С. 37.
- ⁶⁰ Бухгайт Г. Абвер – щит и меч III рейха / Пер. с нем. – М., 2003. – С. 161.
- ⁶¹ Бассет Р. Главный шпион Гитлера: Тайна Вильгельма Канариса / Пер. с англ. – М., 2006. – С. 185.
- ⁶² Koźmiński M. Polska i Węgry przed drugą wojną światową (październik 1938 – wrzesień 1939). Z dziejów dyplomacji i irredenty. – S. 227.
- ⁶³ Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали: У 2-х ч. – К., 1997. – Ч. 2. – С. 263.
- ⁶⁴ Шанта Ю. Закарпатська Україна, 1939-й // Літопис Червоної Калини. – 1991. – № 2. – С. 28–31.
- ⁶⁵ Фреїшин-Чировський М. Нариси політичної історії України. – Львів, 1997. – С. 211.
- ⁶⁶ Стерчо П. Карпато-українська держава: до історії боротьби карпатських українців в 1919–1939 рр. / Репринт. вид. – Львів, 1994. – С. 216–217.
- ⁶⁷ Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.) – С. 461.
- ⁶⁸ Вереш М.М. та ін. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно визвольної боротьби закарпатських українців. – С. 324.
- ⁶⁹ Овсій І.О. Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року): Навч. посібник. – К., 1999. – С. 210.
- ⁷⁰ Документы и материалы кануна Второй мировой войны 1937–1939: январь–август 1939. –Т. 2. – С. 46–48.
- ⁷¹ Швагуляк М. З історії українсько-польських взаємин напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993. – С. 233.
- ⁷² Polska Zbrojna. – 1939. – 17 marz.
- ⁷³ Гетьманчук М.П. Вказ. праця. – С. 52–53.
- ⁷⁴ Koźmiński M. Polska i Węgry przed drugą wojną światową (październik 1938 – wrzesień 1939). – S. 297–298.
- ⁷⁵ Там само. – С. 295.
- ⁷⁶ Історія міжнародних відносин України (XX століття) / Під ред. В. Трофимовича. – Львів, 1996. – С. 112; Gajewski J. Canaris. – Warszawa, 1977. – S. 123–124.
- ⁷⁷ Діло. – 1939. – 19 берез.
- ⁷⁸ Діло. – 1939. – 25 берез.
- ⁷⁹ СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (сентябрь 1938 г. – август 1939 г.): Документы и материалы. – С. 202. У березні 1938 р. Генеральний штаб Червоної армії найбільш вірогідними противниками СРСР вважав: 1) блок фашистських держав та їх сателітів на Заході; 2) милітаристську Японію на Сході. До безпосередніх ворогів зараховували Польщу. В Москві розраховували, що Польща із своїх 65 піхотних дивізій до 5 дивізій, можливо, залишить проти Чехословаччини, а 60 дивізій, 16 кавалерійських бригад, 1 300 танків і танкеток, 1 600 літаків зосередить на радянському кордоні. Див.: Захаров М.В. Генеральный штаб в предвоенные годы. – М., 2005. – С. 267.
- ⁸⁰ СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (сентябрь 1938 г. – август 1939 г.): Документы и материалы. – С. 82; Треппер Л. Большая игра: Воспоминания советского разведчика. – М., 1990. – 382 с.
- ⁸¹ Документы и материалы кануна Второй мировой войны 1937–1939: январь–август 1939. –Т. 2. – С. 55.
- ⁸² Там само. – С. 62–64.
- ⁸³ Polska w polityce międzynarodowej (1939–1945). Zbiór dokumentów / Oprac. W.T. Kowalski. – Warszawa, 1989. – S. 109.

5.2. Українське і польське питання у процесі радянсько-німецького зближення та підписання пакту Молотова-Ріббентропа (квітень – серпень 1939 р.)

17 квітня 1939 р. Радянський Союз зробив важливий зовнішньополітичний крок: запропонував укласти угоду між СРСР, Англією і Францією про взаємну допомогу і військову конвенцію. Вона передбачала надання допомоги державам, які розташовані між Балтійським і Чорним морями у випадку агресії проти них.¹ Це була остання спроба М. Литвинова в союзі із західними демократіями виробити надійні гарантії щодо усунення загрози світової війни. Такий альянс, на думку радянського наркома, дав би змогу захистити і малі держави, які нацистська Німеччина була готова поглинути. Наполегливе відстоювання М. Литвиновим ідеї союзу із західними демократіями викликало підозри Й. Сталіна, якого не покидали надії домовитися з А. Гітлером. Кремлівський диктатор у розмові з Л. Берією навіть наказав уважніше “придивитися” до М. Литвинова, якого відтоді почало переслідувати НКВС².

Радянську пропозицію серйозно не сприйняли інші зацікавлені сторони. Наприклад, англійський уряд намагався з'ясувати, “чи обіцяна допомога (Радянського Союзу) для Польщі має на увазі агресію виключно з боку Німеччини”. Прем'єр-міністр Англії Н. Чемберлен, який 31 березня оголосив у парламенті про надання гарантій безпеки Польщі, заявив прямо, що “він скоріше піде у відставку, ніж підпише союз з Радами”³. Відповідною була й реакція Польщі. У Варшаві радянську пропозицію розцінювали як чергову спробу Москви нейтралізувати оборонний польсько-румунський союз.

Дату 17 квітня 1939 р. пов'язують ще з однією важливою подією, яка мала великий вплив на українське питання в радянсько-польських відносинах. Польські історики вважають, що вона стала вихідним пунктом у майбутніх переговорах Радянського Союзу і Німеччини під час укладення договору про ненапад⁴. Вона пов'язана із переговорами, які провів радянський посол у Берліні О. Мерекалов із статс-секретарем міністерства закордонних справ Німеччини Е. Вейцекером. Радянський посол, роз'яснюючи позицію СРСР заявив, що його керівництво не вважає ідеологічні розбіжності перешкодою на шляху радянсько-німецької співпраці. Він також повідомив про те, що Радянський Союз у майбутньому не має наміру здійснювати антинімецькі акції⁵.

Очевидно, що вказана зустріч О. Мерекалова і Е. Вайцекера не була випадковою і безслідно не пройшла. Вже 28 квітня в Рейхстазі публічно А. Гітлер заявив про денонсацію в односторонньому порядку німецько-польської декларації про незастосування сили від 1934 р. та англо-німецької морської угоди 1935 р.⁶ Характерною рисою промови А. Гітлера була повна відсутність нападок на Радянський Союз. Не залишився в боргу і Й. Сталін, який 3 травня 1939 р. обов'язки наркома закордонних справ доручив викону-

вати голові Ради Народних Комісарів В. Молотову, фактично другій людині в державі⁷. М. Литвинов, активний ініціатор створення системи колективної безпеки, змушений був піти у відставку. Радянські дипломати в Берліні пояснили, що В. Молотов хоч не спеціаліст у закордонних справах, але його вплив на зовнішню політику Радянського Союзу буде великим. Після відставки М. Литвинова Л. Берія почав розправлятися з “литвиновськими кадрами”. За період “дипломатичної чистки” було звільнено 90 % відповідальних працівників НКЗС, знищено 7 заступників наркома, понад 60 повноважних представників (послів), серед яких був і Х. Раковський⁸.

Призначення В. Молотова на посаду наркома закордонних справ СРСР було прямо пов’язане з новою світовою війною, яка невблаганно наближалася. Він беззастережно виконав усі вказівки Й. Сталіна про усунення євреїв з урядових установ у межах прихованої боротьби із так званим “єврейським засиллям”. Згодом В. Молотов згадував: “В 1939 році, коли звільнили Литвинова і я прийшов на закордонні справи, Сталін мені сказав: “Забери з наркомату євреїв”. Слава богу, що сказав! Річ у тім, що євреї становили там абсолютну більшість у керівництві й серед послів. Це, звичайно, неправильно. Латиші і євреї... І кожний за собою цілий хвіст тягнув. Причому звисока дивилися, коли я прийшов, знущалися над тими заходами, які я почав втілювати”⁹. Для проведення кадрової чистки наркомату була навіть створена спеціальна комісія, куди включили заступника наркома А. Вишинського, праву руку Л. Берії, В. Деканозова та ін. Довголітній помічник В. Молотова та особистий перекладач Й. Сталіна В. Єрофеев у своїх мемуарах відзначає, що в наркомат закордонних справ почали набирати людей, які абсолютно не мали професійної підготовки – інженерів-будівельників, інженерів-електриків тощо. Основним критерієм для їх відбору була партійна відданість та робітничо-селянське походження¹⁰.

Тему радянсько-німецьких контактів у Радянському Союзі перестали приховувати. 31 травня, вперше виступаючи на сесії Верховної Ради СРСР як нарком закордонних справ, В. Молотов проголошував, що радянський уряд не хоче розривати ділові контакти з такими країнами, як Німеччина та Італія¹¹. Зокрема, В. Молотов охарактеризував процес німецько-радянських торгових переговорів у 1938–1939 рр. Проте в Берліні ще не були впевнені у тому, що Й. Сталін не піде на укладення договорів з Францією та Англією¹². Тому А. Гітлер вирішив продовжити зондування позиції Кремля.

Позиція Польщі на фоні зближення Радянського Союзу і Німеччини залишалася незмінною. Ю. Бек не бачив у цьому великої небезпеки. Це було його серйозною помилкою, оскільки А. Гітлер у березні 1939 р. прийняв рішення діяти проти Польщі спільно з Москвою. Наміри А. Гітлера зумовлювалися впертим небажанням Ю. Бека підтримати агресивні плани нацистського рейху. Зокрема польський міністр зайняв непоступливу позицію щодо зміни статусу Данціга. Він заявив німецькому послуві Н. Мольтке, що будь-які односторонні дії Німеччини будуть розглядатися як агресія проти Польщі¹³. Свої надії Ю. Бек покладав на польсько-французько-англійський союз. Отримавши гарантії безпеки для Польщі від англійського уряду, він і надалі

заперечував можливість співпраці з Радянським Союзом, принаймні такої, яку йому пропонувала Москва. Необхідно зауважити, що польські історики із суперечливих позицій оцінюють політику Англії щодо надання Польщі гарантій¹⁴.

Ю. Бек у черговий раз заявив 5 червня 1939 р. під час виступу в сеймі про неможливість прийняти німецькі пропозиції. Крім того, він позитивно висловився про призначення В. Молотова наркомом закордонних справ, який, на його думку, буде більш прихильно вести свою політику щодо Польщі, ніж М. Литвинов¹⁵. Під час зустрічей з радянськими дипломатами польський міністр постійно заявляв про мирні наміри Польщі щодо Радянського Союзу. У цьому контексті великий інтерес викликала зустріч 10 травня у Варшаві заступника наркома закордонних справ СРСР В. Потьомкіна з Ю. Беком. Принагідно треба зауважити, що в радянській історіографії результати цієї зустрічі, а особливо справжні наміри радянської сторони, подаються доволі тенденційно¹⁶. Виконуючи інструкції В. Молотова, В. Потьомкін на переговорах висловився лише про можливість надання радянської допомоги Польщі у разі агресії, а не про конкретні пропозиції щодо укладання радянсько-польського договору про взаємну допомогу¹⁷. Пізніші події на практиці показали, що постійні заяви радянських дипломатів про необхідність системи колективної безпеки були лише прикриттям реальної суті зовнішньої політики Й. Сталіна та його оточення.

У радянського керівництва були свої далекоглядні плани. Й. Сталіна приваблювала ідея “збирання” втрачених в ході революції і громадянської війни територій колишньої Російської імперії. Спокусливою для нього була також можливість спровокувати конфлікт західних демократій та держав “осі”, використавши в майбутньому їх ослабленість. Союз з Англією і Францією, на думку кремлівського вождя, міг нейтралізувати найбільш небезпечного ворога СРСР – нацистську Німеччину. Однак зусилля радянського керівництва на переговорах з Францією і Англією щодо можливого приєднання до Радянського Союзу східних районів Польщі і прибалтійських держав зустріли опір. Західні партнери СРСР на переговорах не схвалювали й можливості пропуску Червоної армії через територію Польщі, добре усвідомлюючи, що вона може там залишитися назавжди.

А. Гітлер, навпаки, розуміючи наміри Й. Сталіна, виражав готовність надати свободу дій стосовно Західної України, Бессарабії та Прибалтики. Специфіка українського питання полягала в тому, що в разі німецько-польської війни воно неминуче набуло б ширшого міжнародного масштабу. У разі захоплення Польщі Німеччиною володіння Західною Україною давало б можливість А. Гітлеру мати вигідний стратегічний плацдарм і засіб постійного тиску на Радянський Союз. Тим більше, що в Берліні були не проти того, щоб використати високу національну свідомість населення Західної України, пов'язану з тривалими періодами боротьби за національну незалежність. Адже угорське, румунське та російське правління на відміну від правління Габсбургів не надало такої змоги іншим українським регіонам, де національний потенціал був значно меншим¹⁸.

Вітчизняні дослідники зазначають, що у політиці нацистської Німеччини необхідно виділяти два аспекти: 1) з одного боку, у стратегічній концепції

Третього рейху про забезпечення життєвого простору німецькому народові усі слов'янські народи, в тому числі й український, як представники нижчої раси, були заздалегідь приречені на поневолення; 2) з іншого боку, Німеччина, як одна з головних ініціаторів перегляду версальської системи договорів, була зацікавлена в тому, щоб залучити до цього процесу якнайбільше держав і народів, які були незадоволені своїм міжнародним статусом¹⁹. Саме у цьому контексті в Берліні розроблялися програми використання української карти як одного з важливих засобів реалізації геополітичних планів А. Гітлера.

Більшовицьку Москву, звичайно, такий розвиток подій влаштувати не міг, і це дуже добре розуміли нацистські верховоди. Проте, враховуючи сильні антирадянські настрої офіційної Варшави, А. Гітлер вважав неймовірним факт, що Радянський Союз і Польща стануть союзниками. Одночасно йому доводилося зважати на можливу рішучу протидію Радянського Союзу при спробі окупувати Західну Україну. Він чудово розумів і те, що в цьому випадку радянську позицію не можуть змінити ті обставини, коли Москва спершу під загрозою сили визнала встановлені Ризьким договором кордони з Польщею, а потім у 1932 і 1934 рр. вже добровільно²⁰. Отже, проблема Західної України перетворювалася на один із ключових пунктів під час зіткнення геополітичних інтересів Радянського Союзу і Німеччини.

Вважаючи малоімовірною участь СРСР у війні на боці Польщі, А. Гітлер вже в квітні 1939 р. дав наказ підготувати план нападу (“Вайс”) на неї²¹. Отже, підтримуючи плани нацистського рейху, Радянський Союз отримував великі переваги – залишатися поза конфліктом і мати змогу майже повністю відновити територіальні кордони Російської імперії. Показовим у цьому аспекті є й те, як зазначають російські історики, що радянському урядові вже в червні 1939 р. стало відомо про плани А. Гітлера в серпні–вересні напасти на Польщу, а коли дійде до війни, то він буде діяти нещадно, “гірше гунів”²². Однак це не перешкоджало планам московських правителів розпочати переговори з нацистським фігурером про поділ Польщі.

Радянсько-німецьке зближення проходило повз увагу міністерства закордонних справ Польщі, хоча події набирали загрозливого характеру. А. Гітлера особливо дратував той факт, що за допомогою шантажу і спекуляцій навколо українського питання йому не вдалося домогтися якомога більшої поступливості польського керівництва. Він лише бідкався, що “розумний маршал Пілсудський, з яким можна було про все домовитися, пішов із життя так рано”, і лицемірно заявляв: “Сам він зовсім не бажає війни з Польщею через Данціг і коридор, але той, хто хоче миру, повинен бути готовим до війни, інакше ніякої успішної політики не зробити”²³. “Українська карта” відіграла для Москви далеко не останню роль у виборі на користь угоди з Німеччиною, хоч Й. Сталіна до певної міри непокоїли демагогічні заяви А. Гітлера про створення “незалежної” України. Небезпеку кремлівський диктатор вбачав у діяльності ОУН, діячі якої не збиралися бути розмінною монетою в антипольських планах нацистів.

У травні–липні 1939 р. обидва диктатори, хоча і виношували ідею зближення, але ще не були готовими здійснити радикальний поворот у політиці

своїх держав²⁴. Новий посол Радянського Союзу у Варшаві М. Шаронов 14 червня ще запевняв Ю. Бека про готовність Москви покращити відносини між двома державами²⁵. Проте вістря радянської зовнішньої політики вже було спрямоване в бік Німеччини. 26 липня німецька сторона зробила першу серйозну спробу домовитися з Радянським Союзом. Повірений у справах СРСР у Берліні Г. Астахов провів переговори із представником міністерства закордонних справ Німеччини К. Шнурре. Сторони домовилися продовжити їх у Москві для досягнення радянсько-німецького політичного порозуміння, включаючи й польське питання²⁶. При цьому К. Шнурре заявив Г. Астахову: “Що ж стосується прибалтійських країн, то ми готові в цьому плані поводити себе так, як до України. Від усяких посягань на Україну ми начисто відмовилися (включаючи частини, які входили раніше до складу Австро-Угорщини, стосовно яких становище неясне). Ще легше було б домовитись стосовно Польщі...”²⁷. Діяльність Г. Астахова високо оцінювали нацистські верховоди, але доля одного з радянських архітекторів пакту була незавидною. Після укладення пакту його відкликали до Москви і арештували, а в лютому 1942 р. розстріляли²⁸.

29 липня Е. Вейцеккер уповноважив німецького посла в Москві Ф. Шуленбурга передати В. Молотову: “За будь-якого розвитку польського питання мирним шляхом, як ми цього хочемо, чи якимсь іншим шляхом, тобто із застосуванням сили, ми готові гарантувати усі радянські інтереси і досягнути порозуміння з московським урядом”²⁹. Німецька пропозиція зацікавила радянське керівництво. Тому Й. Ріббентроп 2 серпня в розмові з Г. Астаховим висунув ідею укладення радянсько-німецького таємного протоколу, який розмежовував би інтереси двох держав від Чорного до Балтійського моря. Наступного дня Й. Ріббентроп, повідомляючи Ф. Шуленбургу про розмову з Г. Астаховим, зазначив, що в разі “провокації з боку Польщі ми врегулюємо питання з нею протягом тижня”. На цей випадок, наголошував нацистський міністр, “Я зробив тонкий натяк на можливість укладення з Росією угоди про поділ Польщі”³⁰. Отже, Берлін проявляв готовність до спільного поділу Польщі і передачі прибалтійських країн Радянському Союзу.

Кремлівські політики давали на це принципову згоду, яка означала, що вони не стануть на шляху німецької агресії проти Польщі³¹. Хоч у виборі угоди на користь СРСР для нацистського фюрера “українська карта” відігравала далеко не останню роль. Не випадково в цей самий час А. Гітлер заявляв своїм генералам: “Якщо Захід такий нерозумний і сліпий, що не може цього побачити, я буду докладати зусиль, щоб досягнути домовленості з Росією. Тоді я завдам удару по Заходу і після його поразки поверну об’єднані сили проти Радянського Союзу. Мені потрібна Україна”³². Але А. Гітлера не влаштовували “поступові” переговори з Москвою. Йому потрібно було діяти дуже швидко, щоб зірвати англо-французько-радянські переговори, адже на 1 вересня вже планувався напад на Польщу³³.

У ніч із 14 на 15 серпня Й. Ріббентроп надіслав телеграму Ф. Шуленбургу з вимогою отримати згоду радянського керівництва на його приїзд до Москви для переговорів. 15 серпня під час зустрічі з німецьким послом В. Молотов висунув

ідею укладення договору про ненапад між СРСР та Німеччиною³⁴. Заявивши, що Німеччина не має наміру далі терпіти “польські провокації”, Берлін поспішив дати згоду. 17 серпня В. Молотов від імені радянського уряду і Й. Сталіна повідомив Ф. Шуленбургу про намір підписати не тільки договір про ненапад, але й протокол з питань зовнішньої політики³⁵. Такий розвиток подій засвідчував очевидний факт, що зовнішньополітична ініціатива почала повністю переходити до Німеччини. Суперечності між Москвою і Берліном, які здавалося були нездоланними, почали втрачати свою гостроту.

Незважаючи на постійно зростаючий військовий потенціал, ідеологічні глобальні цілі і геополітичні претензії, позиція Радянського Союзу відзначалася слабкістю у тодішньому розкладі сил у Європі. Ізоляцію та слабкість становища СРСР показали англо-французько-радянські переговори, які в ці дні відбувалися в Москві. Спроба створити єдиний фронт боротьби з нацистською Німеччиною була провалена, оскільки ні тій, ні іншій стороні союз проти А. Гітлера не був вигідним. Українські дослідники вказують, що такий союз порушив би той баланс сил та інтересів, який тоді визначився і полягав у споконвічній англо-французькій антирадянщині як геополітичній, так і ідеологічній, та в глибокій недовірі й навіть ненависті радянського керівництва до англо-французького блоку і небажанні відігравати відведену йому роль маріонетки в назріваючій європейській війні³⁶.

На цих переговорах не було вирішене кардинальне питання про пропуск радянських військ через польську територію у разі німецької агресії. Про позицію Польщі в цьому питанні сторони знали й раніше, оскільки польський посол у Москві В. Гжибовський ще 10 серпня заявив про неможливість його позитивного вирішення³⁷. 17 серпня англійські і французькі представники поставили це питання перед Ю. Беком і начальником польського Генерального штабу – генералом В. Стахевичем³⁸. Відповідь польського керівництва була різко негативною, про що 19 серпня було передано в Москву. У Варшаві розцінили радянську пропозицію як таку, що суперечить національним інтересам Польщі. Ю. Бек 20 серпня зазначив, що К. Ворошилов намагається “мирним шляхом здобути те, що не міг зробити силою зброї в 1920 р.”³⁹. А генерал В. Стахевич заявив англійському та французькому представникам, що прихід радянських військ на територію Польщі не гарантує їх участі у війні, а навпаки, вони ніколи з польських земель не підуть: “За Червоною армією прийде вся адміністрація, політичний та пропагандистський апарат”.⁴⁰ Зі своєї сторони маршал Е. Ридз-Смігли розцінював радянську пропозицію як більшу загрозу, ніж німецьку. Зокрема він вказував, що у війні “...з Німеччиною ми ризикуємо втратити нашу незалежність, а в союзі з росіянами втратимо нашу душу”⁴¹.

Переважна більшість польського суспільства в цій ситуації висловила підтримку своєму урядові, який відкинув німецькі вимоги та не пішов на співпрацю з Москвою. Близько 3 млн. поляків включилися до оголошеної урядом 30 березня 1939 р. позики на протиповітряну оборону країни, зібравши 404 млн. злотих. Населення Польщі та польська діаспора за кордоном розпо-

чали збір добровільних внесків і коштовностей до створеного на той час Фонду національної оборони⁴². Полякам особливо імпонували слова міністра Ю. Бека, який 5 травня 1939 р. промовив відому у Польщі фразу: “Ми в Польщі не знаємо поняття миру за будь-яку ціну. Є лише одна річ у житті людей, націй і держав, що залишається безцінною. Цією річчю є честь”⁴³.

У цих умовах радянська дипломатія нічого не зробила для того, щоб вплинути на позицію польського уряду. На переговори у Москву навіть не запросили офіційного представника Польщі. Пояснюючи це англійським представникам на переговорах, К. Ворошилов вказував: “В ході переговорів польська преса і громадськість заявляли, що вони не хочуть допомоги від Рад; що ж, ми повинні були завоювати Польщу, щоб запропонувати їй допомогу, чи на колінах вмовляти цю допомогу прийняти”⁴⁴. З огляду на агресивність Німеччини Польща потрапила в надзвичайно небезпечне становище. Радянський нарком К. Ворошилов намагався приховати правду й лукавив, адже офіційні переговори з Англією та Францією проводилися водночас із таємними німецько-радянськими переговорами.

За усієї невизначеності міжнародної ситуації, ні в кого не викликало сумнівів одне: Радянський Союз і Німеччина, Й. Сталін і А. Гітлер – антиподи, їхні політичні та ідеологічні доктрини несумісні. Та сталося неймовірно. 21 серпня А. Гітлер особисто звернувся до Й. Сталіна, наполягаючи на приїзді Й. Ріббентропа в Москву 22–23 серпня: “Додатковий протокол, якого хоче уряд СРСР, на моє переконання, може бути по суті роз’яснений в найкоротший час, якщо відповідальному державному діячеві Німеччини буде надана можливість вести про це переговори в Москві особисто”⁴⁵. Не поступаючись у цинічності А. Гітлеру, Й. Сталін передав йому відповідь: “Згода німецького уряду на укладення пакту про ненапад створює базу для ліквідації політичної напруги і встановлення миру та співробітництва між двома країнами”⁴⁶. Так було відкрито шлях до укладення однієї з найбільш неприглядних і нерозважливих угод в ХХ столітті. Йдучи на укладення договору про ненапад з Німеччиною, Й. Сталін, очевидно, забув про те, що під час візиту А. Ідена в Москву у 1935 р. він говорив: “Але яка гарантія, що німецький уряд, який так легко розриває міжнародні зобов’язання, стане дотримуватися пакту про ненапад? Ніякої гарантії немає”⁴⁷.

Перешкод на шляху укладення німецько-радянського пакту було немало. Обидва вожді ставилися один до одного з надзвичайною недовірою, й кожен із них намагався налаштувати свій народ проти вождя іншої держави. А. Гітлер зробив антибільшовизм одним із головних принципів своєї ідеології ще 20 років тому, поставивши його на друге місце після антисемітизму. Це була одна із основ, на якій будувалася його кар’єра державного діяча, який обіцяв своєму народові завоювати життєвий простір на Сході за рахунок Росії. Тому німці, як зазначає відомий англійський історик А. Буллок, справді були захоплені спритністю, з якою А. Гітлеру вдалося відсунути небезпеку коаліції проти Німеччини, спритністю, завдячуючи якій гарантії Заходу втрачали свою ціну, а Польща опинилась в ізоляції⁴⁸.

У випадку з Й. Сталіном антифашистська політика і роль, яку в ній відіграв Радянський Союз та Комінтерн, стали платформою, з якої Й. Сталін міг звертатися до всього прогресивного людства. Ось чому як він, так і А. Гітлер, перш ніж укласти будь-яку угоду один з одним, повинні передбачити, як відступ ними від своїх принципів (нехай навіть тимчасовий) відобразиться на їхній репутації і які будуть практичні вигоди від такого відступу. А коли справу буде зроблено й отриманий вигреш стане очевидним, то люди швидше оцінять їх вміння у досягненні поставлених завдань, аніж звинуватять у непослідовності. Радянський народ, звичайно ж, буде вдячний Й. Сталіну за те, що він відвернув небезпеку війни, а Комінтерн зрозуміє необхідність деяких тактичних відхилень заради захисту першої у світі країни соціалізму, та й в очах відданого справі революції комуніста у цьому немає особливого гріха.

Своєму найближчому оточенню радянський диктатор зізнався, що “А. Гітлер хоче нас перехитрити, а підписанням договору ми перехитрили його”: “Тут, знаєте, йде гра, хто кого перехитрить, хто кого обдурить”⁴⁹. Та Й. Сталін й діяв так “вміло”, що Й. Ріббентроп із задоволенням згодом відзначав, що в Москві він відчував себе так, як у колі “старих товаришів по партії”. 22 серпня А. Гітлер, отримавши особисте запевнення Й. Сталіна, що СРСР буде зберігати дружній нейтралітет, знову виступив перед своїми генералами, війська яких вже були готові до нападу на Польщу. Він їм повідомив, що можливий наступ німецьких військ буде перенесено на 26 серпня, адже Й. Сталін, смертельний ворог нацистського фюрера, зробив це можливим⁵⁰.

Позицію кремлівського вождя ілюструє його виступ перед членами Політбюро ЦК ВКП(б) 19 серпня 1939 р., в якому він виклав власне бачення зовнішньополітичного курсу. Найвищому партійному керівництву СРСР Й. Сталін повідомив: “Питання миру чи війни вступає в критичну для нас фазу. Якщо ми укладемо договір про взаємодопомогу з Францією і Великобританією, Німеччина відмовляється від Польщі... війна буде відвернена... Якщо ми приймемо пропозицію Німеччини про укладення з нею пакту про ненапад, вона, безперечно, нападе на Польщу, і втручання Франції та Англії у цю війну стане неминучим. Західна Європа буде піддана серйозним хвилюванням і безпорядкам. У цих умовах у нас буде багато шансів залишитися осторонь від конфлікту, і ми зможемо сподіватися на наш вигідний вступ у війну... Ми повинні прийняти німецьку пропозицію... Першою перевагою, яку ми отримуємо, буде знищення Польщі до самих підступів до Варшави, включаючи українську Галичину... Дотримуючись нейтралітету і очікуючи свого часу, СРСР буде надавати допомогу нинішній Німеччині. В інтересах СРСР, щоб війна розпочалася між Рейхом і капіталістичним англо-французьким блоком. Потрібно зробити все, щоб ця війна тривала якнайдовше, з метою виснаження обох сторін”⁵¹. Вказаний виступ Й. Сталін, як зазначає російський дослідник Ю. Афанасьєв, не залишає жодних сумнівів щодо агресивних планів радянського керівництва і його прямої участі у розв’язанні Другої світової війни⁵².

В. Молотов, І. Ріббентроп. 1939 р.

На підставі наявної інформації можна із впевненістю стверджувати: під час укладення договору інтереси безпеки СРСР, якщо й малися на увазі, то лише останньою чергою. Адже таємні переговори з керівництвом рейху Й. Сталін розпочав ще в березні 1936 р. Метою їх було встановлення союзницьких відносин з нацистською Німеччиною. Але наркомові закордонних справ М. Литвинову, який категорично виступав проти будь-яких відносин СРСР із фашистським рейхом, Й. Сталін довіритися не міг. Тому він зробив інакше: відрядив до Берліна під виглядом торговельного представника свого особистого емісара Д. Канделаки, партійного функціонера з Грузії. Йому належало, оминаючи звичайні дипломатичні канали, за будь-яку ціну домовитися з А. Гітлером. Щоб не завадити порозумінню, Й. Сталін пішов навіть на “замороження” в Німеччині радянської розвідувальної мережі⁵³.

22 серпня 1939 р. під час наради з генералами А. Гітлер із піднесенням проголосив: “Шлях солдатам відкрито. Через кілька тижнів я протягну Сталінові руку на спільному німецько-радянському кордоні і разом з ним розпочну переділ світу”⁵⁴. Переговори у Москві з Й. Ріббентропом 22–23 серпня вели В. Молотов і Й. Сталін. У договорі про ненапад, який сторони підписали 23 серпня, передбачалось, що СРСР і Німеччина відмовляються від застосування сили, а також від агресивних дій не тільки між собою, але й спільно з іншими державами. Договір про ненапад укладався строком на 10 років⁵⁵. Текст основних статей був ідентичний до тексту радянського проекту договору, який В. Молотов вручив Ф. Шуленбургу 19 серпня. Радянський проект уточнював, що договір про ненапад набуде чинності тільки тоді, коли одночасно буде підписаний “особливий протокол”, що стане невід’ємною частиною договору⁵⁶. Отже, А. Гітлер отримав те, чого він конкретно домагався: термінової

згоди СРСР не підтримувати Англію і Францію, якщо вони, виконуючи свої зобов'язання, прийдуть на допомогу Польщі у разі нападу на неї Німеччини.

Нацистське керівництво загалом правильно оцінювало плани Й. Сталіна. Й. Ріббентроп у своїх мемуарах вказує, що Й. Сталін договір вважав дуже вигідним для себе і вірив: 1) якщо війна затягнеться і позиції Німеччини ослабнуть, то вона потрапить у залежність від російської допомоги; 2) якщо Німеччина війну програє, то для Червоної армії з'явиться можливість проникнути в Центральну Європу; 3) у разі закінчення війни "внучий" сторони обов'язково ослабнуть, а СРСР отримає переваги⁵⁷.

Укладення радянсько-німецького договору про ненапад радянські автори традиційно тлумачили як цілком законну спробу відвернути війну: "Пакт про ненапад є пактом про мир між двома державами. Будь-яка держава не може відмовитися від мирної угоди із сусідньою державою, навіть якщо її очолює Гітлер"⁵⁸. Однак зовсім інакше оцінювався таємний протокол до договору, де йшлося про територіальні претензії сторін. За таємними домовленостями, які радянське керівництво 50 років категорично заперечувало і приховувало, Й. Сталін та його оточення отримали можливість розширити кордони СРСР майже до кордонів Російської імперії⁵⁹. Характерно, що договір про ненапад і таємний протокол до нього попередньо не обговорювалися на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б). У цей самий час Політбюро вирішило скликати 28 серпня позачергову сесію Верховної Ради СРСР, включивши в її порядок денний питання про ратифікацію радянсько-німецького договору про ненапад⁶⁰.

*Ріббентроп і Й. Сталін.
23 серпня 1939 р.*

Народний комісар закордонних справ В. Молотов, виступаючи 31 серпня 1939 р. на IV позачерговій сесії Верховної ради СРСР, так пояснював депутатам зміст радянсько-німецького договору: “Вчора ще фашисти Німеччини проводили щодо СРСР ворожу нам зовнішню політику. Так, вчора ще в галузі зовнішніх зносин ми були ворогами. Сьогодні, однак, становище змінилося і ми перестали бути ворогами”⁶¹. Із доповіддю про ратифікацію зазначеного договору наступного дня в рейхстазі виступив А. Гітлер. Він заявив, що може приєднатися до кожного слова В. Молотова⁶².

У 1989 р. О. Яковлев, голова комісії з політичної оцінки радянсько-німецького договору про ненапад від 1939 р., навів неспростовні докази існування таємного протоколу до нього: 1) існує записка помічника міністра закордонних справ Подцероба, який здав в особливий архів МЗС СРСР оригінальний текст таємного протоколу російською і німецькою мовами та три його копії; 2) знайдено завірнені машинописні копії протоколу, які експертиза підтвердила; 3) криміналісти встановили ідентичність підпису В. Молотова в оригіналі договору про ненапад і на копії таємного протоколу; 4) протокол, з якого зроблена західнонімецька фотокопія, надрукований на тій самій друкарській машинці, що й збережений в архіві МЗС СРСР оригінал договору про ненапад; 5) існування розмежувальної карти, завізованої Й. Сталіним, два підписи якого підтверджені⁶³.

Фактично договір про ненапад був угодою не про нейтралітет, а про співпрацю, оскільки він забороняв допомогу не тільки жертві агресії, але й кожній державі, що виступить в її підтримку. Таємний протокол до договору розмежовував інтереси Німеччини і Радянського Союзу в Східній Європі. Долю західноукраїнських земель вирішувала стаття 2 таємного протоколу: “У випадку територіально-політичної зміни областей, які входять до складу Польської держави, межа сфери інтересів впливу Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії річок Нареву, Вісли і Сяну. Питання, чи є у взаємних інтересах бажаним збереження незалежної Польської держави і які будуть кордони цієї держави, може бути кінцево вирішене тільки впродовж подальшого політичного розвитку. У кожному випадку обидва уряди вирішать це питання шляхом дружньої згоди”⁶⁴. Звідси, згідно з протоколом західноукраїнські землі повинні були відійти до Радянського Союзу. 28 вересня 1939 р. був підписаний новий таємний протокол до радянсько-німецького договору про ненапад “Про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною”. За цим другим таємним протоколом Люблінське воєводство і частина Варшавського воєводства входили до сфери інтересів Німеччини⁶⁵.

Зафіксовані в таємному протоколі претензії “територіального” перевлаштування в Європі були несумісні з нормами міжнародного права про поважання суверенітету незалежної держави. З огляду на внутрішнє законодавство Радянського Союзу і міжнародне право таємний протокол не можна було назвати дієздатним. Він засвідчував типовий відступ від принципів моралі, що було характерним для сталінізму. Тому й сам договір про ненапад у

Радянському Союзу було зустрінuto неоднозначно⁶⁶. В Кремлі потім заявляли, що вони лише повернули собі землі, які відійшли від Росії в кінці Першої світової війни. Але ці землі заселяли люди, які не були росіянами і не проявляли бажання приєднатися до Радянського Союзу.

Про таємний протокол в Радянському Союзі знали лише Й. Сталін і В. Молотов, які вилучили його із процедури ратифікації радянсько-німецького договору. Й. Сталін приховував його навіть від керівника Комінтерну Г. Дімітрова. Нацистські верховоди також зберігали таємний протокол у великій таємниці, але не змогли знищити його фотокопію, яка була передана американцям. Публікація таємного протоколу у 1948 р. ще раз продемонструвала світовій громадськості усю аморальність радянської сталінської дипломатії. Тоталітарному режимові в СРСР було що приховувати, адже таємний протокол не залишав жодних сумнівів щодо агресивних намірів кремлівського керівництва і його безпосередньої участі у розв'язанні Другої світової війни. На підтвердження цього можна навести слова В. Молотова, які він у липні 1940 р. сказав міністру закордонних справ Литви В. Креве-Міцкявичу: "Геніальний Ленін не помилявся, коли запевняв, що Друга світова війна дозволить нам захопити владу в Європі, як Перша світова війна дозволила захопити владу в Росії"⁶⁷.

Радянський нарком лише повторив ленінську тезу про те, що європейські комуністичні партії зможуть прийти до влади тільки в результаті війни, курс на яку став домінувати у політиці Кремля. Пізніше, у вересні 1939 р. Й. Сталін в розмові з Г. Дімітровим так охарактеризував своє ставлення до Польської держави: "Знищення цієї держави в нинішніх умовах означало б одну фашистською державою менше! Чи погано буде, якщо в результаті розгрому Польщі ми розширимо соціалістичну систему на нові території і населення"⁶⁸.

Одночасно Й. Сталін ще вагався, оскільки не міг передбачити наслідків подальшого розвитку радянсько-німецьких відносин. Відомо, що під час обговорення проекту договору, розробленого у Берліні, Й. Сталін викреслив запропоновану німецькою стороною преамбулу, де говорилося про встановлення дружніх радянсько-німецьких стосунків. При цьому він заявив: "Чи не здається Вам, що ми повинні більше зважати на громадську думку в наших країнах? Роками ми обливали одні одних болотом. І раптом тепер все потрібно забути, ніби цього й не існувало? Подібні речі не минають так швидко. Ми, – і я думаю, що це також стосується й німецького уряду, – повинні з більшою обачністю інформувати наші народи про зміни, які сталися у відносинах між нашими державами"⁶⁹. Тим більше, що таємний додатковий протокол сторони підписували надто поспішно. До нього В. Молотов навіть забув включити назву р. Пісса, яка мала стати рубезем розмежування сфер впливу⁷⁰.

Під час підготовки до війни проти Польщі керівництво Третього рейху намагалося вирішити два головні питання: 1) по-перше, уникнути під час військових дій боротьби на два фронти, тобто проти країн Заходу і Сходу, а якщо конкретніше – Радянського Союзу; 2) по-друге, створити внутрішні передумови в

Польщі для мотивації збройного втручання⁷¹. Йшлося про повторення в тій чи іншій формі у Польщі судетського, а можливо словацько-карпатського варіанта. Тому А. Гітлеру українська карта була потрібна для реалізації плану ліквідації Польської держави. Першу частину свого плану військового нападу на Польщу він почав реалізовувати ще у березні 1939 р. Однак радянсько-німецьке зближення в серпні 1939 р. змушувало А. Гітлера вносити корективи у процесі використання українського питання. У Берліні почали всіляко стишувати свою зацікавленість Україною, що Й. Сталіну найбільше імпонувало.

Досягнутий радянсько-німецький компроміс, який визначав подальшу долю Західної України, вніс істотні зміни в міжнародний характер українського питання. Побожуючись викликати недовіру Й. Сталіна, нацистське керівництво вирішило утриматися від організації повстання в Західній Україні як приводу для нападу німецької армії на Польщу. Українські дослідники підтверджують, що німці обговорювали і планували антипольське повстання в Західній Україні. Але 24 серпня ця ідея була похована і жодних заходів підготовки повстання з українського боку не робилося. Більше того, українці, перебуваючи під враженням договору Ріббентропа-Молотова, відмовилися взяти участь в диверсіях на залізниці між Польщею і Румунією⁷².

Офіційні установи нацистського рейху отримали наказ здійснювати ретельний нагляд за українськими організаціями, що свідчило про тимчасову відмову від практичного використання ними "української карти". Один із нацистських діячів А. Розенберг 25 серпня 1939 р. писав: "Якщо ми до того ж змушені будемо віддати Польську Україну Радянському Союзові, то це з нашого боку другий після Карпатської України удар, завданий одній з найсильніших антимосковських сил"⁷³. Зміна позиції Німеччини в українському питанні була несподіванкою і для Проводу ОУН, який пізніше констатував: "За допущення червоної Москви в Європу – Німеччина несе велику історичну відповідальність. Цим актом вона, зокрема (як і у випадку з Чехо-Моравією й Карпатською Україною), уневажнила нею ж голошені гасла національного самовизначення"⁷⁴.

Радянсько-німецький договір про ненапад нічого не змінив у позиції польського керівництва, яке не вбачало в ньому небезпеки для Польщі. Воно ніяк не відреагувало на публікації в польській пресі про таємні домовленості між Німеччиною і Радянським Союзом щодо українського питання, розподілу сфер впливу у Прибалтиці. Окремі польські дипломати навіть заявляли, що Москва спеціально уклала договір про ненапад для поширення своєї комуністичної пропаганди, а Німеччина, щоб забезпечити свою промисловість радянською сировиною⁷⁵. В інструкції польським дипломатичним представництвам за кордоном Ю. Бек писав, що договір про ненапад свідчить "про подвійну гру Рад, які хочуть за будь-яку ціну уникнути союзів з угрупованнями капіталістичних держав"⁷⁶. Цікавим є той факт, а на нього звертають увагу польські історики, що Франція і США володіли інформацією про радянсько-німецькі таємні домовленості, але з якихось причин польський уряд не повідомили⁷⁷.

В умовах активного розігрування Радянським Союзом і Німеччиною “української карти”, польське керівництво злочинно ігнорувало будь-які спроби досягнення польсько-українського порозуміння в Західній Україні. Перебуваючи на порозі війни, польський уряд спільно з “кресовими” організаціями розпочав масові репресивні акції проти українських інституцій та членів українського громадянського суспільства. Польська поліція закривала українські товариства, проводила арешти громадських і політичних діячів. Найбільше переслідувалася ОУН. Влітку 1939 р. кількість арештованих польськими властями членів ОУН становила на 1 липня у Львові – 488, Тернополі – 96, а на 1 серпня відповідно 534 та 156. Якщо у в'язниці м. Чортків Тернопільського воєводства арештованих членів ОУН на 1 липня було 46, то на 1 вересня 1939 р. – 234⁷⁸.

Антиукраїнські дії польських властей посилювали напругу в українсько-польських взаєминах, засвідчували повне ігнорування Варшавою пропонуваніх українськими політичними силами принципів партнерства. Коли 22 квітня 1939 р. українські представники висунули вимогу про те, що Польща згідно зі своїми міжнародними зобов'язаннями повинна надати українським землям територіальну автономію, то польський прем'єр-міністр Ф. Славой-Складковський безпелаяційно заявив: “Автономії ніхто вам в Польщі не дасть”⁷⁹. Це породжувало в українському суспільстві сумніви щодо порозуміння з Польською державою.

Офіційна Варшава, як зазначають польські дослідники, вважала існування багатьох українських політичних партій та організацій позитивним явищем⁸⁰. Політичні та ідеологічні розбіжності між ними були настільки великими, що для польських властей вони не становили небезпеки як єдина і згуртована сила. Це, своєю чергою, давало змогу Варшаві застосувати принцип “розділяй і володарюй”. Але разом з тим, як засвічували події, польська сторона відверто ігнорувала будь-які спроби українських політичних сил вибороти автономію у складі Польської держави.

Очевидним було й те, що для політичних сил Західної України вибір був доволі обмеженим. Українські політичні партії, які мали представництво в польському сеймі, зробили його на користь Польщі. На засіданні Народного комітету УНДО 24 серпня 1939 р. була прийнята ухвала, в якій зазначалося: “Не спускаючи з ока національно-політичних змагань української нації як цілості стати рівновартним і повновартним народом у колі європейських народів та не резигнуючи з політичної боротьби за повноту прав українського народу в Польщі, Народний Комітет заявляє, що українське громадянство виконає в цих важких часах горожанські обов'язки крові й майна, які накладає на нього приналежність до Польської держави”⁸¹. Позицію УНДО підтримали лідери католицької Української народної обнови (УНО).

Особливо необхідно наголосити на тому, що з початку німецько-польської війни група галицьких політичних та церковних діячів опублікувала заяву, закликаючи всіх громадян стати на захист Польської держави. Поруч з іменами ендецьких лідерів, які ще недавно очолювали антиукраїнську кампанію, під

документом поставили підписи митрополит А. Шептицький, лідери УНДО В. Мудрий, Ф. Свістель та ін.⁸². Такий крок був безпрецедентним у суспільно-політичному житті Західної України. Українські політики сподівалися, що Польська держава врахує й оцінить заслуги українців перед нею у важкий час та змінить своє ставлення до українського питання. Польські історики особливо виділяють позицію А. Шептицького, який після укладення договору Ріббентропа-Молотова висловився за “доброзичливо-нейтральне” ставлення українців до Польської держави⁸³. Але деякі з них, зокрема Е. Прус, всупереч очевидним фактам пише про те, що А. Шептицький “до поразки Польщі у війні відносився так само, як і пронимецько налаштовані українські націоналісти”⁸⁴.

Під час загострення німецько-польських стосунків у березні–квітні 1939 р. склалася ситуація, яка могла сприяти поліпшенню стосунків між західноукраїнським суспільством і Польською державою. Але, як зазначає український історик М. Швагуляк: “Така угода була можлива лише за умови радикального повороту в усій тодішній українській політиці Польщі. Однак ні правлячий табір, ні політичні угруповання та військові кола, які справляли на курс уряду значний вплив, ні, зрештою, й опозиція не були готові до такого повороту. Не була готова до цього і польська громадськість. Антиукраїнські упередження, традиційна мегаломанія в політичних міркуваннях польського державного керівництва взяли гору над калькуляціями, які врешті-решт диктувалися національними інтересами Польщі”.⁸⁵ Польські дослідники також вказують на те, що однією з причин слабкості Польської держави була її неспроможність врегулювати співжиття з деякими національними меншинами, зокрема, українською⁸⁶.

На ситуацію в Західній Україні впливали й ті обставини, що з вини сталінського тоталітарного режиму в середині 1930-х років майже припинилися будь-які зв'язки між Радянською Україною та західноукраїнськими землями. Українські історики вказують, що антигуманна сутність тогочасної радянської системи, відверта (з 1933 р.) антиукраїнська спрямованість національної політики сталінщини, репресії щодо вихідців із Західної України в УСРР утворили прірву між обома частинами українських земель⁸⁷. Надії, які суспільство Західної України поклало на політику українізації в УСРР та пов'язані з нею можливості національно-культурного відродження українського народу, зумовили повний відхід від колишнього радянофільства. Натомість прийшло усвідомлення того, що існує знак рівності між нацизмом у Німеччині і радянським варіантом тоталітаризму – сталінізмом.

Намагаючись вичленити українське питання у зовнішній політиці Радянського Союзу, політичні сили Західної України у цей період заявляли: 1) Москва ніколи “не погодиться із самостійницьким українським рухом”, а його перемога можлива лише в результаті війни; 2) війна “взагалі актуалізує українську проблему”; 3) проте війна “між націоналістичними та демократичними державами залишить у привілейованому становищі лише СРСР”; 4) тому така війна, яка “безпосередньо не зачіпає українське питання, не в наших інтересах”; 5) подібна війна може вестися лише за українські землі, а тому

буде мати “характер імперіалістичного суперництва”; 6) чи можна в цій ситуації “закидати українцям германофілство”⁸⁸. Одночасно наголошувалося, що надзвичайно важко визначити позицію Москви у подіях, що відбуваються, адже вона ніколи не дотримувалася домовленостей⁸⁹.

Аналізуючи зовнішню політику Радянського Союзу напередодні війни, громадська думка населення Західної України дуже чутливо реагувала на її зміни. Доволі обґрунтовано доводилося, що “...комуністична ідеологія в її московському оформленні та великодержавна російська ідея – це дві лінії, які взаємно покриваються”. Щоб приховати очевидний дуалізм своєї зовнішньої політики, Москва почала вести мову не про світову революцію, а про “державні російські інтереси”⁹⁰. Преса Західної України відзначала, що прагнучи підняти “мілітаристський дух” російського народу, радянська пропаганда почала вишукувати нові підходи. У великодержавних пропагандистських цілях навіть почала використовувати постаті російських царів, що “дуже боляче сприймається українцями”⁹¹. Одночасно українська преса вкрай негативно сприймала радянські заяви про те, що “український національний рух є фашистським”⁹².

Перед початком Другої світової війни громадськість Західної України, природно, не могла передбачити трагічний розвиток подій. Однак висловлювала переконання, що у підсумку Радянський Союз приєднається до Німеччини⁹³. За таких умов справедливе розв’язання українського питання перенесеться на далеку перспективу. В умовах “відсутності доброї кон’юнктури для вирішення української справи в її цілості”, писали газети, українці не повинні допустити “запрягти себе у примусові шори і топтати свою гідність”⁹⁴. Недавній історичний досвід навчив українців, вказувала газета “Батьківщина”, що: 1) орієнтуватися на допомогу Німеччини не можна, вона всіх “розчарувала”; 2) держави демократичного блоку також “не йдуть назустріч українцям”; 3) обидві сторони хочуть використати українське питання лише у своїх цілях; 4) щоб не бути “знародом у чужих руках, українці повинні зважати лише на власні національні інтереси; 5) тому основним завданням для них у цей період є об’єднання всіх політичних сил⁹⁵. На сторінках українських газет наголошувалося, що “Ріббентроп публічно потоптав усі ті демагогічні обіцянки, які робила українцям німецька преса, перетворюючи їх у сліпе знаряддя німецької політики”⁹⁶. Говорилося й про те, що радянсько-німецький альянс ще довго буде для світу загадкою: “Люди застановлюються, за яку ціну його завершено. Мусіло це бути щось безумовно дуже поважне і велике... Що “ліквідація української справи” відіграла при тім поважну роль – нема сумніву”⁹⁷.

У пресі почали публікуватися новини, які викликали занепокоєння населення Західної України, зокрема, про депортацію німецького консула зі Львова до Варшави, про реєстрацію сестер резерву Червоного Хреста. Населення Львова вперше відчуло подих війни 26 серпня, коли на заклик посаджених С. Біляка і міського голови С. Островського тисячі жителів вийшли в парки і сквери, де розпочали земляні роботи – рили протиповітряні окопи і бомбосховища, які облаштовували в різних районах міста⁹⁸.

Тим часом у Москві нарком оборони К. Ворошилов заявив, що "...військові переговори з Францією та Англією зайшли в тупик через непереборні розбіжності"⁹⁹. Кремлівські політики поспішали завершити задумане. 31 серпня 1939 р. Верховна Рада СРСР ратифікувала договір про ненапад з Німеччиною. На засіданні Верховної Ради В. Молотов наголошував, що радянський уряд цим договором усунув загрозу війни між Німеччиною та СРСР¹⁰⁰. Так, 1 вересня 1939 р. розпочалася Друга світова війна, а Радянський Союз, згідно з договором про ненапад, був поставлений у вкрай сумнівне становище союзника нацистської Німеччини. Виправдовуючи позицію Й. Сталіна та його оточення, радянські автори особливо наголошували на тому, що "кордон з ворожою нам Польщею проходить недалеко від Мінська і Києва". Спираючись на вказану обставину, вони зазначають: "Причому в цій ситуації цілком могло виявитися, що союзниками Гітлера були б не тільки Фінляндія і Румунія, як в 1941 році, але й панська Польща та прибалтійські буржуазні держави"¹⁰¹.

За розпорядженням Й. Сталіна був створений Український фронт на чолі з С. Тимошенком. Зосередивши на західному кордоні більше 600 тис. військ, 4 тис. танків, 2 тис. літаків, радянське командування виконало наказ уряду СРСР перейти кордон з Польщею і "захистити населення Західної України та Західної Білорусії"¹⁰². Історики сталінських часів обов'язково вказували, що "звільнення" Західної України відбувалося під керівництвом Й.В. Сталіна: "Восени 1939 року з ініціативи товариша Сталіна були визволені від ярма польських поміщиків наші єдинокровні брати – народи Західної України і Західної Білорусії. Ці народи влилися в єдину братерську сім'ю вільних народів СРСР"¹⁰³.

У наказі йшлося про "звільнення населення Західної України від гніту поміщиків і капіталістів", але жодного слова не було сказано про її приєднання до СРСР. Це було викликано тим, що радянський уряд повинен був в якийсь спосіб "обґрунтувати" перед світовою громадськістю своє теперішнє втручання у війну проти Польщі на боці Німеччини. Напередодні "визвольного походу" радянських військ В. Молотов навіть зізнався німецькому послу Ф. Шуленбургу, що уряд СРСР відчуває певні труднощі щодо обґрунтування своїх дій, оскільки до цього часу він не цікавився долею своїх меншин у Польщі¹⁰⁴. До речі, нацистське керівництво запропонувало Угорщині частину української території, але Будапешт твердо заявив про своє небажання брати участь у "військових акціях проти Польщі". Тоді було запропоновано Литві повернути собі Вільно, але й литовська сторона віддала перевагу збереженню нейтралітету, а не війні з Польщею¹⁰⁵.

Теза про "звільнення і захист своїх українських братів" з'явилася тільки напередодні вторгнення. В радянській ноті польському послу в Москві В. Гжибовському від 18 вересня 1939 р. зазначалось: "Польсько-німецька війна виявила внутрішню неспроможність Польської держави... Радянський уряд не може також байдуже ставитися до того, щоб єдинокровні українці і білоруси, які проживають на території Польщі, кинуті напризволяще, залишилися беззахисними. Зважаючи на таку обстановку, Радянський уряд дав таке

розпорядження Головному командуванню Червоної армії – дати наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України...”¹⁰⁶. Військові плани польської армії не передбачали одночасних бойових дій на Заході і на Сході, тому наступ радянських військ 17 вересня 1939 р. катастрофічно погіршував її становище.

Сталінський режим одразу ж поспішив оформити приєднання до Радянського Союзу українських земель, які за Ризьким договором входили до складу Польщі. 25 вересня Й. Сталін у розмові з німецьким послом Ф. Шуленбургом заявив, що буде помилкою залишити існування незалежної Польської держави, навіть в урізаній формі¹⁰⁷. В результаті вересневої кампанії 1939 р. Радянський Союз зайняв територію близько 200 тис. кв. км., на якій проживало 13 млн. осіб¹⁰⁸. Новоприєднані території включали майже усю Західну Україну, за винятком Холмщини, Лемківщини, Лівобережного Надсяння, Підляшшя, які відходили до Німеччини.

Кремлівські верховоди у своєму цинізмі тріумфували, адже Польська держава перестала існувати. Інакше як аморальними сьогодні не можна оцінити слова Й. Сталіна про те, що “скріплена кров’ю дружба” народів Німеччини і Радянського Союзу має всі підстави “бути тривалою і міцною”¹⁰⁹. Дійшло до того, що В. Молотов 31 жовтня 1939 р. на засіданні Верховної ради СРСР проголосив: “...вистачило коротких ударів, завданих Польщі спочатку німецькою армією, а потім Червоною армією, щоб нічого не залишилося від цього потворного дітища Версальського договору”¹¹⁰. Обидва більшовицькі вожді як “гідні” продовжувачі імперіалістичної політики Російської імперії лише повторювали слова останнього царського міністра закордонних справ С. Сазонова про те, що Польща як “штучне утворення” є “загрозою для європейського миру”¹¹¹.

Радянський плакат. 1939 р.

Радянський плакат. 1939 р.

Одним із найсерйозніших випробувань для населення Західної України після приходу радянських військ було запровадження нових порядків на цих територіях. Сталінська пропаганда намагалася подати включення Західної України до складу Радянського Союзу як наслідок всенародного волевиявлення. В декларації Народних зборів Західної України від 27 жовтня 1939 р. зазначалося: “Перед трудящими Західної України відкрився вільний шлях до нового, щасливого життя”¹¹². Та згодом, під час проведення “соціалістичних перетворень”, сталінський режим показав свою справжню суть, почалися масові репресії. Із осені 1939 р. по осінь 1940 р. в Західній Україні було репресовано і депортовано до Сибіру без суду і слідства майже 10 % населення (1173 тис. осіб)¹¹³.

У такій суперечливій ситуації, яка склалася наприкінці 1930-х років, відбувалися вирішення українського питання та реалізація споконвічної мрії українського народу щодо воз’єднання його земель. Необхідно зауважити й те, що в результаті ганебної акції 1939 р. більшовицька Росія спричинилася до здійснення історичних цілей української національної політики – воз’єднання Східної та Західної України в єдиному політичному утворенні. Але, як зауважує український вчений М. Попович: “Це був ще один, найбільш макабрничний приклад зазначеного Драгомановим історичного парадоксу – розв’язання імперським поневолювачем національних завдань України. Вимріяна “злука” українських земель дійсно сталася після 17 вересня 1939 р., але цей акт настільки трагічний, що урочисто відзначати його було б блюзнірством. Населення Західної України щиро вітало Червону армію і радянську владу, та невдовзі відчуло, що потрапило в умови бідності й гніту набагато жорстокішого, ніж націоналістичний гніт небагатої авторитарної Польщі...”¹¹⁴.

Отже, можна із впевненістю сказати, що радянсько-німецькі договори 1939 р., як і наступні дії їх творців, мали відверто агресивний імперський характер. Вони не були просякнуті турботою про долю українського народу, не несли свободи населенню Західної України. Це була злочинна змова найреакційніших у Європі тоталітарних політичних режимів. Кремлівський вождь Й. Сталін вирішував питання аж ніяк не української, а російсько-імперської соборності. Разом з тим, як зазначає американський дослідник М. Маля, внаслідок радянсько-німецьких домовленостей Й. Сталін дедалі більше почав втрачати ініціативу: 1) новий кордон позбавив Й. Сталіна буферної зони у вигляді незалежної Польщі, що раніше унеможливило несподіваний напад Німеччини на СРСР; 2) після підкорення А. Гітлером практично цілого континенту його ресурси і населення почали використовуватися у воєнних цілях Третього рейху; 3) угода Й. Сталіна у серпні 1939 р. щодо постачання до Німеччини таких стратегічних сировинних матеріалів, як нафта, різноманітні поліметали та харчові продукти, насправді означала, що він сам допоміг А. Гітлеру готувати напад на СРСР¹¹⁵. Як наслідок, у червні 1941 р. Німеччина була незрівнянно більш грізним супротивником Москви, ніж у 1939 році.

Отже, приєднання західноукраїнських земель до УРСР–СРСР було проведено з грубим порушенням принципів міжнародного права, оскільки від самого початку ґрунтувалося на насильстві та ігноруванні цивілізованих норм міждержавних стосунків і моралі. Український народ, який не був у цей час повноправним суб'єктом міжнародної політики, не ніс будь-якої відповідальності за наслідки дій СРСР і Німеччини, що мали відверто загарбницький характер. Народ України прагнув соборності, яку проголосив 22 січня 1919 р.; ніс задля реалізації національної ідеї величезні жертви, але його прагнення до єднання були підступним аргументом для прикриття геополітичних інтересів Москви у Центрально-Східній Європі.

¹ ДИМИСПО. – Т. 7. – С. 89–90; 1939 год: Уроки истории / Отв. ред. О.А. Ржешевский. – М., 1990. – С. 439–440.

² Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия / Политический портрет И.В. Сталина. – В 2-х кн. – М., 1990. – Кн. 2. – С. 15–16.

³ Кертман Л.Е. Джозеф Чемберлен и сыновья. – М., 1990. – С. 510.

⁴ Bregman A. Najlepszy sojusznik Hitlera. Studium współpracy niemiecko-sowieckiej 1939–1941. – Warszawa, 1989. – S. 7; Gregorowicz S., Zacharias M.J. Polska – Związek Sowiecki: Stosunki polityczne 1925–1939. – Warszawa, 1995. – S. 187; Grünberg K., Serczyk J. Czwarty rozbiór Polski. Z dziejów stosunków radziecko-niemieckich w okresie międzywojennym. – Warszawa, 1990. – S. 173; Łojek J. (Jerzewski L.). Agresja 17 września 1939: studium aspektów politycznych. – Warszawa, 1990. – S. 19.

⁵ Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. – К., – 2005. – С. 214.

⁶ Там само. – С. 207.

⁷ Соколов Б.В. Молотов. Тень вождя. – М., 2005. – С. 77–80.

⁸ Полянський П. Відставка Максима Литвинова: рокировка на шахівниці сталінської дипломатії // Нова політика. – 1999. – № 5 (25). – С. 38–42; Трубайчук А.Ф. Пакт о ненападении: была ли альтернатива Второй мировой войне. – К., 1990. – С. 55–56.

⁹ Чуев Ф.И. Молотов: Полудержавный властелин. – М., 1999. – С. 332–333.

¹⁰ Ерофеев В.И. Дипломат: книга воспоминаний. – М., 2005. – С. 19–20.

¹¹ Молотов В.М. Про міжнародне становище і зовнішню політику СРСР: Доповідь Голови Ради Народних Комісарів СРСР: Народного комісара закордонних справ на Третій сесії Верховної Ради СРСР 31 травня 1939 року. – К., 1939. – С. 4–10.

¹² Орлов А. Сталин: в преддверии войны. – М., 2003. – С. 176.

¹³ Polska w polityce międzynarodowej (1939–1945). Zbiór dokumentów / Oprac. W.T. Kowalski. – Warszawa, 1989. – S. 123–126, 130–131.

¹⁴ Cienciała A. Polska w polityce brytyjskiej i francuskiej w 1939 roku: wola walki czy próba uniknięcia wojny? // Zeszyty Historyczne. – 1986. – Zesz. 75. – S. 152–183; Nurek M. Polska w polityce Wielkiej Brytanii w latach 1936–1941. – Warszawa, 1983. – S. 179; Newman S. Gwarancje brytyjskie dla Polski: marzec 1939. – Warszawa, 1981. – 286 s.

¹⁵ Beck J. Ostatni raport / Oprac. A. Skrzypek. – Warszawa, 1987. – S. 171.

- ¹⁶ Парсаданова В.С. Трагедия Польши в 1939 г. // Новая и новейшая история. – 1989. – № 5. – С. 11; Сиполс В.Я. Внешняя политика Советского Союза 1936–1939. – М., 1987. – С. 249.
- ¹⁷ ДИМИСПО. – Т. 7. – С. 112; СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (сентябрь 1938 г. – август 1939 г.): Документы и материалы. – М., 1971. – С. 389–393.
- ¹⁸ Возняк Т. Геополітична роль Західної України в українському та європейському контексті // “Г”: Незалеж. культуролог. часопис. – Львів, 1998. – № 14. – С. 33.
- ¹⁹ Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти. – Львів, 2005. – С. 13.
- ²⁰ Гетьманчук М.П. Українське питання в зовнішній політиці Радянського Союзу на початковому етапі Другої світової війни (вересень–листопад 1939 р.) // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 2005. – № 528. – С. 107.
- ²¹ Документы и материалы кануна второй мировой войны 1937–1939: январь–август 1939 г. – М., 1981. – Т. 2. – С. 66–68; История Второй мировой войны 1939–1945. – В 12 т. – М., 1974. – Т. 2. – С. 360; Т. 3. – С. 16–18.
- ²² Лебедева Н.С. Рижский договор 1921 года и четвертый раздел Польши // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń, 1998. – S. 299.
- ²³ Кейтель В. Размышления перед казнью: Воспоминания, письма и документы начальника штаба Верховного главнокомандования вермахта / Пер. с нем. – М., 1998. – С. 185–186.
- ²⁴ Ширер У. Взлет и падение Третьего рейха. – М., 2004. – С. 507–529.
- ²⁵ Polska w polityce międzynarodowej (1939–1945). Zbiór dokumentów. – S. 354.
- ²⁶ Там само. – С. 390–396.
- ²⁷ Накануне, 1931–1939. Как мир был свергнут в войну: Краткая история в документах, воспоминаниях и комментариях / Сост. Н. Яковлев, О.Л. Степанова, Е.Б. Сальнская. – М., 1991. – С. 218.
- ²⁸ Дипломатический словарь. – В 3-х т. / Глав. ред. А.А. Громыко. – М., 1985. – Т. 1. – С. 100–101. Відомий діяч НКВС П. Судоплатов у своїх спогадах вказує, що і попередник Г. Астахова О. Мерекалов, який не мав ніякої професійної дипломатичної підготовки, завершив свою кар’єру простим директором заводу. Одночасно він зазначає, що на посади послів у ключових державах Москва часто призначала не професійних дипломатів, а представників розвідки НКВС та пов’язаних із цим відомством людей. Див.: Судоплатов П.А. Победа в тайной войне. 1941–1945 годы. – М., 2005. – С. 56.
- ²⁹ Лебедева Н.С. Вказ. праця. – С. 299.
- ³⁰ СССР – Германия: 1939: Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. – В 2-х т. – Вильнюс–М., 1989. – Т. 1. – С. 28; Риббентроп И. фон. Мемуары нацистского дипломата / Пер. с нем.– Смоленск–М., 1998. – С. 182.
- ³¹ Брежнев В. Просчет Сталина // Международная жизнь. – 1989. – № 8. – С. 16.
- ³² Буллок А. Гитлер и Сталин: Жизнь великих диктаторов: В 2 т. / Пер. с англ.– Смоленск, 2000. – Т. 2. – С. 234; Рожик М.Є. 1939 рік в історичній долі Польщі і Західної України. – К., 1992. – С. 49.

³³ Ширер У. Германо-советский пакт о ненападении 23 августа 1939 года // От Мюнхена до Токийского залива: Взгляд с Запада на трагические страницы истории Второй мировой войны. – М., 1992. – С. 59.

³⁴ Вокруг пакта о ненападении (Документы о советско-германских отношениях 1939 года) // Международная жизнь. – 1989. – № 9. – С. 88–91.

³⁵ Там само. – С. 91–93.

³⁶ Історія міжнародних відносин України (XX століття) / Під ред. В. Трофимовича. – Львів, 1996. – С. 116.

³⁷ Batowski H. Między dwiema wojnami 1919–1939. Zarys historii dyplomatycznej. – Wyd. drugie, uzupełnione. – Kraków, 2001. – S. 374–375; Накануне, 1931–1939... – С. 222.

³⁸ 1939 год: Уроки истории / Отв. ред. О.А. Ржешевский. – М., 1990. – С. 45.

³⁹ Polska w polityce międzynarodowej (1939–1945). Zbiór dokumentów. – S. 444.

⁴⁰ Kastory A. Sprawy polskie w moskiewskich rozmowach wojskowych z sierpnia 1939 roku // Studia Historyczne. – 1990. – Zesz. 2. – S. 263.

⁴¹ Гетьманчук М.П. Ризький договір і четвертий розподіл Польщі в 1939 р. // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 2002. – № 451. – С. 45; Zacharias M.J. Polska wobec zbliżenia niemiecko-sowieckiego w okresie międzywojennym (ze szczególnym uwzględnieniem układu z 23 sierpnia 1939 r. // Kola i miejsce Polski w Europie 1914–1957. W 75 rocznice odzyskania Niepodległości: Materiały z sesji naukowej w Instytucie Historii PAN 8–9 listopada 1993 r. – Warszawa, 1994. – S. 108–118.

⁴² Roszrowski W. Najnowsza historia Polski. 1914–1945. – Warszawa, 2003. – S. 357–358.

⁴³ Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / Пер. з пол. – К., 2007. – С. 125.

⁴⁴ Орлов А. Сталин: в преддверии войны. – С. 189.

⁴⁵ Накануне, 1931–1939. Как мир был ввергнут в войну: Краткая история в документах, воспоминаниях и комментариях. – С. 233.

⁴⁶ Там само. – С. 234.

⁴⁷ ДВП СССР. – Т. 18. – С. 248.

⁴⁸ Буллок А. Вказ. праця. – С. 201.

⁴⁹ Трубайчук А.Ф. Пакт о ненападении: была ли альтернатива Второй мировой войне. – К., 1990. – С. 70–71.

⁵⁰ Гальдер Ф. Военный дневник, 1939–1940. – М., 2002. – С. 67.

⁵¹ Текст речи Сталина на заседании Политбюро ЦК ВКП(б) 19 августа 1939 г. // Другая война 1939–1945. – М., 1996. – С. 73–75.

⁵² Афанасьев Ю. Другая война и память // Другая война 1939–1945. – М., 1996. – С. 21.

⁵³ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) – К., 1999. – С. 16.

⁵⁴ Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. 1939. Західні землі України. – Львів, 1999. – С. 24.

⁵⁵ Известия. – 1939. – 24 авг.

⁵⁶ Дейвіс Н. Європа: Історія / Пер. з англ. – К., 2006. – С. 1027–1028.

⁵⁷ Риббентроп И. фон. Мемуары нацистского дипломата. – С. 213–214.

⁵⁸ Бережков В. М. Страницы дипломатической истории. – 4-е изд. – М., 1987. – С. 17.

⁵⁹ Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали: У 2-х ч. – К., 1997. – Ч. 2. – С. 72–273.

⁶⁰ Гетьманчук М.П. Ризький договір і трагедія Польщі в 1939 році // 1939 рік в історичній долі України і українців: Матер. Міжнарод. наук. конф. 23–24.09. 1999 р. – Львів, 2001. – С.118.

⁶¹ Молотов В.М. Про ратифікацію радянсько-німецького договору про ненапад: Повідомлення на засіданні позачергової Четвертої сесії Верховної ради СРСР 1-го скликання 31 серпня 1939 р. – К., 1939. – 16 с.

⁶² Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. Вказ. праця. – С. 36.

⁶³ Известия. – 1989. – 25 дек.

⁶⁴ Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 272–273.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Якушевский А.С. Советско-германский договор о ненападении: взгляд через годы // Страницы истории советского общества: Факты, проблемы, люди / Под общ. ред. А.Т. Кинкулькина. – М., 1989. – С. 264–266.

⁶⁷ Цит. за: Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. Вказ. праця. – С. 30.

⁶⁸ Фирсов Ф. И. Архивы Коминтерна и внешняя политика СССР в 1939–1941 гг. // Новая и новейшая история. – 1992. – № 6. – С. 18.

⁶⁹ Фляйшхауэр И. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938–1939. – М., 1991. – С. 296.

⁷⁰ Документы внешней политики СССР. 1939: январь–август. – М., 1992. – Т. 22. – Кн. 1. – С. 647.

⁷¹ Сливка Ю. Вказ. праця. – С. 25.

⁷² Україна – Польща: важкі питання: Матеріали II Міжнарод. семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках”. Варшава, 22–24 травня 1997 р. / Відп. ред. М. Кучерепа. – Варшава, 1998. – Т. 3. – С. 114.

⁷³ Откровения и признания. Нацистская верхушка о войне “третьего рейха” против СРСР: Секретные речи. Дневники. Воспоминания / Пер. с нем. – Смоленск, 2000. – С. 41.

⁷⁴ Гаврилів І.Ю. Військове питання в діяльності УВО-ОУН у міжвоєнний період // Вісник Державного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – Львів, 1998. – № 344. – С. 38.

⁷⁵ Gregorowicz S., Zacharias M.J. Polska – Związek Sowiecki: Stosunki polityczne 1925–1939. – S. 203–204.

⁷⁶ Polska w polityce międzynarodowej (1939–1945). Zbiór dokumentów. – S. 466.

⁷⁷ Batowski H. “Przecieki” o tajnym protokole z 23 sierpnia 1939 r. // Polityka. – 1989 r. – 11 marca. – S. 12.

⁷⁸ ЦДДФУ у м. Львові. – Ф. 205, оп. 1, спр. 1849, арк. 5–7; Швагуляк М.М. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933–1939 гг.). – К., 1983. – С. 228.

⁷⁹ Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України напередодні Другої світової війни (З історії Контактного комітету 1937–1939 роки) // Записки НТШ: Праці істор.-філософ. секцій. – Львів, 1994. – Т. 228. – С. 240.

⁸⁰ Ważniewski W. Działalność ukraińskich partij politycznych w II Rzeczpospolitej // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Спецвипуск. – Дрогобич, 2002. – С. 423.

⁸¹ Швагуляк М. З історії українсько-польських взаємин напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993. – С. 239.

⁸² Там само. – С. 240.

⁸³ Torzecki R. Metropolita Andrzej Szeptycki // Znak. – Kraków, 1988. – N 400 (9). – S. 59; його ж: Postawa Metropolity Andrzeja Szeptyckiego wobec zagadnień współczesności (tezy referatu) // Golloquium Narodów: Materiały z Sympozjum “Litwini, Białorusini, Ukraińcy, Polacy – przesłanki pojednania”. – Łódź, 1991. – S. 103.

⁸⁴ Prus E. Władyka świętojurski. Rzecz o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim (1865–1944). – Warszawa, 1985. – S. 183.

⁸⁵ Швагуляк М. Вказ. праця. – С. 241.

⁸⁶ Dybkowska A., Żaryn J., Żaryn M. Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności. – Warszawa, 1994. – S. 267.

⁸⁷ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). – К., 1994. – С. 182–183.

⁸⁸ Діло. – 1939. – 14 трав.

⁸⁹ Національна політика. – 1939. – 28 трав.; Українські вісти. – 1939. – 20 трав.

⁹⁰ Новий час. – 1939. – 22 трав.

⁹¹ Гетьманчук М.П. Преса Західної України про політику Радянського Союзу в українському питанні напередодні Другої світової війни (травень-серпень 1939 р.) // Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Української Академії державного управління при Президентові України. – Львів, 2003. – Вип. 4. – С. 156.

⁹² Там само. – С. 157.

⁹³ Батьківщина. – 1939. – 6 серп.; Діло. – 1939. – 16 серп.

⁹⁴ Діло. – 1939. – 23 серп.

⁹⁵ Батьківщина. – 1939. – 20 серп.

⁹⁶ Громадський голос. – 1939. – 29 серп.

⁹⁷ Національна політика. – 1939. – 3 верес.

⁹⁸ Литвин М.Р., Науменко К.Є. Львів: між Гітлером і Сталіном. – Львів, 2005. – С. 4–5.

⁹⁹ Известия. – 1939. – 27 авг.

¹⁰⁰ Известия. – 1939. – 1 сент.

¹⁰¹ Березков В. М. Страницы дипломатической истории. – 4-е изд. – М., 1987. – С. 17.

¹⁰² История Второй мировой войны 1939–1945. – В 12 т. – М., 1974. – Т. 3. – С. 29; Советская военная энциклопедия: В 8 т. – М., 1978. – Т.6. – С. 139. Чисельність радянських військ Українського фронту станом на 17 вересня 1939 р. становила 238 978 вояків. На озброєнні в них було 1 792 гармати, 2 330 танків. Див.: Мельтюхов М. Советско-польские войны. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2004. – С. 456–457.

¹⁰³ Сталин Й.В. Коротка біографія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К., 1950. – С. 166.

- ¹⁰⁴ СССР – Германия: 1939: Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. – В 2-х т. – Вильнюс; М., 1989. – Т. 1. – С. 94.
- ¹⁰⁵ Бешанов В. Красный блицкриг. – М., 2006. – С. 47.
- ¹⁰⁶ Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР 1917–1939: Збірник документів і матеріалів. – К., 1979. – С. 473.
- ¹⁰⁷ Vregman A. Najlepszy sojusznik Hitlera. Studium współpracy niemiecko-sowieckiej 1939–1941. – Warszawa, 1989. – S. 73.
- ¹⁰⁸ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: Навч. посібник. – К., 1996. – С. 210.
- ¹⁰⁹ Известия. – 1939. – 26 дек.
- ¹¹⁰ Известия. – 1939. – 1 нояб.
- ¹¹¹ Сазонов С.Д. Воспоминания / Репринт. воспроизвед. изд. 1927 г. – М., 1991. – С. 394.
- ¹¹² Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР 1939–1989: Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Ю.Ю. Сливка. – К., 1989. – С. 16.
- ¹¹³ Історія України: нове бачення. – В 2-х т. – К., 1996. – Т. 2. – С. 290.
- ¹¹⁴ Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998. – С. 631–632.
- ¹¹⁵ Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917–1991 / Пер. з англ. – К., 2000. – С. 312.

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

ВИСНОВКИ

Визначний вчений і громадсько-політичний діяч В. Липинський, аналізуючи уроки Української революції 1917–1920 рр., закликав до громадянського розуміння українства як сили, здатної синтезувати досвід Сходу і Заходу й повести Україну по шляху незалежності. Самовизначення України, вказував він, не полягає у виборі альтернативи “або Схід, або Захід”, а в пошуку українським народом власного шляху. По-перше, зазначає В. Липинський, “...тільки під політичними, а не під культурно-національними гаслами, можна від Москви відділити Київ і можна в окремій Державі Українській перетворити малоруське плем'я в українську Націю”. По-друге, “одсепаратуватись від Польщі, але так, щоб не утопитись в руськім морі, – ось проблема, остаточного розв'язання якого не знайшло українство в протязі тисячі літ”¹. Слова В. Липинського засвідчують не лише факт природної установки українського суспільства на самовизначення через зняття дилеми “Схід–Захід”, чи “Росія – Польща” за умови геокультурної орієнтації на Захід.

Зовнішньополітичне становище України у міжвоєнне двадцятиріччя значною мірою залежало від характеру міжнародних відносин у Європі, політики провідних держав континенту, багато з яких розігрували “українську карту”, робили її об'єктом політичних інтриг і спекуляції, засобом для досягнення загарбницьких цілей, реаліями політичного життя більшовицької Росії (тоталітарного СРСР) та окупаційного режиму Польщі, у складі яких перебували українські землі. Входження українських земель до СРСР і Польщі визначало їхній суспільно-економічний розвиток, стало основною перешкодою на шляху консолідації української нації, захисту її корінних інтересів. Непохитне прагнення українського народу до державної незалежності і соборності своїх земель породжувало спротив агресорам. У зв'язку з цим можна зробити такі принципові висновки.

Радянсько-польські відносини міжвоєнного періоду з усією очевидністю лише засвідчили той факт, що росіяни і поляки не бажали поступатися своїм традиційно панівним становищем стосовно України та не уявляли собі іншого ставлення до українців, аніж ставлення панівної нації. Сучасні українські дослідники слушно зауважують, що процес підкорення одним народом іншого ніколи не обмежується військовою агресією, окупацією, політичною інкорпорацією, економічною експлуатацією: “Одним з найперших завдань завжди була деморалізація чужого народу або принаймні його еліти, прищеплення йому почуття меншовартості, комплексу неповноцінності, вторинності”². Застосовуючи вказані методи для поневолення українців, комуністична Москва при цьому пишалася своєю багатонаціональністю, а офіційна Варшава постійно декларувала демократичні засади національної політики Польської держави.

Вивчення українського питання в радянсько-польських відносинах показало, що навіть шовіністично налаштовані кола Росії не приховували задоволення з приводу практичних дій більшовицького керівництва, котре протягом невеликого терміну не тільки відновило традиційні російські форми суспільного, господарського і культурного життя в Україні, але й силою поборовши український національно-визвольний рух, відтворило цілісність Російської імперії практично у колишніх кордонах та зберегло домінуючий стан панівної російської нації. Про це згодом писав С. Петлюра, оцінюючи логіку національно-визвольної боротьби в Україні: “Між царською Росією і сучасною комуністичною для нас немає різниці, бо обидві вони уявляють собою тільки різні форми московської деспотії та імперіалізму. Всі ці форми “братнього” співжиття ми на протязі нашої історії добре собі зазнали і відчули, переконавшись в деструктивно-деморалізуючому впливі їх на наш народ”³.

Очевидно й те, що громадянська війна в Україні була не лише вторгненням “російських орд”, як про це пишуть деякі дослідники. Якщо війна 1918–1919 рр. у Східній Галичині була виразно українсько-польською, то боротьба уряду УНР за національну державність в ході польсько-радянської війни 1920 р. перепліталася з громадянською, де вирішувалися мінливі настрої різних прошарків українського суспільства. Сподіваючись на ефективну допомогу Ю. Пілсудського в боротьбі з більшовиками, С. Петлюра погодився передати Польщі західноукраїнські землі і уклав з нею 24 квітня 1920 р. Варшавський договір, який став об’єктом гострих дискусій. “Наше порозуміння з поляками в 1920 р., – писав пізніше С. Петлюра у листі до М. Удовиченка, – треба розглядати як тактичний хід для встановлення зв’язку з Європою, незалежно од того, що цей факт був актом спасіння для дальшого проведення нашої боротьби. Ризький мир – антракт в останній, але логіка подій доведе до анулювання цього миру і до дальшої боротьби за нашу самостійність”⁴. Звичайно, не заглибившись у мотиви, якими керувався С. Петлюра, налагоджуючи союзні стосунки з Польщею, його можна легко осудити за їх характер і наслідки, але це означало б стати на хибний шлях інтерпретації минулого.

З цього приводу можна навести слова із доповіді І. Драча, яку він проголосив на ювілейному засіданні, присвяченому 80-річчю УНР: “В оцінці тих недавніх часів, коли українську історію творили наші батьки і діди, я всіляко намагаюся, щонайперше для себе уникати слів “помилки”, “прорахунки”, “неправильні рішення” і тому подібних, хоча, здавалося б, об’єктивних підстав для таких присудів можна знайти багато. Наші предки щодня мусили давати відповіді на нові виклики, розв’язувати нові завдання без готових рецептів. І той, хто сьогодні хотів би кинути камінь у невдатні наслідки діячів минулого, хай доведе, що кожен з нас сьогодні розумніший, чинить правильно, вміє не тільки знайти найоптимальніше рішення суспільних проблем, а й здатний його втілити в життя. Тому мені видається більш плідним пильніше

аналізувати обставини тодішньої боротьби за українську державність хоча б тому, що нинішня історична ситуація містить цілу низку старих глибинних українських проблем, зокрема закоріненних і в той час не розв'язаних і досі"⁵.

Дослідження проблеми показує, що позбавлений реального права самостійно вирішувати свою долю, український народ став заручником політичної гри, яку вели більшовицька Росія, Польща та інші держави. Лише Директорія в особі С. Петлюри та його однодумців до кінця відстоювала незалежність України від Росії. Та це кинуло її в доволі жорсткі обійми Польщі, примусило платити втраченою українських етнічних земель. Найкраще ж володіння мистецтвом політичного маневру виявили російські більшовики. Чутливо вловивши настрої різних верств населення України, вони висунули гасло "самовизначення нації", розбродивши своїх опонентів у вирішальну мить протистояння. Тоді в українському суспільстві мало хто усвідомлював, що радянська Росія втягує Україну до сфери своїх імперських інтересів.

Упродовж напруженої боротьби за національну державність не припиняли своєї діяльності й дипломати УНР, хоча недоліків у їхній роботі було багато. Уряд УНР не мав чітких зовнішньополітичних програм, діяв епізодично, прагнучи здобути воєнну підтримку й дипломатичне визнання, але мляво та нерішуче. Це призвело до того, що Польща домоглася підписання з УНР вигідного для неї Варшавського договору. До провалу зовнішньої політики УНР та її дипломатів призвели передусім складні відносини і суперечки між великими державами, які недовірливо сприймали несталість зовнішньополітичного курсу українських лідерів та їхнє прагнення силою зброї встановити свою владу в Україні. Розбіжностями у підходах країн Антанти до українського питання вмילו і успішно користувалися лише Росія та Польща.

Аналізуючи причини поразки уряду УНР у боротьбі за національну державність у 1920–1921 рр., можна стверджувати, що об'єктивних підстав для остаточної перемоги було замало, швидше їх у тодішній ситуації майже не існувало. Насамперед це, а не помилки та прорахунки, хоч би скільки їх було і якими прикрими вони не здавалися з позиції часової дистанції, вирішило долю боротьби. Більшовицькій Росії вдалося розбити поляків і придушити повстансько-отаманський рух в Україні. У цей період національно-визвольні сили були настільки ослаблені, що не мали більше змоги боронити українську справу, відстоювати українську ідею. Проте заслуга боротьби УНР полягала в тому, що завдяки їй неможливо було ігнорувати волю українського народу до державності, а більшовики змушені були утворити формально незалежну Радянську Україну. Саме завдяки цій "формальності" Україна через сімдесят років здобула незалежність без бою і крові.

За Ризьким мирним договором 1921 р. українські землі поділили між собою більшовицька Росія і Польща. Сучасники не випадково називали його "Другим Андрусівським", пригадуючи поділ України між Москвою і Варшавою

у 1667 р. Навіть маючи офіційний статус держави у складі СРСР, Радянська Україна переважно сприймалася у світі як окраїна Росії, а її територія – сукупністю окремих земель, випадково об'єднаних в різні часи силою зброї та внаслідок політичних ігор. Ще раз, як за правління російських царів, Україна знову фактично стала чимось подібним до однієї з частин більшого цілого. А населення Радянської України, як ніколи в своїй історії, було змушене заплатити страхітливу ціну за досягнення цілей, яких українці ніколи перед собою не ставили.

У першій половині 1920-х років УСРР пройшла складний шлях розвитку своєї державності, зіткнувшись з низкою труднощів і невдач. Досягнувши формального визнання її суверенітету іншими державами світу, вона була втягнута в орбіту впливу Радянської Росії, а згодом повністю втратила суверенітет як у зовнішньополітичній, так і зовнішньоекономічній сферах міжнародного життя. Уряд УНР в екзилі за цей період втратив також своє значення державної інституції, залишившись лише репрезентацією політичних поглядів української еміграції. У 1923 р. припинив своє існування уряд ЗУНР. Настав новий період розвитку України – період втягування і асиміляції української державотворчої діяльності в лоно загальносоюзного організму. У відносинах між СРСР і Польщею почали фігурувати лише ті питання, що були націлені на зміцнення їх окупаційних режимів, але не на підтримку національно-визвольних прагнень українців.

У рамках радянсько-польських відносин уряд УСРР насамперед прагнув владнати стосунки з Польщею, яка з об'єктивних причин довго зволікала з виконанням умов Ризького договору про встановлення з УСРР дипломатичних відносин. Тільки в жовтні 1921 р. стався обмін дипломатичними місіями. Представництво УСРР у Варшаві спрямовувало свою діяльність насамперед на суворе дотримування польською стороною зобов'язань Ризького договору. Польський уряд був змушений відмовитися від демонстративної підтримки уряду С. Петлюри. Чимало було зроблено представництвом УСРР щодо репатріації з Польщі військовополонених і біженців, розвитку торгово-економічних зобов'язань згідно з Ризьким договором, повернення Польщі її культурних цінностей.

Українська проблема стала для Польської держави у міжвоєнний період однією з найскладніших. Вона посідала важливе місце у внутрішній і зовнішній політиці, а також у суспільно-політичній діяльності різних партій та організацій тогочасної Польщі, провідна роль серед яких належала двом таборам – народовій демократії (ендеки) і пілсудчикам. В українському питанні вони дотримувалися таких концепцій:

– ендеки відстоювали “інкорпораційну” програму, кінцевою метою якої був ідеал єдиної національної “Великої Польщі”, Польщі для поляків шляхом примусової асиміляції поневолених у 1918–1923 рр. народів так званих “східних кресів”, насамперед українського. Свою програму колоніального

грабунку і денационалізації українського населення ендеки реалізували у 1923–1926 рр., посідаючи провідне місце в польському уряді;

– пілсудчики прагнули виконати завдання зміцнення багатонаціональної Польської держави і здійснити широкі імперіалістичні плани за допомогою більш гнучких та прихованих методів. Вони висували гасло “федерації” Польщі і України, щоб створити в українському середовищі ілюзії національної незалежності. Головну роль у здійсненні федералістичної програми відводили українській проблемі, яку розглядали в двох аспектах: як національну і міжнародну щодо СРСР та УРСР, і як “кресову”, внутрішню справу Польської держави щодо західноукраїнських земель. Тому пілсудчики висували різні методи та засоби розв’язання українського питання як в СРСР, так і Польщі. Щодо Радянського Союзу, то її мали вирішувати шляхом допомоги українським військовим формуванням під час нападу на УРСР, внаслідок чого сталося б розчленування СРСР і була б створена Велика Україна. За цю послугу остання повинна була, з одного боку, відмовитися від Західної України, а з іншого, – увійти до складу Польської федерації.

Внаслідок встановлених Ризьким договором кордонів у складі Польщі опинилися мільйони українців, які на більшості території Східної Галичини і Волині мали абсолютну перевагу. Необхідно вказати, що українці, всупереч своїй волі, стали громадянами Польщі, яка зобов’язалася гарантувати їм самоврядування у трьох східногалицьких воєводствах, права і свободи, захист життя і недоторканність майна. Однак на практиці ці свободи ігнорувалися в результаті дій польського державного апарату. Це проявлялося ось у чому: обмеженні українцям доступу на державну службу; ліквідації українських шкіл і заміни їх на двомовні (утраквістичні); штучній підтримці так званого “сокальського кордону”, що розділяв українські землі; дискримінаційним нав’язуванням українцям терміну “русин”; підкреслюванні етнічної окремішності бойків, лемків, гуцулів; обмеженні діяльності загальноукраїнських інституцій; насильницькому окатоличенні українського населення; нищенні православних храмів; насадженні на українських землях осадників; застосуванні щодо українців репресивних акцій (пацифікацій).

У міжвоєнний період були спроби українсько-польського порозуміння, але значних результатів вони не дали. Відносини з поляками займали у діяльності українських політичних сил чільне місце, особливо в 1938–1939 рр. Це зумовлювалося активізацією антиукраїнських репресивних дій польських органів безпеки, поліції, прикордонної служби, цензури, акціями громадських організацій. Посилення такого політичного курсу Польської держави для українського населення могло мати важкі наслідки і завдати йому непоправних втрат. У пошуках налагодження взаємин з польським суспільством певна роль належала контактам з польськими політичними осередками, групами інтелігенції, які засуджували антиукраїнські дії державної адміністрації і націоналістич-

них кіл. Однак відсутність у них з польської сторони провідних діячів правлячого табору і представників центральних та місцевих органів влади майже позбавляли їх практичного значення.

Заради справедливості необхідно зазначити, що з боку російських демократичних кіл та інтелігенції подібні кроки були відсутні взагалі. Виступи росіян проти великодержавної русифікаторської політики більшовицького режиму в Україні могли вплинути на поліпшення атмосфери між обома народами, сприяти налагодженню діалогу між ними. Але російське суспільство України не знало, а державницькі устремління українців залишалися йому незрозумілими до кінця. “У час найбільшого лихоліття Західної України під владою “саначії”, – зазначає М. Демкович-Добрянський, – були не тільки визначні одиниці, поляки, що осуджували полонізацію Західної України; але й створився рух проукраїнський, що критикував антиукраїнську політику режиму та підтримував ідею самостійності України. Нічого подібного немає на боці російському”⁶. Отже, в умовах остаточного утвердження авторитарного режиму в Польщі, загострення міжнародних відносин, поширення радикальних настроїв в українському суспільстві спроби перевести польсько-український конфлікт у русло конструктивної співпраці не могли мати успіху. На практиці усі провідні політичні кола Польщі не визнавали прав українців стосовно Західної України і різнилися між собою тільки щодо методів боротьби проти українського населення, але не щодо, в принципі, ворожого ставлення до нього. Польський уряд робив все можливе, щоб не допустити розгляд українського питання Лігою Націй у міжвоєнний період.

Міжнародна ситуація у 1920–1930-х роках значною мірою залежала від політики провідних держав Європи, окремі з яких розігрували “українську карту” як об’єкт політичних інтриг і спекуляцій, засобом для досягнення своїх імперських цілей. Це повною мірою стосується внутрішньої та зовнішньої політики СРСР та Польщі, у складі яких перебували українські землі:

1. Радянсько-польські відносини 1920–1939 рр. засвідчили, що Радянський Союз і Польща не бажали поступатися своїм традиційно панівним становищем щодо України та не уявляли собі іншого ставлення до українців, аніж до поневоленої нації. Процес підкорення України не обмежувався військовою агресією чи окупацією, або інкорпорацією, але й економічною експлуатацією, деморалізацією українського народу, прищепленням йому почуття меншовартості, комплексу неповноцінності, вторинності.

2. Польсько-радянська війна 1920 р. підтвердила, що український народ був позбавлений реального права самостійно вирішувати свою долю, був заручником політичної гри Радянської Росії, Польщі та інших держав. У результаті цього Польща домоглася підписання урядом УНР вигідного для неї Варшавського договору. Радянська Росія, за тодішньою геополітичною формулою, досягла миру із Заходом, який уособлювала Польща, ціною західно-українських земель.

3. Для радянсько-польських відносин міжвоєнного періоду визначальним став Ризький мирний договір, який завершив польсько-радянську війну та розділив українські землі. Ризький договір впливав на долю українського народу до початку Другої світової війни та на характер радянсько-польських відносин.

4. На радянсько-польські відносини 1920–1921 рр. значно впливала боротьба уряду УНР за відновлення державної незалежності. Вона, з одного боку, ускладнювала ці відносини, оскільки керівництво Радянської Росії звинувачувало польський уряд у підтримці української еміграції, а з іншого, – сприяло консолідації противників незалежності й соборності України.

5. У процесі боротьби Польщі за анексію Східної Галичини характер радянсько-польських взаємин визначався різними підходами радянського та польського урядів стосовно вирішення східногалицької проблеми на міжнародному рівні, а отже, і визначення східного кордону Польщі. Радянський уряд, враховуючи власні геополітичні плани, виступав проти інкорпорації Східної Галичини до Польської держави, сподіваючись підпорядкувати цю українську територію своєму впливові і використати як плацдарм комуністичної революції у країні Центрально-Східної Європи, зокрема і в Польщу.

6. Українська СРР не була самостійним суб'єктом у процесі підписання Ризького мирного договору загалом у радянсько-польських взаєминах. Все ж вона, зокрема через своє представництво у Варшаві, домогалася виконання умов Ризького договору та захисту прав українців у Польщі.

7. Важливим фактором радянсько-польських взаємин був статус польської національної меншини в СРСР, насамперед в Україні, та української – в Польщі. Політика радянського уряду стосовно поляків і польського уряду щодо українців була дискримінаційною, підпорядкованою національній асиміляції. Водночас як одна, так і друга сторони прагнули використати національний елемент як один із важливих засобів реалізації своїх геополітичних планів. Особливо яскраво це засвідчили події передодня Другої світової війни, зокрема, радянсько-нацистські переговори та домовленості.

8. Українське питання тією чи іншою мірою було присутнє у процесі підготовки та укладення радянсько-польського договору про ненапад та вступу СРСР до Ліги Націй у 1932–1934 рр. Як польський, так і радянський уряди були єдині в тому, щоб перетворити українське питання на фактор міжнародної політики та перешкодити українським національно-патріотичним силам реалізувати ідею державної незалежності і соборності України.

9. Напередодні Другої світової війни Польща і Радянський Союз виступили єдиним фронтом у зв'язку з проголошенням автономії Карпатської України та актуалізації українського питання на міжнародній арені.

10. В процесі нацистсько-радянського зближення та серпневих 1939 р. переговорів, домовленостей між керівництвом Німеччини і СРСР українське і польське питання обговорювалися тільки в контексті реалізації геополітичних планів цих країн та поділу сфер впливу у Центрально-Східній Європі.

11. Українська РСР не виступала як самостійний суб'єкт міжнародних відносин, зокрема передодня Другої світової війни. У зв'язку з цим вона не несе безпосередньої відповідальності за укладені договори, зокрема пакту Молотова-Ріббентропа про розчленування та поневолення Польщі. З уваги на це входження Західної України до складу СРСР, а отже, її воз'єднання з Радянською Україною необхідно розглядати насамперед з урахуванням тривалої національно-визвольної боротьби українського народу за соборність, а не тільки в контексті імперських цілей СРСР і Німеччини й причетності України до чергового поділу Польщі та анексії її земель. Президент незалежної України В. Ющенко зазначав, що нам треба припинити "скиглити по-українськи", – треба виходити з того, що живемо ми в доволі суворому світі, де всі нації прагнуть завоювати і захистити своє місце в ньому; і нам ніхто не допоможе – це можуть зробити тільки українці⁷.

¹ Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. – К.: Видавничий центр "Друк", 1998. – С. 434.

² Чмир В. Європейці без Європи: менталітет українського народу в історичному контексті // Політика і час. – 1998. – № 9. – С. 62.

³ Петлюра С. Статті. – К., 1993. – С. 311.

⁴ Там само. – С. 223.

⁵ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К., 1999. – С. 13.

⁶ Демкович-Добрянський М. Україна і Росія. – Львів, 1993. – С. 79.

⁷ Міжнародний імідж України: Навч. посібник / Кер. авт. кол. П.П. Ткачук. – Львів, 2007. – С. 164.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВИ

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України (м. Львів):

- Ф. 1. (Національна структура населення Західної України, Буковини та Закарпаття).

Державний архів Волинської області:

- Ф. 1. (Воєводська команда державної поліції в Луцьку);
- Ф. 38. (Луцький шкільний інспекторат);
- Ф. 45. (Луцька повітова команда державної поліції);
- Ф. 46. (Волинське воєводське управління);
- Ф. 58. (Цивільне управління земель Волинського фронту Подольського);
- Ф. 191. (Луцький окружний суд);
- Ф. 277. (Волинське окружне земельне управління).

Державний архів Рівненської області:

- Ф. 30. (Рівненське повітове староство в м. Рівне, Волинського воєводства);
- Ф. 79. (Костопольський повітовий комітет по наділенню землею військових осадників в м. Костопіль, Волинського воєводства);
- Ф. 86. (Рівненське повітове управління державної поліції в м. Рівне, Волинського воєводства);
- Ф. 204. (1-й район Рівненського повітового староства в м. Корці, Волинського воєводства);
- Ф. 324. (Комісаріат державної поліції в Здолбунові Рівненського повіту, Волинського воєводства).

Державний архів Тернопільської області:

- Ф. 231. (Тернопільське воєводське управління);
- Ф. 274. (Тернопільське воєводське управління державної поліції).

Державний архів Львівської області:

- Ф. 1. (Львівське воєводське управління, м. Львів);
- Ф. 26. (Університет ім. Яна Казимира у Львові);
- Ф. 121. (Львівська воєводська команда державної поліції, м. Львів);
- Ф. 271. (Дирекція поліції у Львові, Львівського воєводства).

Національний державний архів Республіки Білорусь:

- Ф. 6. Центральний виконавчий комітет;
- Ф. 42. Народний комісаріат освіти;
- Ф. 265. Центральна Рада Професійних Спілок Білорусії.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України:

- Ф. 1. (Верховна Рада УРСР);
- Ф. 2. (Рада Народних комісарів УРСР);
- Ф. 2-2. (Рада Народних комісарів УРСР (Раднарком УРСР). Секретаріат);
- Ф. 4. (Народний комісаріат закордонних справ УРСР);
- Ф. 30. (Народний комісаріат фінансів УРСР);
- Ф. 166. (Народний комісаріат освіти УРСР);
- Ф. 337. (Державна планова комісія при Раді Народних комісарів Української РСР);
- Ф. 413. (Центральна комісія національних меншостей при Всеукраїнському Центральному Виконавчому комітеті (ВУЦВК));
- Ф. 423. (Міністерство торгівлі УРСР);
- Ф. 1075. (Військове міністерство Української Народної Республіки, м. Тарнов);
- Ф. 1078. (Головне управління Генерального штабу УНР);
- Ф. 2189. (Галицький революційний комітет);
- Ф. 2306. (Шкільна головна управа);
- Ф. 3696. (Міністерство зовнішніх справ УНР 1918–1922 рр.);
- Ф. 4465. (Колекція документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій і осіб).

Центральний державний архів Ґромадських об'єднань України:

- Ф. 1. (Центральний комітет Комуністичної партії України);
- Ф. 6. (Центральний комітет Компартії Західної України (КПЗУ));
- Ф. 9. (Центральний комітет Комуністичної партії Галичини);
- Ф. 37. (Галицький організаційний комітет при ЦК КП(б)У).

Центральний державний історичний архів України у м. Львові:

- Ф. 146. (Галицьке намісництво);
- Ф. 179. (Кураторія Львівського шкільного округу);
- Ф. 205. (Прокуратура апеляційного суду у Львові);
- Ф. 309. (Наукове товариство ім. Т. Шевченка);
- Ф. 344. (Українське національно-демократичне об'єднання);
- Ф. 355. (Західноукраїнське товариство Ліги Націй);
- Ф. 359. (Назарук Осип Тадейович (1883–1940), адвокат, письменник, громадський і політичний діяч);
- Ф. 392. (Українська парламентська репрезентація в польському сеймі);
- Ф. 581. (Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР);
- Ф. 605. (Перемишльська експозитура військового суду Львівського генерального округу, м. Перемишль);

Ф. 760. (Степура Григорій Калістратович (1881–1939), адвокат, член Української Центральної Ради).

Центральный государственный архив Российской Федерации:

Ф. 4459. (Телеграфное Агентство Советского Союза при Совете Министров СССР (ТАСС). 1925–1992);

Ф. 5283. (Всесоюзное общество культурных связей с заграницей (ВОКС). 1925–1957);

Ф. 5446. (Совет народных комиссаров СССР – Совет Министров СССР. 1923–1991);

Ф. 7668. (Комитет по заведованию учеными и учебными учреждениями при Президиуме Верховного Совета СССР (Учебный комитет). 1925 – 1958);

Ф. 8265. (Центральный комитет международных организаций помощи борцам революции (ЦК МОПР). 1922–1948).

Archiwum Akt Nowych (Warszawa):

Akta Artura Dobieckiego;

Akta Leona Wasilewskiego;

Akta Romana Knolla;

Akta Stanisława Kauzika;

Ambasada Rzeczy Pospolitej w Moskwie;

Biuro Prac Kongresowych;

Delegacja Polska na Konferencji Pokojowej w Paryżu;

Delegacja Rzeczy Pospolitej przy Lidze Narodowy;

Instytucje Wojskowe;

Kancelarja Cywilna Naczelnika Państwa;

Kolekcja opracowań i odpisyw dotyczących stosunkow Polski z Litwą, Łotwą,

Rosyjską Republiką Radziecką, Ukrainą;

Ministerstwo Spraw Zagranicznych;

Prezydium Rady Ministryw.

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ

Акты Польской республики за 1918–1921 гг. – Варшава: Русский политический комитет, 1921. – 128 с.

Акція “Вісла”. Документи / Впор. і ред. Є. Місила. – Львів – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1997. – 562 с.

Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР 1923–1927 / Ред.-сост. Ю. Фельштинский. – М: “ТЕРРА”, 1990. – Т. 1 – 256 с.; Т. 2. – 253 с.; Т. 3. – 256 с.; Т. 4. – 280 с.

Белоруссия в борьбе против польских захватчиков в 1918–1920 гг.: Документы. – В 3-х ч. – Ленинград: Госполитиздат, 1940. – Ч.3. – 191 с.

Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – У 2-х кн. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 2. – 688 с.

Боротьба за воз'єднання Західної України з Українською РСР 1917–1939: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1979. – 557 с.

Борьба за Советскую власть в Белоруссии 1918–1920 гг.: Сборник документов и материалов. – В 2-х т. – Минск: Беларусь, 1971. – Т. 2. – 630 с.

Боротьба трудящих Волині за визволення з-під гніту панської Польщі і воз'єднання з Радянською Україною (1921–1939 рр.): Документи і матеріали. – Ч. 1. 1921–1928 рр. – Луцьк: Волин. обл. вид-во, 1957. – 271 с.

Боротьба трудящих Волині за воз'єднання з Радянською Україною (1929–1939 рр.): Збірник документів. – Львів: Каменяр, 1965. – Ч. 2. – 432 с.

Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і воз'єднання з Радянською Україною: Збірник документів і матеріалів (1921–1939 рр.) – Станіслав: Обл. вид-во, 1957. – 319 с.

Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. – К.: Политиздат Украины, 1977. – Ч. 2. – 960 с.

В.І. Ленін і український народ: Збірник документів. – К.: Політвидав України, 1970. – 931 с.

Внешняя политика СССР: Сборник документов (1921–1924 гг.): В 3-х т. – М.: Правда, 1944. – Т. 2. – 979 с.

Внешняя политика СССР: Сборник документов (1925–1934 гг.): В 3-х т. – М.: Правда, 1945. – Т. 3. – 800 с.

Воз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939-1949): Збірник документів і матеріалів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1949. – 211 с.

Вокруг пакта о ненападении (Документы о советско-германских отношениях 1939 года) // Международная жизнь. – 1989. – № 9. – С. 90–123.

XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 10–12 марта 1939 г.: Стенограф. отчет. – М.: Госполитиздат, 1939. – 742 с.

Год кризиса 1938–1939: Документы и материалы. – М.: Политиздат, 1990. – Т. 1. – 555 с.; Т. 2. – 431 с.

Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.

Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Керівник колективу упор. Р.Я. Пиріг. – К.: Політвидав України, 1990. – 605 с.

Девятая конференция РКП(б): Протоколы. – М.: Политиздат, 1972. – 489 с.

Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали. – Філадельфія – К. – Вашингтон: Веселка, 1993. – 494 с.

Десятый съезд РКП(б). Март 1921 г.: Стенограф. отчет. – М.: Госполитиздат, 1963. – 915 с.

Директивы Главного Командования Красной Армии (1917–1920): Сборник документов / Сост. Т.Ф. Каряева. – М.: Воениздат МО СССР, 1969. – 882 с.

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920: Документи і матеріали. – У 2-х т. / Упор. В. Верстюк (кер.) та ін. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – Т. 1. – 688 с.; Т. 2. – 744 с.

До історії міжнаціональних процесів на Україні: Документи та матеріали // Український історичний журнал. – 1990. – № 11. – С. 108–112.

Документы внешней политики СССР. – Т. 1–21. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т. 1. – 771 с.; 1958. – Т. 2. – 803 с.; 1959. – Т. 3. – 723 с.; 1960. – Т. 4. – 836 с.; 1961. – Т. 5. – 807 с.; 1962. – Т. 6. – 671 с.; 1963. – Т. 7. – 760 с.; 1963. – Т. 8. – 863 с.; 1964. – Т. 9. – 783 с.; 1965. – Т. 10. – 687 с.; 1966. – Т. 11. – 792 с.; 1967. – Т. 12. – 816 с.; 1967. – Т. 13. – 883 с.; 1968. – Т. 14. – 872 с.; 1969. – Т. 15. – 867 с.; 1970. – Т. 16. – 920 с.; 1971. – Т. 17. – 879 с.; 1973. – Т. 18. – 718 с.; 1974. – Т. 19. – 823 с.; 1976. – Т. 20. – 815 с.; 1977. – Т. 21. – 792 с.

Документы внешней политики СССР. 1939. – М.: Международные отношения, 1992. – Т. 22. – Кн. 1: январь – август. – 712 с.

Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – М.: Издательство АН СССР, 1964. – Т. 2. – 719 с.; 1965. – Т. 3. – 547 с.; 1966. – Т. 4. – 559 с.; 1967. – Т. 5. – 612 с.; 1969. – Т. 6. – 432 с.; 1973. – Т. 7. – 510 с.

Документы и материалы кануна Второй мировой войны: Из архива Министерства иностранных дел Германии (ноябрь 1937–1938 гг.). – М.: Госполитиздат, 1948. – Т. 1. – 368 с.; Архив Дирксена (1938–1939 гг.). – 1948. – Т. 2. – 286 с.

Документы и материалы кануна Второй мировой войны 1937–1939: ноябрь 1937 г. – декабрь 1938. / Отв. ред. И.Н. Земсков. – М.: Политиздат, 1981. – Т. 1. – 302 с.; январь-август 1939 г. – Т. 2. – 415 с.

Документы по истории мюнхенского сговора 1937–1939 / Редкол. В.Ф. Мальцев и Д. Спачил. – М.: Политиздат, 1979. – 471 с.

Документи розповідають. (Статті та документи про антинародну діяльність уніатської церкви на Прикарпатті і Закарпатті, про боротьбу народних мас проти гніту католицької церкви). – Ужгород: Карпати, 1971. – 189 с.

Доценко О. Літопис української революції (1917–1922): Матеріали і документи до історії української революції. – К. – Львів: Накладом автора, 1923. – Т. 2. – Кн. 4. – 398 с.

Життя і смерть полковника Коновальця: Документи. Матеріали. Спогади. Щоденники. Листи. – Львів: Червона калина, 1993. – 327 с.

За волю народну. (Боротьба трудящих Ровенщини за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною): Документи і матеріали 1921–1939. – Львів: Книж.-журн. вид-во, 1964. – 291 с.

Заява Президентів Л.Д. Кучми і Республіки Польщі А. Квасневського з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії // Урядовий кур'єр. – 2003. – 12 липня.

З історії революційного руху у Львові 1917–1939 рр.: Документи і матеріали. – Львів: Книж.-журн. вид-во, 1957. – 796 с.

Из истории гражданской войны в СССР: Сборник документов 1918– 1924 гг. – М.: Советская Россия, 1965. – Т. 3. – 875 с.

Ключников Ю.В., Сабанин А.С. Международная политика новейшего времени в документах, нотах и декларациях. – М.: Литиздат НКВД, 1925. – Ч. 1. – 427 с.

Колективізація і голод на Україні 1929–1933: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1992. – 733 с.

Коммунистический Интернационал в документах. (Решения, тезисы и воззвания конгрессов Коминтерна и пленумов ИККИ 1919–1932.). – М.: Партиздат, 1933. – 1007 с.

Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Вид-во “Право”, 1996. – 63 с.

КПСС о Вооруженных силах Советского Союза: Сборник документов. 1917–1958. – М.: Госполитиздат, 1958. – 420 с.

Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Изд. 9-е, доп. и испр. – М.: Изд-во политической л-ры, 1983–1985. – Т. 2. – 606 с.; Т. 3. – 494 с.; Т. 4. – 575 с.; Т. 5. – 446 с.; Т. 6. – 431 с.; Т. 7. – 574 с.

Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – В 2-х т. – К.: Політвидав України, 1976. – Т. 1. – 1007 с.

Конференції Архирейів Української Греко-католицької Церкви (1902–1937). – Львів: Видав. відділ “Свічадо”, 1997. – 106 с.

Кривава книга / Упорядник, автор передмови Я. Радевич-Винницький. – Передрук видань 1919, 1921 рр. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 274 с.

Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1979. – 665 с.

Литвинов М.М. Внешняя политика СССР: Речи и заявления 1927–1937. – 2-е изд., доп. – М.: Соцэкгиз, 1937. – 429 с.

Локарнская конференция 1925 г.: Документы. – М.: Госполитиздат, 1959. – 510 с.

Луцьку 900 років 1085–1985: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1985. – 302 с.

Львівський церковний собор: документи і матеріали 1946–1981. – Львів: Вид-во митрополита Кського і Галицького, 1984. – 216 с.

Материалы Генуэзской конференции: Полный стенографический отчет. – М.: Изд-во НКВД, 1922. – 459 с.

Международное положение и внешняя политика СССР: Сборник документов и материалов. – М.: Госвоениздат, 1933. – 206 с.

Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. // Протоколи і стенограми пленарних засідань: Збірник документів і матеріалів. – К. – Нью-Йорк – Філадельфія: Вид-во М.П. Коць, 1999. – 366 с.

Молотов В.М. Про міжнародне становище і зовнішню політику СРСР: Доповідь Голови Ради Народних Комісарів СРСР: Народного комісара закордонних справ на Третій сесії Верховної Ради СРСР 31 травня 1939 року. – К.: Держполітвидав УРСР, 1939. – 16 с.

Молотов В.М. Про ратифікацію радянсько-німецького договору про ненапад: Повідомлення на засіданні позачергової Четвертої Сесії Верховної Ради СРСР 1-го скликання 31 серпня 1939 р. – К.: Держкомлітвидав УРСР. 1939. – 16 с.

Накануне, 1931–1939. Как мир был ввергнут в войну: Краткая история в документах, воспоминаниях и комментариях / Сост. Н. Яковлев, О.Л. Степанова, Е.Б. Салынская. – М.: Политиздат, 1991. – 272 с.

Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів / Упор. М.І. Панчук і ін. – К.: Наукова думка, 1994. – 558 с.

Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали: У 2-х ч. / За ред. В.Ф. Панібудьласка. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 1. – 583 с.; Ч. 2. – 704 с.

Новые документы из истории Мюнхена / Ред. колл. И.Н. Земсков и др. – М.: Госполитиздат, 1958. – 160 с.

Оглашению подлежит: СССР – Германия 1939–1941: Документы и материалы. – М.: Московский рабочий, 1991. – 367 с.

Операции на Висле в польском освещении: Сборник статей и документов. – М.: Воениздат, 1931. – 343 с.

Откровения и признания. Нацистская верхушка о войне “третьего рейха” против СССР: Секретные речи. Дневники. Воспоминания / Пер. с нем. – Смоленск: “Русич”, 2000. – 640 с.

Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні: Документи і матеріали. – В 3-х кн. – Львів: Книж.-журн. вид-во, 1957–1966. – Кн. 1 (1917–1920 рр.). – 1957. – 602 с.; Кн. 2 (1921–1928 рр.). – 1964. – 380 с.; Кн. 3 (1929–1939 рр.). – 1966. – 491 с.

Постанови II з'їзду Комуністичної партії Західної України. – Львів, 1925. – 100 с.

Постанови III з'їзду КПЗУ(серпень 1928 р.). – Львів, 1928. – 35 с.

Правда про унію: Документи і матеріали. – Львів: Каменярь, 1981. – 448 с.

Протибільшовицькі повстання в Україні в 1921 р.: На основі офіційних більшовицьких повідомлень і інших неопублікованих матеріалів // Вісті комбатанта. – 1969. – № 6(43). – С. 57–67.

Революційна боротьба на Тернопільщині 1917–1939 рр.: Документи і матеріали. – Тернопіль: Обл. вид-во, 1959. – 266 с.

Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – Харків: Пролетар, 1932. – 412 с.

Рудницька М. Статті, листи, документи. – Львів–Жовква: Місіонер, 1998. – 844 с.

Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття / Упор. О. Федьков. – Тернопіль: Ред.-видав. відділ управління по пресі, 1991. – 82 с.

Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – 544 с.

Сергійчук В. Як нас морили голодом. – 2-ге вид., доп. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – 252 с.

VII Конгресс Коммунистического Интернационала и борьба против фашизма и войны: Сборник документов. – М.: Политиздат, 1975. – 527 с.

Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. – В 3 т. / Пер. з пол. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2005. – Т. 1. – 344 с.; Т. 2. – 360 с.

Симон Петлюра: Статті, листи, документи. – Нью-Йорк: УВАН, 1956. – Т. 1. – 479 с.; 1958. – Т. 2. – 600 с.

Симон Петлюра та його родина: Документи і матеріали / Упор. В. Михальчук. – К.: Рада, 1996. – 316 с.

Советская Россия и Польша. – М.: Изд-во НКВД, 1921. – 120 с.

СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (сентябрь 1938 г. – август 1939 г.): Документы и материалы. – М.: Политиздат, 1971. – 736 с.

Советское содружество народов. (Объединительное движение и образование СССР): Сборник документов 1917–1922. – М.: Политиздат, 1972. – 336 с.

СССР – Германия: 1939: Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. – В 2-х т. – Вильнюс–Москва, 1989. – Т. 1. – 128 с.

Спільна заява Президентів України і Республіки Польща “До порозуміння і єднання” // Наше слово. – 1997. – 1 червня.

Становище трудящих Львова 1917–1939: Документи і матеріали. – Львів: Книж.-журн. вид-во, 1961. – 446 с.

Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР 1939–1989: Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Ю.Ю. Сливка. – К.: Наукова думка, 1989. – 456 с.

Творення держави – справа кожного з нас: Доповідь Л.Д. Кучми на урочистому засіданні, присвяченому 8-й річниці Незалежності України 23 серпня 1999 р. – К.: Вид-во “Київська правда”, 1999. – 24 с.

Україна на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів (1991–1995). – У 2-х кн. / Редкол. Г.Й. Удовенко та ін. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – Кн. 1. – 736 с.; Кн. 2. – 496 с.

Українська Революція: Документи 1919–1921. – Нью-Йорк: Українська Вільна академія наук у США, 1984. – 479 с.

Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів (1917–1923 рр.). – К.: Наукова думка, 1966. – 667 с.

Українсько-московська війна 1920 року в документах / Передмова і ред. В. Сальського. – Варшава: Український науковий інститут, 1933. – 404 с.

Церква і церковна єдність: Документи і матеріали 1899–1944. – Львів: Свічадо, 1995. – Т.1. – 522 с.

Чичерин Г.В. Статьи и речи по вопросам международной политики. – М.: Соцэкгиз, 1961. – 516 с.

Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego 1919–1921. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum, 1974. – Т. 2. – 700 s.; Т. 3. – 262 s.

Bartel K. Mowy parlamentarne. – Warszawa: Nakł. Przezyidium Rady Ministrów, 1928. – 95 s.

Beck J. Przemówienia, deklaracje, wywiady 1931–1939. – Warszawa: Gebethner i Wolff, 1939. – 446 s.

Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939 / Red. naukowa T. Jędruszczak i M. Nowak – Kielbikowa. – Warszawa: PAX, 1989. – Т. 1 – 540 s.; 1996. – Т. 2. – 361 s.

Dokumenty i materiały z przedednia drugiej wojny światowej: listopad 1937–1938. Z archiwum niemieckiego ministerstwa spraw zagranicznych. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1949. – Т. 1. – 302 s.; Archiwum Dirksena 1938–1939. – Т. 2. – 233 s.

Dokumenty dotyczące akcji delegacji polskich w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie 1922–1923. – Warszawa: Tłocznia Wł. Lazarskiego, 1922. – Zesz. 2. – 174 s.; Zesz. 4. – 293 s.; Zesz. 5. – 186 s.; 1923. – Zesz. 6. – 324 s.; Zesz. 8. – 574 s.

Druga Rzeczpospolita. Wybór dokumentów / Oprac. A. Łuczak i J.R. Szaflik. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1988. – 485 s.

Hunczak T. Ukraine and Poland in documents 1918–1922. – New-Jork–Paris–Sydney–Toronto, 1985. – Vol. 2. – 468 p.

Kumaniecki K.W. Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania państwa polskiego. – Kraków–Warszawa: J. Czernecki, 1920. – 186 s.

Kumaniecki K. Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912 – styczeń 1924 r. – Warszawa–Kraków: Głos Narodu, 1924. – 782 s.

Kumaniecki J. Stosunki Rzeczypospolitej Polskiej z państwem radzieckim 1918–1943. Wybór dokumentów. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991. – 348 s.

Koc A. Deklaracja ideowo-polityczna Obozu Zjednoczenia Narodowego // XX lat Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1938. – Lwów: Państwowe wydawnictwo książek szkolnych, 1938. – S. 129–132.

KPP. Uchwały i rezolucje. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1955. – T. 2. – 587 s.; 1956. – T. 3. – 660 s.

Mościcki I. Prawdy proste i ważne (Przemówienie Pana Prezydenta Rzeczypospolitej wygłoszone przez radio dnia 19 marca 1938 r. na Zamku Królewskim w Warszawie) // XX lat Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1938. – Lwów: Państwowe wydawnictwo książek szkolnych, 1938. – S. 135–143.

Mowy i przemówienia ministra spraw zagranicznych Dr. Aleksandra Skrzyńskiego wygłoszone w czasie pobytu w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej w lipcu 1925 r. – Warszawa: Druk. MSZ, 1925. – 80 s.

Piłsudski J. Rozkaz na zakończenie wojny. 18 października 1920 r. // XX lat Rzeczypospolitej Polskiej. 1918–1938. – Lwów: Związkowy zakł. graf., 1938. – S. 56–59.

Piłsudski J. Odezwa do mieszkańców Ukrainy (26 kwietnia 1920 r.) // XX lat Rzeczypospolitej Polskiej. 1918–1938. – Lwów: Związkowy zakł. graf., 1938. – S. 46–48.

Piłsudski J. Pisma – mowy – rozkazy. – Warszawa: Polska Zjednoczona, 1931. – T. 7. – 332 s.

Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Pod red. S. Stępnia. – Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1998. – T. 1. – 336 s.

Polska w polityce międzynarodowej (1939–1945). Zbiór dokumentów / Oprac. W.T. Kowalski. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1989. – 670 s.

Polsko-radzieckie stosunki kulturalne 1918–1939: Dokumenty i materiały. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1977. – 831 s.

Polska a protokół w sprawie pokojowego rozwiązywania sporów międzynarodowych. Mowy Ministra Spraw Zagranicznych D-ra A. Skrzyńskiego. – Warszawa: Robotnik, 1924. – 68 s.

Posłowie rewolucyjni w sejmie (lata 1920–1935): Wybór przemówień, interpelacji i wniosków. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1961. – 667 s.

Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / Pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszczaka. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – 788 s.

Protokoły Rady Obrony Państwa / Oprac. A. Leiwand, J. Molenda // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1965. – T. 1. – S. 247–312.

Rok 1920 – wojna polsko-radziecka we wspomnieniach i innych dokumentach / Oprac. J. Borkowski. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1990. – 530 s.

Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. Wybór dokumentów / Oprac. J. Cisek. – Londyn: Polska Fundacja Kulturalna, 1990. – 324 s.

Sierpowski S. Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego 1917–1939. – Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1989–1992. – T. 1. – 604 s.; T. 2. – 634 s.; T. 3. – 520 s.

Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Warszawa: Zakł. Wydawniczy “Tyrsa”, 1992. – T. 1. – 317 s.

Stosunki polsko-radzieckie 1917–1945: Dokumenty i materiały. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1967. – 570 s.

Tajne rokowania polsko-radzieckie w 1919 r.: Materiały archiwalne i dokumenty. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. – 412 s.

Traktat między głównymi mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a Polską, podpisany w Wersalu 1919 r. – Warszawa, 1919. – 247 s.

Uchwały ukraińskiego cerkiewnego zjazdu prawosławnego 5–6.VI.1927 r. w Łucku // Sprawy Narodowościowe. – 1927. – № 4. – S. 398–405.

Wrzesień 1939 r. w relacjach dyplomatów / Wybór i oprac. A. Skrzypek. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – 356 s.

Zaleski A. Przemowy i deklaracje (od 15 maja 1926 do 15 maja 1929). – Warszawa: Druk. Wł. Łazarskiego, 1929. – T. 1. – 250 s.

Zaleski A. Przemowy i deklaracje (od 15 maja 1929 do 15 maja 1931). – Warszawa: Główna drukarnia wojskowa, 1931. – T. 2. – 235 s.

Zmowa. IV rozbiór Polski / Wstęp i oprac. A.Ł. Szcześniak. – Warszawa: Alfa, 1990. – 207 s.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

- Батьківщина. 1938 – 1939 рр.
Високий замок. 1998 – 1999 рр.
Вісті. 1921 – 1929 рр.
Громадський голос. 1938 – 1939 рр.
День. 1997– 2000 рр.
Діло. 1922 –1939 рр .
Экономическая жизнь. 1920 – 1923 рр.
Известия. 1920 – 1939 рр.; 1989 р.
Зеркало недели. 1997 – 2003 рр.
Коммунист. 1920 – 1928 рр.
Народна армія. 1998.
Національна політика. 1938 – 1939 рр.
Новий час. 1933 – 1939 рр.
Правда. 1920 – 1939 рр.
Українські вісти. 1938 – 1939 рр.
Gazeta Polska. 1931 – 1939 рр.
Gazeta Poranna. 1921 – 1929 рр.
Gazeta Warszawska Poranna. 1927 р.
Gazeta Warszawska. 1921 р.
Glos Prawdy. 1928 р.
Kurjer Polski. 1921 – 1939 рр.
Kurjer Poranny. 1928 р.
Kurjer Warszawski. 1921 – 1939 рр.
Monitor Polski. 1921 – 1939 рр.
Polska Zbrojna. 1926 – 1939 рр.
Rzeczpospolita. 1921 – 1939 рр.

МЕМУАРИ

- Бачина-Бачинський Є. Щоденник із Женеви // Життя і смерть полковника Коновальця. – Львів: Червона калина, 1993. – С. 129–166.
- Бережков В. М. Страницы дипломатической истории. – 4-е изд. – М.: Международные отношения, 1987. – 616 с.
- Бойків О. Моя співпраця з полковником // Життя і смерть полковника Коновальця. – Львів: Червона калина, 1993. – С. 104–128.
- Брусилов А.А. Мои воспоминания: Воспоминания. Мемуары. – Минск: Харвест, 2003. – 432 с.
- Врангель П.Н. Записки. Ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.: Воспоминания. Мемуары. – Минск: Харвест, 2002–2003. – Т. 1. – 480 с.; Т. 2. – 384 с.
- Гальдер Ф. Военный дневник, 1939–1940. – М.: ООО “Изд-во АСТ”; Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2002. – 638 с.
- Гринько О. Білі ночі, чорні дні: Автобіографічна повість колишнього політв’язня Комі – ГУЛАГу. – Львів: Фонд “Джерело”, 1997. – 152 с.
- Данилюк М. Повстанський записник. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1993. – 192 с.
- Данишевский К., Каменев С. Воспоминание о Ленине. – М: Политиздат, 1972. – 76 с.

Деникин А.И. Очерки русской смуты: Вооружение силы юга России. Распад империи. Октябрь 1918–январь 1919. – Минск: Харвест, 2002. – 560 с.

Деникин А.И. Очерки русской смуты: Вооружение силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919–март 1920. – Минск: Харвест, 2002. – 464 с.

Дзержинский Ф.Э. Дневник. Письма к родным. – Изд. 2-е, испр. и перераб. – М: Молодая гвардия, 1958. – 267 с.

Доценко О. Зимовий похід (6.XII. 1919–6.V.1920). – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 376 с.

Эррио Э. Из прошлого: Между двумя войнами (1914–1936 гг.). – М: Изд-во иностранной литературы, 1958. – 770 с.

Этапы большого пути: Воспоминания о гражданской войне. – М.: Воениздат, 1963. – 528 с.

Ерофеев В.И. Дипломат: книга воспоминаний. – М.: Зебра Е, 2005. – 486 с.

Захаров М.В. Генеральный штаб в предвоенные годы. – М.: АСТ: ЛЮКС, 2005. – 766 с.

Каганович Л. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника. – М.: Вагриус, 2003. – 671 с.

Капустянский М. Нариси споминів 1929–1939 років // Український історик. – 1987. – № 1–4. – С. 97–106.

Кегель Г.В. В бурях нашего века. Записки разведчика-антифашиста. – М.: Политиздат, 1987. – 463 с.

Кедровский В. Рижське Андрусово: Спомини про російсько-польські переговори в 1920 р. – Вінніпег: Укр. Видав. Спілка в Канаді, 1936. – 64 с.

Кейтель В. Размышления перед казнью: Воспоминания, письма и документы начальника штаба Верховного главнокомандования вермахта / Пер. с нем., предисл., прилож. Г. Рудого. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 1998. – 512 с.

Керенский А.Ф. Русская революция. 1917 / Пер. с фр. – М.: ЗАО Центрополиграф, 2005. – 384 с.

Книш З. Дрижить підземний гук. Спогади з 1930 і 1931 років у Галичині. – Вінніпег, 1953. – 338 с.

Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. – Прага, 1928. – 39 с.

Королів-Старий В. З моїх споминів про С. Петлюру // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К.: МП “Фенікс”, 1992. – С. 177–188.

Куп'як Д. Спогади нерозстріляного / Репринт. видання. – Львів: Каменяр, 1993. – 431 с.

Легендарний полководець. Збірник спогадів про Г.І. Котовського. – К: Політвидав, 1969. – 258 с.

Ллойд-Джордж Девид. Правда о мирных договорах: В 2-х т. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1957. – Т. 1. – 655 с.; Т. 2. – 556 с.

Лозинський М. Мое співробітництво з Президентом Петрушевичем. – Львів, 1925. – 44 с.

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.

Маковецький Я. Євген Коновалець у Швейцарії (2.03.1930–8.06.1936) // Життя і смерть полковника Коновальця. – Львів: Червона калина, 1993. – С. 167–186.

Маннергейм К.Г. Мемуары. – М.: Вагриус, 2004. – 575 с.

- Маршал Тухачевский: Воспоминания друзей и соратников / Сост. Н.И. Корицкий, С.М. Мельник-Тухачевская, Б.Н. Чистов. – М.: Воениздат МО СССР, 1965. – 247 с.
- Махно Н. Воспоминания. – В 3 кн. / Репринт. изд. 1929–1937 гг. – К.: Изд-во “Україна”, 1991. – Кн. 1. – 215 с.; Кн. 2–3. – 184 с.
- Мельник А. Дві зустрічі з Коновальцем // Життя і смерть полковника Коновальця. – Львів: Червона калина, 1993. – С. 41–49.
- Мерецков К.А. На службе народу. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2003. – 480 с.
- Назарук О. Галицька делегація в Ризі 1920 р.: Спомини учасника. – Львів: Накладом Укр. християнської організації, 1930. – 169 с.
- Назарук О. В українській дипломатичній службі в роках 1915–1923 // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 10. – С. 16–17.
- Назарук О. Зі Львова до Варшави. Утеча перед совітами в пам’ятних днях 2–13 жовтня 1939 року / Упор. і передмова М. Швагуляка. – Львів: Вид-во НТШ, 1995. – 94 с.
- Омельянович-Павленко М. Спогади українського командарма / Упор. Я. Тинченко. – К.: Планета людей, 2002. – 459 с.
- Омельянович-Павленко М. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920 рр.) // У 50-річчя Зимового походу Армії УНР / Під ред. М. Крата, Ф. Грінченка. – Нью-Йорк, 1973. – С. 66–135.
- Онацький Є. По похилій площині: Записки журналіста і дипломата. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1969. – Ч. 2. – 262 с.
- Под общим знаменем: Сборник воспоминаний / Пер. с пол. – М.: Воениздат, 1987. – 312 с.
- Правда є і знайти її, добре пошукавши, можна (Із щоденника В. Винниченка) // Науковий світ. – 1998. – № 2. – С. 35–37.
- Риббентроп И. фон. Мемуары нацистского дипломата / Пер. с нем. Г.Я. Рудого. – Смоленск: Русич, М: Мысль, 1998. – 448 с.
- Сазонов С.Д. Воспоминания / Репринтное воспроизведение издания 1927 г. – М.: Международные отношения, 1991. – 399 с.
- Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К. – Філадельфія: АТ “Книга”, 1995. – 493 с.
- Спогади й матеріали до діяння Української Військової Організації: Збірник I / Упор. і ред. З. Книш. – Торонто: Срібна сурма, 1963. – 128 с.
- Старовійт М. У листопадовому рейді: Спогади учасника. – Вінніпег: Канад. фермер, 1967. – 53 с.
- Судоплатов П.А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1998. – 688 с.
- Судоплатов П.А. Победа в тайной войне. 1941–1945 годы. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – 544 с.
- Табуи Ж. Двадцать лет дипломатической борьбы / Пер. с фр. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. – 464 с.
- Теслюк М.М. У боротьбі за возз’єднання: Сторінки спогадів. – Львів: Каменяр, 1979. – 243 с.
- Треппер Л. Большая игра: Воспоминания советского разведчика / Пер. с фр. – М.: Политиздат, 1990. – 382 с.
- Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни. – Харків: Державне вид-во України, 1924. – 103 с.

Тютюнник Ю.О. Революційна стихія. Зимовий похід 1919–1920 рр. – Львів: Універсум, 2004. – 192 с.

Чикаленко Є.Х. Щоденник, 1919–1920. – К.–Нью-Йорк: Вид-во ім. О. Теліги, 2005. – 640 с.

Чуев Ф.И. Молотов: Полудержавный властелин. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1999. – 735 с.

Хётгль В. Секретный фронт. Воспоминания сотрудника политической разведки Третьего рейха. 1938–1945 / Пер. с англ. – М.: Центрополиграф, 2003. – 399 с.

Шелленберг В. Мемуары / Пер. с нем. – Минск: Родиола-плюс, 1998. – 480 с.

Щеглюк В.Р. “...Як роса на сонці”: Політичний роман-хроніка, написаний на основі спогадів колишнього діяча ОУН-УПА Л.С. Павлишина. – Львів: УПІ ім. І. Федорова; Фенікс ЛТД, 1992. – 159 с.

Юрченко В. Пекло на землі / Передрук видання 1931 р. – Львів: Червона калина, 1994. – 375 с.

Baranowski W. Rozmowy z Piłsudskim. – Warszawa: Wydawnictwo “Biblioteka Polska”, 1938. – 237 s.

Beck J. Ostatni raport / Oprac. A. Skrzypek. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1987. – 238 s.

Beck J. Pamiętniki. – Warszawa: Czytelnik, 1955. – 174 s.

Broniewski W. Pamiętnik 1918–1922. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1984. – 351 s.

Dąbski J. Pokój Ryski. Wspomnienia. Petraktacje. Tajne układy z Joffem. Listy. Z 15 ilustracjami i 1 mapą. – Warszawa: Zakł. graf. i wydaw. W. Kolerskiego, 1931. – 224 s.

Eden A. Pamiętniki. W obliczu dyktatorów. – Warszawa: PAX, 1970–1972. – T. 1. – 475 s.; T. 2. – 444 s.

Grabski S. Pamiętniki / Przygotowanie i wstęp W. Stankiewicz. Tom 1–2. – Warszawa: Czytelnik, 1989. – T. 1. – 420 s.; T. 2. – 518 s.

Głąbłński S. Wspomnienia polityczne. – Pełplin: Druk. Sp. ZO ODP, 1939. – 559 s.

Herwarth H. Między Hitlerem a Stalinem. Wspomnienia dyplomaty i oficera niemieckiego 1931–1945 / Przekład, wstęp i przepisy E.C. Kryl. – Warszawa: Bellona; Rytm, 1992. – 514 s.

Laroche J. Polska lat 1926–1935. Wspomnienia ambasadora francuzkiego. – Warszawa: PAX, 1966. – 243 s.

Piłsudska A. Wspomnienia. – Warszawa: Nowum, 1989. – 280 s.

Pobóg-Malinowski W. Na rumuńskim bezdrożu: Fragmenty wspomnień. – Warszawa: GRYF, 1990. – 85 s.

Radziwiłł J. Wspomnienia // Przegląd kulturalny. – 1962. – № 2. – S. 2.

Raczyński E. W sojusznicznym Londynie. Dziennik ambasadora E. Raczyńskiego 1939–1945. – Londyn: Nakładem Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego, 1960. – 450 s.

Romer J. Pamiętniki. – Lwów: Nakładem rodziny autora, 1938. – 366 s.

Schimitzek S. Drogi i bezdroża minionej epoki. Wspomnienia z lat pracy w MSZ (1920–1939). – Warszawa: Interpress, 1976. – 480 s.

Starzeński P. Trzy lata z Beckiem / Przedmowa i przepisy B.Grzełoński. – Warszawa: PAX, 1991. – 169 s.

Świtalski K. Diariusz 1919–1935 / Przygot. A. Garlicki i R. Świątek. – Warszawa: Czytelnik, 1992. – 838 s.

Wasilewski L. Józef Piłsudski, jakim go znałem. – Warszawa: Rój, 1935. – 234 s.

Witos W. Moje wspomnienia. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1978. – Т. 2. – 586 s.

Wysocki A. Tajemnice dyplomatycznego sejfu / Wybór i oprac. W. Jankowerny. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1979. – 803 s.

Дослідження

Абраменко Л. Последняя обитель. Крым, 1920–1921 годы. – К.: МАУП, 2005. – 480 с.

Абрамов В. Евреи в КГБ. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – 512 с.

Адагуров В. Політика Франції стосовно українсько-польського конфлікту за Східну Галичину в період з листопада 1918 по березень 1919 рр. // Україна в минулому. – К. – Львів: Ін-т укр. археограф. та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ, 1995. – Вип. 7. – С. 18–32.

Адамець М. Національний характер поляків. Стереотипи, риторика й ангелологія на службі національній справі і мітології // "Г": Незалеж. культуролог. часопис. – Львів, 1997. – № 10. – С. 48–55.

Айненкель А. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава: Тирса, 1998. – Т.1–2. – С. 29–46.

Алаторцева А.И. Советская историческая наука на переломе 20-30-х годов // История и сталинизм. – М.: Политиздат, 1991. – С. 248–283.

Антисоветская интервенция и ее крах 1917–1922. – М.: Политиздат, 1987. – 208 с.

Арумяз А. За кулисами "Балтийского союза". – Таллин: Ээсти Раамат, 1966. – 279 с.

Аршинов П.А. История махновського движения. (1918–1921). – Запорожье: Дикое поле, 1995. – 240 с.

Багалій Д. Історія Слобідської України. – Харків: Основа, 1991. – 256 с.

Бандера С. Перспективи Української Революції: Репринтне видання. – Дрогобич: Відродження, 1998. – 656 с.

Баран З.А. Відродження і становлення Польської держави 1918–1921 рр. – Львів: Вид-во ЛДУ, 1995. – 55 с.

Баран З. Ставлення української інтелігенції Галичини до польської політики у сфері освіти (1919–1923) // Проблеми слов'язознавства: Міжвід. наук. зб. – Львів: Світ, 1995. – Вип. 47. – С. 86–88.

Баран З. Східна Галичина в планах відбудови польської державності 1918–1923 рр. // Республіканець. – 1994. – № 3–4. – С. 67–72.

Бассет Р. Главный шпион Гитлера: Тайна Вильгельма Канариса / Пер. с англ. – М.: АСТ МОКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 382 с.

Бевз Т.І. Лисяк-Рудницький про польсько-українські стосунки в 1917–1921 рр. // Українсько-польські відносини в Галичині ХХ ст. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 62–65.

Беднаржова Т. Степан Сірополко – подвижник українського шкільництва. – Львів: Вільна Україна, 1998. – 317 с.

Безансон А. Кордони Європи на Сході та російське питання // "Г": Незалеж. культуролог. часопис. – Львів, 1997. – № 10. – С. 73–87.

Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование. – К.: РВЦ “Проза”, 1993. – 592 с.

Белоусова З.С. “Пакт четырех” 1933 года // Новая и новейшая история. – 1972. – № 2. – С. 134–139.

Белоусова З. СРСР в контексте международных отношений 30-х годов // Советская внешняя политика 1917–1945 гг.: Поиски новых подходов. – М.: Международные отношения, 1992. – С. 131–157.

Беспечный Т.А., Букреева Т.Т. Нестор Махно: правда и легенды. – Донецк: Донеччина, 1996. – 288 с.

Бердинских В.А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – 768 с.

Бешанов В. Красный блицкриг. – М.: Издатель Быстров, 2006. – 416 с.

Бжезинський З. Україна – Польща: роль та місце в європейській інтеграції // “Т”: Незалеж. культуролог. часопис. – Львів, 1998. – № 14. – С. 12–17.

Бжезинський З. Велика шахівниця / Пер. з англ. О. Фешовець. – Львів – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2000. – 236 с.

Бжезинський З. Україна у геостратегічному контексті / Пер. з англ. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 102 с.

Бжезинський З. Україна та Європа // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 7. – С. 11–15.

Біланіч І. Еволюція Української Православної Церкви в 1917–1942 роках: автономія чи автокефалія / Пер. з лат. – Львів: Астролябія, 2004. – 392 с.

Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – У 2-х кн. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.

Білоусов М. Антипод війни: Роздуми про особливості дипломатії у ХХ столітті // Політика і час. – 1998. – № 9. – С. 69–73.

Блицкриг в Європе, 1939–1941: Польща. – М.: ООО “Издательство АТС”; СПб.: Terra Fantastika, 2004. – 477 с.

Богів О., Вегеш М., Задорожний В. Галичина і Карпатська Україна у 1938–1939 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Інститут українознавства НАНУ ім. І. Крип'якевича, 2000. – Вип. 7. – С. 428–444.

Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан. – К: Основи, 1994. – 168 с.

Большакова К.В. Вопросы польско-советских отношений межвоенного периода на страницах польского серийного издания // Советско-польские отношения 1918–1945. – М.: Наука, 1974. – С. 284–289.

Братство по оружию. Braterstwo broni / Под общ. ред. П.А. Жилина, Э. Ядзяка. – М.: Воениздат, 1975. – 383 с.

Бугай М.Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 32–38.

Будзінська В. Польська “пацифікаційна акція” в Галичині та українська громадськість зарубіжжя // Наукові зошити історичного факультету Львівського держ. ун-ту. – Львів, 1999. – Вип. 2. – С. 163–168.

Буллок А. Гитлер и Сталин: Жизнь великих диктаторов: В 2 т. / Пер. с англ. О.М. Кириченко и др. – Смоленск: Русич, 2000. – Т. 1. – 656 с.; Т. 2. – 688 с.

- Буткевич Т., Слич А. Польские солдаты Октября. – Минск: Беларусь, 1982. – 111 с.
- Бухгайт Г. Абвер – щит и меч III рейха / Пер. с нем. – М.: Яуза, Эксмо, 2003. – 480 с.
- Бухарин Н. Будущему поколению руководителей партии // Осмыслить культ Сталина / Сост. Х. Кобо. – М.: Прогресс, 1989. – С. 609–611.
- Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. – М: Политиздат, 1989. – 512 с.
- Валійський А. Військовий аспект Варшавської конвенції 1920 р. // Голос комбатанта. – Нью-Йорк, 1960. – Ч. 8. – С. 10–12.
- Васильківський Л. Причинки до історії української дипломатії в 1917–1921 роках // Сучасність. – 1970. – № 7–8. – С. 140–152.
- Васюта І.К. Селянський рух на Західній Україні в 1919–1939 рр. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – 222 с.
- Вашенко П. До рейду 1921 року // За державність / Кол. авторів. – Каліш: Укр. воєнно-історичне т-во, 1932. – С. 135–139.
- Вдовин А.И. Русские в XX веке. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2004. – 448 с.
- Вегеш М.М., Гиря В.І., Король І.Ф. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939). – Ужгород: УДІ, 1998. – 130 с.
- Вегеш М. Солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців (1938–39) // Сучасність. – 1995. – № 2. – С. 84–90.
- Вегеш М.М. та ін. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських Українців / Відп. ред. М.М. Вегеш. – Ужгород: Карпати, 2002. – 709 с.
- Вегеш М.М., Задорожний В.Є. Карпатська Україна в 1938–1939 рр.: деякі аспекти соціально-економічного й політичного розвитку // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 42–51.
- Века А.В. История России. – М.: АСТ; Минск: Харвест, 2005. – 1056 с.
- Верига В. Галицька Соціалістична Советська Республіка (1920 р.). – Нью-Йорк – Торонто – Париж – Мельбурн, 1986. – 202 с.
- Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.: У 2-х т. – Львів: Ін-т українознавства НАН України, 1998. – Т. 1. – 524 с.; Т. 2. – 502 с.
- Верига В. В союзі з Польщею // Вісті комбатанта. – Торонто, 1981. – Ч. 5–6. – С. 59–71.
- Верига В. Листопадовий рейд. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1995. – 192 с.
- Верстюк В.Ф. Махновщина – повстанський селянський рух в Україні в роки громадянської війни 1918–1921. – К., 1992. – 368 с.
- Веденєєв Д.В., Будков Д.В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 роки: Монографія. – К.: К.І.С., 2006. – 312 с.
- Выгодский С.Ю. Внешняя политика СССР 1924–1929 гг. – М: Госполитиздат, 1963. – 382 с.
- Выщельський Л. Варшава 1920 / Пер. с пол. – М.: ООО “Издательство АСТ”: ООО “Издательство Астрель”, 2004. – 283 с.
- Вим Род. Рим и М: Отношения между Святым Престолом и Россией (Советским Союзом) в период Октябрьской революции 1917 г. до 1 декабря 1989 г. – Львів: Свічачо, 1995. – 279 с.

Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К: Вид. т-во “Криниця”, 1991. – 128 с.

Виноградов К.Б. Дэвид Ллойд Джордж. – М.: Мысль, 1970. – 412 с.

Витвицький С. Галичина в міжнародній політиці в 1914-1923 роках // Український історик. – 1995. – № 1-4. – С. 100-118.

Віднянський С.В. Україна в зовнішньополітичних концепціях Чехословаччини (1918-1989 рр.) // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 43-61.

Вітик С. Східня Галичина й східні кордони Польщі // Червоний шлях. – Харків, 1923. – № 3. – С. 116-121.

Вішка О. Нестор Махно в Польщі // Український Альманах. – Варшава, 1997. – С. 380-383.

Водарский Я.Е. Население России за 400 лет (XVI – начало XX вв.). – М.: Просвещение, 1973. – 159 с.

Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. – К: Наукова думка, 1989. – 488 с.

Возняк Т. Геополітична роль Західної України в українському та європейському контексті // “Г”: Незалеж. культуролог. часопис. – Львів, 1998. – № 14. – С. 18-39.

Войков П.Л. Два года работы российской-украинской делегации в смешанных российско-украинско-польской реэвакуационной и специальной комиссиях по исполнению Рижского мирного договора: Доклад. – М.: Изд-во НКВД, 1923. – 94 с.

Волков Ф.Д. Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит. – М.: Мысль, 1980. – 462 с.

Волковинський В.М. Батько Махно. – К.: Товариство “Знання”, 1992. – 48 с.

Волковинский В., Кульчицкий С.В. Х. Раковский на Украине // Под знаменем ленинизма. – К., 1990. – № 2. – С.47-54.

Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський: Політичний портрет. – К.: Політвидав України, 1990. – 264 с.

Волковинський В. Нестор Махно: легенда і реальність. – К.: Perlit production Ltd., 1994. – 252 с.

Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия / Политический портрет И.В. Сталина. – В 2-х книгах. – М.: Изд-во АПН, 1990. – Кн. 1. – 624 с.; Кн. 2. – 688 с.

Волкогонов Д.А. Семь вождей: В 2-х кн. – М.: “Фирма издательство АТС”; АО “Издательство новости”, 1999. – Кн. 1. – 496 с.

Ворошилов К.Е. Статті і промови. – К: Партвидав, 1937. – 719 с.

Ворошилов К. Сталін і Червона Армія. – К.: Партвидав, 1939.

Вудка А. Україна і Польща: фатальні відмінності // Сучасність. – 1978. – № 9. – С. 87-93.

Гаврилів І.Ю. Військове питання в діяльності УВО-ОУН у міжвоєнний період // Вісник Державного ун-ту “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 1998. – № 344. – С. 32.

Гайова О. Соціальна роль церкви в умовах окупаційних режимів // Церква і соціальні проблеми (Енцикліка “Софий рік”): Матер. Міжнар. наук. конф. 1992 р. – Львів, 1993. – С. 311.

Галицька-Дідух Т. Українське питання на Ризькій мирній конференції (1920-1921 рр.) // Нова політика. – 1999. – № 5 (25). – С. 43-47.

Гальчинський А.С. Помаранчева революція і нова влада. – К.: Либідь, 2005. – 368 с.

Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / Серія "Історичні зошити". – К: Інститут історії НАН України, 1996. – 42 с.

Гарматюк М.О. Поширення революційних ідей на Волині в період революційного піднесення (1921–1923) // Український історичний журнал. – 1969. – № 9. – С. 46–49.

Герус О. Україна в opinіі американського уряду 1919-1927 років // Український історик. – 1974. – № 1–3. – С. 205–211.

Гетьманчук М.П. Советско-польские отношения 1921–1929 гг.: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07. 00. 03 / Львов. гос. ун-т. – Львов, 1986. – 24 с.

Гетьманчук М.П. Українська РСР у торгово-економічних зв'язках Радянського Союзу з Польщею в 1921–1923 роках // Проблеми слов'янознавства: Респуб. міжвідом. наук. збірник. – Львів: Вища школа, 1985. – Вип. 32. – С. 46–52.

Гетьманчук Н.П. Роль В.И. Ленина в установленні прочного мира с буржуазної Польшею (1918–1921 гг.) // Вестник Львовского политехнического института. – Львів, 1990. – № 247. – С. 65–70.

Гетьманчук М.П. Міжнародно-правова оцінка Ризького договору 1921 р. // Україна на етапі національно-державного відродження: Вісник Львів. Політехнічного ін-ту. – Львів, 1992. – № 268. – С. 66–71.

Гетьманчук М.П. Питання належності фондів Кременецького ліцею в українсько-польських відносинах 1921–1924 рр. // Вісник українознавства: Вісник Державного університету "Львівська політехніка" – Львів, 1995. – № 296. – С. 29–35.

Гетьманчук М.П. Реалізація Україною ХХІ–ХХІІ статей Ризького договору в українсько-польських відносинах 1921–1924 рр. // Вісник українознавства: Вісник Державного університету "Львівська політехніка". – 1996. – № 309. – С. 40–45.

Гетьманчук М. До питання ратифікації Україною Ризького договору 1921 р. // Вісник Державного ун-ту "Львівська політехніка" "Держава та армія". – 1998. – № 344. – С. 53–61.

Гетьманчук М.П. Ризький мир: українсько-польські відносини періоду підготовки, підписання і ратифікації Ризького договору 1921 р. – Львів: Світ, 1998. – 59 с.

Гетьманчук М.П. Українізація 20-х років: досвід і уроки // Українська національна ідея та процес державотворення в Україні. – Львів: Сполом, 1998. – С. 67–69.

Гетьманчук М.П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. – Львів: Світ, 1998. – 428 с.

Гетьманчук М.П. Про наслідки польсько-радянської війни 1920 року // Збірка науково-методичних праць Військового інституту при ДУ "Львівська політехніка". – Львів, 1999. – Вип. V. – С. 32–40.

Гетьманчук М.П. До питання про реалізацію Українською РСР ХІ статті Ризького договору щодо повернення Польщі культурних цінностей у 1921–1926 рр. // Проблеми слов'янознавства: 36. наукових праць. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – Вип. 50. – С. 193–202.

Гетьманчук М.П. Питання обміну військовополоненими та біженцями у процесі реалізації Української РСР умов Ризького договору в радянсько-польських відносинах 1921-1924 рр. // Вісник Державного університету "Львівська політехніка" "Держава та армія". – 1999. – № 377. – С. 119–125.

Гетьманчук М.П. Ризький договір 1921 р. і розв'язання польських культурних відносин у міжвоєнний період // Українсько-польські відносини у ХХ столітті:

державність, суспільство, культура: Матер. Міжнар. конф. 15–16. 04. 1999 р. – Тернопіль: Лілея, 1999. – С. 201–206.

Гетьманчук М.П. Православна церква у політиці Польської держави міжвоєнного періоду (1921–1939 рр.) // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: 36. наук. праць. – Львів: Інститут народознавства НАНУ; Інститут українознавства НАНУ, 2000. – Вип. 5. – С. 128–135.

Гетьманчук М.П. Реалізація умов VII статті Ризького договору в політиці Польської держави на західноукраїнських землях у 1921–1939 рр. // Військово-науковий вісник Військового інституту при НУ “Львівська політехніка”. – Львів, 2000. – Вип. 2. – С. 20–31.

Гетьманчук М.П. Україна в концепціях польських політичних партій періоду підготовки та укладення Ризького договору 1921 р. // Військово-науковий вісник Військового інституту при НУ “Львівська політехніка”. – Львів, 2000. – Вип. 1. – С. 13–19.

Гетьманчук М.П. Політика українізації і польська національна меншина в Україні у 1921–1939 рр. // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 2000. – № 408. – С. 31–40.

Гетьманчук М.П. Дипломатія ЗУНР у період підготовки та підписання Ризького миру 1921 року // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Інститут українознавства НАНУ ім. І. Крип'якевича, 2000. – Вип. 6. – С. 271–274.

Гетьманчук М.П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр.: історіографія проблеми // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – Львів, 2001. – № 431. – С. 40–47.

Гетьманчук М.П. Дипломатична діяльність уряду ЗУНР під час радянсько-польських мирних переговорів у Ризі 1920 року // Військово-науковий вісник Військового інституту при Національному університеті “Львівська політехніка”. – Львів, 2001. – Вип. 3. – С. 23–30.

Гетьманчук М.П. Українське питання в радянсько-польських відносинах періоду вступу СРСР до Ліги Націй // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. – Дрогобич, 2002. – Вип. 10. – С. 175–184.

Гетьманчук М.П. Політика Польщі щодо українського шкільництва у процесі реалізації умов Ризького договору (1921–1939 рр.) // Військово-науковий вісник Військового інституту при Національному університеті “Львівська політехніка”. – Львів, 2002. – Вип. 4. – С. 49–58.

Гетьманчук М.П. Громадськість Західної України і голодомор в Українській РСР 1932–1933 рр. // Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Української Академії державного управління при Президентові України. – Львів, 2002. – Вип. 1/2. – С. 118–124.

Гетьманчук М.П. Українська Греко-Католицька церква і політика Польщі в українському питанні міжвоєнного періоду (березень 1921 – серпень 1939 рр.) // Історико-політичні проблеми сучасного світу: 36. наук. ст. – Чернівці: Руга, 2002. – Т. 9. – С. 48–58.

Гетьманчук М.П. Проблема належності фондів Кременецького ліцею у відносинах Української СРР з Польщею в 1921–1923 рр. // Місто Кременець в історії освіти, науки і культури: Міжнар. наук. конф. 23–24. 05. 2002 р. – Кременець, 2002. – С. 88–96.

Гетьманчук М.П. Преса Західної України про політику Радянського Союзу в українському питанні напередодні Другої світової війни (травень – серпень 1939 р.) // Ефективність державного управління: Зб. наук. пр. Львівського регіонального інституту державного управління Української Академії державного управління при Президентові України. – Львів, 2003. – Вип. 4. – С. 153–161.

Гетьманчук М.П. ОУН і політика Польщі в українському питанні перед Другою світовою війною (1935–серпень 1939 р.) // Військово-науковий вісник Військового інституту Національного університету “Львівська політехніка”. – Львів, 2003. – Вип. 5. – С. 56–70.

Гетьманчук М.П. Українська СРР у відносинах з Польщею (березень 1921 – серпень 1923 рр.) // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 119–127.

Гетьманчук М.П. Боротьба Карпатської України за незалежність в контексті радянсько-польських відносин (1938 – березень 1939 рр.) // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 2003. – № 474. – С. 46–55.

Гетьманчук М.П. Ставлення громадськості Західної України до голодомору 1932–1933 рр. в Українській СРР у контексті радянсько-польських відносин // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 2003. – № 493. – С. 207–215.

Гетьманчук М.П. Ризький договір і четвертий розподіл Польщі в 1939 р. // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 2004. – № 502. – С. 64–70.

Гетьманчук М.П. Українське питання у відносинах Радянського Союзу та Німеччини на початку Другої світової війни (вересень – жовтень 1939 р.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / НАН України. Інститут історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 162–171.

Гетьманчук М.П. З історії поїздки делегації народностей Поділля до Варшави у січні 1921 р. // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 2002. – № 451. – С. 42–51.

Гетьманчук М.П. Перша світова війна та її вплив на розв’язання українського питання в ході польсько-радянської війни 1920 р. // Військово-науковий вісник Львівського військового інституту НУ “Львівська полехніка”. – Львів, 2005. – Вип. 7. – С. 17–36.

Гетьманчук М.П. Українське питання в зовнішній політиці Радянського Союзу на початковому етапі Другої світової війни (вересень- листопад 1939 р.) // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 2005. – № 528. – С. 106–112.

Гетьманчук М. Боротьба за спадщину Волинської гімназії і Волинського ліцею ХІХ ст. у 20-х рр. ХХ ст. // Волинські Афіни. 1805–1833: Зб. наук. праць / Під ред. С. Маковського і В. Собчука. – Тернопіль: Богдан, 2006. – С. 253–262.

Гетьманчук М.П. Військові формування Нестора Махна періоду національно-визвольних змагань українського народу 1918–1921 рр. // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 2006. – № 571. – С. 171–180.

- Гетьманчук М.П., Турчин Я.Б. Сергій Шелухін: суспільно-політичні погляди та державотворчі ідеали. – Львів: Дослідно-науковий центр Наукового товариства ім. Т. Шевченка, 2006. – 214 с.
- Гетьманчук М.П. Євразійство як складова зовнішньої політики Росії щодо України // Шлях України: колізії новітнього поступу: Матеріали Всеукраїнської наук.-теорет. конф. – Тернопіль, 2006. – С. 19–22.
- Гетьманчук М.П. Сторінки боротьби за спадщину “Волинських Афіні” у 1921–1926 рр. // Військово-науковий вісник Львівського військового інституту НУ “Львівська полехніка”. – Львів, 2006. – Вип. 8. – С. 67–79.
- Гіза А. Утворення західних кордонів Польщі в 1918–1922 роках // Перша світова війна і слав’янські народи: Матер. Міжнар. наук. конф. 14–15 травня 1998 р. – К.: Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова, 1998. – С. 186–192.
- Гловацький І. Українські адвокати у політичних судових процесах у Східній Галичині (1921–1939 рр.). – Львів: Тріада плюс, 2003. – 348 с.
- Голишков Д.А. Крушение антисоветского подполья в СССР. – М.: Политиздат, 1975. – 498 с.
- Голодомор 1932–1933 рр. // Упор. Н.Я. Дзюбенко-Мейс. – К.: Міжнародний фонд “Україна 3000”, 2003. – 48 с.
- Голубенко І. Греко-католицька церква і національно-визвольний рух в західно-українських землях (30-ті – 40-ві роки ХХ ст.) // Церква і соціальні проблеми (Енцикліка “Сотий рік”): Матер. Міжнар. наук. конф. 1992 р. – Львів, 1993. – С. 288–297.
- Голубко В.Є. Останній шанс. Другий зимовий похід Армії УНР // Варшавські українознавчі записки. – Варшава: Кафедра україністики Варшавського ун-ту, 1996. – Ч. 3. – С. 161–169.
- Голубко В.Є. Симон Петлюра і формування української військової доктрини // Вісник Державного ун-ту “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 1998. – № 344. – С. 47–52.
- Голубко В. Українська військова еліта в національному державотворенні 1917–1920 рр. // Шляхами історії: Наук. зб. історичного ф-ту ЛНУ ім. І. Франка на пошану проф. К. Кондратюка. – Львів: Піраміда, 2004. – С. 279–293.
- Гольдельман С.І. Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920. – Мюнхен – Париж – Єрусалим: Дніпрова хвиля, 1967. – 138 с.
- Гольчевський Ф., Ягніщак В. Україна у планах Німеччини в міжвоєнний період // Українські варіанти. – 1998. – № 2(4). – С. 98–103.
- Горак В.С. Директорія: потенціал і можливості політичного виживання // Україна ХХ ст.: Проблеми національного відродження. – К: Наукова думка, 1993. – С. 74–90.
- Горевалов С.І. Військова журналістика в національно-визвольних змаганнях за утворення самостійної держави. – Львів: Вид-во ВВ ДУЛП, 1997. – 320 с.
- Горный В.А., Луковцева И.И. Из истории деятельности РКП(б) по вовлечению польских трудящихся СССР в социалистическое строительство (1921–1929 гг.) // СССР и Польша: Интернациональные связи – история и современность. – М: Политиздат, 1977. – Т. 1. – С. 431–474.
- Горохов И., Замятин Л., Земсков И. Г.В. Чичерин – дипломат ленинской школы. – М: Политиздат, 1974. – 221 с.

Гоцуляк В.В. Історіографічні аспекти вивчення початкового етапу Другої світової і Великої вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. ст. / Інститут історії України НАНУ. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 47–54.

Гражданская война в России: Разгром Деникина. – М.: ООО “Изд-во АСТ”; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – 640 с.

Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: Навч. посібник. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.

Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К.: Критика, 2004. – 213 с.

Грозит ли России “оранжевая революция”? – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – 224 с.

Гросул В.Х. Г. Раковский – революционер, дипломат, публицист // Новая и новейшая история. – 1988. – № 6. – С. 151–174.

Гросфельд Л. Экономический кризис 1929–1933 гг. в Польше. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1954. – 304 с.

Готовил ли Сталин наступательную войну против Гитлера? Незапланированная дискуссия: Сб. материалов. – М.: Агро – ХХ, 1995. – 185 с.

Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння: До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. – Львів: Українські технології, 1997. – 66 с.

Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття. – Львів: Кальварія, 2000. – 180 с.

Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX– першої половини ХХ століть. – Львів, 2006. – 448 с.

Гуменюк Т.І. Західноукраїнські землі в 1939–1941 рр.: Історіографічний аналіз: Автограф... дис. канд. іст. наук. – Львів, 2007. – 20 с.

Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. – К.: Либідь, 1993. – 48 с.

Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

Гусев В. Юбилей, обращенный в будущее // Зеркало недели. – 1998. – 5 января. – С. 11.

Грегорович С. Место и роль СРСР в политике Польши в 30-е годы // Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов ХХ столетия. – М.: Наука, 2001. – С. 39–49.

Гриф секретности снят. Потери Вооруженных сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах / Под ред. Г.Ф. Кривошеева. – М.: Воениздат, 1993. – 415 с.

Дашкевич В. Польско-советские отношения 1921–1932 гг. // Очерки истории советско-польских отношений 1917–1977. – М.: Наука, 1979. – С. 97–123.

Дашкевич Я. До “перебудови” в українській радянській історіографії (1989 рік) // Україна в минулому. – К. – Львів: Ін-т укр. археограф. та джерелознавства ім. Грушевського НАНУ, 1996. – Вип. 9. – С. 217–236.

Дашкевич Я., Дужий П., Панчук М. Національно-визвольна боротьба 20–50-х років ХХ ст. в Україні. – Львів–К., 1993. – 296 с.

Дашкевич Я. Комунізм, демократія, націоналізм: український варіант // Універсум. – Львів – К. – Париж – Варшава. – 1994. – № 11–12. – С. 15–20.

Дашкевич Я. Перспективи націоналістичного руху // Визвольний шлях. – 1992. – Кн. 6. – С. 669–672.

Дашкевич Я. Подзвінне операції “Вісла” // “Ї”: Незалеж. культуролог. часопис. – Львів, 1997. – № 10. – С. 55–72.

Дашкевич Я. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети // Україна в минулому. – К.–Львів: Ін-т укр. археограф. та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ, 1994. – Вип. 6. – С. 78–93.

Дашкевич Я. Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе. – К: Ін-т укр. археографії НАНУ, 1993. – 191 с.

Дашкевич Я. Українізація: причини і наслідки // Слово і час. – 1990. – № 8. – С. 55–64.

Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К: Либідь, 1993. – С. 23–29.

Дашкевич Я. Фальсифікація новітньої історії українського народу в сучасній Польщі (Товариства кресов'яків та їх діяльність) // Український час. – 1991. – № 1(8). – С. 15–19.

Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації / Пер. з англ. – К.: ДУХ і ЛТЕРА, 2005. – 521 с.

Дейвіс Н. Блукаючі кордони Європи // “Ї”: Незалеж. культуролог. часопис. – Львів, 1998. – № 14. – С. 154–162.

Дейвіс Н. Європа: історія / Пер. з англ. – К.: Основи, 2006. – 1464 с.

Демкович-Добрянський М. Україна і Росія. – Львів: Просвіта, 1993. – 205 с.

Десять лет советской дипломатии. – М.: Изд-во НКВД, 1927. – 176 с.

Держалюк М.С. Українсько-російські відносини у 1917–1922 рр. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. – Вип. 7. – С. 179–183.

Дециньський Л., Панюк А. Міжнародні відносини України: історія і сучасність: Навч. посібник. – Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2001. – 424 с.

Дзержинский Ф.Э. Биография. – М.: Политиздат, 1986. – 511 с.

Дзержинский Ф.Э. Избранные произведения. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Политиздат, 1977. – Т. 1. – 351 с.

Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. История Польши с древнейших времен до наших дней. – Варшава: Науч. издательство ПВН, 1995. – 340 с.

Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / Пер. з пол. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 239 с.

Діброва С.С. Товариш Квірінг // Про минуле – заради майбутнього / Упор. Ю.І. Шаповал. – К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. – С. 300–311.

Дмитрук В.Г. Вони боролися за волю України (Нарис історії Сірожупанної дивізії): Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – 286 с.

Домбаль Т. На заре новой Польши. – М.: Новая Москва, 1926. – 68 с.

Дністрянський М.С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 490 с.

До подій на Холмщині п'ятдесят років тому // Літопис Волині: Наук.-популяр. зб. Інституту Волині і Т-ва “Волинь” у Вінніпезі. – 1990. – Ч. 16. – С. 55–58.

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Українська Гетьманська Держава 1918 року. – Ужгород: Свобода, 1930. – Т. 2. – 424 с.

Дорошенко-Товмацький Б. Симон Петлюра: життя і діяльність. – К.: Просвіта, 2005. – 608 с.

Дробот І. Українське питання у зовнішньополітичних планах європейських країн у міжвоєнний період (1920–1939 рр.). – К.: Національний педагог. ун-т ім. М. Драгоманова, 1999. – 80 с.

Другая война: 1939–1945 / Под общ. ред. Ю. Афанасьева. – М., 1996. – 490 с.

Другий зимовий похід: Листопадовий рейд. Базар / Упор. і передмова Б. Тимошенко. – К.: Фонд. ім. О. Ольжича, 1995. – 239 с.

Дутин А.И. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. – М.: Арктогея, 1999. – 928 с.

Дужий П. Розвиток націоналістичної думки в Україні (конспективний нарис) // Визвольний шлях. – 1992. – Кн. 6. – С. 646–655.

Дужий П. Роман Шухевич – політик, воїн, громадянин. – Львів: Галицька Видавнича Спілка, 1998. – 256 с.

Дужий П. Степан Бандера – символ нації. Ескізний нарис про життя і діяльність Провідника ОУН. – Львів: Галицька Видавнича Спілка, 1996. – Ч. 1. – 190 с.; 1997. – Ч. 2. – 383 с.

Дужий П. Український націоналізм проти нацизму // Українська ідея і чин. – 1998. – № 2. – С. 36–42.

Дьяков В.А. Маркс, Энгельс и Польша. Польская тема в творческом наследии основоположников научного коммунизма, их личные контакты с поляками. – М.: Наука, 1989. – 220 с.

Дьяченко А.Д. О.П. Довженко на дипломатичній роботі // Український історичний журнал. – 1994. – № 5. – С. 137–138.

Дюрозель Жан-Батіст. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Пер. з фр. – К.: Основи, – 2005. – 903 с.

Эйдеман Р. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом. – Харьков: Изд. Укрпура, 1921. – 48 с.

Ельгорт В. Кременець: Історико-красназничий нарис. – Львів: Каменяр, 1977. – 40 с.

Евген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації ім. Є. Коновальця, 1974. – 1019 с.

Европа между миром и войной, 1918-1939. – М: Наука, 1992. – 219 с.

Емельянов Ю.В. Заметки о Бухарине: Революция. История. Личность. – М: Молодая гвардия, 1989. – 320 с.

Епллбом Е. Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. – К.: Основи, 2006. – 1464 с.

Єременко Т. І. Політичні та дипломатичні відносини радянської України з Польською Республікою (1921-1923 рр.) // Український історичний журнал. – 1998. – № 4. – С. 56–68.

Єременко Т.І. Про участь польського населення України в підготовці до Першого Всесвітнього з'їзду зарубіжних поляків у 1929 р. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідом. зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1993. – Вип. 4. – С. 113–122.

Єременко Т.І. Українсько-польські стосунки в період боротьби за незалежність двох народів // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. – Вип. 7. – С. 184–187.

Єфименко Г. Нові підходи до вивчення історії 1920–1930-х років в сучасній російській історіографії // Історія та історіографія в Європі. – К.: Нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2004. – Вип. 3. – С. 137–144.

Жаботинський О. Вибрані статті з національного питання. – К.: Республіканська асоціація українознавців, 1991. – 136 с.

Жданова І. Євразійське вторгнення: ідеологія без берегів // Критика. – 2001. – № 3. – С. 6–9.

Житарюк М.Г. Четвертована, але жива: Закордонна преса про політичні процеси в Україні напередодні Другої світової війни. – Львів: За вільну Україну, 1997. – 124 с.

Жуковский Н.П. Дипломаты нового мира. – М.: Политиздат, 1986. – 351 с.

Жуковский В.С. Лубянская империя НКВД. 1937-1939. – М.: Вече, 2001. – 352 с.

Жуковский А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів: Вид-во НТШ, 1991. – 230 с.

Журавлева С.П. З історії зовнішніх зносин УСРР. 1921–1924 рр. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідом. зб. наук. прац. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – Вип. 9. – С. 53–74.

Журов Г. Олександр Довженко – дипломат // Всесвіт. – 1988. – № 5. – С. 159–161.

Завада І. Ризький договір і Україна. – К.: Вид. центр “Просвіта”, 2000. – 204 с.

Завадка Б. Переслідування Української греко-католицької церкви в Галичині у 1938–1939 роках за участь у процесі національного відродження // Церква і соціальні проблеми (Енцикліка “Сотий рік”): Матер. Міжнар. наук. конф. 1992 р. – Львів, 1993. – С. 270–276.

Загоронюк Л. Зимові походи армії УНР // Військо України. – 1999. – № 11–12. – С. 48–49.

Зайцев О. Український націоналізм і фашизм (1920-1930-ті роки) // Українські варіанти. – 1998. – № 1. – С. 102–109.

Зайцев О.Ю. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі // Український історичний журнал. – 1993. – № 6. – С. 72–84.

Замахи // Вбивство Степана Бандери. – Львів: Червона калина, 1993. – С. 16–26.

Зашкільняк Л.О. Історія робітничого руху в дослідженнях польських комуністів 1925–1938 років // Проблеми слов'янознавства: Респ. міжвуз. зб. – Львів, 1985. – Вип. 32. – С. 120–131.

Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2002. – 752 с.

Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Острог: НУ “Острозька академія”, 2003. – Вип. 3. – С. 72–84.

Зашкільняк Л. Українське питання в працях і діяльності Леона Василевського // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К.: Либідь, 1993. – С. 142–151.

Зашкільняк Л. Україна між Польщею і Росією: історіографія та суспільна свідомість // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 3–13.

Зашкільняк Л. Теоретичні проблеми історії та методологічні новації в сучасній українській історіографії // Шляхами історії: Наук. зб. історичного ф-ту Львівського національного ун-ту імені Івана Франка. – Львів, 2004. – С. 33–42.

Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К.: МП “Фенікс”, 1992. – 259 с.

Зеленко К., Лободовський Ю. До питання українсько-польських взаємин // Сучасність. – 1974. – № 6. – С. 91–97.

Зиновьев Г. набросок о задачах нашей внешней политики перед лицом ухудшения международного положения СССР // Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР 1923–1927. – М.: Терра, 1990. – Т. 2. – С. 156–158.

Зиновьев Г. Наше международное положение и опасность войны // Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР 1923–1927. – М.: Терра, 1990. – Т. 4. – С. 19–29.

Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. – Харків: Фоліо, 2003. – 559 с.

Злепко Д. Українське питання у 1938–1939 роках і Третій райх // Записки НТШ: Праці істор.-філософ. секцій. – Львів, 1994. – Т. 228. – С. 249–308.

Зотов В. Национальный вопрос: деформации прошлого // Суровая драма народа: Ученые и публицисты о природе сталинизма. – М.: Политиздат, 1989. – С. 258–269.

Зуев Ф. Международный империализм – организатор нападения панской Польши на Советскую Россию (1919–1920 гг.). – М.: Госполитиздат, 1954. – 232 с.

Зуев Ф.Г. Рабочее и национально-освободительное движение в Польше в 1917–1939 годах. – М.: ВПШ при ЦК КПСС, 1957. – 61 с.

Зуев Ф.Г. Советско-польские отношения накануне и в период европейского кризиса 1938 г. // Советско-польские отношения 1918–1945. – М.: Наука, 1974. – С. 207–249.

Ібрагімова А.М. “Польський фактор” українського повстанського антибільшовицького руху 1921–1922 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2003. – Вип. 5. – С. 91–95.

Іванис С. Симон Петлюра – Президент України. – Дрогобич: Відродження, 1991. – 256 с.

Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження. – Дрогобич: Львів. обл. ін-т удоск. вчителів, 1990. – 93 с.

Іванусів О.В. Церква в руїні. Загибель українських церков Перемиської єпархії. – Канада: “Св. Софія” – Релігійне товариство українців католиків Канади, 1987. – 350 с.

Іванців М.О. З історії робітничо-селянських делегацій з Польщі та Західної України до Радянського Союзу в 1927–1931 рр. // Український історичний журнал. – 1969. – № 9. – С. 33–37.

Іващук С., Горевалов С. Нариси до проблем історії Польщі (Новітній час): Листопад 1917 р. – вересень 1939 р. – Львів: Сполом, 1998. – 41 с.

Із минулого історії українізації православної церкви Волині // Літопис Волині: Наук.-попул. зб. Інституту Волині і Т-ва “Волинь” у Вінніпезі. – 1990. – Ч. 16. – С. 75–78.

Иоффе А.Е. Внешняя политика Советского Союза 1928–1932 гг. – М.: Наука, 1968. – 487 с.

Иоффе А. А. От Генуи до Гааги. – М.: Госиздат, 1923. – 158 с.

Ісаєнко Ж. Тринадцятий з'їзд КП(б)У. – К.: Держполітвидав УРСР, 1962. – 143 с.

История дипломатии / Сост. А. Лактионов. – М.: АСТ; АСТ МОСКВА, 2006. – 943 с.

Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики. ХХ – початок ХХІ ст.: Навч. посібник / В.Ф. Салабай та ін. – К.: КНЕУ, 2006. – 386 с.

Історія міст і сіл Української РСР: Волинська область. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1970. – 746 с.

Історія міст і сіл Української РСР: Івано-Франківська область. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1971. – 639 с.

Історія міст і сіл Української РСР: Львівська область. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1968. – 979 с.

Історія міст і сіл Української РСР: Тернопільська область. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1973. – 640 с.

История Белорусской ССР. – В 2-х т. – Минск: Изд-во АН БССР, 1961. – Т. 2. – 700 с.

История внешней политики СССР 1917–1975. – В 2-х т. – М.: Наука, 1976. – Т. 1. – 519 с.

История второй мировой войны 1939–1945. – В 12 т. – М.: Военное издательство МО СССР, 1974. – Т. 2. – 479 с.; Т. 3. – 503 с.

История дипломатии. – В 5-ти т. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Политиздат, 1965. – Т. 3. – 831 с.

История Киева: Киев периода позднего феодализма и капитализма. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 2. – 463 с.

История Коммунистического Интернационала 1919–1943: Документальные очерки. – М.: Наука, 2002. – 412 с.

Історія Львова / Відп. ред. В.В. Секретарюк. – К.: Наукова думка, 1984. – 412 с.

Історія міжнародних відносин України (XX століття) / Під ред. В. Трофимовича. – Львів: Ред.-вид. відділ ВВП ДУЛП, 1996. – 223 с.

Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики. XX – початок XXI ст.: Навч. посібник / В.Ф. Салабай та ін. – К.: КНЕУ, 2006. – 386 с.

История новейшего времени стран Европы и Америки. 1918–1945. / Под ред. Е. Язькова. – М.: Высш. шк., 1989. – 463 с.

Історія суспільних рухів і політичних партій України (XIX–XX ст.): Навч. посібник / Я.Й. Малик, Б.Д. Вол, О.Я. Красівський, В.В. Трофимович, В.М. Чуприна – Львів: Видавничий центр Львівського ун-ту, 1998. – 328 с.

Історія України від найдавніших часів до наших днів: Навч. посібник / Ю.І. Макар, Б.Ф. Білецький, А.П. Коцур, А.І. Павко. – Чернівці: Чернівецький державний ун-т, 1998. – 336 с.

Історія українського війська. – В 2-х ч. – Львів: Вид. І. Тиктора, 1936. – Ч. 2. – 574 с.

Історія Української РСР. – У 8-ми т. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 5. – 591 с.; Т. 6. – 543 с.

Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1. – 631 с.; Т. 2. – 652 с.

Історія України / За ред. Ю. Зайцева. – Львів: Світ, 1996. – 488 с.

Історія України / Під ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – 416 с.

Історія України: нове бачення. – В 2-х т. – К.: Україна, 1996. – Т. 2. – 493 с.

Історія української еміграції: Матеріали до спецкурсу. – К.: НМК ВО, 1992. – 136 с.

История Польши. – В 3-х т. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – Т. 3. – 667 с.

Історичні передумови воз'єднання українських земель. – К.: Наукова думка, 1989. – 400 с.

История России. XX век. / А.Н. Боханов и др. – М.: ООО “Изд-во АСТ”, 2001. – 608 с.

История России з древнейших времен до начала XXI века / Под ред. А.Н. Сахарова. – М.: АСТ; Астрель; Транзиткнига, 2006. – 1263 с.

История Коммунистической партии Советского Союза. – В 6-ти т. – М.: Политиздат, 1967. – Т. 3. – Кн. 1. – 607 с.; 1968. – Т. 3. – Кн. 2. – 607 с.; 1970. – Т. 4. – Кн. 1. – 663 с.; 1971. – Т. 4. – Кн. 2. – 607 с.; 1970. – Т. 5. Кн. 1. – 723 с.

Кабузан В.М. Народонаселение Западной Украины в XIX – 30 годах XX вв.: динамика западноукраинской этнической территории // Историко-дипломатический вестник Украинского института. – М., 1997. – Т.1. – С. 156–163.

Кавун О. Базарська трагедія // Голос України. – 2002. – 17 жовтня.

Какурин Н.Е. Как сражалась революция. – В 2-х т. – М.: Политиздат, 1990. – Т. 2. – 431 с.

Какурин Н., Меликов В. Гражданская война в России: Война с белополяками / Сост., предисловие В. Доценко. – М.: ООО “Изд-во АСТ”; Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2002. – 730 с.

Калакура О. Радянсько-польські відносини і українська полонія (1919–1939 рр.) // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 200–203.

Калинин М.И. Речь на торжественном заседании военно-научного общества в честь 4-й годовщины 1-й Конной Армии 17 ноября 1923 г. // Калинин М.И. Избранные произведения. – М.: Госполитиздат, 1960. – Т. 1. – С. 412–415.

Каменев С.С. Записки о гражданской войне и военном строительстве: Избранные статьи. – М.: Воениздат, 1963. – 262 с.

Каменецкий І. УНР і українська загранична політика між двома світовими війнами // Український історик. – 1993. – № 1–4. – С. 78–97.

Капелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Пер. з нім. – Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с.

Карпенко О.Ю. Селянські повстання в Польщі в 1932–1933 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – 131 с.

Карпенко О.Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні. 1918–1920. – Львів: Вид-во при ЛДУ, 1964. – 256 с.

Карпенко О.Ю. До питання про утворення КПЗУ // Український історичний журнал. – 1989. – № 2. – С. 64–66.

Карр Э. История Советской России: Большевицкая революция 1917–1923. – М.: Прогресс, 1990. – Кн. 1. – Т. 1–2. – 768 с.

Карр Э.Х. Русская революция от Ленина до Сталина. 1917–1929. – М.: Интер-Версо, 1990. – 208 с.

Карпус З., Срібняк І.В. Формування з'єднань Армії УНР у Польщі в 1920 р. // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 80–94.

Качараба С. Еміграція з Західної України (1919–1939). – Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2003. – 415 с.

Кедрин І. Життя – Події – Люди. Спомини і коментар. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1976. – 722 с.

Кедрин І. Україна як підмет і предмет міжнародної політики (З нагоди 64-х роковин признання Галичини Польщі) // Альманах Українського Народного Союзу. – 1983. – С. 125–133.

Кедрин-Рудницький І. Причини упадку Польщі. – Краків: Українське вид-во, 1940. – 298 с.

Кертман Л.Е. Джозеф Чемберлен и сыновья. – М.: Мысль, 1990. – 542 с.

Киричук Ю. Українсько-польські відносини. Східна Галичина поч. ХХ ст. // Республіканець. – 1993. – № 6. – С. 12–15.

Кислий В.М. Українські високі школи у Львові і студентський рух у Західній Україні у 1-й половині ХХ століття. – Львів, 1991. – 144 с.

Кісь Р. Фінал третього Риму (Російська месіянська ідея на зламі тисячоліть). – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1998. – 742 с.

Кіянка Ч. Причинок до дискусії про польсько-українські стосунки // Сучасність. – 1985. – № 4. – С.113–119.

Климовский Д.С. Германия и Польша в локарнской системе европейских отношений. – Минск: Изд-во БГУ, 1975. – 288 с.

Клювак В.В., Куцинда В.І. Голгофа українського народу (До 70-річчя голодомору в Україні 1932–1933 років за матеріалами Державного архіву Львівської області). – Львів, 2003. – 23 с.

Книш З. Становлення ОУН. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1994. – 128 с.

Коваль В.С. “Барбаросса”: истоки и история величайшего преступления империализма. – К.: Наукова думка, 1989. – 624 с.

Коваль В.С. Радянсько-німецький пакт 1939. – К: Інститут історії АН УРСР, 1989. – 48 с.

Коваль В.С. Довкола радянсько-польської війни 1939 року. – К., 1991. – 76 с.

Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 336 с.

Коваль М.В. Сталінський тоталітаризм і українська історіографія (30–40-і роки) // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 16–26.

Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939–1945): Історіофілософські нотатки. – К., 1999. – 75 с.

Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939–1945): Історіософські нотатки. – К., 1999. – 75 с.

Коваль М.В. Місце і роль України на воєнно-політичній арені Другої світової війни в Європі // Сторінки воєнної історії: 36. наук. статей / Інститут історії України НАНУ, – К., 2000. – Вип. 4. – С. 12–14.

Ковальский В. Внешняя политика Польши 1918–1978 // 60 лет независимой Польши. – Варшава: Интерпресс, 1979. – С. 65–81.

Ковальчук М. Генерал Микола Капустянский (1881–1969). – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – 128 с.

Кожаев Ю.П. Внешняя политика Советского государства (1939–1941 гг.): Автореф... дисс. докт. ист. наук. – М., 2002. – 33 с.

Козлов В.И. Национальности СССР: Этнодемографический обзор. – М.: Финансы и статистика, 1982. – 303 с.

- Козловський І. “К обмену можно предложить”. З історії встановлення українсько-польського кордону // Українські варіанти. – 1998. – № 1. – С. 110–114.
- Колесников А.И. Я Путина видел! – М.: Эксмо, 2005. – 480 с.
- Колінгвуд Дж. Р. Ідея історії. / Пер. з англ. – К: Основи, 1996. – 615 с.
- Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. – Львів: Ін-т українознавства НАН України, 1995. – 288 с.
- Колянчук О. Увічнення нескорених. Українські військові меморіали 20–30 рр. ХХ ст. у Польщі. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. – 246 с.
- Колянчук О.М. Українці в таборах Перемишля (1918 – 1921) // Пам'ятки України. – 1995. – № 3. – С. 112 –117.
- Колянчук О.М. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). – Львів: Ін-т українознавства НАНУ, 2000. – 278 с.
- Комар В. Українське питання в національній політиці Польщі (1935–1935 рр.): Автореф. дис... канд. істор. наук: 07. 00. 02 / Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 1998. – 16 с.
- Комар В.Л. “Українське питання” в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.) // Український історичний журнал. – 2001. – № 5. – С. 120–128.
- Коммунистический Интернационал: Кратный исторический очерк. – М.: Политиздат, 1969. – 600 с.
- Кондратюк В.О., Буравченкова С.В. Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917–1920 рр.): Навч. посібник. – К., 1998. – 280 с.
- Конєва Я. Польсько-українські стосунки в історичному та політичному контексті // Розбудова держави. – 1996. – № 5. – С. 39–41.
- Кон Ф. Замыслы буржуазно-шляхетской Польши. – М.: Красная новь, 1923. – 32 с.
- Кон Ф. Современная Польша. – М.: Главполитпросвет, 1924. – 115 с.
- Кон Ф. Під прапором революції. – Харків: Дитвидав, 1936. – 155 с.
- Конт Ф. Революция и дипломатия: Х. Раковский / Пер. с фр. – М: Международные отношения, 1991. – 384 с.
- Кораблев Ю.И. Гражданская война 1918–1920 годов: новые подходы // Страницы истории советского общества: Факты, проблемы, люди. – М: Политиздат, 1989. – С. 56–87.
- Корчак-Городинський О. Замість вигадок: Українська проблематика в західних політико-дипломатичних джерелах. – Івано-Франківськ: Перевал, 1994. – 200 с.
- Коршнівський А. Начальник Польської держави Йосип Пілсудський. – Варшава: Видав.-друкар. акційна спілка, 1920. – 15 с.
- Косик В. Зовнішня політика Симона Петлюри // Симон Петлюра: Зб. студійно-наук. конф. в Парижі (травень 1976): Статті, замітки, матеріали. – Мюнхен; Париж, 1980. – С. 26–41.
- Косик В. Україна і Намеччина у Другій світовій війні. – Париж–Нью-Йорк–Львів: Наук. т-во ім. Т. Шевченка, 1993. – 659 с.
- Косіор С.В. Вибрані статті і промови. – К.: Політвидав України, 1968. – 560 с.
- Кошетар У.П. Українська греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини (1900–1939 рр.): Навч. посібник. – К.: МАУП, 2005. – 128 с.
- Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 423 с.

Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К.: Смоліскип, 2003. – С. 463–523.

Кравченко В. Украина, империя, Россия... (обзор современной украинской историографии) // Западные окраины Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – С. 465–502.

Кравчук Л., Медведєв С. Ліцей: короткий нарис з історії виникнення в біографіях його випускників // Діалог. – 1992. – № 80, 84, 87, 89, 94.

Крал В. Дни, которые потрясли Чехословакию / Пер. с чеш. – М: Прогресс, 1980. – 385 с.

Красівський О., Пилипів І. Митрополит Андрей Шептицький і польська держава (1918–1923 рр.) // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 152–155.

Красівський О.Я. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин. – К.: Вид-во УАДУ, 1998. – 298 с.

Краткая история Румынии: С древнейших времен до наших дней. – М: Наука, 1987. – 542 с.

Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. – К.: Видавничий центр “ДрУк”, 1998. – 446 с.

Кривавий похід польського фашизму на окупованих землях Західної України. – Львів, 1933. – 32 с.

Крупський І. Національно-патріотична журналістика України. (Друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.). – Львів: Світ, 1995. – 184 с.

Кручек О.А. Становлення державної політики УСРР у галузі національної культури (1920–1923 рр.). – К.: Ін-т історії НАН України, 1996. – 49 с.

Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.

Кугутяк М. Українсько-польські стосунки 20–30-х років: від конфронтації до “нормалізації” // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 18–26.

Кулик І. Провал польського плану в 1920 р. – К.: Політліт, 1940. – 43 с.

Куличенко М.И. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития. – М.: Мысль, 1972. – 564 с.

Кульчицький С. Лінія Керзона в історичній долі українського народу // Наука і суспільство. – 1991. – № 11. – С. 6–13.

Кульчицький С. Проблеми кордону між Україною і Польщею в радянській політиці 1919–1921 рр. // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К: Либідь, 1993. – С. 187–200.

Кульчицький С.В. Між двома війнами (1921–1941 рр.) // Сторінки історії України: ХХ століття. – К: Освіта, 1992. – С. 61–104.

Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К: Основи, 1996. – 396 с.

Кульчицький С.В. Трагічна статистика голоду // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків і мовою документів. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 66–84.

Кульчицький С. Причини голоду 1933 року в Україні. По сторінках однієї призабутої книги // Дзеркало тижня. – 2003. – 11–12 серпня. – С. 20.

- Кульчицький С. Сталінський терор голодом і його демографічні наслідки // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу: Матер. Всеукраїнської наук. конф., Київ, 15.XI. 2002 р. – К.: МАУП, 2003. – С. 19–31.
- Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. – К.: Т-во “Знання” УРСР, 1989. – 48 с.
- Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. – К.: “Україна”, 1991. – 431 с.
- Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К: Ін-т історії НАН України, 1995. – 202 с.
- Кульчицький С. Як вирішувалось “українське питання”. Чи була Радянська Україна 1917–1922 р. незалежною? // Політика і час. – 1994. – № 10. – С. 69–74; № 11. – С. 66–72.
- Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 336 с.
- Кульчицький С., Солдатенко В. Володимир Винниченко. – К.: Альтернативи, 2005. – 376 с.
- Куманецкий Е. К вопросу о реализации статьи V Рижского мирного договора // Советско-польские отношения 1918–1945. – М.: Наука, 1974. – С. 69–74.
- Кундюба І.Д. Радянсько-польські відносини в роки диктатури санації (1926–1939) // Вісник Київського ун-ту: Серія іст. та філософ. – 1958. – № 1. – Вип. 2. – С. 85–96.
- Кундюба І.Д. Исторические предпосылки краха панской Польши. – К: Изд-во КГУ им. Шевченко, 1959. – 118 с.
- Купранець О.Ф. Православна церква в міжвоєнній Польщі 1918–1939. – Рим: Вид-во оо. Василян, 1974. – 235 с.
- Курило В.М., Панчук М.І., Троян М.В. В авангарді боротьби за возз’єднання (Комуністичні організації західноукраїнських земель в авангарді боротьби трудящих за возз’єднання з соціалістичною Вітчизною). – К.: Політвидав, 1985. – 295 с.
- Куропась С. УВО і карні експедиції // Самостійна Україна. – 1971. – С. 21–22.
- Кучерепа М.М., Дмитрук В.Г., Прокопчук В.І. Волинь у міжвоєнний період (1921–1939 рр.). – Луцьк: Волинський держ. ун-т ім. Л. Українки; Ред.-вид. група “Реабілітовані історією”, 1994. – 60 с.
- Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.) // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 250–253.
- Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.) // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава: Тирса, 1998. – Т.1–2. – С. 11–28.
- Кучерепа М. До генезису конфлікту: українсько-польські відносини на Волині напередодні Другої світової війни // У пошуках правди: Збірник матеріалів Міжнар. наук. конф. “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”. – Луцьк, 2003. – С. 36–49.
- Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. – Харків: Вид-во при Харків. ун-ті, 1971. – 170 с.
- Кучма Л. Про найголовніше. – К.: АТ “Книга”, 1999. – 351 с.
- Кучменко Є.М., Ліпкан А.Г. Польща і питання Галичини в міжнародній політиці (1914–1923 роки) // Перша світова війна і слов’янські народи: Матер. Міжнар. наук.

конф. 14–15 травня 1998 р. – К.: Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова, 1998. – С. 171–177.

Кушнір В.В. Західноукраїнське товариство Ліги Націй (1922–1928) // Вісник Львівського держав. ун-ту. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С. 154–160.

Кушнір В. Українці Галичини на європейських конгресах національних меншин 1925–1938 рр. // Науковий вісник Одеського державного політехнічного університету. – 1998. – № 5. – С. 63–70.

Лазечко П. Тасмний університет // Літопис Червоної Калини. – 1995. – № 4–6. – С. 14–16.

Лебедева Н.С. Рижский договор 1921 года и четвертый раздел Польши // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 1998. – S. 295–318.

Лебедева Н.С. Польша между Германией и СССР в 1939 году // Война и политика. 1939–1941. – М.: Свет, 1993. – С. 140–153.

Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ сторіччя // Політична думка. – 1994. – №3. – С. 58–68.

Левицький К. Дипломатична діяльність З.У.Н.Р. (1918–1923) // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч.11. – С. 3–4.

Ленин В.И. Речь на совещании представителей уездных, волостных и сельских исполнительных комитетов Московской губернии 15 октября 1920 г. – Полн. собр. соч. – Т. 41. – С. 344–361.

Ленин В.И. Речь на заседании Пленума Московского Совета рабочих и крестьянских депутатов 28 февраля 1921 г. – Полн. собр. соч. – Т. 42. – С. 353–366.

Ленин В.И. Речь на IV Всероссийском съезде рабочих швейной промышленности 6 февраля 1921 г. – Полн. собр. соч. – Т. 42. – С. 310–318.

Ленин В.И. Речь на закрытии конференции 28 мая. – Полн. собр. соч. – Т. 43. – С. 340–341.

Ленин В.И. Пометки на докладе С.С. Каменева и записка Г.В. Чичерину. – Полн. собр. соч. – Т. 51. – С. 285–286.

Ленин В.И. Политический отчет ЦК РКП(б) 22 сентября. – Полн. собр. соч. – Т. 41. – С. 281–285.

Ленин В.И. Письмо Г.В. Чичерину и телеграмма Л.Б. Каменеву. – Полн. собр. соч. – Т. 51. – С. 259–260.

Ленин В.И. А.А. Иоффе. – Полн. собр. соч. – Т. 51. – С. 316.

Ленин В.И. О монополии внешней торговли. – Полн. собр. соч. – Т. 45. – С. 333–337.

Ленин В.И. Доклад ВЦИК и СНК о внешней и внутренней политике 22 декабря. – Полн. собр. соч. – Т. 42. – С. 128–161.

Ленин В.И. Телеграмма А. А. Иоффе. – Полн. собр. соч. – Т. 51. – С. 286.

Леонтьев М. и др. Внутренний враг. Пораженческая “элита” губит Россию. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – 224 с.

Лилик С.В. Західноукраїнська Народна Республіка. – Львів: Львів. обл. ін-т удосконалення вчителів, 1990. – 40 с.

Липа Ю. Призначення України. – Львів: Просвіта, 1992. – 270 с.

Липицкий С.В. Сталин в гражданской войне // История и сталинизм / Сост. А.Н. Мерцалов. – М.: Политиздат, 1991. – С. 87–130.

Листопадовий рейд / Кол. авт. – Торонто: Укр. военно-іст. ін-т, 1957. – 48 с.

- Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – В 2-х т. – К: Основи, 1994. – Т. 1. – 554 с.; Т. 2. – 573 с.
- Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.). – К.: Альтернативи, 2003. – 488 с.
- Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.). – К.: Альтернативи, 2003. – 512 с.
- Литвин М.Р. Створення і діяльність Галицького організаційного комітету КП(б)У // Актуальні проблеми історії КПЗУ. – Львів: Світ, 1990. – С. 76–82.
- Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1995. – 368 с.
- Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів: Інститут українознавства НАН України; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с.
- Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. 1939. Західні землі України. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1999. – 152 с.
- Литвин М. ЗУНР на геополітичній карті Центрально-Східної Європи // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. – Львів, 2000. – Вип. 6. – С. 208–229.
- Литвин М.Р., Науменко К.Є. Львів: між Гітлером і Сталіном. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2005. – 128 с.
- Лісевич І.Т. До питання про українсько-польський союз 1920 р. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідом. зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. – Вип. 7. – С. 188–191.
- Лісоцька І. Ідеологічний наступ більшовизму на східногалицькі землі у 1919 р. // Українські варіанти. – 1998. – № 3–4. – С. 98–100.
- Літопис Голготи України: Репресована церква. – Дрогобич: Відродження, 1994. – Т. 2. – 528 с.
- Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1970. – 228 с.
- Лозинський М. Уваги про українську державність. – Відень: Єдність, 1927. – 86 с.
- Лоцицький В.С. Політика українізації в 20–30-х роках: Історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал. – 1989. – № 3. – С. 46–55.
- Лосев І. Російська присутність у Криму: анатомія впливів // Розбудова держави. – 1998. – № 11–12. – С. 22–29.
- Лось Ст. Міжнародне положення Польщі та Галицькі українці. – Львів: Видавнича спілка “Діло”, 1932. – 72 с.
- Луначарский А., Радек К., Троцкий Л. Силуэты: политические портреты. – М: Политиздат, 1991. – 463 с.
- Луначарский А.В. Статьи и речи по вопросам международной политики. – М: Соцэкгиз, 1959. – 451 с.
- Львів. Історичні нариси / Упор. Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1996. – 648 с.
- Львівський університет / Під ред. В. Чугайова. – Львів: Вид-во при ЛДУ “Вища школа”, 1986. – 146 с.
- Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси / Упор. та відп. ред. Ю. Бірюльов. – Львів: Центр Європи, 1998. – 392 с.

Ляхович Т. Протест Української Народної Республіки до уряду США в справі передання Східної Галичини Польщі // *Визвольний шлях*. – Лондон, 1975. – Кн. 1. – С. 51.

Майстренко І. Сторінки з історії Комуністичної партії України. – Мюнхен: Сучасність, 1969. – Ч.2. – 107 с.

Макар Ю.І. Українці в Польщі: кількість і сучасне становище // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідом. зб. наук. праць*. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – Вип. 8. – С. 135–153.

Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття: Історико-політична проблематика. – Львів: Інститут українознавства НАНУ ім. І. Крип'якевича, 2003. – 88 с.

Макарова Г.В. Поездка делегации трудящихся Польши в СССР (1929 г.) // *Советско-польские отношения, 1918–1945*. – М.: Наука, 1974. – С. 111–128.

Макарчук В. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939–1945 рр.). – К.: Атака, 2004. – 348 с.

Макарчук В.С. Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939–1945 рр.). Історико-правове дослідження. – К.: Атака, 2007. – 368 с.

Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма. – Львов: Изд-во при ЛГУ. Вища школа, 1983. – 253 с.

Макарчук С.А. Ставлення української громадськості Галичини до Польської держави (1918-1923) // *Дослідження з історії України: Вісник Львів. держ. ун-ту. Серія іст.* – 1995. – Вип. 30. – С. 63–74.

Макарчук С.А. Український етнос (Виникнення та історичний розвиток) – К.: НМК ВО, 1992. – 146 с.

Макарчук С. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР. – Львів: Світ, 1997. – 192 с.

Макарчук С.А. Українсько-польські етнополітичні взаємини на західноукраїнських землях в першій третині ХХ ст. // *Збірник матеріалів на пошану Л.І. Крушельницької*. – Львів, 1998. – С.141–143.

Малик Я.Й., Вол Б.Д., Чуприна В.М. Історія Української державності. – Львів: Світ, 1995. – 247 с.

Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917-1991 / Пер. з англ. – К.: Мегатайп, 2000. – 608 с.

Маначинський О. Під прапором боротьби за мир. Мюнхен 38 і “оксамитова” окупація Чехословаччини // *Політика і час*. – 1998. – № 10. – С. 76–82.

Мандрекова О.М., Мороз Ю.М. Україна між двома світовими війнами (1921–1939). – Львів: ЛДУ, 1994. – 38 с.

Мариєвський І.П. Советско-польская война 1920 года: Учебное пособие. – М.: Изд-во Военной академии им. М.В. Фрунзе, 1941. – 135 с.

Марійчак О. Справа Східної Галичини // *Альманах “Гомін України”*. – 1972. – С. 66–71.

Мартин Т. Империя позитивного действия: Советский Союз как высшая форма империализма? // *Av Imperio*. – 2002. – № 2. – С. 55–87.

Мартинець В. Українське підпілля: Від УВО до ОУН. – Вінніпег, 1949. – 349 с.

Марунчак М. Митрополит Андрей Шептицький на Заході 1920–1923. – Вінніпег; Едмонтон: Крайова Рада Українських Організацій за Патріярхат Української Католицької Церкви, 1981. – 47 с.

Мархлевский Ю. Война и мир между буржуазной Польшей и пролетарской Россией. – М.: Госиздат, 1921. – 68 с.

Мархлевский Ю. Мир с Польшей // Коммунистический Интернационал. – 1920. – № 4. – С. 274–278.

Мархлевский Ю. Сочинения. – М.–Л.: Соцэкиз, 1931. – Т. 6. – 326 с.

Мархлевский Ю. Польша и мировая революция. – М.: Госиздат, 1920. – 35 с.

Матвеев Г.Ф. Зарождение фашистских тенденций в лагере польской национальной демократии (1919–1926 гг.) // Проблемы кризиса буржуазного политического строя: страны Центральной и Юго-Восточной Европы в межвоенный период. – М.: Наука, 1984. – С. 117–139.

Мейс Д. Україна напередодні Другої світової війни // Україна у Другій світовій війні. – К.: Інститут історії НАНУ, 1995. – С. 46–50.

Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933) // Відлуння голодомору-геноциду. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні. – Львів: Дослідно-видавничий центр НТШ, 2005. – С. 9–28.

Мейс Дж. Україна як постгеноцидна держава або як успадковані від СРСР структури блокують будь-які реформи // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 2003. – № 493. – С. 13–28.

Мельник Г. Польська дипломатична діяльність на Паризькій мирній конференції у питанні про статус Східної Галичини (1918–1919 рр.) // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 99–103.

Меламед В.М. Евреи во Львове (XIII – первая половина XX века): События. Общество. Люди. – Львів: Укр.-амер.спільне підприємство Текоп, 1994. – 368 с.

Мельник І.А. Міжнародні відносини: радянський експеримент та історичні реалії. – К.: Либідь, 2006. – 468 с.

Мельниченко В.Ю. Чи був Раковський конфедералістом? // Про минуле – заради майбутнього / Упор. Ю.І. Шаповал. – К: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. – С. 283–299.

Мельтюхов М.И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941. – М.: Вече, 2000. – 608 с.

Мельтюхов М. Советско-польские войны. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Яуза, Эксмо, 2004. – 672 с.

Мельтюхов М. Освободительный поход Сталина. Бессарабский вопрос в советско-румынских отношениях (1917–1940 гг.). – М.: Яуза, Эксмо, 2006. – 512 с.

Мерцалов А.И., Мерцалова Л.А. Сталинизм и война: из непрочитанных страниц истории (1930–1990-е) – М.: Эра, 1998. – 241 с.

Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 роки): Підручник / Л.Ф. Гайдуков та ін. – К.: Либідь, 2001. – 624 с.

Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 248 с.

Миллер А.И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2000.

Миллер А. Империя и нация в воображении русского национализма // Российская империя в сравнительной перспективе. – М.: Новое издательство, 2004. – С. 265–285.

- Минаков С. Сталин и его маршал. – М.: Яуза, Эксмо, 2004. – 640 с.
- Миرونюк Д., Миرونюк Н Симон Петлюра – засновник “Тризуба”. – Чернівці: Букрек, 2006. – 272 с.
- Мирський Р.Я., Хонігсман Я.С., Нейман О.Я. Юдофобія проти України: (старі забобони і модерні вигадки). – Львів: Львів. центр юдаїки, 1997. – 109 с.
- Миско М.В. Октябрьская революция и восстановление независимости Польши. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 226 с.
- Михайлова О. Україна у східній політиці Ю. Пілсудського (кінець 1918–квітень 1920 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції. – К., 2002. – С. 231–254.
- Михальчук В. Симон Петлюра в другому періоді (Революційно-воєнна дія 1917–1920 рр.) // Симон Петлюра. Вибрані твори та документи. – К, 1994. – С. 141–153.
- Михутина И.В. Польско-советская война 1919–1920 гг. – М: Ин-т Словяноведения и Балканистики РАН, 1994. – 247 с.
- Михутина И.В. Советско-польские отношения 1931–1935. – М.: Наука, 1977. – 287 с.
- Михутина И.В. Советско-польский пакт о ненападении и внешняя политика Польши в 1931–1932 гг. // Советско-польские отношения 1918–1945. – М.: Наука, 1974. – С. 129–165.
- Михутина И.В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). – М.: Индрик, 2003.
- Мірчук П. Причина загибелі УНР // Державність. – 1991. – № 3; 1992. – № 1–2; 4; 1994. – № 1–2.
- Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1922 рр. (Про що “історія мовчить”): У 2 т. – Торонто: Basilian Press, 1973. – Т. 2. – 670 с.
- Мокрий В. Сьогодні, вчора, завтра поляків і українців // Всесвіт. – 1991. – № 6. – С. 208–219.
- Мороз О.В. Українська національна військова преса (1921–1939 рр.). – Львів: Вид-во ВВПУ, 1994. – 143 с.
- Морозов Е. В желто-голубом тумане // Ульянов Н.И. Украинский сепаратизм. Идеологические истоки самостийности. – М.: Изд-во Эксмо; Изд-во Алгоритм, 2004. – С. 5–84.
- Мудрий В. Боротьба за огнище української культури в західних землях України. – Львів, 1923. – 130 с.
- Мудрий В. Український університет у Львові у рр. 1921–1925. – Нюрнберг: Час, 1948. – 59 с.
- Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині. – Львів – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1999. – 190 с.
- Мудрик-Мечник С. Вшануймо дату створення ОУН (28.01–3.02.1929 р.) // Українська ідея і чин. – 1998. – № 2. – С. 36–39.
- Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К.: Укр. письменник, 1993. – 413 с.
- Нагорна Л.П. Фелікс Кон – ветеран революції // Про минуле – заради майбутнього / Упор. Ю.І. Шаповал. – К: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. – С. 274–282.
- Наджафов Д.Г. Советско-германский пакт 1939 года: переосмысление подходов и его оценок // Вопросы истории. – 1991. – № 1.

Наджафов Д.Г. СССР в постемюнхенской Европе. (Октябрь 1938 г. – март 1939 г.) // *Международная жизнь*. – 2000. – № 2. – С. 67–88.

Наконечний Є. Украдене ім'я (Чому русини стали українцями). – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – 126 с.

Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пилсудский – легенды и факты. – М.: Политиздат, 1990. – 399 с.

Нариси з історії дипломатії України / Під ред. В.А. Смолія. – К: Альтернативи, 2001. – 736 с.

Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації / Редкол. П.Д. Сардачук та ін. – Ужгород: Карпати, 1979. – 312 с.

Нариси історії Львова. – Львів: Книж.-журн. вид-во, 1956. – 438 с.

Нариси історії Львівської обласної партійної організації / Редкол. Д.А. Яремчук та ін. – 3-тє вид., випр. і доп. – Львів: Каменярь, 1980. – 386 с.

Народ безсмертний: Юзеф Лободовський про українців і поляків / Матеріали, спомини й інтерв'ю Б. Трухан. – Перемишль – Львів: Місіонер, 1999. – 120 с.

Нартов В.В. Видатні особистості України. – Харків: Книжковий клуб “Клуб сімейного дозвілля”, 2007. – 400 с.

Національні меншини в Україні 1920–1930-ті роки: Іст. картограф. атлас / Упор. М.І. Панчук і ін. – К. / Четверта хвиля /: Головна спеціаліз. ред. літературними мовами нац. меншин України, 1995. – 104 с.

Науковий Вісник Українського Історичного Клубу. – М., 1997. – Т. 1. – 204 с.

Науменко К. П'яні “вершники революції” // *Високий замок*. – 1998. – 7 серпня; 14 серпня.

Науменко Ф.І., Рудко М.К. Боротьба прогресивних сил Галичини за вищу школу в умовах буржуазної Польщі // *Питання педагогіки вищої школи: Вісник Львів. держ. ун-ту імені Івана Франка*. – 1974. – С. 38–49.

Невежин В.А. Синдром наступательной войны: Советская пропаганда в преддверии священных боев, 1939–1941. – М.: Аиро – ХХ, 1997. – 286 с.

Незалежна Україна в системі міжнародних зв'язків: Навч. посібник. – 2-ге вид. / Б.А. Катиренчук, М.П. Гетьманчук, В.Ю. Гнип'юк, А.В. Калашніков, С.А. Макаручук, А.В. Панюк, А.В. Тумашов, Л.П. Шлемкевич. – Львів: Військовий інститут, 2000. – 190 с.

Нерод В.А. Интернациональные связи трудящихся Украинской ССР и Польши 1929–1933. – К.: Наукова думка, 1983. – 123 с.

Николаев К. На путях польско-русского сближения // *Акты Польской республики за 1918–1921 гг.* – Варшава: Русский полит. комитет, 1921. – С. 76–89.

Оболончик Н. “Волинські Афіни”: спроба відродження традицій у міжвоєнний період (20–30-ті роки ХХ ст.) // *Схід–Захід: Іст.-культуролог. зб.* – Харків–К.: Критика, 2005. – С. 45–51.

Овсій І.О. Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року): Навч. посібник. – К.: Либідь, 1999. – 240 с.

Овсяный И.Д. Тайна, в которой война рождалась: Как империалисты подготовили и развязали Вторую мировую войну. – 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1975. – 384 с.

Олесницький Я. Травнева сесія Ліги Націй і українські петиції // Діло. – 1931. – 28 травня.

Ольшанский П.Н. Рижский мир. Из истории борьбы Советского правительства за установление мирных отношений с Польшей 1918 – март 1921 г. – М: Наука, 1969. – 258 с.

Ольшанский П.Н. Советско-польские отношения в 1921-1924 гг. // Советское славяноведение. – 1972. – № 1. – С. 21–34.

Ольшанский П.Н. О советско-польских торгово-экономических связях 1921–1924 // Советско-польские отношения 1918–1945. – М: Наука, 1974. – С. 75–110.

Ольшанский П.Н. Рижский договор и развитие советско-польских отношений 1921–1924 гг. – М.: Наука, 1974. – 285 с.

Ольшанский П.Н. Советско-польские отношения 1918–1921 гг. // Очерки истории советско-польских отношений 1917–1977. – М.: Наука, 1979. – С. 76–96.

Ольшанский П.Н. От буржуазного парламентаризма – к режиму “санации” // Проблемы истории кризиса буржуазного политического строя: страны Центральной и Юго-Восточной Европы в межвоенный период. – М.: Наука, 1984. – С. 80–98.

Ольшанський Т.А. Формування українсько-польського кордону // “Ї”: Незалеж. культуролог. часопис. – 1998. – № 12. – С. 128–137.

Орлов А. Сталин: в преддверии войны. – М: Изд-во Эксмо, 2003. – 416 с.

Осауленко Л.М., Засєкін В.Д. Гетьман України Павло Скоропадський 29 квітня 1918 року – 14 грудня 1918 року. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2003. – 592 с.

Остапенко А.И. Англо-американская историография советско-польской войны 1919–1920 гг. // Вестник МГУ. История. Серия 8. – 1992. – № 3. – С. 79–88.

Отмарштейн Ю. До історії повстанчого рейду генерал-хорунжого Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р.: Доклад Головному отаманові // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 6. – С. 12–13; Ч. 7–8. – С. 17–20.

Очерки истории Коммунистической партии Украины. – 4-е изд., доп. – К.: Политиздат Украины, 1977. – 814 с.

Оширов А. Коренизация в советском строительстве // Революция и национальности. – 1930. – № 4–5. – С. 110–114.

Павленко М.І. Репатріація військовополонених українців із Польської Республіки. 1920–1923 рр. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідом. зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. – Вип. 7. – С. 43–64.

Павленко М.І. Політика Польської Республіки щодо інтернованої на її теренах армії УНР (1920–1923 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідом. зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – Вип. 8. – С. 13–32.

Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.). – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – 352 с.

Павленко М.І. Становище українських біженців у Польщі: їх підтримка польською владою, українством і міжнародною спільнотою // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – Вип. 9. – С. 90–103.

Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у ХХ столітті // "Ї": Незалеж. культуролог. часопис. – Львів, 1997. – № 10. – С. 114–135.

Павлишин А. Перспективи порозуміння на українсько-польському кордоні // "Ї": Незалеж. культуролог. часопис. – Львів, 1998. – № 12. – С. 138–147.

Павликовський Ю. За землю Батьківщини: Реферат виголошений на протестаційних зборах Українського Львова 15 жовтня 1936 р. в справі колонізації українських земель у Польщі. – Львів: Діло, 1936. – 40 с.

Павлів В. Чому поляки не люблять українців? – Львів: ВНТЛ – Класика, 2004. – 92 с.

Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). – К: Academia, 1996. – 188 с.

Падун-Лук'янова Л. Зі свідчення заарештованого Миколи Чечеля // Зона. – 1994. – № 6. – С. 11–46.

Панюк А., Рожик М. Історія становлення української державності. – Львів: Центр Європи, 1995. – 163 с.

Панчук М.І. Боротьба КПЗУ за ідейне й організаційне зміцнення партійних лав і посилення впливу на маси. – К.: Вища школа, 1982. – 198 с.

Панчук М.І. "Білі плями" героїчного літопису: Із історії Комуністичної партії Західної України. – К.: Політвидав України, 1989. – 131 с.

Панчук М.І. Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле – заради майбутнього / Упор. Ю.І. Шаповал. – К: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. – С. 319–331.

Панчук М.І. Злочин Сталіна та його оточення // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків і мовою документів. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 35–66.

Парсаданова В.С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг. // Новая и новейшая история. – 1989. – № 2. – С. 17–36.

Парсаданова В.С. Трагедия Польши в 1939 г. // Новая и новейшая история. – 1989. – № 5. – С. 11–27.

Парсаданова В.С. "Польская" политика СССР в сентябре 1939 – июне 1940 гг. // Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в начале Второй мировой войны (сентябрь 1939– август 1940 гг.). – М., 1990. – С. 8–38.

Перевезій В. Українська греко-католицька церква у східногалицькому суспільстві (20-30-ті роки ХХ століття) // Розбудова держави. – 1998. – № 11–12. – С. 120–125.

Перепічка Є. Феномен Степана Бандери. – Львів: Сполом, 2006. – 736 с.

Петлюра С. Статті. – К.: Дніпро, 1993. – 341 с.

Петришин Г.Р. Особливості національного самоутвердження в Західній Україні ХІХ–30-ті роки ХХ ст. // Перша світова війна і слов'янські народи: Матер. Міжнар. наук. конф. 14–15 травня 1998 р. – К.: Національний педагог. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 1998. – С. 141–150.

Петров Н.В., Рогинский А. В. Польская операция НКВД 1937–1938 гг. // Репрессии против поляков и польских граждан: Исторические сборники "Мемориала". – Москва, 1997. – Вып. 1. – С. 22–43.

Петровский Г.И. Избранные произведения. – М.: Политиздат, 1987. – 430 с.

Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас та ін. – К.: Генеза, 2002–2003. – Т. 2. – 488 с.; Т. 3. – 448 с.; Т. 4 – 584 с.; Т. 6. – 696 с.

Політичні партії Західної України / Відп. за вип. Я.Й. Малик, Я.І. Серкіз. – Львів: Вид-во Львів. держ. ун-ту, 1991. – 77 с.

Полонська-Василенко Н. Історія України: Від середини XVII століття до 1923 року. – В 2-х т. – К: Либідь, 1993. – Т. 2. – 608 с.

Полянський П. Відставка Максима Литвинова: рокировка на шахівниці сталінської дипломатії // Нова політика. – 1999. – № 5 (25). – С. 38–42.

Польовий Л.П., Чирко Б.В. Національні меншини українського села в умовах колективізації // Український історичний журнал. – 1993. – № 4/6. – С. 64–69.

Помаранський Й.С. Маршал Йосиф Пілсудський. – Львів: Накладом Т-ва ім. Шевченка, 1938. – 67 с.

Попович М. Нарис історії культури України. – К.: АртЕк, 1998. – 728 с.

Потульніцький В.А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К: Либідь, 1992. – 232 с.

Почс К.Я. Борьба СССР проти планов создания польско-прибалтийского блока (1919–1925 гг.) // СССР в борьбе за мир и безопасность народов: исторический опыт. – М.: Международные отношения, 1984. – С. 70–77.

Прибылов В.И. Создание Лиги Наций и Польша // Советское славяноведение. – 1979. – № 5. – С. 10–28.

Прокоп М. Про польську меншість у СРСР // Напередодні незалежної України: спостереження і висновки. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто–Львів: Вид-во НТШ, 1993. – С. 498–507.

Прокоп М. Чи ми приречені ворогувати? До питання українсько-польських взаємин // Сучасність. – 1972. – № 9. – С. 101–107.

Про минуле – заради майбутнього. – К: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. – 408 с.

Пронин А.А. Советско-германские соглашения 1939 г. Истоки и последствия. – Екатеринбург: Изд-во Ур ГЮА, 1998. – 136 с.

Прохода В. Вождь та військо // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К: МП “Фенікс”, 1992. – С. 109–148.

Прушинський М. Драма Пілсудського. Війна 1920. – К.: Лібра, 1997. – 372 с.

Пятницький В.И. Осип Пятницький и Коминтерн на весах истории. – Минск: Харвест, 2004. – 720 с.

Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии (большевиков) Украины. – Харьков: Госиздат УССР, 1923. – 316 с.

Радопольский Я. Польша готовится к войне. – Москва–Ленинград: Госиздат, 1929. – 112 с.

Радзівський В. Кременецькі гори. – Львів: Каменяр, 1976. – 112 с.

Раковський Х. Проти польських панів – все для перемоги: Промова на робітничому мітингу в Харкові, 9 травня. – Харків: Всеукраїнське вид-во, 1920. – 11 с.

Раковський Х.Г. П'ять років Української Радянської влади. – Харків: Держвидав України, 1923. – 20 с.

Раковський Х. Робітники й селяни, об'єднуйтеся на боротьбу з шляхтою: Промова на IV Всеукраїнському з'їзді Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – Харків: Всеукраїнське вид-во, 1920. – 16 с.

Ресент О.П. Українська революція і робітництво: соціально-політичні і економічні зміни 1917–1920 рр. – К., 1996. – 265 с.

- Реєнт О. Павло Скоропадський. – К.: Альтернативи, 2003. – 304 с.
- Реєнт О.П., Коляда І.А. Україна між світовими війнами (1914–1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії. – К.: Школа, 2004. – 544 с.
- Рожик М.Є. 1939 рік в історичній долі Польщі і Західної України. – К.: Вид-во Львів. держ. ун-ту, 1992. – 60 с.
- Розвиток народної освіти на Львівщині / П.А. Котко, Г.О. Паперна, С.Ф. Сухорський, М.М. Томенко. – Львів: Львів. обласний ін-т удосконалення вчителів, 1957. – 158 с.
- Розквіт народної освіти в західних областях України / Упор. і заг. ред. Б.І. Тимохіна. – К.: Рад. школа, 1979. – 192 с.
- Романский А. Очерки современной Польши. – М.: Прометей, 1926. – 256 с.
- Романюк Р. Українська державність в європейській політичній думці початку ХХ ст. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 214 с.
- Рубинштейн Н.Л. Внешняя политика Советского государства в 1921–1925 годах. – М.: Госполитиздат, 1953. – 565 с.
- Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). – К.: Наукова думка, 1994. – 349 с.
- Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 320 с.
- Рубцов Ю.В. Маршалы Сталина. От Буденного до Булганина. – М.: Вече, 2006. – 416 с.
- Савченко В.А. Симон Петлюра. – Харьков: Фолио, 2004. – 415 с.
- Савченко В.А. Двенадцать войн за Украину. – Харьков: Фолио, 2005. – 415 с.
- Савченко В.А. Махно. – Харків: Фолио, 2004. – 415 с.
- Савченко В.А. Атаманы казачьего войска. – М.: Яуза, Эксмо, 2006. – 416 с.
- Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя). – К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. – 396 с.
- Сардачук П.Д., Швагуляк М.М. Насувалась воєнна гроза... / Вступ В.О. Замлинський. – Ужгород: Карпати, 1984. – 208 с.
- Свідерська Н. Радянський Союз у політичній інтризі навколо Карпатської України // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2001. – Вип. 12. – С. 121–126.
- Свідерська Н. Українське питання в європейській політиці навесні 1939 року // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Інститут українознавства НАНУ ім. І. Крип'якевича, 2000. – Вип. 7. – С. 445–458.
- Семанов С.Н. Нестор Махно. Вожак анархистов. – М.: Вече, 2005. – 384 с.
- Семанов С.Н. Махно. Судьба атамана. – М.: АСТ – ПРЕСС КНИГА, 2004. – 320 с.
- Семенко В. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922). – Харків, 1995. – 400 с.
- Семиряга М.И. 17 сентября 1939 г. // Советское славяноведение. – 1990. – № 5. – С. 3–18.
- Семенок А. На тему українсько-польських відносин критичні зауваження. – Мінеаполіс–Міннесота, США, 1996. – 167 с.

Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – Тернопіль: Книж.-журн. вид-во “Тернопіль”, 1996. – 179 с.

Сергійчук В. Національний міф про Петлюру в світлі нових документів // У 70-річчя Паризької трагедії 1926–1996: Збірник пам’яті Симона Петлюри. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1997. – С. 41–48.

Сергійчук В. Наша кров – на своїй землі. –3-тє вид., доп. – К.: Українська Видавнича Спілка, 1997. – 67 с.

Сергійчук В. Як нас мучили голодом. –2-ге вид., доп. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – 252 с.

Серчик В. Дороги і бездоріжжя української політичної і громадської думки в ХХ ст. // Сучасність. – 1993. – № 4. – С. 55–62.

Симоненко Р.Г. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні. (ІІ пол. 1919 – березень 1921 р.). – К: Наукова думка, 1965. – 303 с.

Симоненко Р.Г. Українська РСР у боротьбі проти імперіалістичної агресії (1919–1920). – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – 68 с.

Симон Петлюра та Українська національна революція: Збірник праць / Упор. В. Михальчук. – К.: Рада, 1995. – 368 с.

Синяк Д., Ярема Г. Чи був маршал другом України? // Високий замок. – 1998. – 25 грудня.

Сиполс В.Я. Внешняя политика Советского Союза 1936–1939. – М.: Наука, 1987. – 335 с.

Сиполс В.Я. Дипломатическая борьба накануне Второй мировой войны. – 2-е изд., дораб. и доп. – М.: Международные отношения, 1989. – 336 с.

Сиполс В. Тайны дипломатические. Канун Великой Отечественной. 1939–1941. – М.: Новина, 1997. – 448 с.

Сироткин В. От “военного коммунизма” к непу. Международная обстановка // Архивы раскрывают тайны... – М.: Политиздат, 1991. – С. 46–75.

Сироткин В. Рижский мир // Международная жизнь. – 1988. – № 8. – С. 128–143.

Сирник Я. До питання інтернавання армії УНР у Польщі 1920–1924 рр. // Україна в минулому. – К. –Львів: Ін-т укр. археограф. та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1995. – Вип. 7. – С. 45–51.

Сисин Ф. З історії польсько-українських стереотипів // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К.: Либідь, 1993. – С. 18–23.

Сідак В.С. З історії військового аташату Директорії УНР // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1994. – № 1. – С. 38–42.

Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії): Монографія. – К.: Альтернативи, 1998. – 320 с.

Сідак В.С., Веронська Т.В. Спецслужба держави без території: люди, події, факти. – К.: Темпора, 2003. – 240 с.

Сірополко С. Історія освіти на Україні. – Львів: Діло, 1937. – 83 с.

Сіяк Д. Православна церква в Польщі 1918–1939 // Сучасність. – 1975. – № 11. – С. 118–119.

Скиба В., Горбатенко В., Туренко В. Вступ до політології: екскурс в історію правничо-політичної думки. – К.: Основи, 1998. – 718 с.

- Сковронек Є. Поділи Польщі на тлі Європи // "Г": Незалеж. культуролог. часопис. – Львів, 1997. – № 10. – С. 25–33.
- Славінський М. Симон Петлора // Збірник пам'яті Симона Петлори (1879–1926). – К.: МП "Фенікс", 1992. – С. 7–15.
- Сливка Ю.Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. – К.: Наукова думка, 1973. – 253 с.
- Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). – К.: Наукова думка, 1985. – 271 с.
- Сливка Ю.Ю. Сторінки історії КПЗУ. – Львів: Каменярь, 1989. – 93 с.
- Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 3–4. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1997. – С. 5–28.
- Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти. – Львів: Ін-т українознавства НАНУ ім. І. Крип'якевича, 2005. – 52 с.
- Случ С.З. Внешнеполитическое обеспечение Польской кампании и Советский Союз // Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в начале Второй мировой войны (сентябрь 1939 – август 1940 гг.). – М., 1990. – С. 8–38.
- Случ С.З. Советско-германские отношения в сентябре–декабре 1939 г. и вопрос о вступлении СССР во Вторую мировую войну // Отечественная история. – 2000. – № 6. – С. 20–53.
- Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. / Пер. з англ. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 320 с.
- Сміт Е.Д. Націоналізм та історики // Націоналізм: Антологія. – 2-ге вид. / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 170–178.
- Смолей В. Польське сільськогосподарське осадництво в Західній Україні 1920–1939 років // Україна в минулому. – К. – Львів: Ін-т укр. археограф. та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1996. – Вип. 9. – С. 163–176.
- Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX столетия: Сб. статей / Отв. ред. Э. Дурачинский, А. Сахаров. – Москва, 2001. – 232 с.
- Соколов А.К. Курс советской истории. 1917–1940: Учеб. пособие для вузов. – М.: Высш. шк., 1999. – 277 с.
- Соколов В.В. На боевых постах дипломатического фронта: Жизнь и деятельность Л.М. Карахана. – М.: Политиздат, 1983. – 190 с.
- Соколов Б.В. Тухачевский. Жизнь и смерть "красного маршала". – М.: Вече, 2003. – 464 с.
- Соколов Б.В. Молотов. Тень вождя. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2005. – 400 с.
- Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.
- Срібняк І. Культурно-освітня робота в Армії УНР у 1921–1923 рр. // Вісті комбатанта: Додаток. – 1997. – Ч. 2. – 16 с.
- Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.). – К. –Філадельфія: Вид-во ім. О. Теліги, 1997. – 188 с.

- Срібняк І. Польська доба Симона Петлюри. 1920–1923 роки // У 70-річчя Паризької трагедії 1926–1996. Збірник пам'яті Симона Петлюри / Упор. В. Михальчук і Д. Степовик. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1997. – С. 187–199.
- Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена // Народна армія. – 1999. – 16–20, 23–27, 30 листопада; 1–3, 8–11, 14–18, 21–25, 28 грудня.
- Сталін Й.В. Коротка біографія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Держполітвидав, 1950. – 226 с.
- Стахів М. Україна проти більшовиків: Нариси з історії агресії Советської Росії. – В 2-х кн. – Тернопіль: Вид-во “Тернопіль”, 1993. – Кн. 2. – 247 с.
- Степень С. Поляки й українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К: Либідь, 1993. – С. 211–222.
- Степень С. Українсько-польські культурні взаємини на перетині віків // “Г”: Незалеж. культуролог. часопис. – Львів, 1998. – № 12. – С. 148–177.
- Степанков В.Н., Киселев А.В., Шарапов Э.П. Чекисты Сталина. – СПб.: Издательский дом “Нева”, 2006. – 640 с.
- Стерчо П. Карпато-українська держава: до історії визвольної боротьби карпатських українців в 1919–1939 рр. / Репринтне видання – Львів: За вільну Україну, 1994. – 288 с.
- Стронський Г. Репресії проти польського населення України у 30-роки // Проблеми слов'язнознавства: Вісник Львів. держ. ун-ту імені Івана Франка. – Львів, 1994. – Вип. 46. – С. 49–60.
- Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
- Судоплатов А.П. Тайная жизнь генерала Судоплатова: Правда и вымыслы о моем отце: В 2 кн. – М.: Современник; Олма-Пресс, 1998. – Кн. 1. – 510 с.; Кн. 2. – 556 с.
- Супруненко М. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918–1920 рр.). – К.: Держполітвидав, 1951. – 343 с.
- Табачник Д. Історія української дипломатії в особах. – К.: Либідь, 2004. – 638 с.
- Такер Р. Сталин: путь к власти. 1879–1929. История и личность. – М.: Прогресс, 1991. – 480 с.
- Таньчин І. Український кооперативний рух у міжвоєнний період // Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси / Упор. та відп. ред. Ю. Бірюльов. – Львів: Центр Європи, 1998. – С. 289–304.
- Творинский В. Опоздали... Как и почему сорвалась попытка поднять в Украине всенародное восстание против большевиков // Зеркало недели. – 1997. – 15 марта. – С. 23.
- Тейлор Т. На пути к Мюнхену // От Мюнхена до Токийского залива: Взгляд с Запада на трагические страницы истории Второй мировой войны / Сост. Е.Я. Трояновская. – М.: Политиздат, 1992. – С. 9–19.
- 1939 год: Уроки истории / Отв. ред. О.А. Ржешевский. – М.: Мысль, 1990. – 508 с.
- Тищенко В.М. Відгуки в СРСР на революційно-визвольну боротьбу трудящих Західної України (1929–1933) // Вісник Львів. держ. ун-ту. Серія іст. – Львів, 1972. – Вип. 8. – С. 41–60.
- Тищенко І.П. Становище та боротьба трудящих Західної України у висвітленні радянської преси (1929–1933 рр.) // Український історичний журнал. – 1971. – № 6. – С. 105–106.

- Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 рр. (До 75-річчя утворення і діяльності). – Коломия: Світ, 1993. – 119 с.
- Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Українська Народна Республіка (1917–1920). – Коломия: Вік, 1994. – 62 с.
- Тищик Б.Й. Галицька Соціалістична Радянська республіка (1920 р.). – Львів: Вид-во при ЛДУ, 1970. – 198 с.
- Тищик Б.Й. Західно Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 392 с.
- Ткачук А. Симон Петлюра: Політичний портрет // Кська старовина. – 1992. – № 6. – С. 60–70; № 7. – С. 58–64; 1993. – № 1. – С. 39–53.
- Тойнби А. Дж. Постижение истории / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
- Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі. – Львів: Накладом автора, 1929. – 48 с.
- Травников А. Коса Тузла и стратегические интересы России. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2005. – 272 с.
- Трембіцький В. Останні дипломатичні представництва УНР (1920–1923) // Альманах СУК “Провидіння”. – 1982. – С. 253–296.
- Трембіцький В. Український дипломатичний корпус 1917–1924 // Альманах українського Народного Союзу. – 1989. – С. 70–76.
- Трофимович В. Військова діяльність ОУН у 1939–1942 роках // Республіканець. – 1994. – № 1. – С. 65–66.
- Троцкий Л. Иосиф Сталин. Опыт характеристики // Осмыслить культ Сталина / Сост. Х. Кобо. – М.: Прогресс, 1989. – С. 624–636.
- Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – М.: Политиздат, 1990. – 447 с.
- Троцкий Л.Д. Коммунистический Интернационал после Ленина: Великий организатор поражений. – М.: Принтима, 1993. – 312 с.
- Троцкий Л. Тезисы о внешней политике // Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР 1923–1927. – М.: Терра, 1990. – Т. 2. – С. 249–250.
- Троциньський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К.: Інтел, 1994. – 260 с.
- Трубайчук А. К истории советско-германского сговора. – К.: Истина, 1994. – 136 с.
- Трубайчук А.Ф. Пакт о ненападении: была ли альтернатива второй мировой войне. – К.: Молодь, 1990. – 120 с.
- Трубайчук А. Українське питання в європейських міжнародних відносинах (1918–1945) // Кська старовина. – 1996. – № 2–3. – С. 104–118.
- Трухановский В.Г. Антони Иден: Страницы английской дипломатии 30–50-е годы. – М.: Международные отношения, 1976. – 424 с.
- Трухановский В.Г. Уинстон Черчилль. – М.: Международные отношения, 1982. – 464 с.
- Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. – Львів: ВП “Троян”, 1992. – 256 с.
- Труш М. Советская внешняя политика и дипломатия в трудах В.И. Ленина. – М.: Международные отношения, 1977. – 254 с.
- Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організацій бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. – К.: Україна, 1995. – 206 с.

Удовиченко П.П. З історії зовнішньої політики УРСР (1919–1922 рр.). – К.: Вид-во КДУ, 1957. – 80 с.

“Украинская” болезнь русской нации / Сост. М.Б. Смолин. – М.: Имперская традиция, 2004.

Українська державність у ХХ столітті: Історико-політичний аналіз // О. Дергачов та ін. – К.: Політична думка, 1996. – 448 с.

Україна – Польща: важкі питання: Матеріали II Міжнарод. семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках”. (Варшава, 22–24 травня 1997 р.) / Відп. ред. М. Кучерепа. – Варшава: Тирса, 1998. – Т.1–2. – 245 с.; – Т.3. – 267 с.

Україна і світ: Навч. посібник. – 2-ге вид. / Б.А. Катиренчук, М.П. Гетьманчук, В.Ю. Гнип’юк, А.В. Панюк, Л.П. Шлемкевич. – Львів: Військовий інститут, 2000. – 170 с.

Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т. 1: Українські проекти в Російській імперії / Відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2004. – 504 с.

Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т. 2: Радянський проект для України / Відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2004. – 530 с.

Украина и Россия: история взаимоотношений / Ред. А. Миллер и др. – М.: Языки русской культуры, 1996.

Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. – В 3-х томах. – К.: Політвидав України, 1968–1970. – Т. 2. – 423 с.; Т. 3. – 463 с.

Ульянов Н.И. Украинский сепаратизм. Идеологические истоки самостийности. – М.: Эксмо, Алгоритм, 2004. – 416 с.

Ундасынов И.Н., Яхимович З.П. Коммунистический Интернационал: достижения, просчеты, уроки. – М.: Наука, 1990. – 267 с.

Урланис Б.Ц. История военных потерь. – М. –СПб.: Полигон, АСТ, 1998. – 558 с.

У 70-річчя Паризької трагедії 1926–1996. Збірник пам’яті Симона Петлюри (1879–1926) / Упор. В. Михальчук і Д. Степовик. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1997. – 302 с.

Фашистская Польша в тупике: Сборник статей. – Л.: Лениздат, 1938. – 198 с.

Федик І. УНДО, ОУН: Ставлення до Польщі. – Львів, 1998. – 79 с.

Федорів Ю. Історія церкви в Україні. – Люблін: Футура, 1991. – 364 с.

Федорович В. Україна і Ліга народів // Вісті комбатанта. – 1988. – № 5–6. – С. 19–29.

Филипович Л. Митрополити Андрей (Шептицький) і Іларіон (Огієнко): проблеми національної церкви // Церква і соціальні проблеми (Енцикліка “Сотий рік”): Матер. Міжнар. наук. конф. (1992 р.) – Львів, 1993. – С. 188–195.

Філіпчук В. Деякі аспекти історії поляків та польсько-українських стосунків на Буковині // “Г”: Незалеж. культуролог. часопис. – Львів, 1998. – № 14. – С. 84–100.

Фирсов Ф.И. Архивы Коминтерна и внешняя политика СССР в 1939–1941 гг. // Новая и новейшая история. – 1992. – № 6. – С.12–36.

Фляйшхауэр И. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938–1939. – М.: Прогресс, 1991. – 480 с.

Фреїшин-Чировський М. Нариси політичної історії України. – Львів: Братство Святого Володимира, 1997. – 248 с.

Хаген фон М. Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 88–100.

Хаген фон М. Русско-українські відносини в першій половині ХХ в. // Україна і Росія: історія взаємодій. – М., 1997. – С. 183–196.

Хаустов В.Н. Из предистории массовых репрессий против поляков. Середина 1930-х годов // Репресії проти поляків і польських громадян: Істор. збірники “Меморіала”. – М., 1997. – Вып. 1. – С. 10–21.

Хміль І.С. З прапором миру крізь полум'я війни: Дипломатична діяльність Української РСР (1917–1920). – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 328 с.

Хонігсман Я. Цього не можна забути: Економіка Західної України під гнітом іноземного капіталу (1918–1939 рр.). – Львів: Каменяр, 1964. – 127 с.

Хоскінг Дж. Россия и русские: В 2 кн. / Пер. с англ. – М.: “Издательство АСТ”; “Транзиткнига”, 2003. – Кн. 2. – 492 с.

Хренов И.А. Коммунистическая рабочая партия Польши в борьбе за нормализацию польско-советских отношений (1918–1921 гг.) // Советско-польские отношения 1918–1945. – М.: Наука, 1974. – С. 5–21.

Цвєнґрош Г. Національно-державотворчі погляди митрополита Андрея Шептицького й польсько-українська війна 1918–1919 рр. // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К.: Либідь, 1993. – С. 172–183.

Цветков Г.М. Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917–1945 рр. – К.: Либідь, 1997. – 232 с.

Частий Р.В. Степан Бандера: мифы, легенды, действительность. – Харьков: Фолио, 2007. – 382 с.

Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України: Підручник. – К.: Либідь, 2006. – 712 с.

Черчилль У. Вторая мировая война. – В 3-х кн. / Сокращ. перевод с англ. – М.: Воениздат, 1991. – Кн. 1. – Т. 1–2. – 592 с.

Чирко В.М. Национальные меньшинства на Украине. – К.: Т-во “Знання” УРСР, 1990. – 24 с.

Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 рр. ХХ ст.). – К.: Асоціація “Україно”, 1995. – 215 с.

Чичерин Г.В. Ленин и внешняя политика. – М.: Политиздат, 1977. – 15 с.

Чігак В. Становище Польщі у Центральній Європі та її взаємини з Україною // “Г”: Незалеж. культуролог. часопис. – Львів, 1997. – № 10. – С. 168–174.

Чмир В. Європейці без Європи: менталітет українського народу в історичному контексті // Політика і час. – 1998. – № 9. – С. 55–65.

Чоповський В.Ю. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні (1918–1939). – Львів: Край, 1993. – 166 с.

Чугаєв В.П. В боротьбі проти фашизму і загрози війни: Из истории интернациональной солидарности трудящихся Польши и Западной Украины в борьбе против наступления фашизма и роста военной опасности 1933–1939 гг. – К.: Наукова думка, 1980. – 376 с.

Чув С. Украинский легион. – М.: Яуза, 2006. – 544 с.

Шанковський Л. Українська Армія в боротьбі за державність. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – 317 с.

Шанковський Л. Українська Галицька Армія. Военно-історична студія. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1999. – 396 с.

Шанга Ю. Закарпатська Україна, 1939-й // Літопис Червоної Калини. – 1991. – № 2. – С. 28–31.

Шаповал Ю. ГПУ – НКВС як інструмент антиукраїнізації в 20-ті і 30-ті роки // Український історик. – 1995. – № 1–4. – С. 57–72.

Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. – К.: Політвидав України, 1990. – 143 с.

Шаповал Ю. Симон Петлюра: пароль незалежності чи юдофобії? // Експрес. – 2007. – 10–11 лютого. – С. 17.

Шаповал М. Занепад У. Н. Р. – Прага: Вільна Спілка, 1928. – 42 с.

Шаповал Ю.Г. “Діло” (1880–1939 рр.): Поступ української суспільної думки. – Львів, 1999. – 384 с.

Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник. – Львів: Світ, 2000. – 144 с.

Швагуляк М. З історії українсько-польських взаємин напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К: Либідь, 1993. – С. 232–241.

Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України напередодні Другої світової війни (З історії Контактного комітету 1937– 1939 роки) // Записки НТШ: Праці істор.-філософ. секцій. – Львів, 1994. – Т. 228. – С. 207–248.

Швагуляк М. “Пацифікація”. Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. та українська суспільність. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1993. – 51 с.

Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. // Записки НТШ: Праці історико-філософ. секцій. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 111–145.

Швагуляк М.М. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933–1939 гг.). – К.: Наукова думка, 1983. – 246 с.

Швагуляк М. На крутому переломі // Ленінська молодь. – 1989. – 3 серпня.

Швагуляк М.М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси: проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919–1939 рр.) // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 77–84.

Шейнис З.С. Максим Максимович Литвинов: революционер, дипломат, человек. – М.: Политиздат, 1989. – 432 с.

Шелухин С. Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 року. – Прага: Нова Україна, 1926. – 40 с.

Шинкаренко Т.І. Українське питання в Лізі Націй // Вісник КУМВ. – 1997. – Вип. 7. – Ч. 2. – С. 27–31.

Ширер У. Германо-советский пакт о ненападении 23 августа 1939 года // От Мюнхена до Токийского залива: Взгляд с Запада на трагические страницы истории второй мировой войны: Перевод / Сост. Е.Я. Трояновская. – М.: Политиздат, 1992. – С. 46–79.

Ширер У. Капитуляция в Мюнхене // От Мюнхена до Токийского залива: Взгляд с Запада на трагические страницы истории второй мировой войны / Сост. Е.Я. Трояновская. – М.: Политиздат, 1992. – С. 20–22.

Ширер У. Взлет и падение Третьего рейха. – М.: Эксмо, 2004. – 1168 с.

Широкоград А.Б. Давний спор славян: Россия, Польша, Литва. – М.: АСТ М: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – 842 с.

Широкоград А.Б. Россия и Украина. Когда заговорят пушки... – М.: АСТ М: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – 429 с.

- Широкоград А.Б. Великая речная война. 1918–1920 годы. – М.: Вече, 2006. – С. 416.
- Шиссер Г., Трауптман Й. Русская рулетка: Немецкие деньги для русской революции. – М.: ООО “Издательство АТС” “Издательство Астрель”, 2004. – 254 с.
- Шишкин В.А. “Полоса признаний” и внешнеэкономическая политика СССР (1924–1928 гг.). – Л.: Наука, 1983. – 365 с.
- Шкаренков Л.К. Агония белой эмиграции. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Мысль, 1986. – 272 с.
- Шкляр Л. Україна в геополітичних стратегіях ХХ століття // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 71–72.
- Шлаен А. Кремлевские фальшивомонетчики // Зеркало недели. – 1998. – 31 января. – С. 23.
- Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. – К.: Основи, 1998. – 479 с.
- Шпорлюк Р. Польша, Європа і нова українська географія. “З москалями чи з ляхами?” – День. – 1999. – 26 січня.
- Шпорлюк Р. Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі) / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.
- Шубин А. Анархия – мать порядка. Между красными и белыми. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – 416 с.
- Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині / Відп. ред. Г.Й. Удовенко. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 352 с.
- Шульгин О. Симон Петлюра та українська закордонна політика // Збірник пам'яты Симона Петлюри (1879–1926). – К.: МП “Фенікс”, 1992. – С. 172–176.
- Шумов С.А., Андреев А.Р. Махновщина. – М.: Эксмо, Алгоритм, 2005. – 416 с.
- Шумов С.А. Петлюровщина. – М.: Эксмо, Алгоритм, 2005. – 256 с.
- Яжборовская И. Между Киевом и Варшавой // Новое время. – 1988. – № 48. – С. 35–37.
- Яжборовская И.С. О некоторых аспектах влияния Октября на содержание, направление и формы классовой борьбы в Польше (1918–1923 гг.) // Советско-польские отношения 1918–1945. – М.: Наука, 1974. – С. 22–68.
- Язькова А.А. Малая Антанта в европейской политике 1918–1925. – М.: Наука, 1974. – 331 с.
- Якимович Б. Збройні сили України: нарис історії. – Львів: Просвіта, 1996. – 359 с.
- Яким С.С. До питання створення національних збройних формувань у діяльності українських політичних партій та організацій напередодні другої світової війни // Вісник Державного ун-ту “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 1998. – № 344. – С. 133–136.
- Яковенко Н. Образ поляка в українській історичній белетристиці // Україна – Польша: історична спадщина і суспільна свідомість. – К.: Либідь, 1993. – С. 125–133.
- Якушевский А.С. Советско-германский договор о ненападении: взгляд через годы // Страницы истории советского общества: Факты, проблемы, люди / Под общ. ред. А.Т. Кинкулькина. – М.: Политиздат, 1989. – С. 254–273.
- Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К.: Дух і Літера, 2003. – 767 с.

Ярош Б.О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30–50-ті рр. XX ст.). – Луцьк, 1999. – 181 с.

Achmatowicz A. Traktat ryski w kontekście polsko-rosyjskiego konfliktu i jego znaczenie dziejowe // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 1998. – S. 361–370.

Ajnenkiel A. Parlamentaryzm II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1970. – 412 s.

Ajnenkiel A. Od aktu 5 listopada do traktatu ryskiego. Kilka refleksyj dotyczących kształtowania polskiej granicy wschodniej // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 1998. – S. 19–30.

Ajnenkiel A. Od rządów ludowych do przewrotu majowego: Zarys dziejów politycznych Polski 1918–1926. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1968. – 366 s.

Alexandrowicz S. Sytuacja ludności polskiej za “ryską granicą” 1921–1939 // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 1998. – S. 209–228.

Batowski H. Zachód wobec granic Polski 1920–1940. – Łódź, 1995. – 236 s.

Baginski H. Wojsko Polskie na Wschodzie 1914–1920. – Warszawa: Gebethner i Wolf, 1921. – 598 s.

Balcerak W. Geneza i uwarunkowania wojny polsko-radzieckiej 1919–1920 // Wojna polsko-sowiecka 1920 r.: Materiały sesji naukowej w Instytucie Historii PAN 1–2 października 1990 r. – Warszawa: Instytut Historii PAN, 1991.

Bartoszewicz J. Znaczenie polityczne kresów wschodnich dla Polski. – Warszawa: Wyd-wo T-wa Opieki nad kresami, 1924. – 40 s.

Batowski H. “Przecieki” o tajnym protokole z 23 sierpnia 1939 r. // Polityka. – 1989 r. – 11 marca. – S. 12.

Batowski H. Między dwiema wojnami 1919–1939. Zarys historii dyplomatycznej / Wyd. drugie, wzupełnione. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2001. – 574 s.

Batowski H. Zachód wobec granic Polski 1920–1940. – Łódź: PAX, 1995. – 235 s.

Batowski H. Europa zmierza ku przepaści. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1989. – 526 s.

Bücker R. Polska Partia Socjalistyczna wobec traktatu ryskiego // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 1998. – S. 63–74.

Biedrzycki E. Historia polaków na Bukowinie. – Warszawa–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. – 241 s.

Bolesław Bierut. Życie i działalność / Oprac. J. Kowalczyk. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1952. – 150 s.

Borkowski J. Nie wykorzystane szanse II Rzeczypospolitej // Nie wykorzystane szanse II Rzeczypospolitej. – Warszawa: KAW, 1978. – S. 78–133.

Bregman A. Najlepszy sojusznik Hitlera. Studium współpracy niemiecko-sowieckiej 1939–1941. – Warszawa: Zespół, 1989. – 160 s.

Brun J. Pisma wybrane. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1955. – T. 1. – 235 s.

Bruski J.J. Rada Republiki – parlament Ukrainiejskiej Republiki Ludowej na uchodźstwie (luty – sierpień 1921) // Polska i Ukraina. Sojuz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 1997. – S. 337–347.

Bruski J.J. Ryga w perspektywie ukraińskiej // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 1998. – S. 355–360.

Bruski J.J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychódźstwie (1919–1924). – Kraków: Arcana, 2000. – 600 s.

Bułhak H. W sprawie oceny strategicznego zagrożenia Polski z maja 1934 r. // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1970. – N 15. – S. 370–372.

Cezarz Z. Polska a Liga Narodów. Kwestia terytorialne w latach 1920–1925 (Studium prawno-polityczne). – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1993. – 216 s.

Ciałowicz J. Polsko-francuski sojusz wojskowy 1921–1933. – Warszawa, 1970. – 236 s.

Cieniela A. Polska w polityce brytyjskiej i francuskiej w 1939 roku; wola walki czy próba uniknięcia wojny? // Zeszyty Historyczne. – 1986. – Zesz. 75. – S. 152–183.

Cimek H. Komuniści. Polska. Stalin 1918–1939. – Białystok: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1990. – 202 s.

Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce. 1918–1995. – Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu im. M. Curie-Skłodowskiej, 1998. – 323 s.

Chodkiewicz A. Zarys historii kościoła grekokatolickiego // Chrześcijanin w świecie. – Warszawa, 1984. – N 10. – S. 1–30.

Chojnowski A. Kwestia ukraińskiego szkolnictwa wyższego w Drugiej Rzeczypospolitej // Historia XIX i XX wieku. Studia i szkice / Prace ofiarowane H. Jabłońskiemu w siedemdziesiątą rocznicą urodzin. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Wyd-wo Zakł. Narodowych im. Ossolińskich, 1979. – S. 153–167.

Chojnowski A. Ukraina. – Warszawa: Trio, 1997. – 324 s.

Chojnowski A. Piłsudczycy u władzy: Dzieje Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem. – Wrocław: Ossolineum, 1986. – 294 s.

Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakł. nar. im. Ossolińskich; Wydawnictwo PAN, 1979. – 262 s.

Czubiński A. Walka o granice wschodnie w latach 1918–1921. – Opole: Instytut Śląski, 1993. – 313 s.

Czubiński A. Najnowsze dzieje Polski (1918–1983). – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987. – 462 s.

Darski J. Ukraina. Historia, współczesność, konflikty narodowe. – Warszawa: Instytut Polityczny, 1993. – 132 s.

Deruga A. Początek rokowań o sojusz między Piłsudskim a Petlurą (styczeń – lipiec 1919) // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1970. –T. 6. – S. 45–68.

Domiczak H. Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939. – Warszawa: Wyd-wo naukowe PWN, 1992. – 288 s.

Drozdowski M., Żarnowski J. Przemiany struktury społecznej II Rzeczypospolitej // Droga przez półwiecze: o Polsce lat 1918–1968. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969. – S. 253–280.

Dmowski R. Czem jest OWP? Deklaracja ideowa odczytana na zjeździe w Poznaniu dnia 4 grudnia 1926 r. i przemówienie, wygłoszone na zebraniu OWP w Warszawie w styczniu 1927 r. – Warszawa, 1927. – 38 s.

Dmowski R. Przewrót. – Warszawa: Sp-ka wydaw. M. Niklewicz, J. Załuska i S-ka, 1934. – 494 s.

Dmowski R. Walka o granice zachodnie Polski // XX lat Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1938. – Lwów: Związkowy zakł. graf., 1938. – S. 91–95.

Dybkowska A., Żaryn J., Żaryn M. Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności / Pod red. A. Sucheni-Grabowskiej i E.C. Króla. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994. – 378 s.

Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku. – Warszawa: Obóz, 1994. – 332 s.

Eberhardt P. Polska granica wschodnia. 1939–1945. – Warszawa, 1999. – 223 s.

Eckert M. Historia polityczna Polski lat 1918–1939. – Warszawa: Wyd-wo Szkolne i Pedagogiczne, 1990. – 175 s.

Eckert M. Historia Polski: 1914–1939. – Warszawa: Wyd-wo Szkolne i Pedagogiczne, 1990. – 349 s.

Gajewski J. Canaris. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1977. – 203 s.

Garlicki A. Józef Piłsudski 1867-1935. – Warszawa: Czytelnik, 1989. – 721 s.

Gilbert M. Atlas of russian History. – New Jork: Oxford University Press, 1993. – 196 p.

Górka O. “Ogniem i mieczem” a rzeczywistość historyczna. – Warszawa: Wyd-wo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1986. – 263 s.

Grabski W. Dwa lata pracy u podstaw państwowości naszej (1924–1925). – Warszawa: Druk. narodowa w Krakowie, 1927. – 373 s.

Grabski W. Uwagi o bieżącej historycznej czwili Polski. – Warszawa: Nakładem księgarni Niklewicz i S-ka, 1922. – 159 s.

Gregorowicz S. Polsko-radzieckie stosunki polityczne w latach 1932–1935. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1982. – 270 s.

Gregorowicz S. Sprawa deklaracji bałtyckiej na tle polityki Polski wobec Niemiec i Związku Sowieckiego na przełomie lat 1933-1934 // Z dziejów polityki i dyplomacji polskiej. Studia poświęcane pamięci E.hr. Raczyńskiego Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wychodźstwie. – Warszawa, 1994. – S. 317–331.

Gregorowicz S., Zacharias M.J. Polska – Związek Sowiecki: Stosunki polityczne 1925–1939. – Warszawa: Instytut Historii PAN, 1995. – 230 s.

Grzędziński J. Maj 1926. – Warszawa: Gebethner i Wolff, 1936. – 117 s.

Grosfeld L. Polska a stosunki niemiecko-sowieckie 1918–1939. – Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza, 1988. – 43 s.

Grünberg K. Adolf Hitler: biografia Führera / Wyd. drugie. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1989. – 493 s.

Grünberg K. Polskie koncepcje federalistyczne. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1971. – 358 s.

Grünberg K., Serczyk J. Czwarty rozbiór Polski. Z dziejów stosunków radziecko-niemieckich w okresie międzywojennym. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1990. – 325 s.

Grünberg K., Sprengel B. Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku. – Warszawa: Książka i Wiedza, 2005. – 832 s.

Grzelak Cz. Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku. – Warszawa: Neriton, 1998. – 587 s.

Grzymała-Grabowiecki J. Polityka zagraniczna Polski w roku 1926. – Warszawa: Druk. Mazowiecka, 1928. – 200 s.

- Gwiżdż A. Frakcja komunistyczna w sejmach polskich (1921–1925) // Z pola walki. – 1958. – N 4. – S. 75–91.
- Haller S. Wypadki Warszawskie od 12 do 15 maja 1926 r. – Kraków: Głos Narodu, 1926. – 99 s.
- Historia polskiego ruchu robotniczego 1864–1964. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1967. – T. 1. – 516 s.
- Historia kościoła w Polsce: T. 2. – 1764–1945. – Cz. 2. – 1918–1945 / Pod red. B. Kumor i Z. Obertyński. – Poznań – Warszawa: Pallottinum, 1979. – 372 s.
- Holówko T. Kwestia narodowościowa w Polsce. – Warszawa: Dom księgarni robotniczej, 1922. – 72 s.
- Hrabyk K. Sprawa ukraińska. – Poznań: Nakł. wyd-wa “Awangardy”, 1935. – 32 s.
- Iwanow M. Przyczynek do historii Polskich Sekcji Narodowościowych w WKP(b) 1921–1930 // Z pola walki. – 1988. – N 3. – S. 38–46.
- Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939. Praca habilitacyjna. – Siedlce: Powiel. Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1975. – 272 s.
- Jasudowicz T. Widmo krąży po Europie. Bezprawie paktu Ribbentrop – Mołotow. – Toruń: Comer, 1993. – 278 s.
- Jaworznicki B. Polsko-radziecki pakt o nieagresji z roku 1932 // Sprawy Międzynarodowe. – 1952. – N 5. – S. 48–54.
- Jędrzejewicz W. Józef Piłsudski 1867–1935: życiorys. – Londyn: Polska Fundacja Kulturalna, 1996. – 309 s.
- Jędruszczak T. O kryteriach oceny dziejów Polski w okresie międzywojennym (1918–1939) // Kwartalnik historyczny. – 1958. – N 2. – S. 484–496.
- Jędruszczak T. Stanowisko Polski i mocarstw Ententy w sprawie polskiej granicy Wschodniej (1918–1921) // Sprawy międzynarodowe. – 1959. – N 6. – S. 58–77.
- Jurkiewicz J. Pakt Wschodni. Z historii stosunków międzynarodowych w latach 1934–1935. – Warszawa: Wyd-wo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1963. – 205 s.
- Jurkiewicz J. Moskiewska konferencja rozbrojeniowa w grudniu 1922 r. // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1965. – T. 1. – S. 47–66.
- Jurkiewicz J. Niektóre problemy stosunków polsko-radzieckich w okresie międzywojennym 1918–1939 // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1966. – T. 2. – S. 18–38.
- Jurkiewicz J. Przewrót majowy 1926 r. a stosunki polsko-radzieckie. – Warszawa: PAN, 1966. – 35 s.
- Juzwenko A. Polska a “Biała” Rosja (od listopada 1918 do kwietnia 1920 r.). – Wrocław: Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1973. – 296 s.
- Kamiński M.K., Zacharias M.J. W cieniu zagrożenia. Polityka zagraniczna RP 1918–1939. – Warszawa: GRYP, 1993. – 311 s.
- Kania J. Likwidacja cerkwi na Lubelszczyźnie w okresie międzywojennym // Rocznik Lubelski. – 1982. – N 108. – S. 1–85.
- Karpus Z. Emigracja rosyjska i ukraińska w Toruniu w okresie międzywojennym // Rocznik Toruński. – 1983. – T. 16. – S. 93–112.
- Karpus Z. Formowanie oddziałów ukraińskich w Polsce w latach 1919–1920 // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa / Pod red. Z. Kaprusa, W. Rezmera, E. Wiszki. – Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu M. Kopernika, 1997. – S. 235–244.

Karpus Z., Rezmer W. Służba jeniecka w wojsku polskim w latach 1918–1939 // *Studia i materiały do historii wojskowości*. – Wrocław–Warszawa–Kraków: Polska Akademia Nauk, 1992. – T. XXXIV. – S. 207–228.

Karpus Z. Traktat ryski a polscy sojusznicy z okresu wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku // *Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego*. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 1998. – S. 229–240.

Karski J. Wielkie mocarstwa wobec Polski. Od Wersalu do Jałty. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1992. – 547 s.

Kastory A. Sprawy polskie w moskiewskich rozmowach wojskowych z sierpnia 1939 roku // *Studia Historyczne*. – 1990. – Zesz. 2. – S. 255–275.

Kierski K. Ochrona praw mniejszości w Polsce. – Poznań: Nakładem autora, 1933. – 711 s.

Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe. – Warszawa: Wojskowy Instytut Historyczny, 1997. – 286 s.

Koko E. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918–1939 w historiografii wydawanej w Polsce po 1945 r. // *Warszawski zeszyty ukrainoznawcze*. – Warszawa, 1994. – N 2. – S. 105–115.

Koko E. Wolna z wołnymi. PPS wobec kwestij ukraińskich w latach 1918–1925. – Gdańsk, 1991. – 113 s.

Korolewskij C. Metropolit Andre Szeptyckij. – Rome: Esse – Oi – Esse, 1964. – 429 s.

Kolańczuk A. Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu 1920–1939. – Kalisz–Przemysł–Lwów: Olir, 1995. – 96 s.

Kolańczuk A. Żołnierze armii Ukraińskiej Republiki Ludowej w Polsce (1920–1924) // *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa / Pod red. Z. Kaprusa, W. Rezmera, E. Wiszki*. – Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu M. Kopernika, 1997. – S. 273–307.

Kolańczuk A. Z dziejów polsko-ukraińskiej współpracy wojskowej // *Wojsko i wychowanie*. – 1998. – № 6. – S. 74–81.

Kowalski W., Skrzypek A. Stosunki polsko-radzieckie 1917–1945. – Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1980. – 305 s.

Kowalski T. Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczy Pospolitej Polskiej (1918–1939). – Toruń: Adam Marszałek, 1997. – 182 s.

Kowalski W. ZSRR a sprawa granic i niepodległości Polski. – Warszawa: Interpress, 1969. – 61 s.

Kowalski Z.G. Granica ryska // *Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego*. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 1998. – S. 127–140.

Kowalec K. Narodowa Demokracja wobec traktatu ryskiego // *Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego*. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 1998. – S. 31–46.

Kowalewski J. Cykl rumuński // *Zeszyty Historyczne*. – 1964. – Zesz. 6. – S. 117–144.

Koźmiński M. Polska i Węgry przed drugą wojną światową (październik 1938 – wrzesień 1939). Z dziejów dyplomacji i irredenty. – Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wyd-wo PAN, 1970. – 369 s.

Krasicki S. Polityka wojewody Józewskiego na Wołyniu w świetle cyfr i faktów. – Stratyn: Nakładem własnym, 1937. – 126 s.

Krasocki M. Emigracja osadnicza. – Warszawa: Ministerstwo Opieki Społecznej, 1938. – 35 s.

Krasowski K. Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historycznoprawne. – Warszawa–Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988. – 355 s.

Krasuski J. Między wojnami. Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1985. – 215 s.

Krasuski J. Stosunki polsko-niemieckie 1919–1932. – Wyd. 2-e. – Poznań: Instytut Zachodni, 1975. – 382 s.

Krząstek T. Wojna polsko-rosyjska 1919–1920. – Warszawa, 1995. – 124 s.

Kumaniecki J. Dwa oblicza dyplomacji radzieckiej. Rokowania w Mińsku i w Rydze // Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg walk i tło międzynarodowe: Materiały z sesji naukowej w Instytucie Historii PAN 1–2 października 1990 r. / Pod red. A. Koryna. – Warszawa: IH PAN, 1991. – S. 159–174.

Kumaniecki J. Pokój polsko-radziecki 1921. Geneza-rokowania-traktat-komisje mieszane. – Warszawa: Instytut Krajów Socjalistycznych PAN, 1985. – 240 s.

Kumaniecki J. Polska a powstanie Związku Socjalistycznych Republik Rad // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1969. – T. 5. – S. 141–148.

Kumaniecki J. Po traktacie Ryskim. Stosunki polsko-radzieckie 1921–1923. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1971. – 282 s.

Kumaniecki J. Stosunki polsko-radzieckie w okresie przygotowawczym do konferencji Genuńskiej 1922 r. // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1969. – T. 4. – S. 61–84.

Kumaniecki J. Uznanie wschodniej granicy Polski przez Rado Ambasadorów // Kwartalnik historyczny. – 1969. – N 1. – S. 89–90.

Kupczak J. Polityka państwa radzieckiego wobec polskiej ludności na Ukrainie w latach 1921–1939 // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К.: Либідь, 1993. – С. 222–232.

Kutszeba T. Wyprawa Kijowska 1920 roku. – Warszawa: Gebethner i Wolff, 1937. – 358 s.

Lapter K. Pakt Pilsudski – Hitler. Polsko-niemiecka deklaracja o niezastosowaniu przemocy z 26 stycznia 1934 r. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1962. – 329 s.

Landau Z. Przewrót majowy w raportach poselstwa RP w Londynie // Kwartalnik historyczny. – 1959. – N 1. – S. 154–158.

Landau Z., Tomaszewski J. Gospodarka Polski międzywojennej 1918–1939. Wielki kryzys 1930–1935. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1982. – T. 3. – 450 s.

Landau Z., Tomaszewski J. Druga Rzeczpospolita. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1977. – 427 s.

Landau Z., Tomaszewski J. Trudna niepodległość. Rozważania o gospodarce Polski 1918–1939. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1978. – 159 s.

Leczyk M. Podpisanie paktu o nieagresji między Polską a ZSRR w 1932 r. // Dzieje Najnowsze. – 1973. – N 2. – S. 75–93.

Leczyk M. Ze studiów nad polską polityką Wschodnią po przewrocie majowym (V 1926–V 1927) // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1975. – T. 11–12. – S. 137–165.

Leczyk M. *Polityka II Rzeczypospolitej wobec ZSRR w latach 1925–1934: Studium z historii dyplomacji.* – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976. – 379 s.

Leczyk M. *Polska i sąsiedzi. Stosunki wojskowe 1921–1939.* – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1997. – 442 s.

Legieć J. *Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej 1920 roku.* – Toruń: Wyd-wo A. Marszałek, 2003. – 208 s.

Lewandowski K. *W kręgu problematyki stosunków czechosłowacko-ukraińsko-polskich 1918–1922 // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały.* – Warszawa: Książka i Wiedza, 1970. – T. 6. – S. 183–195.

Liceum Krzemieniecki. – Krzemieniec, 1935. – 31 s.

Łesiów M. *Unia Brzeska a rozwój kultury i świadomości narodowej Ukraińców // Unia Brzeska z perspektywy czterech stuleci: Materiały międzynarodowego sympozjum naukowego. Lublin, 20–21.IX.1995.* – Lublin: KUL, 1998. – S. 155–166.

Łojek J. (Jerzewski L.). *Agresja 17 września 1939: studium aspektów politycznych.* – Warszawa: PAX, 1990. – 201 s.

Łopatniuk S. *Polsko-radzieckie rokowania w sprawie zawarcia paktu o nieagresji (1925–1932) // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały.* – Warszawa: Książka i Wiedza, 1965. – T. 1. – S. 67–89.

Łopatniuk S. *Protokół moskiewski (9 lutego 1929 r.) // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały.* – Warszawa: Książka i Wiedza, 1969. – T. 4. – S. 173–193.

Łopatniuk S. *Sprawa zawarcia traktatu handlowego w stosunkach polsko-radzieckich 1925–1928 // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały.* – Warszawa: Książka i Wiedza, 1969. – T. 4. – S. 85–104.

Łopatniuk S. *Stanowisko ZSRR wobec stosunków polsko-litewskich (1920–1928) // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały.* – Warszawa: Książka i Wiedza, 1969. – T. 5. – S. 57–76.

Łopatniuk S. *Nieznane dokumenty archiwalne z historii polsko-radzieckich rokowań o pakt o nieagresji // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały.* – Warszawa: Książka i Wiedza, 1969. – T. 5. – S. 57–76.

Łopatniuk S. *Przed Lokarnem // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały.* – Warszawa: Książka i Wiedza, 1970. – T. 6. – S. 247–263.

Łopatniuk S. *Rozwój polsko-radzieckich stosunków gospodarczych w latach 1921–1923 // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały.* – Warszawa: Książka i Wiedza, 1976. – T. 14. – S. 57–76.

Łopatniuk S. *Misja Łudwika Darowskiego w Moskwie (1924 r.) // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały.* – Warszawa: Książka i Wiedza, 1978. – T. 17. – S. 125–145.

Łopatniuk S. *Polsko-radzieckie stosunki gospodarcze: 1921–1939.* – Warszawa: Akademia Nauk Społecznych przy KC PZPR, 1988. – 400 s.

Łoś S. *Ukraińcy na łamach "Biuletynu polsko-ukraińskiego" // Biuletyn polsko-ukraiński.* – 1933. – N 24. – S. 4–6; N 25. – S. 3–5; N 26. – S. 3–6.

Łossowski P. *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918–1920.* – Warszawa: Książka i Wiedza, 1966. – 409 s.

Łossowski P. *Dyplomacja Drugiej Rzeczypospolitej.* – Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 1994. – 293 s.

Lytwyn M. *Polsko-ukraiński sojusz antybolszewicki 1920 r. – geneza, nadzieje i realia // Lithuania.* – 1996. – N 1–2. – S. 38–46.

Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym // *Dzieje Najnowsze*. – 1972. – N 3. – S. 137–169.

Mackiewicz S. Historia Polski od listopada 1918 do 17 września 1939 r. – London: M.I. Kolin (Publishers) LTD, 1941. – 345 s.

Matelski D. Ukraińcy i Rusini w Polsce: 1918–1935. – Poznań: Inter-Arpress, 1996. – 76 s.

Materski W. Polsko-radziecka konwencja kolejowa z kwietnia 1924 r. // *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1975. – T. 11. – 12. – S. 126–135.

Materski W. Polska a ZSRR 1923–1924. – Wrocław: Ossolineum, 1981. – 378 s.

Materski W. Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918–1939. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1994. – 386 s.

Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1968. – 230 s.

Mazur Z. Pakt Czterech. – Poznań: Instytut Zachodni, 1979. – 315 s.

Mędrzecki W. Liczebność i rozmieszczenie grup narodowościowych w Drugiej Rzeczypospolitej w świetle wyników spisu powszechnego (1931 r.) // *Dzieje Najnowsze*. – 1983. – N 1–2.

Mędrzecki W. Województwo wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wyd-wo PAN, 1988. – 202 s.

Michowicz W. Sprawa tzw. klauzuli rosyjskiej w pracach przygotowawczej komisji rozbrojeniowej // *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1969. – T. 4. – S. 105–127.

Michowicz W. Walka dyplomacji polskiej przeciwko traktatowi mniejszościowemu w Lidze Narodów w 1934 r. – Łódź: Zakł. Narodowy im. Ossolińskich, 1963. – 201 s.

Michowicz W. Wstąpienie ZSRR do Ligi Narodów a dyplomacja polska // *Studia z najnowszych dziejów powszechnych*. – Warszawa, 1963. – T. 5. – S. 43–66.

Mikulicz S. Od Genui do Rapallo. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1966. – 358 s.

Misiuk A. Słyżby specjalne II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Bellona, 1998. – 240 s.

Mniejszości polskie i polonia w ZSRR / Pod red. H. Kubiaka. – Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakł. Narodowy im. Ossolińskich; Wyd-wo PAN, 1992. – 492 s.

Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989 // *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX w.* / Pod red. P. Kosiewskiego, G. Motyki. – Kraków: Veritas, 2000. – S. 166–178.

Mysiek W. Polityka wschodnia Kościoła katolickiego w państwie polskim w latach 1918–1939 // *Człowiek i światopogląd*. – 1968. – N 3. – S. 148–163; N 4. – S. 118–143.

Newman S. Gwarancje brytyjskie dla Polski: marzec 1939. – Warszawa: PAX, 1981. – 286 s.

Nowak-Kiełbikowa M. Polska – Wielka Brytania w dobie zabiegów o zbiorowe bezpieczeństwo w Europie 1923–1937. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – 587 s.

Nowak A. Polityka wschodnia Piłsudskiego (1918–1921) // *Rola i miejsce Polski u Europie 1914–1957: Materiały z sesji naukowej w Instytucie Historii PAN 8–9 listopada 1993 r.* – Warszawa: Instytut Historii PAN, 1994. – S. 61–79.

Nurek M. Polska w polityce Wielkiej Brytanii w latach 1936–1941. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983. – 343 s.

- Olszański T. Historia Ukrainy XX w. – Warszawa: Tyrsa, 1994. – 348 s.
- Olszański P.N. Starania rządu radzieckiego o wznowienie stosunków gospodarczych z Polską w 1923 r. // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1975. – T. 11–12. – S. 101–122.
- Olszański P.N. Stosunki radziecko-polski w latach 1925–1932 // Kwartalnik historyczny. – 1977. – N 4. – S. 1025–1041.
- Pageł J. Polska i Związek Radziecki w czasie kryzysu czechosłowackiego (marzec – październik 1938) // Niemcy w polityce międzynarodowej 1919– 1939. – Poznań; 1992. – T. III: W dobie Monachium. – S. 327–345.
- Palij M. The Ukrainian – Polish Defensiw Alliance 1918–1921. – Edmonton–Toronto: Kanadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995. – 391 p.
- Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. – Kraków: Wyd-wo Literackie, 1979. – 390 s.
- Papierzyńska-Turek M. Kościół Prawosławny w Polsce w latach 1918–1927. Sytuacja prawna i konflikty wewnętrzne // Dzieje Najnowsze. – 1976. – N 3. – S. 15–32.
- Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1989. – 482 s.
- Partyka A. Polskie koncepcje autonomii Galicji Wschodniej w latach 1919–1922 // Studia Historyczne. – Kraków, 1976. – T. XIX. – Zesz. 4. – S. 563–575.
- Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej: mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926–1939). – Lublin: Uniwersytet im. M. Curie-Skłodowskiej, 1997. – 424 s.
- Pawlowski I. Polityka i działalność wojskowa KPP 1918–1928. – Warszawa: MON, 1964. – 333 s.
- Peplowski A. Policja Państwowa Drygiej Rzeczypospolitej. – Szczytno: Wyd-wo Wyższej szkoły policji, 1991. – 192 s.
- Pękosiński J. Dla potomności. Z okresu zarania naszej niepodległości 1919–1926. – Warszawa: Dom książki polskiej, 1929. – 246 s.
- Pietrzak B. Leon Wasilewski na konferencji w Rydze // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 1998. – S. 347–354.
- Piłsudski J. Pisma wybrane. – Warszawa: Wyd-wo Tow. kultury i oświaty, 1934. – 346 s.
- Piotrkiewicz T. Ukraińcy w Polsce na lamach “Ilustrowanego Kuriera Codziennego” 1926–1930 // Historia XIX i XX wieku / Prace ofiarowane H. Jabłońskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Wyd-wo Zakł. Narodowych im. Ossolińskich, 1979. – S. 168–181.
- Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach piłsudczyzny 1926–1930. – Warszawa: Wyd-wo Uniwersytetu Warszawskiego, 1981. – 165 s.
- Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. – T. 2: 1914–1939. – London: Swiderski, 1967. – 899 s.
- Podgorodecki L. Dzieje Kijowa. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1982. – 326 s.
- Podhorski B. Zagadnienia społeczeństwa i państwa polskiego na Wołyniu. – Poznań: Awangardy, 1938. – 160 s.
- Polska i jej sąsiedzi w czasach najnowszych. Studia i materiały. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 1995. – 234 s.
- Polska na przestrzeni wieków / Praca zbiorowa pod red. J. Taźbira. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1995. – 763 s.

Poliszczuk W. Gorzka prawda. Zbrodniczość OUN-UPA (spowiedź Ukraińca). – Toronto–Warszawa–Kijów: Nakładem autora, 1995. – 422 s.

Potocki R. Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920–1939). – Lublin, 1999. – 383 s.

Problem granic i obszaru odrodzonego państwa polskiego (1918–1990): Praca zbiorowa / Pod red. A. Czubińskiego. – Poznań: Wyd-wo Naukowe UAM, 1992. – 244 s.

Prus E. Atamania UPa. Tragedia kresów. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1988. – 367 s.

Prus E. Herosi spod znaku tryzuba. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985. – 348 s.

Prus E. Z dziejów współpracy nacjonalistów ukraińskich z Niemcami w okresie II wojny światowej. – Katowice: Akademia Ekonomiczna im. K. Adamieckiego, 1985. – 394 s.

Prus E. Władysław świętojurski. Rzecz o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim (1865–1944). – Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985. – 336 s.

Przemysław Piotr Żurawski wel Grajewski. Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919. – Warszawa: SEMPER, 1995. – 128 s.

Przyjaźnie i antagonizmy. Stosunki Polski z państwami sąsiednimi w latach 1918–1939 / Pod red. A. Żarnowskiego. – Wrocław: Ossolineum, 1977. – 306 s.

Radziejowski J. Komunistyczna partia Zachodniej Ukrainy 1919–1929. Węzłowe problemy ideologiczne. – Kraków: Wyd-wo Literackie, 1976. – 266 s.

Radziejowski J. Ukraińcy i polacy – kształtowanie się wzajemnego obrazu i stereotypu // Znak. – Kraków, 1984. – N 360–361(11–12). – S. 1468–1486.

Ratyńska B. Stosunki polsko-niemieckie w okresie wojny gospodarczej 1919–1930. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1968. – 358 s.

Ręk T. Fakty oskarżają (kartki z dziejów burżuazyjno-obszarniczego sejmu 1919–1922). – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1954. – 239 s.

Rezmer W. Pokój czy dalsza wojna polsko-sowiecka? // Traktat ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 1998. – S. 141–152.

Ripetskyj S. Ukrainian – Polish diplomatic struggle, 1918–1923. – Chicago: Ukrainian Research and Information Institute, 1963. – 39 p.

Rose E. Bilans gospodarczy trzech lat niepodległości. – Warszawa: Gebethner i Wolff, 1922. – 218 s.

Roszkowski W. Najnowsza historia Polski. 1914–1945. – Warszawa: Świat Książki, 2003. – 688 s.

Serednicki A. Ofenzywa na Kijów w roku 1920 oraz jej konsekwencje dla armii i rządu URL w świetle prasy petlurowskiej w Polsce // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К: Либідь, 1993. – С. 200–211.

Serczyk W. Historia Ukrainy. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum, 1979. – 517 s.

Serczyk W. Sprawa ukraińska i Ukraińcy we współczesnej Polsce // Colloquium Narodów: Materiały z Sympozjum “Litwini, Białorusini, Ukraińcy, Polacy, – przesłanki pojednania”. (Łódź, październik 1987). – Łódź: Nakładem T. Filipczaka, 1991. – S. 125–133.

Serczyk W. Polska – Ukraina: dziesięć wieków niezrozumienia // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К: Либідь, 1993. – С. 7–18.

Sikorski W. Polska i Francja w przeszłości i dobie współczesnej. – Lwów: Wyd-wo zakł. narod. im. Ossolińskich, 1931. – 273 s.

Sikorski W. Przyszła wojna – jej możliwości i charakter oraz związane z nimi zagadnienia obrony kraju. – Lwów: Biblioteka prawnicza, 1934. – 225 s.

Sikorski W. Nad Wisłą i Wkrą – studium z polsko-rosyjskiej wojny 1920 r. – London: M.I. Kolin (Publishers) LTD, 1941. – 257 s.

Skrzyński A. Dwie mowy. – Warszawa: Druk. Polska, 1927. – 95 s.

Skrzyński A. Polska a pokój. – Warszawa: Ignis, 1924. – 116 s.

Schattkowsky R. Deutsche Ostpolitik und der polnische-sowjetische Konflikt 1920–1921 // Traktat ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 1998. – S. 241–260.

Skaradziński B. Polskie lata 1919–1920: O Wolność i Niepodległość. – Warszawa: Volumen, 1993. – T. 1. – 344 s.

Skaradziński B. Polskie lata 1919–1920: Sąd Boży. – Warszawa: Volumen, 1993. – T. 2. – 450 s.

Skrzypek A. Zagadnienie Niemna (1918–1928) // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1969. – T. 5. – S. 149–153.

Skrzypek A. Zagadnienie polsko-lotewskiej konwencji wojskowej 1919–1925 // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1970. – T. 6. – S. 217–230.

Skrzypek A. Zagadnienia rumuńskie w stosunkach polsko-radzieckich w latach 1932–1938 // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1975. – T. 11–12. – S. 189–207.

Skrzypek A. Strategia pokoju. Radziecka polityka zbiorowego bezpieczeństwa w Europie 1932–1939 // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1975. – T. 11–12. – S. 189–207.

Skrzypek A. Polsko-radziecki pakt o nieagresji z 1932 r. // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1976. – T. 13. – S. 17–40.

Skrzypek A. Kronika koegzystencji. Zarys stosunków polsko-radzieckich w latach 1921–1939. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982. – 273 s.

Skrzypek A. Nie spełniony sojuz? Stosunki sowiecko-niemieckie 1917–1941. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1992. – 126 s.

Ślipiec J. Wspólne walki polsko-ukraińskie z Armią Czerwoną 1920 r. // Wojsko i wychowanie. – 1998. – N 6. – S. 82–88; N 11. – S. 34–63.

Sowa A. U progu wojny. Z dziejów spraw wewnętrznych i polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej. – Kraków: Towarzystwo Sympatyków Historii, 1997. – 319 s.

Stawecki F. Ratyfikacja umowy preliminarnej i traktatu ryskiego przez Sejm Ustawodawczy // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 1998. – S. 111–126.

Stawecki P. Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Dragej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939. – Warszawa: Wyd-wo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1969. – 322 s.

Stępień S. Echo 17 września 1939 r. na Ukrainie – współczesne rozumienie nacjonalizmu w ukraińskim życiu politycznym // Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Polskiej Akademii Umiejętności. – Kraków, 1994. – T. 78. – S. 195–204.

Stępień S. Polacy – Ukraińcy: tradycje w wspólnej przeszłości czy scieranie się racji narodowych? // Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. – Rzeszów: Wydawnictwo Wyszczej Szkoły Pedagogicznej, 1996. – S. 157–185.

Stępień S. Granica polsko-ukraińska w ostatnim półwieczu. Delimitacja, status prawny, akceptacja społeczna, funkcjonowanie // Biuletyn Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego. – Przemyśl, 1998. – N 4. – S. 37–54.

Stępień S. Polegli za wolność Ukrainy. Z dziejów polsko-ukraińskiego braterstwa broni 1920 roku // Biuletyn Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego. – Przemyśl, 1998. – N 4. – S. 228–229.

Stępień S. Symon Petlura Ataman Główny Ukraińskich Sił Zbrojnych // Wojsko i Wychowanie. – 1998. – N 6. – S. 64–74.

Studnicki W. Ludzie, Idee i Czyny. Warszawa: Zakł. graf. "Drukprasa", 1937. – 230 s.

Studnicki W. System polityczny Europy a Polska. – Warszawa: Gebethner i Wolff, 1935. – 324 s.

Sworakowski W. Międzynarodowe zobowiązania mniejszościowe Polski. – Warszawa: Instytut Badań Spraw Narodowościowych, 1935. – 231 s.

Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo. – Wrocław: Krynica – Design Studio, 1996. – 186 s.

Szczepański J. Rewindykacja polskich archiwaliów w świetle traktatu ryskiego // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 1998. – S. 201–208.

Ślusarczyk J. Polska a państwo radzieckie: Kalendarium 1918–1939. – Warszawa: AWM "Morex", 1996. – 167 s.

Terlecki O. Pułkownik Beck. – Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1985. – 373 s.

Terlecki O. Z dziejów Drugiej Rzeczypospolitej. – Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1985. – 399 s.

Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów. – Warszawa: Czytelnik, 1985. – 286 s.

Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków: Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939. – Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. – 224 s.

Torzecki R. O nacjonalistach-Ukraińcach kontrowersyjnie // Dzieje Najnowsze. – 1987. – N 2. – S. 161–167.

Torzecki R. Metropolita Andrzej Szeptycki // Znak. – Kraków, 1988. – N 400 (9). – S. 55–63.

Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989. – 468 s.

Torzecki R. Postawa Metropolity Andrzeja Szeptyckiego wobec zagadnień współczesności (tezy referatu) // Golloquium Narodów: Materiały z Sympozjum "Litwini, Białorusini, Ukraińcy, Polacy – przesłanki pojednania". – Łódź: Nakładem T. Fiłipczaka, 1991. – S. 103–104.

Wapiński R. Endecka koncepcja granic Polski 1918–1921 // Zapiski Historyczne. – 1968. – N 3. – S. 193–215.

Wapiński R. Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980. – 337 s.

Wapiński R. Świadomość polityczna w Drugiej Rzeczypospolitej. – Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1989. – 617 s.

Wapiński R. Traktat ryski a polskie oczekiwanie // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 1998. – S. 9–18.

Wasilewski L. Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe / Праці Укр. наук. ін-ту. – Т. XXVIII. – Warszawa, 1934. – 146 s.

Wasilewski L. Ukraińska sprawa narodowa w jej rozwoju historycznym. – Warszawa–Kraków, 1925. – 221 s.

Waszkiewicz Z. Kościół katolicki wobec wojny polsko-bolszewickiej i traktatu ryskiego // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 1998. – S. 171–192.

Werschler J. Tadeusz Hołówko: życie i działalność. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984. – 398 s.

Wieczorkiewicz P.P. Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej na tle sytuacji europejskiej w latach 1918–1939: Material pomocniczy dla nauczycieli historii. – Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1982. – 55 s.

Witos W. Zagadnienia państwowe i społeczne Polski. – Warszawa: Siewba, 1924. – 32 s.

Witos W. Wybór pism i mów. – Lwów: Wieś, 1939. – 324 s.

Wiszka E. Ukraińska Republika Ludowa wobec rozmów pokojowych i traktatu ryskiego 1921 roku // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 1998. – S. 275–288.

Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. – Toruń: MADO, 2005. – 752 s.

Wotos M. Francja a traktat ryski // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 1998. – S. 261–274.

Wojdyło W. Traktat w Rydze w koncepcjach politycznych obozu narodowego ze szczególnym uwzględnieniem roli Stanisława Grabskiego // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 1998. – S. 47–62.

Wojciechowski M. Stosunki polsko-niemieckie 1933–1938. – Poznań: Instytut Zachodni UAM, 1980. – 558 s.

Wojciechowski M. Społeczeństwo zachodniej i północnej Polski wobec traktaty ryskiego w 1921 roku // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 1998. – S. 153–170.

Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg walk i tło międzynarodowe: Mater. z sesji naukowej w Instytucie Historii PAN 1-2. X. 1990 r. / Pod red. A. Koryna. – Warszawa: Wyd-wo Instytutu Historii PAN, 1991. – 235 s.

Wroński S. Współdziałanie rządu polskiego z emigracyjnymi organizacjami antyradzieckimi 1918–1938 // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1968. – T. 3. – S. 262–290.

Wrześniński W. Ruch polski na Warmii, Mazurach i Powiślu w latach 1920–1939. – Poznań: Instytut Zachodni, 1963. – 436 s.

Wrześniński W. Polityka rządu Rzeczypospolitej na Obczyźnie wobec Związku Sowieckiego a doświadczenia traktatu ryskiego (1939–1945) // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M. Wojciechowskiego. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 1998. – S. 319–346.

Wrzosek W. Wojny o granice Polski Odrodzonej. 1918–1921. – Warszawa, 1992. – 376 s.

Wysocki R. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce 1929–1939. – Lublin, 1999. – 682 s.

Wyszczelski L. Federacyjne plany J. Piłsudskiego // Wojsko i wychowanie. – 1997. – N 4. – S. 51–55.

- Zacharias M.J. Problem niemiecki w stosunkach polsko-radzieckich (jeśien 1933 – wiosna 1934) // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1977. – T. 16. – S. 62–85.
- Zacharias M.J. Polska wobec zmian w układzie sił politycznych w Europie w latach 1932–1936. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1981. – 300 s.
- Zacharias M.J. Józef Beck i “polityka ruwnowagi” // Dzieje Najnowsze. – 1988. – № 2. – S. 3–37.
- Zacharias M.J. Pakt Ribentrop – Mołotow w dokumentach estońskich // Kwartalnik Historyczny. – 1991. – № 4. – S. 105–116.
- Zacharias M.J. Przesłanki polityki Związku Sowieckiego wobec Polski w 1939 r. // Dzieje Najnowsze. – 1992. – № 1–2. – S. 59–78.
- Zacharias M.J. Polska wobec zbliżenia niemiecko-sowieckiego w okresie międzywojennym (ze szczególnym uwzględnieniem układu z 23 sierpnia 1939 r.) // Rola i miejsce Polski w Europie 1914–1957. W 75 rocznicę odzyskania Niepodległości: Materiały z sesji naukowej w Instytucie Historii PAN 8-9 listopada 1993 r. – Warszawa: Instytut Historii PAN, 1994. – S. 108–118.
- Załęcki G. Polska polityka kolonialna i kolonizacyjna. – Warszawa: Instytut Wydawniczy “Biblioteka Polska”, 1925. – 158 s.
- Zaks S. Sprawa Galicji Wschodniej w Lidze Narodów (1920-1922) // Najnowsze dzieje Polski, 1914–1939. – Warszawa, 1967. – T. 12. – S. 127–153.
- Zaks S. Radziecka Rosja i Ukraina wobec sprawy państwowej przynależności Galicji Wschodniej 1920–1923 // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1970. – T. 6. – S. 69–95.
- Zaks S. Galicja Wschodnia w polskiej polityce zagranicznej, 1921–1923 // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1971. – T. 7. – S. 1–36.
- Zaremba P. Historia Dwudziestolecia (1918-1939). – Wrocław: Zakł. Narodowy im. Ossolińskich, 1991. – 519 s.
- Ziaja Ł. Stosunki polsko-radziecki w ocenie polskiej opinii publicznej, 1929-1934 // Z pola walki. – 1972. – N 4. – S. 115–146.
- Zieliński H. Historia Polski 1914-1939. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1983. – 427 s.
- Zgórniak M. Europa w przededniu wojny. Sytuacja militarna w latach 1938–1939. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 1993. – 578 s.
- Żarnowski J. Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918-1939. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1964. – 362 s.
- Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. – 434 s.
- Żachowski S. Brytyjska polityka wobec Polski 1916–1948. – Lublin: Retro, 1994. – 578 s.
- Żerelik R. Rada i Rząd Ukraińskiej Republiki Ludowej w Tarnowie w okresie 1920–1922 // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 1996. – N3. – S. 207–219.
- Żurawski w el Grajewski Przemysław. Sprawa ukraińska na Konferencji Pokojowej w Paryżu // Зустрічі. – Варшава, 1988. – N 1–6. – C. 89–97.

ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА

Биографический энциклопедический словарь. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2001. – 712 с.

Борці за возз'єднання: Біографічний довідник / Упор. Ю.Ю. Сливка. – Львів: Каменяр, 1989. – 359 с.

Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К: Голов. ред. УРЕ, 1987. – 632 с.

Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодні: Хронологічний довідник. – К.: Наукова думка, 1995. – 688 с.

Від Жовтня до Вересня / Упор. О.Г. Мілько. – Ужгород: Карпати, 1989. – 662 с.

Внешняя торговля за 20 лет 1918–1937: Статистический справочник. – М.: Соцэкгиз, 1939. – 387 с.

Внешняя торговля Украины (1921–1924 гг.). – Харьков: ЦСУ УССР, 1925. – 127 с.

Военный энциклопедический словарь. – М.: “Оникс 21 век”, 2002. – 1432 с.

Военный энциклопедический словарь. – В 2 т. / Редкол. А.П. Горкин и др. – М.: Большая Российская энциклопедия, “РИПОЛ-КЛАССИК”, 2001. – Т. 1. – 848 с.; Т. 2. – 816 с.

Военный энциклопедический словарь / Пред. Главной редакционной комиссии Н.В. Огарков. – М.: Воениздат, 1984. – 863 с.

Военно-исторический словарь. – М.: АСТ; Минск: Харвест, 2005. – 992 с.

Всесоюзный шкільний перепис 15.XII. 1927 р. – Т. 1. Шкільні установи соціального виховання на Україні. – Харків: Господарство України, 1930. – 305 с.

Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 702 с.

20 років Радянської влади: Статистичний збірник. – К.: Партвидав, 1937. – 110 с.

Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат / Репринт. издание. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – 832 с.

Дипломатический словарь. – В 3-х томах / Глав. ред. А.А. Громыко, А.Г. Ковалев, П.П. Севастьянов, С.Л. Тихвинский. – М.: Наука, 1985–1986. – Т. 1. – 423 с.; Т. 2. – 503 с.; Т. 3. – 750 с.

Довідник з історії України. – К.: Генеза, 2001. – 1135 с.

Экономическая жизнь СССР: Хроника событий и фактов 1917–1965. – В 2-х кн. – М.: Советская энциклопедия, 1967. – Кн. 1. – 440 с.

Эпоха Сталина: события и люди. Энциклопедия / Авт.-состав. В.В. Суходеев. – М.: Эксмо, Алгоритм, 2004. – 640 с.

Енциклопедія українознавства: загальна частина. – В 3-х т. – К.: Віпол, 1995. – Т. 2. – 800 с.

Енциклопедія історії України: В 5-ти т. / Редкол. В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 1. 688 с.; 2004. – Т. 2. – 528 с.; 2005. – Т. 3. – 672 с.

Залесский К.А. Кто был кто во Второй мировой войне. Союзники Германии. – М.: ООО “Издательство АСТ”; ООО “Издательство Астрель”, 2003. – 492 с.

За мир, разоружение и безопасность народов: Летопись внешней политики СССР. – М: Политиздат, 1984. – 480 с.

Зарубіжні українці: Довідник / С.Ю. Лазебник (кер. авт. кол.), Л.О. Лещенко, Ю.І. Макар та ін. – К.: Україна, 1991. – 252 с.

Історико-політичні уроки української державності: Енциклопедичний словник / За ред. Ю. Римаренка. – К. – Донецьк: Донеччина, 1998. – 543 с.

Компартія України. Цифри. Матеріали: До XXVIII з'їзду Компартії України. – К.: Політвидав України, 1990. – 254 с.

Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. – Харків: Держвидав, 1928. – 112 с.

Мала енциклопедія етнодержавознавства / Відп. ред. Ю.І. Римаренко. – К.: Генеза; Довіра, 1996. – 942 с.

Освіта на Україні в цифрах: Статистичний довідник за 1933/34 – 1935/36 роки. – Харків: Радянська школа, 1936. – 71 с.

Прес-служба “Жовтня” повідомляє // Жовтень. – 1987. – № 8. – С. 99–107.

Радянська енциклопедія історії України. – В 4-х т. – К: Головна редакція УРЕ, 1970–1971. – Т. 2. – 580 с.; Т.3. – 575 с.

Склад і ріст КП(б)У в 1931 р. – Харків: Пролетар, 1932. – 63 с.

Советская военная энциклопедия: В 8 т. / Пред. Главной ред. комиссии Н.В. Огарков. – М.: Воениздат, 1978. – Т. 6. – 671 с.; Т. 7. – 687 с.

Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О. М. Мироненка. – К.: Либідь, 1997. – 560 с.

Український Радянський Енциклопедичний словник: В 3-х т. / Редкол.: А.В. Кудрицький (відп. ред.) та ін. – 2-ге вид. – К: Головна редакція УРЕ, 1986. – Т. 1. – 752 с.; 1987. – Т. 2. – 736 с.; Т. 3. – 736 с.

УСРР в цифрах: Статистичний довідник. – Харків: Народне господарство і облік, 1936. – 744 с.

Шефов Н.А. Битвы России. – М.: АСТ МОСКВА, 2006. – 699 с.

Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Lwów. Statystyka Polski. Seria C. Zeszyt 58. – Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1937. – 128 s.

Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Poleskie. Statystyka Polski. Seria C. Zeszyt 87. – Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1938. – 280 s.

Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Tarnopolskie. Statystyka Polski. Seria C. Zeszyt 78. – Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1938. – 298 s.

Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Statystyka Polski. Seria C. Zeszyt 70. – Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1938. – 328 s.

Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Stanisławskie. Statystyka Polski. Seria C. Zeszyt 68. – Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1938. – 332 s.

Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lwówskie. Statystyka Polski. Seria C. Zeszyt 69. – Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1938. – 454 s.

Mała encyklopedia wojskowa. – Warszawa: MON, 1971. – Т. 3. – 650 s.

ТЕКСТ ПОЛІТИЧНОЇ КОНВЕНЦІЇ МІЖ ПОЛЬЩЕЮ І УКРАЇНОЮ

Таємно!

Уряд Української Народної Республіки, з одного боку, і Уряд Речі Посполитої Польської, з другого, – в глибокому переконанні, що кожний нарід посідає природжене право на самоопреділення та окреслення своїх стосунків з сусідами і однаково виходячи з бажання угрунтування підстави для згідного і приязного співжиття на добро і розвиток обох народів, погодились на слідуючі постанови:

1. Визнаючи право України на незалежне державне існування на території в межах на Північ і Схід, і Південь, як ці межі будуть определені договорами Української Народної Республіки з її пограничними з тих сторін сусідами, Річ Посполита Польська визнає Директорію незалежної Української Народної Республіки на чолі з Головним Отаманом п. Симоном Петлюрою за Верховну Владу Української Народної Республіки.

2. Кордон між Українською Народною Республікою і Річчю Посполитою Польською встановлюється слідуючий: на Північ від ріки Дністра вздовж річки Збруча, а далі вздовж бувшого кордону між Австро-Венгрією та Росією до Вишегрудка, а від Вишегрудка через Узгір'я Крем'янецькі, а далі по лінії на Схід від Здолбунова, потім вздовж східнього адміністраційного кордону Рівеньського повіту, далі на Північ вздовж кордону адміністраційного бувшої губернії Мінської до схрещення його з р. Прип'яттю до її устя.

Щодо повітів Дубенського, Рівеньського і частини Кременецького, які зараз відходять до Річі Посполитої Польської, то пізніше має наступити стисліше порозуміння.

Докладне окреслення кордонної лінії повинно бути переведене спільною українсько-польською комісією, складеною з відповідних фахівців.

3. Уряд польський признає Україні територію на Схід від кордону, зазначеного в арт. 2 цієї умови, до кордонів Польщі з 1772 року (передрозборових), які Польша вже посідає або набуде від Росії шляхом збройним чи дипломатичним.

4. Польський уряд зобов'язується не заключати жадних міжнародних умов проти України; до того ж самого зобов'язується Уряд Української Народної Республіки супроти Річі Посполитої Польської.

5. Права національно-культурні, які Уряд Української Народної Республіки забезпечить громадянам польської національності на території Української Народної Республіки, будуть в неменшій мірі забезпечені громадянам національності української в межах Річі Посполитої Польської і навідворот.

6. Заключаються спеціальні економічно-торговельні умови між Українською Народною Республікою і Річчю Посполитою Польською. Аграрна справа на Україні буде розв'язана конституантою. До часу скликання конституанти юридичне становище землевласників польської національності на Україні определяється згодою між Річчю Посполитою Польською і Українською Народною Республікою.

7. Заклучається Військова конвенція, що становить інтегральну частину цієї умови.

8. Умова ця зістається таємною. Вона не може бути передана третій стороні чи бути опублікованою нею в цілості чи по часті інакше, як тільки за взаємною згодою обох контрактуючих сторін, за винятком арт. 1, який буде оголошено по підписанні цієї умови.

9. Умова ця вступає в силу негайно по підписанні її контрактуючими сторонами.

Підписано в Варшаві, квітня 21-го 1920 року, в двох примірниках, уложених один в мові українській і один в мові польській зі застереженням, що в разі сумніву текст польський буде вважатися за міродайний.

Оригінал підписали: Керівник Міністерства Закордонних Справ Української Народної Республіки Андрій Лівіцький, Керівник Міністерства Закордонних Справ Річі Посполитої Польської Ян Домбський.

Стахів М. Третя Советська республіка в Україні. Нариси з історії третьої воєнної інвазії Советської Росії в Україну і розвиток окупаційної системи в часі: листопад 1919– листопад 1924. – Нью-Йорк, 1968. – С. 106–108.

ВІЙСЬКОВА КОНВЕНЦІЯ ПОМІЖ ПОЛЬЩЕЮ І УКРАЇНОЮ

1. Сучасна військова конвенція складає інтегральну частину політичної конвенції з дня 21 квітня 1920 року і входить з нею рівночасно в життя і обов'язує аж до часу завершення сталої військової конвенції поміж Польським Урядом і Українським.

2. Польські та Українські війська відбувають акції спільно, як війська союзні.

3. В разі спільної акції польсько-української проти совітських військ на теренах Правобережної України, положених на схід від сучасної лінії польсько-більшевицького фронту, військові операції відбуваються по взаємному порозумінню Начальної Команди Польських військ з Головною Командою Українських військ під загальним керуванням Начальної Команди Польських військ.

4. Начальна Команда Польських військ приділить до оперативних штабів Українських військ своїх старшин, а Головна Команда Українських військ приділить, в порозумінню з Начальною Командою Польських військ, до Польських команд, частин, інституцій і т. д. своїх зв'язкових старшин.

5. Війська, предоставлені Головною Командою Українських військ до розпорядження Начальної Команди Польських військ, уживе ця Команда стосовно до оперативних потреб, нею окреслених, на теренах України, по можливості нероздроблюючи їх на дрібні тактичні одиниці. В мірі поступу акції і поскільки оперативні умови на то дозволять, на бажання Головної Команди Українських військ, Начальна Команда Польських військ як найскорше скупить українські одиниці разом і призначить їм власний район ділання і спеціальне стратегічне завдання, з метою віддання їх з поворотом до безпосереднього розпорядження Головної Команди Українських військ.

6. З моменту розпочаття спільної акції проти большевиків, Український Уряд обов'язується доставляти в натурі необхідні продовольчі продукти для Польської армії, оперуючої на цій терені в кількості згідно оперативному плану (головні артикули: м'ясо, сало, борошно, збіжжя, крупа, овочі, цукор, овес, сіно, солома і т. п.), на підставі харчових норм, обов'язкових в Польському війську, – і потрібні підводи.

а) З тою цілю до команд Польських дивізій і армій будуть приділені цивільні комісари, чи українські провіантові старшини, обов'язком котрих буде заосмотрювати дивізію (армію) необхідною кількістю харчових продуктів та підвод.

б) В разі недоставлення Українським Урядом потрібних продуктів, цивільний український комісар, в порозумінню з інтендатурою дивізії (армії) переводить реквізиції потрібних продуктів серед місцевого населення, розчитиваючись реквізійними квітами, оплаченими і гарантованими Українським Урядом і виробленими в двох мовах: польській та українській. На квітах повинно бути зазначено наїме-

нування і вагу туши, чи продуктів, а відносно підвод та коней – кількість їх та час уживання. По мірі можливості за доставлені підводи платиться той же час повна сума в розмірі, встановленому Українським Урядом. На квітку має бути зазначено, що при реквізиції заплачено лише частину належного, з зазначенням суми, і що решта буде виплачена Українським Урядом пізніше.

Український Уряд обов'язується доставчати Польському війську відповідну готівку з метою безпосередньої заплати мешканцям частини належних їм грошей за доставлені продукти, стосовно до максимальних цін, які будуть встановлені Українським Урядом. Польське військо буде премьювати реквізиційні квітки, а також свідоцтва, оплачені готівкою – солью, нафтою, чи іншими продуктами першої потреби, згідно норм і інструкцій, які будуть окремо видані. До українських одиниць будуть приділені польські господарчі старшини з метою стеження та переведення одноманітного премьювання.

с) Харчові продукти, недоставлені Українським Урядом, а тому доставлені Польським Урядом, обраховані згідно польських встановлених норм, – покладаються на Український Уряд в польській валюті і стосовно до цін унормованих для війська в Польщі.

d) Тимчасове відношення української валюти до польської обов'язкове в війську до завершення фінансової конвенції, буде встановлено Начальною Командою Польських військ в порозумінню з Головною Командою Українських військ.

7. В разі заняття вищеуказаного терену військами польсько-українськими, чи тільки польськими, – Начальна Команда Польських військ полишає за собою право керування, під час данної військової акції, всіма залізничними лініями, причому Український залізничний персонал полишається на своїх посадах. Про випадкі і причини звільнення Українська Влада буде повідомлятися. До Польських військово-залізничних влад, в мисль п. 4, будуть приділені Українські зв'язкові старшини. Українській Уряд приступить невідкладно до організації цілковитого залізничного апарату, з метою прийняття залізниць під власне керування. Час, спосіб, порядок прийняття будуть определінені особним укладом. Польське Командування допоможе Українським залізницям – рухомим складом, опалом, шмаровидлом і іншими матеріялами, потрібними для експлоатації і забезпечення праці залізниць. З метою контролю буде переводитись учот всім перевозкам, а також пересуванню всякого залізничного матеріялу, згідно з порядком, встановленим відповідним наказом Начальної Команди Польських військ в порозумінню з Головною Командою Українських військ.

8. З моменту розпочаття спільної офензиви і заняття нових теренів Правобережної України, положених на схід від сучасної лінії польсько-большевицького фронту, Український Уряд організує на них свою владу і адміністрацію, – цивільну і військову. Тили Польських військ буде охороняти Польська жандармерія польова і Польське етапове військо; зміна їх Українською Владою наступить на підставі осібної умови, після сформування Української жандармерії, а також Українських етапових військ. На час виконання служби Польською жандармерією і Польськими етаповими військами буде призначено до Українських админістративних влад Польських зв'язкових старшин. Влада на дотепер зайнятих теренах, які, на підставі політичної умови, признаються Українській Народній Республіці, полишаються

тимчасово в руках Польської Влади, а Український Уряд організує свій адміністративний апарат і, по мірі його зорганізування, влада на цих теренах, по порозумінню з Польським Урядом, переходить до рук Українського Уряду.

З моменту підпису сучасної конвенції, в Кам'янці-Подільському відновлюється функціонування Українських Центральних Державних Установ; Начальна Команда Польських військ негайно видасть наказ, аби місцева влада, військова і цивільна, оказала цьому всіляку поміч.

9. По виконанню загального пляну спільної акції, евакуація Польських військ з терену України повинна початись по пропозиції одної з договоряючих сторін, а технічне виконання евакуації наступить на підставі взаємного порозуміння Начальної Команди Польських військ з Головною Командою Українських військ.

10. Український Уряд приймає кошти виєкіповання, заосмотрення і утримання Українських частин, сформованих на території Польщі, яким, чи Начальна команда Польських військ, чи Польське Міністерство Військових справ, оказало, чи буде оказувати поміч в продуктах, екіпіровці, зброї, амуніції і всякого роду військових матеріялах.

11. На Польській території продовжується організація Українських частин, як то мало місце до цього часу в Берестю, аж до часу, коли така організація буде можлива на власній території.

12. Начальна Команда Польських військ обов'язується доставити для Українських військ зброю, амуніцію, снарядження і одяг в кількості, потрібній для трьох дівізій, згідно штатів, встановлених для Польської дівізії зо всіма її санітарними і іншими тилловими закладами, – і поставить ці матеріяли заосмотрення до распорядження Українського Міністерства Військових Справ. Річи замовленні, чи закупленні Українським Урядом закордоном, вивезені, чи перевезенні до місця перебування Української армії, завдяки старанням Польського Уряду, – будуть залічені в кількість вишеназваних матеріялів заосмотрення.

13. Ціла здобича залізнична, за винятком панцерних потягів взятих в бою, а також інша військова здобича, крім рухомої взятої в бою, – становлять власність Української Держави. Подробиці будуть встановлені окремою умовою.

14. Подрібна умова фінансово-господарча, а також залізнична конвенція, що торкається сучасної конвенції, будуть заварти додатково.

15. Обидві сторони мають право запропонування заварття сталої військової конвенції в час признаний кожною стороною за відповідний. Аж до заварття нової – обов'язує сучасна конвенція.

16. Обидві сторони зобов'язуються тримати цю конвенцію в тайні.

17. Ця конвенція пишеться на мовах Польській і Українській. Обидва тексти обов'язуючі. В разі сумління [сумніву] рішаючим є Польській текст.

ВИПРАВЛЕНО в Українському тексті:

П. 6, строка 4 зверху після слова “кількості” закреслено: “потрібний”; п. 10 – строка третя зверху, перед словом “Міністерство” – встановлено: “Польське”; п. 12 строка четверта знизу, переправлено: “і” на “чи”; п. 15, строка перша зверху, після слова “запрошування” вставлено “заварття”.

Ця конвенція підписана в Варшаві 24 квітня 1920 року зі сторони Польської – Майором Валерієм СЛАВЕКОМ та Капітаном Вацлавом ЄНДРЖЕЄВИЧЕМ, на підставі уповноваження Міністерства Військових Справ Річпосполитій Польській від 21 квітня 1920 року ч. 1960 В. Р.Т.; зі сторони Української – Генерального Штабу Генерал-Хорунжим Володимиром СІНКЛЕРОМ та Генерального Штабу Підполковником Максимом ДІДКОВСЬКИМ, на підставі уповноваження Заступника Голови Ради Народніх Міністрів Української Народної Республіки від 23 квітня 1920 року ч. 193 1.

Уповноваження взаємно обміняли.

Генерал Хорунжий Сінклер
Підполковник
Дідковський

Slawek,
major
Wacław Jędrzejewicz, kpt.

Hunczak T. Ukrainian and Poland in documents 1918–1922. – New York–Paris–Sydney–Toronto, 1983. – Vol 2. – С. 41–45.

СТАНОВИЩЕ УРЯДУ УНР ДО ГАЛИЦЬКОГО ПИТАННЯ

РА-РІ

Течка # 111

У.Н.Р.

Таємно.

МІНІСТЕРСТВО

Закордонних Справ

Департамент Чуж. Зносин

14 грудня 1920.

ч. ССLXXVI/582.

м.Тарнів.

ПАНОВІ

Голові Військовій

Місії УНР

в Варшаві

В зв'язку з заключенням квітневого політичного договору Уряду У.Н.Р. з Урядом Польської Річи Посполитої, в якому зазначені західні кордони нашої держави – питання державної приналежності Східної Галичини, як також питання про компетенцію рішати про долю цієї країни – зробилось предметом численних політичних декларацій і протестів деяких кол галицького та наддніпрянського громадянства – горячих політичних дискусій, спорів і газетних виступів, а подекуди і об'єктом дипломатичних розмов та пертрактацій з Представниками чужоземних держав.

Верховній Владі, яку представляє ПАН ГОЛОВНИЙ ОТАМАН, і Урядові У.Н.Р. деякі кола українського роблять закиди наче-б то вони зріклись Східної Галичини і віддали її під панування Польщі.

Рівно-ж деякі представники Польської Республіки старались прихилити Представників У.Н.Р. до прийняття формули, що “Україна без Польщі існувати не може, а Польща без Галичини” – значить, що українські представники за кордоном мусять переконувати уряди чужоземних держав особливо англійський – який вороже ставиться до імперіалізму Польщі, – що Галичина мусить належати до Польщі.

Все вище зазначене примушує Міністерство Закордонних Справ подати Вам, Вельмишановний Пане После, свої міркування про становище УРЯДУ У.Н.Р. в галицькому питанню і прохає Вас керуватися ними в своїй роботі.

По упадку Габсбурської монархії – український нарід Східної Галичини спираючись на право самоозначення проголосив свій край самостійною Західн.-Українською Республікою і потім на основі однодушної волі народа з'єднався з Українською Народною Республікою.

Але цим з'єднанням – не вирішено і не могло бути вирішено питання державної приналежності території Східної Галичини, бо Східна Галичина

була частиною території б. Австро-Угорщини і тому вона як і всі інші території – підпадала рішенню союзних та Заприязнених Держав – себ-то точно сказати – рішенню Найвищої Ради (Стаття 91 Санжерменського договору).

25 червня 1919 року Найвища Рада помимо рішучого протесту з сторони Української Делегації надала санкцію Польській окупації Східньої Галичини, а постановою від 11-го липня м. р. – віддала управу над нею Польщі на основі окремого договору між Польщею і Антантою, а українському народові обіцяла, що той договір “забезпечуватиме по змозі автономію території як також політичні, релігійні і особисті вольности населення і опиратиметься на праві самоозначення, яке населення Галичини виконає пізніше що до своєї політичної приналежности”.

Зазначене становище в галицькій справі – зокрема в справі приналежности – було змінене тимчасовим “Статутом для Східньої Галичини” прийнятим на засіданню Найвищої Ради 20-го листопада 1919 року. Найвища Рада ухваленим статутом надавала Східній Галичині автономію, але відбирала населенню цієї території право самоозначення – а саме постановила, що по 25 роках Польської управи – має рішати не воля народу – а Ліга Націй.

Після того на домагання Поляків Найвища Рада рішила завісити свою ухвалу про тимчасовий характер приналежности Східньої Галичини до Польщі – застерігаючи собі рішити цю справу пізніше (а до часу рішення віддала Східню Галичину під дальшу окупацію Польщі).

Таким чином справа Східньої Галичини була і є обектом міжнародного права та його диктуючих тепер чинників і вона не могла і не може бути вирішена ні волею населення, ні тим більше квітневим договором Уряду У.Н.Р. а Урядом Річи Посполитої – Польської.

Уряд У.Н.Р. не тільки не має права рішати про долю Східньої Галичини з погляду міжнародного права, але він не міг цього зробити і на основі державноправної окремішности Східної Галичини, бо зєднання обох Республік вправді наступило але фактичної злуки зовсім не переведено і Західньо-Українська Республіка лишилась і надалі самостійною і незалежною.

На підставі умов від 3/XII 1918 року і 3/1.1919 року – Галицька Національна Рада затримала аж до часу скликання Установчих Зборів обох Республік найвищу законодавчу владу що до території Західньої Области У.Н.Р., а виконання цивільної і військової адміністрації доручила свому, перед нею відповідальному, Державному Секретаріатові, як виконавчому органу.

З актів злуки виходить, що Західна Область У.Н.Р. застерегала собі самостійність і остаточну розв'язку питання про державну приналежність полишила волі самого народа.

Таким чином Уряд У.Н.Р. стоючи на ґрунті державноправної окремішности Східньої Галичини і вважаючи, що питання її політичної приналежности належит до вирішення міждержавних чинників, які безперечно візьмуть на увагу волю населення цієї країни, не міг ні насильно відривати, ні зривати вкористь Польщі Східньої Галичини і визначуючи західні кордони в декларації Української Дипломатичної Місії в Річи Посполитій Польській від 2-го грудня 1919 року і після того – в політичному договорі від 2-го квітня 1920

року не має ні права ні наміру предрішати питання про політичне становище Східньої Галичини.

Подаючи Вам, Вельмишановний Пане После, вищезазначене міркування, прохаю Вас взяти під ласкаву увагу, інформувати правильно закордонні офіційльні, політичні суспільні громадянські круги про становище Уряду У.Н.Р. в галицькій справі, як також давати відповідні пояснення польським представникам за кордоном.

Також прошу Вас інформувати Міністерство Закордонних Справ про стан галицького питання за кордоном, особливо в цій державі що Ви акредитовані.

Прощу Вас, Вельмишановний Пане После, прийняти вислови найглибшої пошани.

Міністер Закордонних Справ
(podpis nieczytelny)

За Директора Департамента Чужоземних Зносин
(podpis nieczytelny)

Українська Революція. Документи 1919–1921. – Нью-Йорк, 1984. – С. 396–399.

СЕКРЕТНЫЙ ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЙ ПРОТОКОЛ К ДОГОВОРУ О НЕНАПАДЕНИИ МЕЖДУ ГЕРМАНИЕЙ И СОВЕТСКИМ СОЮЗОМ

23 августа 1939 г.

При подписании договора о ненападении между Германией и Союзом Советских Социалистических Республик нижеподписавшиеся уполномоченные обеих Сторон обсудили в строго конфиденциальном порядке вопрос о разграничении сфер обоюдных интересов в Восточной Европе. Это обсуждение привело к нижеследующему результату:

1. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Прибалтийских государств (Финляндия, Эстония, Латвия, Литва), северная граница Литвы одновременно является границей сфер интересов Германии и СССР. В этой связи заинтересованность Литвы в районе Вильно признана обеими Сторонами.

2. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Польского государства, граница сфер интересов влияния Германии и СССР будет приблизительно проходить по линии рек Нарева, Вислы и Сана. Вопрос, является ли в обоюдных интересах желательным сохранение независимого Польского государства и каковы будут границы этого государства, может быть окончательно выяснен только в течение дальнейшего политического развития. В любом случае оба Правительства разрешат этот вопрос путем дружеского согласия.

3. Касательно юго-востока Европы с советской стороны подчеркивается интерес к Бессарабии. С германской стороны заявляется о ее полной политической незаинтересованности в этих областях...

4. Данный протокол рассматривается обеими Сторонами как строго секретный.

По уполномочию
Правительства СССР
В. МОЛОТОВ

За правительство
Германии
И. РИББЕНТРОП

Москва, 23 августа 1939 г.

Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали: Довідник. – У 2 ч. – Київ, 1997. – Ч. 2. – С. 272–273.

**СЕКРЕТНЫЙ ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЙ ПРОТОКОЛ
К ГЕРМАНО-СОВЕТСКОМУ ДОГОВОРУ
“О ДРУЖБЕ И ГРАНИЦЕ МЕЖДУ СССР
И ГЕРМАНИЕЙ”**

Нижеподписавшиеся уполномоченные констатируют согласие Германского Правительства и Правительства СССР в следующем: Подписанный 23 августа 1939 года секретный дополнительный протокол изменяется в п. 1 таким образом, что территория Литовского государства включается в сферу интересов СССР, в то время, как с другой стороны, Люблинское воеводство и часть Варшавского воеводства включаются в сферу интересов Германии (см. карту к подписанному сегодня Договору о дружбе и границе между СССР и Германией). Как только Правительство СССР предпримет на литовской территории особые меры для защиты своих интересов, то с целью естественного и простого проведения границы настоящая герmano-литовская граница исправляется так, что литовская территория, которая лежит к юго-западу от линии, указанной на карте, отходит к Германии...

По уполномочию
Правительства СССР
В. МОЛОТОВ

За правительство
Германии
И. РИББЕНТРОП

Москва, 23 августа 1939 г.

Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали: Довідник. – У 2 ч. – Київ, 1997. – Ч. 2. – С. 273.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА	15
Розділ 2. УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ І ПОЛЬЩІ (1918 – березень 1921 рр.)	51
2.1. Українське питання напередодні та в ході польсько-радянської війни 1920 р.	51
2.2. Україна у політиці Радянської Росії і Польщі на початковому етапі радянсько-польських переговорів	90
2.3. Українське питання на переговорах у Ризи (листопад 1920 – березень 1921 рр.).....	110
2.4. Умови Ризького мирного договору та його наслідки для України	122
Розділ 3. УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ У КОНТЕКСТІ ВИКОНАННЯ УМОВ РИЗЬКОГО МИРНОГО ДОГОВОРУ	137
3.1. Радянсько-польські відносини на етапі завершення збройної боротьби УНР за державну незалежність.....	137
3.2. Проблема вирішення міжнародного державно-правового статусу Східної Галичини і радянсько-польські відносини.....	168
3.3. Участь Української СРР у процесі реалізації умов Ризького договору ..	186
3.4. Статус польської національної меншини в Радянській Україні у контексті радянсько-польських відносин	216
3.5. Політика польського та радянського урядів стосовно вирішення українського питання у Польщі	235
Розділ 4. УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1930-х РОКІВ	267
4.1. Українське питання та радянсько-польський договір про ненапад 1932–1934 рр.	267
4.2. Радянсько-польські відносини під час вступу СРСР до Ліги Націй і українське питання	297
Розділ 5. РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ (1936 – серпень 1939 рр.)	303
5.1. Проблема Карпатської України в контексті радянсько-польських відносин (1938 – березень 1939 рр.).....	303
5.2. Українське і польське питання у процесі радянсько-німецького зближення та підписання пакту Молотова-Ріббентропа (квітень – серпень 1939 р.)	320
ВИСНОВКИ	345
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	353
ДОДАТКИ	420

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Микола Петрович Гетьманчук

**МІЖ МОСКВОЮ ТА ВАРШАВОЮ:
УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ
У РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ
МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ
(1918–1939 рр.)**

Редактор *Ольга Грабовська*
Технічний редактор *Лілія Саламін*
Коректор *Наталія Колтун*
Комп'ютерне верстання *Ірини Жировецької*
Художник-дизайнер *Уляна Келеман*

Здано у видавництво 06.11.2007. Підписано до друку 28.01.2008.

Формат 70×100¹/₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 35,2. Обл.-вид. арк. 25,9.

Наклад 300 прим. Зам. 70889.

Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”

Реєстраційне свідоцтво серії ДК № 751 від 27.12.2001 р.

Поліграфічний центр Видавництва
Національного університету “Львівська політехніка”

вул. Ф. Колесси, 2, Львів, 79000

ГЕТЬМАНЧУК Микола Петрович

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії і політології Львівського державного університету внутрішніх справ.

Народився 1948 р. у с. Горинка Кременецького району Тернопільської області. Закінчив історичний факультет Львівського державного університету імені Івана Франка (1976 р.). Після закінчення університету від 1976 р. до 2007 р. працював у Національному університеті “Львівська політехніка”.

Сфера наукових інтересів – теорія та історія політичної науки, викладання політологічних знань, політичні проблеми міжнародних систем і глобального розвитку, зовнішня політика України, всесвітня історія.

Автор понад 230 публікацій, серед яких навчальний посібник “Політологія” у 3 ч. (Київ, 1991); “Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр.” (Львів, 1998 р.); “Ризький мир: українсько-польські відносини періоду підготовки, укладення і ратифікації Ризького договору 1921 р.” (Львів, 1998); “Гуманітарна освіта у вищих військових навчальних закладах України” (Львів, 1999); “Незалежна Україна в системі міжнародних зв'язків” (Львів, 2000); навчальний посібник “Україна і НАТО” (Львів, 2000); навчальний посібник “Україна і позаєвропейський світ” (Львів, 2001); “Особливості перехідних суспільств” (Львів, 2002); навчальний посібник “Політологія” у 2 ч. (Вінниця, 2002); навчальний посібник “Політологія в схемах, таблицях та визначеннях” (Львів, 2003); “Нариси історії України (початок XIX ст. – перша чверть XX ст.: Історично-військові аспекти)” (Львів, 2003); підручник “Політологія” (Вінниця, 2003); “Геополітика України (Військовий аспект)” (Львів, 2004); навчальний посібник “Політологія” (Львів, 2005); “Сергій Шелухін: суспільно-політичні погляди та державотворчі ідеали” (Львів, 2006); “Словник-довідник політологічних термінів” (Львів, 2006); “Волинські Афіни. 1805–1833” (Тернопіль, 2006); навчальний посібник “Конфліктологія” (Львів, 2007); навчальний посібник-практикум “Конфліктологія” (Львів, 2007); “Конфліктологія. Словник: поняття, категорії, терміни” (Львів, 2007); навчальний посібник “Міжнародний імідж України” (Львів, 2007); “Українська Греко-Католицька церква і держава: теорія та практика взаємодії” (Львів, 2007), навчальний посібник “Геополітика України” (Львів, 2008).